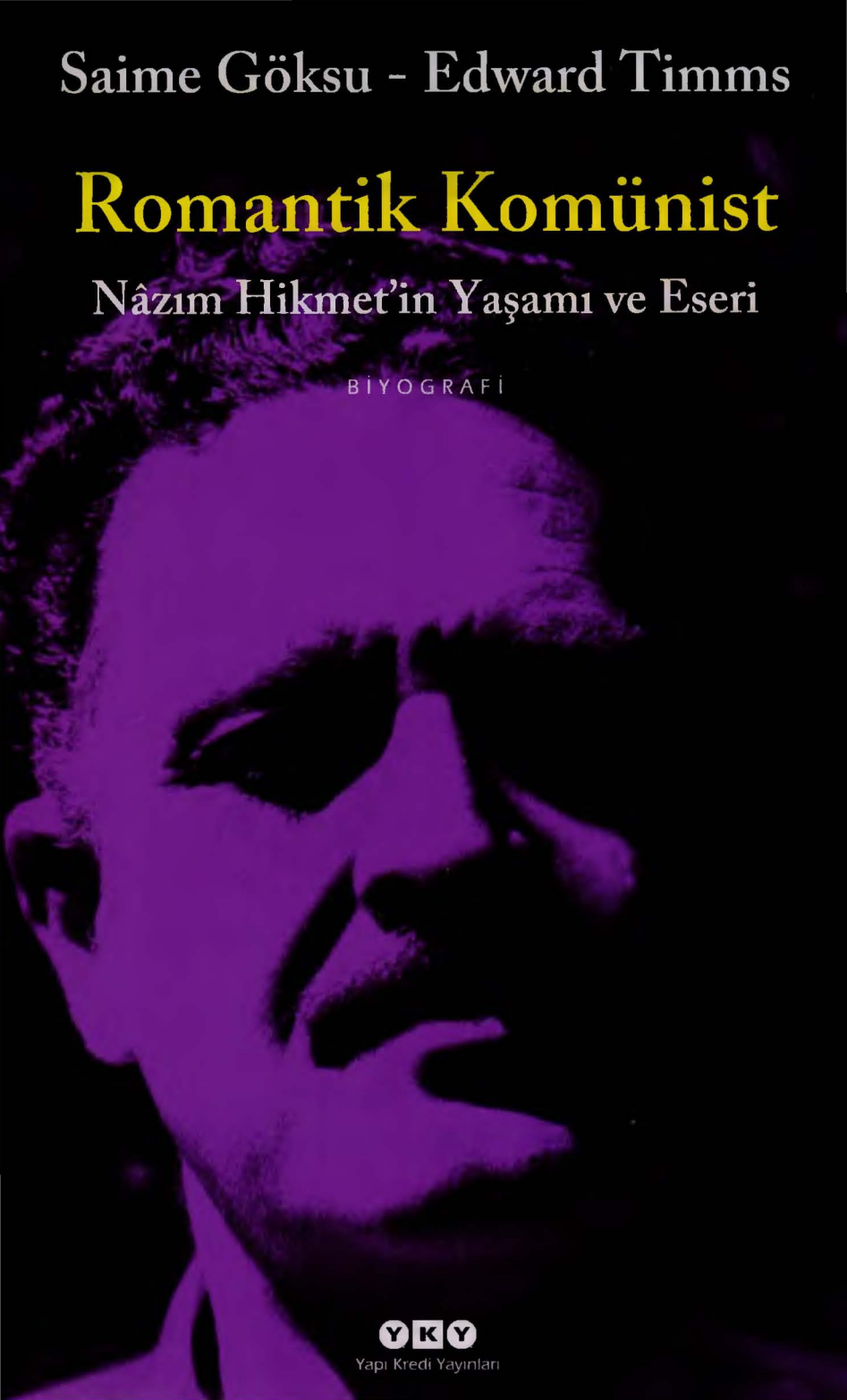
Saime Göksu - Edward Timms

Romantik Komünist

Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri

BİYOGRAFİ

YKY
Yapı Kredi Yayınları

ROMANTİK KOMÜNİST

Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri

Saime Göksu, Nâzım Hikmet'in mahpusluk ve kitaplarının yasaklanmış olduğu dönemlerinde Malatya'da büyüdü. Ankara Üniversitesi'nde Fizik okudu ve Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim görevlisiydi. Edward Timms ile evlenip İngiltere'de yaşamaya ve çocukları yetiştirmeye başladıktan sonra meslek değiştirerek psikolojik danışmanlık eğitimi aldı. Nâzım'ın yaşamı ve yapıtlarıyla ilgili Türkiye, Rusya ve Amsterdam arşivlerinde sistemli bir araştırma yaparak aynı zamanda Nâzım'ı tanımış olan kimselerle söyleşi yaparak geniş bir arşiv oluşturdu. Nâzım hakkında beraber yazdıkları ilk makale *Visions and Blueprints – Avant-Garde Culture and Radical Politics in the 20th Century* (1988) adlı bir kitapta yayımlandı.

Edward Timms, uzun yılllar Cambridge Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştıktan sonra Sussex Üniversitesi'nde araştırma profesörü olarak devam etmektedir. 1970 yılında Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde öğretim görevlisiyken Türk kültür ve edebiyatıyla ilgilendi. Avrupa düşünce tarihi ve bilhassa psiko-analizin tarihi ile ilgilenmektedir.

Avrupa edebiyatı ve politikasıyla ilgili birçok yayını vardır. 'Austrian Studies' adlı bir serinin (Edinburgh University Press) yıllarca editörlüğünü yapmıştır. Birçok dile çevrilmiş olan *Karl Kraus - Apocalyptic Satirist* (Yale University Press) adlı kitabıyla tanınır. Farklı kültürler ve dinler arasındaki ilişkilere duyduğu ilgi Sussex Üniversitesi'nde Alman-Yahudi araştırma grubunu kurmakta etken oldu. *Pictorial Narrative in the Nazi Period"* ve *"Freud in Exile"* gibi yayınları vardır.

Akademik çalışmaları nedeniyle İngiliz ve Avusturya hükümetleri tarafından onurlandırılmıştır.

Edward Timms ile ilgili daha geniş bilgi *"Taking up the Torch"(2011)* adlı anılarındadır.

Mehmet Barış Gümüşbaş 1964 yılında Ankara'da doğdu. Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dilbilimi bölümünde lisans yaptıktan sonra aynı üniversitede Amerikan Edebiyatı üzerine yüksek lisans ve State University of New York at Buffalo'da doktorasını tamamladı. Halen Hacettepe Üniversitesi'nde Amerikan edebiyatı, kültür çalışmaları, edebiyat eleştirisi üzerine dersler veren Gümüşbaş şimdiye kadar Herman Melville'in *Typee: Polinezya Hayatına Bir Bakış,* Edmund Burke'ün *Yüce ve Güzel Kavramlarımızın Kaynağı Hakkında Felsefi Bir Soruşturma,* Alison Bechdel'in *Ceneze Evi/Şenlik Evi: Bir Aile Trajikomedisi* başlıklı kitaplarını Türkçeye çevirdi.

SAİME GÖKSU
EDWARD TIMMS

Romantik Komünist

Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri

Yevgeni Yevtuşenko ve Memet Fuat'ın önsözleriyle

Biyografi

YKY
Yapı Kredi Yayınları

Yapı Kredi Yayınları - 3366
Edebiyat - 983

Romantik Komünist - Nâzım Hikmet'in Yaşamı ve Eseri / Saime Göksu - Edward Timms
Özgün adı: Romantic Communist: The Life and Work of Nazim Hikmet
Çeviren: Barış Gümüşbaş

Kitap editörü: Yücel Demirel
Düzelti: Filiz Özkan

Kapak tasarımı: Nahide Dikel

Baskı: Acar Basım ve Cilt San. Tic. A.Ş.
Beysan Sanayi Sitesi, Birlik Caddesi, No: 26, Acar Binası
34524, Haramidere - Beylikdüzü / İstanbul
Tel: (0 212) 422 18 34 Faks: (0 212) 422 18 04
www.acarbasim.com

Çeviriye temel alınan baskı: Palgrave Macmillian, 1999
1. baskı: İstanbul, Temmuz 2011
ISBN 978-975-08-2040-3

© Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş. 2011
Sertifika No: 12334
© 1999 by Saime Göksu & Edward Timms
Bu çeviri C.Hurst & Co. ve Onk Ajans ile sağlanan sözleşme ile basılmıştır

Bütün yayın hakları saklıdır.
Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında
yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık Ticaret ve Sanayi A.Ş.
Yapı Kredi Kültür Merkezi
İstiklal Caddesi No. 161 Beyoğlu 34433 İstanbul
Telefon: (0 212) 252 47 00 (pbx) Faks: (0 212) 293 07 23
http://www.ykykultur.com.tr
e-posta: ykykultur@ykykultur.com.tr
İnternet satış adresi: http://alisveris.yapikredi.com.tr

İÇİNDEKİLER

Yazarların Notu ve Teşekkür • 7

Önsöz
Oyuncu Müthiş, Ama Oyun Berbat! • 13
Yevgeni Yevtuşenko

Türkçe Basımı Karşılarken • 25
Memet Fuat

Birinci Bölüm
Genç Yurtsever, 1902-1921 • 29

İkinci Bölüm
Yeni Dünya, 1921 • 46

Üçüncü Bölüm
Komünizm Sahne Işıkları Altında,
1921-1928 • 64

Dördüncü Bölüm
Edebiyat ve Marksizm: İğreti Bir
Gömlek mi?, 1928-1938 • 110

Beşinci Bölüm
Harp Okulu ve Donanma Davaları,
1938-1940 • 181

Altıncı Bölüm
Bursa Cezaevi, 1940-1950 • 216

Yedinci Bölüm
Memleketimden İnsan Manzaraları • 274

Sekizinci Bölüm
Bir Hazin Hürriyet, 1950-1951 • 300

Dokuzuncu Bölüm
Romantik Komünizm ve Reel
Sosyalizm, 1951-1963 • 320

Onuncu Bölüm
"Sevdiğim Şehirle Sevdiğim
Kadınlardan Boyuna Uzaklaşıyorum" • 382

Sonsöz • 425

Kaynakça • 429

Dizin

Yazarların Notu ve Teşekkür

Türk şairi Nâzım Hikmet'in bu biyografisi, hapishane koşullarında bile politik cesareti sanatsal yaratıcılıkla birleştirmiş bir yazarın portresini sunmaktadır. 1902 yılında Selanik'te doğan Nâzım, kozmopolit bir Osmanlı ailesinden geliyordu. Şiir yazmaya başlamasında, Birinci Dünya Savaşı'nın karmaşası ve İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali etkili oldu. Anti-emperyalist direnişe katılmak için 19 yaşında Ankara'ya kaçtıktan sonra, Mustafa Kemal, Nâzım'a "gayesi olan şiir" yazmasını öğütlediyse de, o misyonunu, 1920'lerde Moskova'da, Mayakovski ve Meyerhold'un sanatsal deneylerinin yanı sıra Lenin'in politik vizyonundan esinlenerek buldu. 1928'de İstanbul'a dönen Nâzım, bir dizi coşkulu şiir, polemik ve oyun yayımlayarak Türk avangardının karizmatik lideri haline geldi. O yalnızca devrime gönül vermiş bir komünist değil, aynı zamanda ülkesine, halkına, doğaya ve en iyi şiirlerini ithaf ettiği kadınlara tutkuyla âşık bir romantikti. Politik görüşleri nedeniyle birçok kez tutuklanan Nâzım, orduda bir ayaklanma örgütlediği yolundaki dayanaksız bir suçlama sonucu, 1938 yılında 28 yıl hapse mahkûm edildi. Epik şiiri *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı, Bursa Cezaevi'nde geçirdiği on yıllık dönemde yazdı.

Paris merkezli uluslararası bir kampanya, Nâzım'ın 1950'de ilan edilen bir af kapsamında salıverilmesini sağladıysa da, Soğuk Savaş'ın anti-komünist ortamında tekrar tutuklanacağı endişesi, 1951'de Sovyetler Birliği'ne kaçmasına neden oldu. Nâzım, kaçışını izleyen on yıl boyunca edebiyat dünyasındaki saygınlı-

ğını kullanarak Sartre, Picasso, Neruda, Ehrenburg ve Aragon'la paylaştığı bir platformda, nükleer silahların yaygınlaşmasına karşı kampanya yürüttü. Sürgün yıllarında tiyatroyla uğraşarak, radyo programları yaparak, yansımasını dokunaklı liriklerde ve aşk mektuplarında olduğu kadar büyük bir imgelem gücüne sahip politik şiirlerde de bulan yeni ilişkilere girerek, yaratıcılığını yoğun bir biçimde sürdürdü. Eserleri Türkiye'de yasaklanmış olmasına rağmen birçok dile çevrildi. Altmış yaşına yaklaşırken âşık olup tekrar evlendi, ama hapishanede geçen yıllar sağlığını yıpratmıştı. Son dönem şiirleri ölüme dair anıştırmalarla dolu olan Nâzım, Haziran 1963'te Moskova'da hayata gözlerini yumdu.

Nâzım'ın yaşamı XX. yüzyıl siyasetinin aynasıdır. O, uluslararası dayanışmayı savunan bir Türk yurtseveri ve kendisini işçi sınıfına adamış aristokrat yaradılışlı bir şairdi. Ne tehditler ne de vaatler, onu politik ideallerinden vazgeçirerek düzene katılmaya ikna edebildi ve inançlarının bedelini yıllarca hapishanede yatarak ödedi. Sürgündeyken Sovyet destekli barış hareketinin başşairi haline geldiyse, bu, yaşamını enternasyonalizme adamış olmasının bir sonucuydu. Stalinciliği hicvettiği, Sovyet yetkilileri tarafından yasaklanan *İvan İvanoviç* adlı eseri, Stalin'in kızı Svetlana Alliluyeva tarafından "romantik komünizm"le özdeşleştirilmesine yol açtı. Nâzım'ın şiiri herhangi bir sistemin otoritesini değil, mücadelenin yaşamsallığını yüceltir; yapıtlarının canlılığını korumasının nedeni de, gelecek kuşaklar için komünizmin ruhunu yaşatarak, dönemin tarihsel determinizmine meydan okumalarıdır. Nâzım'ı eleştirenler "Vay, vay Marksist'e bakın" diye dudak büktüler, "Vay, kafasıyla yüreğini ayırıyor; vay, tarihsel, sosyal, ekonomik şartları kafam kabul eder amma yüreğim yine yanar diyor." Şair bunlara, bir Marksist'in "bir makine-adam, bir ROBOTA" olmayıp "etiyle, kanıyla, sinir ve kafası ve yüreğiyle tarihî, sosyal, konkre bir insan" olduğunu vurgulayarak karşılık verdi. Komünizm bu şekilde yorumlandığında, bugünün zor koşullarına rağmen yaşatılan ideal bir gelecek inancına duyulan bağlılıktır. Bu idealden esinlenen eylemler, ister istemez kahramanlarının zaafları ve tarihsel konumlarının sınırlamalarıyla çelişki içindedir.

Ulusal kimliğine tutkun bir şairin İngilizce yazılmış bu edebî yaşamöyküsü, zıt yapıda iki yazarın, insan ilişkilerini anlayan bir terapist ile düşüncelerin gücüne hayran bir tarihçinin ortak çalışmasıdır. Ortak yazarlık deneyimi, başka bir kültürün içine dalmanın zenginleştiriciliğini doğrulamış bulunuyor. Anlaşılır bir kronoloji ve özenli bir anlatım yapısı kurma zorunluluğu, duygusal belirsizliklere ve sanatsal nüanslara saygı gösterme gereğiyle çatıştığından, on yıllık yoğun işbirliği süresince neredeyse her cümle üzerinde konuşuldu, tartışıldı. Amaç, daha önceki bazı çalışmaların kusuru olan idealleştirmeden kaçınırken, aynı zamanda, şiirsel ve politik vizyonun biçimlendirdiği bir yaşamın hakkını vermekti. Nâzım üzerine yazılanlar efsanelerle dolu olup önceki yaşamöykülerinin yazarları anlaşılabilir nedenlerden ötürü olayların sırasını karıştırmışlardır. Bu çalışma sırasında, anlatılan her olayın güvenilir bir kaynağa başvurularak kontrol edilmesi ve kişisel görüşmeler yoluyla teyit edilmesi için sistemli bir çaba gösterildi. Yine de, yeni araştırmalarla düzeltilmesi gerekecek eksiklikler ve hatalar bulunması kaçınılmazdır.

Bu kitabın çıkış noktası, Nâzım ve birçok yoldaşının hapishanede olduğu ve eserlerinin yasaklandığı 1940'lar Türkiyesi'nde yetişen bir genç kızın deneyimlerine kadar uzanır. Saime'nin, o günlerde Malatya'da sağlık memuru olarak görev yapan babasının görevlerinden biri de, cezaevindeki sağlık koşullarının standartlara uygun olmasını sağlamaktı. Bu görev sayesinde, Nâzım'ın en yakın arkadaşlarından olan ve siyasi görüşleri nedeniyle hapis yatan Kemal Tahir'le tanışma fırsatını buldu. Kemal Tahir Malatya Cezaevi'nde başladığı *Kadınlar Koğuşu* adlı romanında, "zincirlerinden başka kaybedecek bir şeyi olmayan" sağlık memuru İbrahim'in yardımlarını saygıyla anar. Bu dönemde Türk komünistlerinin eserleri gizlice elden ele dolaşıyordu. Bir keresinde bu tür yıkıcı şiirlerden birini sınıfta okumaya kalkışan Saime, öğretmeni tarafından azarlanmıştı. Neredeyse bir kuşak boyunca, Türk edebiyatındaki radikal geleneğe bağlı yazarlara baskı uygulandı. Nâzım'ın toplu eserlerinin ilk baskısı ancak 1960'lı yılların başında, Sofya'da Türkçe eserler yayımlayan bir yayınevi tarafından basılabildi. Eserlerin bu

baskısı, araştırma yapmak üzere İngiltere'ye giden Saime'nin Nâzım'm eserlerine duyduğu ilgiyi yeniden canlandırdı. Edward Timms'le yapılan uzun tartışmalar sırasında da bu biyografinin temelleri oluşmaya başladı.

Bu kitap, Nâzım'ı yakından tanımış olan ve şairin yaşamına ve dönemine ait anılarını bizimle cömertçe paylaşan çok sayıda insanın yardımı olmadan yazılamazdı. Nâzım'ın üvey oğlu Memet Fuat, kız kardeşi Samiye Yaltırım ve babasının ikinci evliliğinden olan kız kardeşi Fatma Melda Kalyoncu, kuzini Ayşe Baştımar, dul eşi Vera Tulyakova Hikmet ve oğlunun annesi Münevver Andaç'a özellikle teşekkür borçluyuz. (Nâzım'a esin kaynağı olmuş ve son iki sene içinde kaybettiğimiz iki önemli kadını, Münevver ve Vera'yı saygıyla anıyoruz.) Ayrıca, Niyazi Berkes, Nermin Menemencioğlu, Refik Erduran, Halet Çambel, Nail Çakırhan, İbrahim Balaban, Kemal Sülker, Aydın Aydemir, Güzin Dino ve eşi Abidin Dino, Müzehher Vâlâ Nurettin, Kıymet ve Atilla Coşkun, Cahit Uçuk, Semiha Berksoy, Mehmet Bozışık, Mehmet Ali Aybar, Mehmet Ali Sebük, Mustafa Ekmekçi, Leman Karaosmanoğlu, Bilal Şen, Vedat Günyol, Vedat Türkali, Rady Fish ve ailesi, Vera Feonova, Katerina Kobalatze, György Somyló, İstvan Kúnos, Yılmaz Gülen, Gün Benderli, Yıldız Sertel, Kerim Korcan ve Rasih Nuri İleri'yle yaptığımız görüşmeler bizim için yol gösterici oldu. Aralarında Nâzım Hikmet Vakfı, Joyce Lussu, İlona SármányParsons, Tofik Melikov, Stella Rock, Şükrü Göksu (fotoğrafçı), Ülkü Özen ve Emrecan Özen'in de bulunduğu çeşitli kişi ve kuruluşlar karşılıklı yazışmalar yoluyla sorularımıza cevap verdiler, resim ve diğer kaynaklara ulaşmamıza yardımcı oldular. Türkiye'ye yaptığımız ziyaretler sırasında gösterdikleri misafirperverlik nedeniyle akraba ve dostlarımıza da teşekkür borçluyuz.

Kitap haline gelmeden önce çalışmamızı okuyarak değerli eleştirilerde bulunan Talât Halman, Celia Kerslake, Andrew Mango ve Gündüz Vassaf'a, çeşitli bölümler üzerine yorumlarından yararlandığımız Robin MilnerGulland, Ritchie Robertson, John Ramsay, Brian Easlea, Yeter Göksu ve diğer dostlara minnettarız. Araştırmamızı büyük ölçüde kolaylaştıran arşivleri de kapsayan kaynakçadan da anlaşılacağı üzere, bizden ön-

ceki araştırmacılara, özellikle de merhum Kemal Sülker'e çok şey borçluyuz. Babası Aziz Nesin'in Çatalca'da kurduğu "Çocuk Cenneti"nde bulunan arşivden istediğimiz gibi yararlanmamızı sağlayan Ali Nesin'in yardımlarını özellikle anmalıyız. Saime'nin Çatalca'da geçirdiği bir hafta boyunca çocuklardan ve personelden gördüğü ilgiyi unutması imkânsız.

Moskova'ya yaptığımız araştırma gezisi için British Academy'nin sağladığı desteği de burada anmalıyız. Nâzım'ın eserlerini yayımlayan Memet Fuat'a, sorularımızı cevaplamak ve şairin toplu eserlerinden alıntı yapmamız konusundaki cömert yardımları için teşekkür borçluyuz.

1950'lerde Nâzım'ı tanımış olan şair Yevgeni Yevtuşenko kitabımıza önsöz yazmayı kabul ederek bizi mutlu etti. Nâzım araştırmalarına ve yayınlarına en çok hizmet vermiş kişi olan ve Nâzım'ı yakından tanıyan Memet Fuat'ın kitabımızın Türkçe baskısına önsöz yazmayı kabul etmesinden de şeref duyuyoruz. Son olarak da, devrimci sosyalizmin ruhunu yaşatan oğlumuz Yusuf'a, aydınlatıcı tartışmaları için teşekkür ederiz.

Saime Göksu ve Edward Timms,
Mayıs 2001

Oyuncu Müthiş, Ama Oyun Berbat!

Komünizm Komünizmi Nasıl Katletti?

XX. yüzyılın önemli sanatçıları arasında, hayatlarının en azından bir döneminde komünizme inanmış birçok isim vardır: Mayakovski, Picasso, Greene, Orwell, Neruda, Kobo, Pasolini, Eluard ve tabii ki, ilk defa bu kadar kapsamlı bir biyografiye konu olan büyük Türk şairi Nâzım Hikmet. Bu insanlar niçin komünizme inanmışlardı? Bu soruya burun kıvırıp omuz silkmek ve "Propaganda" deyip geçmek çok kolaycı bir yaklaşım olacaktır. Olay bundan çok daha karmaşıktı. Aslında resmî komünist propaganda bu kadar çok gönlü çelemeyecek kadar ilkeldi. Lenin'in "Komünizm Sovyet iktidarı artı elektriktir" ya da Stalin'in "Lenin'in öğretisi yenilmezdir, çünkü doğrudur" veya Brejnev'in "Ekonomi ekonomik olmalıdır" türünden vecizelerinin insanları gerçekten etkilemesi düşünülemezdi.

Komünizm için en büyük propaganda, komünistlerin uydurması olmayan gerçek sömürücülüğüyle, krizleriyle, işsizliğiyle, rüşvete dayanan yoz siyasetiyle, emperyalizm, ırkçılık ve son olarak da faşizmde en barbar halini alan ifade biçimleriyle, bizzat kapitalizmin kendisiydi. Marx ve Engels tarafından *Komünist Manifesto*'da oldukça şairane bir şekilde tasvir edilen "komünizm hayaleti" bütün bunları ortadan kaldıracağına büyük bir özgüvenle söz veriyordu. *Manifesto*'yu kaleme alanlar komünist sömürünün, hatta komünist emperyalizmin var olabileceği-

ni herhalde akıllarından bile geçirmemiş, Gulag Takımadaları'nı en kötü kâbuslarında bile görmemişlerdi. Öte yandan, Marx ve Engels'in bu güzel, ama ne yazık ki gerçeklerden uzak düşüncesi, içinde o ölümcül mükemmeliyetçilik tohumunu taşıyordu ve bu tohumdan Çeka, GPU, NKVD ve KGB gibi acımasız iktidar aygıtlarının kurulmasını gerektiren, zor kullanarak "halkın mükemmelleştirilmesi" düşüncesi filizlenecekti. Önceleri sevimli olan hayalet, iskeletini bir yönetim yapısına dönüştürecek ve sanki tek gözüyle resmî ideolojiden başkasını görmeyen bir tepegöz kadar ürkütücü hale gelecekti. Dünyanın dört bir yanında işçilerin ve sol entelektüellerin dört gözle bekledikleri komünizmin ilk kez hayalet olmaktan çıkıp bedene büründüğü bir ülkede, Rus yazar Zamyatin'in, sonradan bayrağı kendisinden devralacak olan George Orwell'in başında komünizmin kavak yellerinin estiği bir dönemde, kışla komünizmine karşı ilk sert eleştiriyi kaleme almış olması anlamlıdır. Çoğunluğunu idealistlerin oluşturduğu İspanya'daki Uluslararası Tugay da tugayın hayalleri de, Marti gibi fanatiklerin kişiliğinde somutlanan hizipçi budalalığın ya da Hemingway'in anlattığı içten pazarlıklı Stalinist ajanların ipleri ele geçirmesiyle birlikte yıkılmaya başlayacaktı.

İkinci Dünya Savaşı ikinci komünist hayaller dalgasını besleyip büyüttü. *Unità*'da yazan İtalyan gazeteci Augusto Pancaldi bana, 1930'lu yılların sonuna doğru Arthur Koestler'in *Gün Ortasında Karanlık* adlı eserini okuduktan ve kitabın faşizmden esinlenmiş Sovyet karşıtı bir eser olduğuna karar verdikten sonra partiye katıldığını söylemişti. Fakat zafer, coşkuyla birlikte, artık düşman olan eski müttefiklerin arasına korkuyu da sokmuş ve hayaller yine yıkılmıştı. Soğuk Savaş, ideolojik cephe denen kamplaşmanın iki tarafında da paranoyaya yol açacaktı. Bunun sonucunda, hem Sovyetler Birliği'nde hem de ABD'de utanç verici bir cadı avı başlayacaktı, ama "komünizm hayaleti"nin bir canavara dönüştüğü ülkede olup bitenlerin boyutu ve acımasızlığıyla kıyaslandığında, McCarthy'cilik nispeten masum kalacaktı. Önceleri kurtuluşları gibi görülen hayalete baktıkça, Batı'da giderek daha fazla insan hayal kırıklığına ve korkuya kapılıyordu.

Ama bir de Üçüncü Dünya vardı. Burada zulüm ve açlık o kadar müthiş, komünizm hayaleti o kadar uzaklardaydı ki, ha-

yalet dünyanın tüm mazlum insanlarınca tek umut olarak görülüyordu. Soğuk Savaş öncesinde ve bu dönem boyunca şair Nâzım Hikmet'in yıllarca hapishanelerde çürüdüğü Türkiye de, işte böyle bir ülkeydi. Nâzım gibi idealist komünistlerin sayısı giderek azaldığından, bir mucize eseri yok olmaktan kurtulmuş dinozorlar gibi görülüyorlardı. İleriki yıllarda yaşanan Pasternak olayı, Macaristan ayaklanmasının bastırılması, soyut sanatçılara yapılan baskılar, Çekoslovakya'nın işgali, son olarak da Afganistan Savaşı, bu idealizmin sonunu getirdi. Ama o, tarihin değiştirilemez bir parçası olarak duruyor: Dulcinea, Don Kişot için nasıl romantik bir sembol idiyse, komünizm idealini de romantik bir sembol olarak gören soylu şövalyeler var hâlâ. Bu romantizmin sonu acıklı oldu: Bazen kafaya sıkılan bir kurşunla ya da toplama kampında, bazen hayallerin tamamen parçalanması ve peşinden gelen fiziksel ya da manevi intiharla, bazen paçayı kurtarmak için dostların satılmasıyla, bazen de yaşanan ana gözlerini kapayıp saçma sapan bir şekilde geçmişin hayallerine sarılarak.

1980 yılında, aktörlüğüyle olduğu kadar meşhur aktrisleri baştan çıkarmasıyla da ünlü olan, kadim dostum Warren Beatty beni aradı. John Reed'in *Dünyayı Sarsan On Gün* adlı eserini filme çekeceğini söylüyor, bana da Troçki rolünü öneriyordu. "Hiç Troçki'nin bir resmini gördün mü?" diye sordum. Hayır anlamında bir şeyler homurdanınca, koca zamparanın böyle küçük ayrıntıları düşünmeye zamanı olmadığına yordum bunu.

"Troçki sorun değil. Yalnızca senin de oynamanı istiyorum. Rolünü sen seç" dedi.

"Tamam" dedim, "senaryoyu gönder."

"Ne senaryosu?" diye sordu Warren, kendine has o şaşkınlığıyla. "Ben kendi kendimin patronuyum. Her gün aklıma yeni fikirler geliyor..."

Warren, Troçki rolü konusunda beni kandırmayı beceremedi. Rol için Polonyalı yazar Jerzy Kosinski'yi önerdim. Hiç değilse Kosinski, sürekli devrim kuramının yaratıcısına az da olsa benziyordu. Ama ustaca olmasına rağmen, kaçınılmaz olarak gerçekleri fazla basitleştiren filmi seyrettiğimde, baştaki belgesel bölümden müthiş etkilendim. Söz konusu bölümde, idealist komünistler olarak tarihin elinden mucize eseri kurtulmuş bir-

kaç yaşlı Amerikalı'yla yapılan bir dizi görüşme yer alıyordu. Kendi hayallerinin ihanet ettiği bu saf ve temiz insanlar yüreğimi burkmuştu.

Soğuk Savaş sırasında elbette komünist ajanlar vardı. Peki yi, anti-komünist ajanlar yok muydu? Yoksa, Ruslar dışında herkes ajanlık yapmakta serbest midir? Bazıları parayla ayartılmıştı, bazıları da ideolojiyle. Hiçbir şey romantik bir rüşvetten daha alçakça olamaz. Komünizm insanı baştan çıkaracak en cazip şeyi vaat ediyordu: Toplumsal adalet. İdealist komünistlerin trajedisi, düşünceleri Stalinist şekle büründüklerinde ortaya çıkan şeyin bir düşün kanla lekelenmiş karikatürü olmasıydı. Bu insanların düşlerine sinikler tecavüz etmişti. Komünizmi, yine komünizm katletmişti.

Warren Betty *Kızıllar*'ı neredeyse senaryosuz çekti. Aslında tarihin kendisi de, böyle doğaçlama çalışan bir film yönetmenidir; tiyatroda olduğu gibi tarihte de, kişi kötü bir oyunda bile rolünü mükemmel oynayabilir. Nâzım Hikmet, tarih tarafından çok kötü yönetilen ve bu nedenle de mutsuz sonla bitmesi kaçınılmaz olan komünizm gösterisindeki rolünü işte böyle duyarak ve içten oynadı.

Sinikler Ülkesinde Bir İdealist

Peygamberçiçeği mavisi Rus gözleri ve kızıl saçlarıyla 19 yaşındaki Türk delikanlısı, 1921 yılında Sovyet Rusya'ya ilk kez ayak bastığında, her ne kadar İç Savaş nedeniyle çoktan kana bulanmış olsa da, bir ülkü diyarına gelmişti. Chagall hâlâ propaganda gösterileri için dekorlar hazırlıyor; Maleviç, Rodçenko, Larionov, Gonçarova, Filonov, Falk ve Lentulov gibi avangard sanatçılar sergiler açıyor; Mayakovski şiir okuyan bir Eyfel Kulesi gibi bütün meydanlarda gürlüyor ve koca göbekli burjuvaları devrimin acımasız süngüsünün ucuna geçirilmiş halde gösteren propaganda posterleri asıyor; Ayzenştayn *Potemkin Zırhlısı*'nda, o gün bugündür bir sürü filmde hoplaya zıplaya aşağı inmeye devam eden bir bebek arabasını Odessa'daki merdivenlerden aşağı itiyor; İsadora Duncan çıplak ayaklarına yapışan ayçekirde-

ği kabuklarım görmezden gelmeye çalışarak Kızıl Ordu askerleri için dans ediyor; devrimin büyük tiyatro yönetmeni Meyerhold, çok geçmeden Lubyanka'nın kana bulanmış bodrumlarında hortumlarla dövüleceğini aklına bile getirmeden, yeri göğü sarsan oyunlarını sahneliyordu. Meyerhold dövülecekti, zira ülkede devrimin büyük yönetmeni Stalin'den başka yönetmene yer yoktu. Ama Sovyet Thermidoru[1] henüz başlamamıştı.

Delikanlı Nâzım kendisini, devrim sonrası sanatsal yeniden doğuşun çalkantılarının ortasında bulmuştu. Öyle bir yeniden doğuştu ki bu, çiçeklerinin ömrünün trajik bir biçimde kısa olacağını içgüdüsel olarak hissettiğinden, bir an önce çiçeklenmek için sabırsızlanıyordu. Yeteneğe karşı cömert olmayı da başarabilen aç bir devrim, sinema perdelerine, sahnelere, galeri duvarlarına ve dergi sayfalarına, her biri bir öncekinden daha yetenekli bir sürü yeni isim savuruyordu. Bu, Toplama Kampı Öncesinin Rönesansı'ydı. Enerjisi o kadar büyüktü ki, uzun yıllar dünya sanatının rotasını belirleyen bir ivme yaratacaktı. Tıpkı uzay alanında olduğu gibi: Ruslar ilk uzay uçuşlarını gerçekleştirmişler, ama Ay'a ilk ayak basan millet olmayı başaramamışlardı.

Nâzım 23 yıllık bir ayrılıktan sonra Romanya üzerinden Rusya'ya döndüğünde, sinikler diyarına gelmiş bir idealistin tecrübesini yaşayacaktı. Nâzım'ı demir parmaklıkların arkasından çıkaran, ağırlıklı olarak Fransız solcular ile bazı Sovyet yazarları tarafından yürütülen siyasi bir kampanyaydı. O sıralarda 19 yaşında bir şair olarak, ben de Nâzım'a adadığım tumturaklı şiirler yayımlamıştım. Bir de ne göreyim? Bu efsanevi kişi, şimdi, bizimle yaşamak için Moskova'ya geliyor! Nâzım daha hapishanedeyken, Hitler karşısında kazandığı zafer dolayısıyla Stalin'e içten bir methiye düzmüştü. Ama henüz Stalin'in içinde farklı bir kişiliğin, yalnızca "devrim düşmanları"nın değil, devrimin ta kendisinin celladının da yattığını tahmin etmiyordu ya da etmeye korkuyordu. Nâzım Hikmet'in düşlerindeki ülkenin yerinde yeller esiyordu: Bambaşka bir ülkeye gelmişti o. Yıl 1951'di ve Stalin'in, sonu kendi doktorlarını tutuklattırmaya kadar varacak olan asıl paranoyası daha yeni başlıyordu.

1 Fransız Devrimi'nde Robespierre'in iktidardan indirilerek Jakobenlere karşı "beyaz terör"ün uygulanmaya başladığı dönem. (ç. n.)

Nâzım'ın dönüşüyle esen iyimserlik havası bu paranoyayla çakışmıştı. Romanya'da, kendisine en çok kimi görmek istediği sorulduğunda, Nâzım heyecanla, "Kolya Ekk" diye karşılık vermişti. Film yönetmeni olan Nikolay Ekk, Nâzım'ın gençlik arkadaşıydı. 1931 yılında, Sovyet otoritelerinin, o günkü deyişle "yeniden biçimlendirmek"le uğraştıkları sokak çocuklarını konu alan, ünlü *Yaşama Bilet* adlı filmi çekmişti. 1932 yılında I. Venedik Uluslararası Film Festivali'nde, izleyicilerin oyuyla en iyi yönetmen seçilmişti. Ama köprülerin altından çok sular akmıştı. Sovyet iktidarı yalnızca ideolojiye değil sanatın üslubuna da karışıyor, biçimsel deneyleri bile yeni icat edilmiş "sosyalist gerçekçilik"ten sapma olarak görüyordu. 1920'li ve 30'lu yılların patırtılı ve gözü kara deneyciliği yerini taşralı komünist bir Hollywood'a bırakmıştı. Artık kendisine ihtiyaç duyulmayan Ekk, işsiz güçsüz bir ayyaş haline gelmişti. 1951 yılında Nâzım'la buluşmak için resmen bir hendekten çekilip çıkarıldığında, köpek gibi kokuyordu. Ekk'i yıkayıp üstünü başını olabildiğince düzelttiler, kaybettiği ya da içki almak için rehin bıraktığı madalyasının bir kopyasını yakasına iliştirdiler, alelacele manikür yapılan ellerine bir demet gül tutuşturdular, büyük siyah bir arabanın içine tıkıp barış savunucusu meşhur Türk'le buluşmaya götürdüler.

Nâzım eski yoldaşını selamladıktan sonra, kendisine eşlik eden KGB ve Yazarlar Birliği mensuplarının hiç ummadıkları bir soru sordu: "Bugünlerde bizler için sinemayla ilgili neler yapıyorsun Kolya?" Odayı telaşlı bir sessizlik sarmıştı. Kültür patronlarından biri, Nâzım'ın arkasından Ekk'e umutsuzca kaş göz işaretleri yapmaya, elini kolunu sallamaya başlamıştı. "Tanrı aşkına bir şeyler söyle de, ne söylersen söyle" der gibiydi. Ekk bunun son fırsatı olduğunu fark etti ve gübre arabasına koşulmuş bir süvari atı gibi silkindi.

Uzun süre önce resmî dairelerden birinde hakkından gelinen yarı baygın bir fikri yeniden canlandırmanın gururuyla, "Nedense son zamanlarda sirke merak sardım, Nâzım. Suyla ilgili bir gösteri yapmak istiyorum!" karşılığını verdi. En yakınındaki kültür bürokratını gömleğinden çekerek fısıldadı: "Şimdi sözleşme yapmayın da görelim bakalım..." Ama Nâzım'ın desteğine rağmen, bürokratlar sonunda "sıyırtmayı" başardılar, zira

Ekk'in bilimkurgu tarzı projesi, Tsvetnoy Bulvarı'ndaki Alışveriş Merkezi binasının yıkılmasını ve yerine, üzerinden Niagara boyunda şelalelerin döküleceği yapay tepeler inşa edilmesini öngörüyordu.

Nâzım'ın gelişinden kısa bir süre sonra Stalin tarafından kabul edilmesi bekleniyordu. Bir zamanlar taptığı Moskova sahnelerini görmek için sabırsızlanan, yılların tiyatro adamı Nâzım, bu buluşmadan önce, eskiden beri büyük hayranlık duyduğu yönetmen Meyerhold'un sanatsal vârislerinin oyunlarını aradı durdu. Ama ortalıktaki vârisler de neydi böyle? O günlerde sahnelerde, her ikisi de Stalin Ödülü sahibi ve halen sahnelenen düzinelerce oyunun yazarı olan Surov ile Sofronov'un borusu ötüyordu. Sonradan Surov'un oyunlarını aslında kendisinin yazmadığı, bu iş için, "siyahlar" diye adlandırdığı, Yazarlar Birliği'nden bizzat kendisi tarafından uzaklaştırılmış Yahudi yazarları kiraladığı ortaya çıkacaktı. Savaşla ilgili oldukça iyi birkaç şarkının söz yazarı olan Sofronov ise oyunlarını kendisi yazıyordu. Ama bu işi "kozmopolitler"in maskelerini indirmek işinden arta kalan kısıtlı zamanında yaptığı için, şaheserlerini cilalamaya pek vakit bulamıyordu. Tiyatroya egemen olan "çatışmasızlık kuramı"na göre, Sovyet halkının dertsiz yaşamında iyi ile kötü arasında çatışma olamazdı; tek çatışma iyi ile mükemmel arasındaydı. İşte, Nâzım'ın 1951'de izlediği iğdiş edilmiş tiyatronun durumu buydu.

Bir akşam, tiyatrolardaki oyunlar sona erdikten sonra, "yaratıcı beyinler" denen kişilere Nâzım'ın onuruna bir yemek verilmişti. Davete, artık şef garsonluk yapan eski bir aristokrat tavırlarındaki, yetenekli, ama tepeden tırnağa sinik bir yönetmen olan Yuri Zavadski ev sahipliği yapıyordu. Zavadski kendisi kadar süslü cümlelerden oluşan uzun bir hoş geldiniz konuşması yaptı; bu sırada, Sovyet yetkililer tarafından aklanıp paklanmış olmasına rağmen hâlâ köpek gibi kokan Kolya Ekk sofrada oturuyor ve olur da alelacele dışarı çıkarılırım endişesiyle, birinci sınıf Ermeni konyağı doldurduğu kadehleri peş peşe yuvarlıyordu.

Nâzım kendisine yağdırılan övgüleri sabırla dinledi. Fakat konuşma sırası kendisine geldiğinde yüzü sertleşti ve gözlerinde madenî bir pırıltı belirdi. "Kardeşlerim" diye söze başladı,

gırtlaktan gelen Rusçasıyla, "ben hücrede tek başıma yatarken sonuna kadar dayanabildiysem, herhalde Moskova tiyatrolarını düşlediğimdendir. Meyerhold'u ve Mayakovski'yi hayal ettim... Sokaktaki devrim sahnedeki devrime dönüşmüştü. Ama şimdi Moskova tiyatrolarında ne görüyorum? Kendisini her nasılsa gerçekçilik, üstelik de sosyalist gerçekçilik diye yutturabilen yavan bir küçük burjuva sanatı. Bundan başka, sahnede ve sahne dışında yaltaklanmanın her türlüsünü gördüm. Boyun eğerek nasıl devrimci olunabilir? Birkaç gün içinde, kendisine büyük hayranlık duyduğum Yoldaş Stalin'le görüşeceğim. Ama iki komünistin yapması gerektiği gibi, kendisiyle açık konuşacak ve şu sayısız portre ve heykelin kaldırılması için bir şeyler yapması gerektiğini söyleyeceğim: Bütün bunlar o kadar bayağı ki..."

Ortalığı ölüm sessizliği kaplamıştı. Kolya Ekk'in konyağını höpürdetirken çıkardığı sesten başka çıt duyulmuyordu. Davetlilerden bazıları çaktırmadan odadan sıvışmaya çalışıyorlardı. Şansları yaver giderse, bu akıl almaz derecede fütursuz konuşmanın tanığı sayılmaktan kurtulabilirlerdi. Kolya, ancak yanındakilerin duyabileceği bir sesle mırıldandı: "Eğer Nâzım Türk hapishaneleri yerine bizimkilerden birinde yatsaydı böyle konuşmazdı..." Zavadski havayı yumuşatmak için, tir tir titreyen manikürlü parmaklarıyla şampanya kadehini kaldırarak şöyle dedi: "Sevgili Nâzım! Eminim Stalin'in kendisi de portrelerinden bazılarını beğenmiyordur. Ama onun suretini hakkıyla resmedecek sayıda Rembrandt ya da Repin yok elimizde. Herhalde Yoldaş Stalin'in halkına, Yoldaş Stalin'i sevmeyi yasaklayacağını düşünmüyorsunuzdur! Yoldaş Stalin'in şerefine kadeh kaldıralım! Bir Numaralı Komünist'e!"

"Yani, numaralandırılanların yalnızca hapishanedeki komünistler olmadığını mı söylemek istiyorsunuz?" diye sordu Nâzım. Anlaşılan, Kolya Ekk ya da eski dostlarından biri Nâzım'ı, eski hocalarından çoğunun nereye kaybolduğu konusunda çoktan aydınlatmıştı. Nâzım bu sözleri mırıldanarak söylemişti, ama duyması gerekenler duymuştu.

Ertesi gün Nâzım'a, Yoldaş Stalin'in çok meşgul olması nedeniyle planlanan görüşmenin belirsiz bir tarihe ertelendiği bildirilecekti.

Sabah erken saatte telefonum çalıyor, karşımda benzersiz ve büyüleyici bir aksanla konuşan, tanıdık ve derinden gelen bir ses. "Nasılsın kardeşim? Paraya ihtiyacın var mı? Yok mu? Ne yazık. Daha biraz önce, harcayamayacağım kadar yüklü bir avans aldım. Şu anda paraya ihtiyacı olan, tanıdığın iyi birileri var mı?" Birinden böyle bir telefon gelebileceğini, bugünlerde kimsenin aklı almaz.

Nâzım resmen tanınmayan genç sanatçıları sever ve desteklerdi: Henüz pek tanınmayan Oleg Tselkov'un eserlerini ilk satın alanlardan biriydi ve Yergi Tiyatrosu'nda sahnelenen *Demokles'in Kılıcı* isimli oyununun dekorlarını hazırlama işini Tselkov'a vermişti. Tselkov geçenlerde bana, 1955 yılı gibi bir tarihte, nasıl Nâzım'la birlikte Tuşino'da Moskova-Volga Kanalı'nın kenarında oturduklarını anlattı. Nâzım alaycı bir göz işaretiyle az ötede hayal meyal seçilen iki karaltıyı göstermiş. Ne olduğunu anlamayan Tselkov, "Kim bu adamlar?" diye sormuş. Nâzım omuzlarını silkerek, "Beni izliyorlar, kardeşim" demiş. "Nasıl, seni mi izliyorlar? Barış Ödüllü şairi mi? Niye ki?" diye sormuş Tselkov şaşkınlıkla. "Biri, kimse beni rahatsız etmesin diye izliyor, diğeri ben kimseyi rahatsız etmeyeyim diye... İşte böyle, kardeşim!"

Nâzım aynı yıl, sanatçı Yuri Vasilyev ile beni birkaç günlüğüne Peredelkino'ya davet etti. Telefonu fişten çeker ve bütün zamanını misafirlerine ayırırdı; onun misafirperverlik anlayışı böyleydi. Türk işi minderlerin üzerinde oturup Nâzım'ın gümüş çay tabakları içine yerleştirilmiş ampule benzer bardaklarda sunduğu Türk çayından yükselen buhar gibi, telaşsızca sohbet ettik bütün gün. Bu arada Yuri Vasilyev de aynı dinginlikle kapının iç tarafını süslüyordu. Tam bu sırada, acımasız telaşı içinde ne yapacağı kestirilemeyen tarih, dışarıdan paldır küldür kapıya yüklendi.

Ama baskısına dayanamayacak kadar zayıf olan kapıyı açan da tarihin kendisi oldu. Nâzım'ınki kadar mavi gözleriyle, sarhoş ve yaşlı bir adamdı ortamızda bitiveren tarih. İkimizle hiç ilgilenmeyen adam, yalnızca Nâzım'a bakıyordu. Gözlerini yere eğdi, menekşe rengi siperliğiyle pek havalı duran, sırıl-

sıklam suni kürk şapkasını başından sökercesine çıkardı ve bir anda dizlerinin üzerine çöktü.

"Tanrı aşkına beni affet Nâzım, beni günahımın yükünden kurtar... Sana söylemem gereken bir şey var." Şapkasından yere menekşe rengi gözyaşları damlıyordu. Nâzım adamı tutup kaldırdı: "Ayağa kalk kardeşim. Bir şey söylemek zorunda değilsin." "Olmaz, kesinlikle söyleyeceğim. Yıllardır içimde taşıyorum ve artık dayanamıyorum." Davetsiz misafir kendisine azap çektiren hikâyeyi, dili hafiften dolaşarak anlattı.

1951 yılında Nâzım'ın emrine resmî bir araba ve bir şoför verilmişti. İşte karşımızdaki adam bu şofördü. İkisi arkadaş olmuşlar, hatta bir keresinde Nâzım'ı evine bile davet etmişti. Şoför 1952 yılında Lubyanka'ya çağrılmış. Karşısında bizzat Beria'yı görünce şaşkınlıktan ve korkudan küçük dilini yutacak gibi olmuş.

"Kime şoförlük ettiğini biliyor musun?" diye sormuş Beria. "Barış Ödülü sahibi... bir Türk komünisti... büyük bir şair... Sovyetler Birliği'nin bir dostu..." diye karşılık vermiş şaşkın şoför. "O Sovyetler Birliği'nin dostu değil, düşmanı" diye mırıldanmış Beria, "devrimci maskesi takmış tecrübeli bir düşman. Yoldaş Stalin'i öldürmek istiyor. Ama onu tutuklayamayız. Çok ünlü, ayrıca da Türk. Ondan kurtulmamıza yardım etmek zorundasın. İşinin ehli, iyi bir şoför için gerçek süsü verilmiş bir kaza ayarlamak zor olmaz herhalde. Başımızdan bir casus eksilir!"

"İnanamıyorum" demiş şoför. "Nâzım benim için bir baba gibi." "Hepimizin yalnızca bir tek babası var" diye karşılık vermiş Beria, kaşlarını çatarak. Ertesi gün şoför tekrar Lubyanka'ya çağrılmış ve işi kabul etmesi istenmiş. Dövülmesine rağmen, söyleneni yapmayı reddetmiş. Bunun üzerine karısını büroya getirmişler, ardından da birkaç kaşarlanmış suçluyu. Manalı manalı önce suçlulara, sonra da kadına bakan polis, "Bu cici çocuklar kaç senedir kadın yüzü görmedi" demiş. Şoför mesajı almış ve boyun eğmiş.

Birkaç kez kazanın ertesi gün yapılacağı haberini almış, ama nedense, her seferinde, son anda ertelenmiş. Daha sonra Stalin öldü, Beria da vuruldu. Bu arada Nâzım'ın kendi arabası olmuş ve resmî arabaya ihtiyacı kalmamıştı. Az kalsın katil olmasına neden olacak olan devletin elinden kurtulmak için

her işi yapmaya hazır olan şoför de taksiciliğe başlamıştı. Ama Nâzım'a karşı duyduğu suçluluk içini kemiriyor, çektiği azaptan huzur yüzü göremiyordu. İşte şimdi af dilemeye gelmişti.

Kanımı donduran bu hikâyeyi dinlerken şoförden çok Nâzım'ı izliyordum. Nâzım gerçek bir komplocu gibi kendisine hâkim görünüyor, kılı bile kıpırdamıyordu. Yoksa zaten her şeyi tahmin ediyor muydu? "Ruhumu bu günahtan temizle" diye yalvardı tekrar şoför. "Günah falan yok" diye karşılık verdi Nâzım. "Hadi votka içelim. Doktorlar yasakladı, ama sanırım doğru adamla az bir şey içebilirim. Sen kardeşim, dürüst bir adamsın. Karın ve çocukların nasıllar? Karını çok iyi hatırlıyorum. Seni ziyarete geldiğimde harika vişneli çörekler yapmıştı... Aklıma gelmişken, Rusçadaki *vişnia* sözcüğünün Türkçedeki vişneden geldiğini biliyor muydunuz?" Hiçbirimiz bilmiyorduk.

Uluslararası Pasaport

Ben hiç görmemiş olsam da, az sayıda Birleşmiş Milletler görevlisinin "uluslararası pasaportları" varmış. Ama Nâzım, resmî görevleriyle değil, hayatlarıyla bu tür bir pasaport almaya hak kazanan insanlar sınıfına mensuptu.

Kendi ülkesindeki yetkililer Nâzım'ın unutulmasını sağlamak için ellerinden geleni yaptılar, ama başaramadılar. 1986 yılında Türkiye'yi ilk kez ziyaret ettiğimde Ankara'daki kitapçıların raflarında Nâzım'ın tek bir kitabı bile yoktu. Sorular sorduğum Türk öğretmenler ve öğrenciler Nâzım'ın adını hiç duymamışlardı. Genç Türk şairi Özdemir İnce bana, evinde küçük bir ikona gibi asılı duran, Nâzım'ın bir fotoğrafını vermişti. Bu fotoğrafı Peredelkino'daki çalışma masamın karşısındaki duvarda duran, Kolmya Ceza Kampı'ndan alınmış, üzerinde bir tutam dikenli tel olan, B13 olarak numaralanmış, rengi solmuş bir tahta parçasının üzerine astım. Bu kamp, Nâzım'la aynı soydan gelen birçok idealistin hayallerinin son durağıydı. Türk hapishanelerinin parmaklıkları Nâzım'ı Sovyet hapishanelerinin parmaklıklarından kurtarmıştı. Eğer 1930'lu yılların başında ülkesine dönmemiş olsaydı, 1937 yılını atlatamazdı. O yıldan son-

ra, Meyerhold ve Mayakovski gibi Nâzım da tasavvur edilemez olacaktı. Nâzım gerçekleşmeyen nice devrimci düşün yadigârı, 1920'lilerin romantik yıllarından kalma, benzersiz büyüleyicilikte canlı bir anakronizma ve Umutlara Büyük İhanet çağının gecikmiş ve trajik bir tanığıydı.

Sovyetler Birliği'nde bir yabancı gibi davranmadı. Bizim çok sayıda korkak vatandaşımızın tersine, her konuda cesaretle sesini yükseltti, yetkilileri eleştirdi ve baskı gören yetenekli insanları savundu. Bu durum patronları rahatsız etti. Sovyet bürokrasisi üzerine bir yergi olan *İvan İvanoviç* adlı oyunu, sonunda yasaklandı. Bir yabancı olarak bizim içişlerimize burnunu sokmaması gerektiğini söylediler Nâzım'a. Ama Nâzım insanlığın "içişleri" olmadığına inanıyordu ve haklıydı. Polonya'ya yerleşmek zorunda kaldı. Geri geldiğinde Sovyet pasaportu almayı başardı. Eserleri üzerine düzenlenen bir geceyi hatırlıyorum. Sovyet vatandaşı olmasından dolayı resmî kutlamaları kabul ettikten sonra, pasaportunu havaya kaldırarak, neşeyle ve gururla, artık hiçbir İvan İvanoviç'in kendisini "her işe burnunu sokan" bir yabancı olmakla suçlayamayacağını söylemişti.

Hapishane yaşamının yıprattığı yüreği sonunda onu yarı yolda bıraktı. Bir sabah, her zaman yaptığı gibi gazeteleri almak üzere dışarı çıktı ve içeri girerken yaşama gözlerini yumdu. Sanki boşa çıkmış ya da hâlâ gerçekleşmesi mümkün bir sürü umuduyla tüm dünyayı temsil ediyorlarmış gibi, gazeteleri göğsüne bastırmıştı.

Nâzım gibi insanlar nerede olurlarsa olsunlar, hiçbir zaman yabancı değillerdir: Yürekleri uluslararası pasaportlarıdır onların. Nâzım'ın tarihte oynadığı rol, onun için önceden yazılmıştı. Bir tek, böyle önceden yazılmış bir rol dahice oynanabilirdi.

Yevgeni Yevtuşenko,
Şubat 1998

Bu metnin Rusça aslından İngilizceye çevirisi Robin MilnerGulland tarafından gerçekleştirilmiştir.

Türkçe Basımı Karşılarken

Saime Göksu'yu Nâzım Hikmet üstüne bilgi toplamak için İstanbul'a geldiği 1988 yılında tanıdım. Şairin yaşamöyküsünü yazmaya hazırlanıyor, yakınlarıyla konuşmalar yapıyordu. Elinde defteriyle karşıma geçip ayrıntılara inen sorular sormuş, notlar almış, gene geleceğini söyleyerek gitmişti.

O gün İngilizce bir kitap da armağan etmişti bana: *Visions and Bleuprints.* Edward Timms ile Peter Collier'in derledikleri, ünlü eleştirmen Raymond Williams'ın önsözünü yazdığı bu yapıtta, çeşitli yazarlar yirminci yüzyılın ilk yarısındaki ilerici yazın ile siyasa arasındaki ilişkileri inceliyorlardı. Brecht, Gramsci, Breton, Benjamin, Marinetti, Eliot, Pound, Auden, Joyce, Aragon, Eluard, Malraux, Apollinaire, Woolf gibi yazarlardan, üçer dörder, birlikte söz ediliyordu, ama Nâzım Hikmet'e başlı başına bir bölüm ayrılmıştı:

"Nâzım Hikmet: Poetry and Politics in Kemalist Turkey".

Çevirmeye pek gerek yok: Kemalist Türkiye'de Şiir ve Politika. Yazanlar: Saime Göksu ile Edward Timms.

Saime Göksu kitabı armağan ederken Saime Timms diye imzalamıştı. Demek çalışma arkadaşı olan Profesör Edward Timms ile evliydi.

Kitapta Nâzım Hikmet'e yirminci yüzyılın ilk yarısındaki ilerici yazın dünyasında böylesine önemli bir yer verilmiş olmasına sevinmiştim.

Saime Göksu'yla bu sıcak tanışmamız giderek bir dostluğa dönüştü. Onu Nâzım Hikmet'in yaşamöyküsü için bilgi topla-

ma yolculuklarında uzaktan uzağa izledim. Çeşitli buluşmalarımızda sorularını yanıtladım. Son yıllarda ben evden çıkamadığım için, bir gün kocasıyla birlikte Altunizade'ye de geldiler. Edward Timms'in de, Saime Göksu gibi, çok nitelikli bir insan olduğunu gördüm.

Nâzım Hikmet'le ilgilenmeleri kesinlikle bir çıkar kaygısı taşımıyordu. Bu çalışma için harcadıkları zamanı da, giderlerini de hiçbir yayınevi karşılayamazdı.

Romantic Communist, İngiltere'de 1999'da yayımlandı. Saime Göksu'yla ilk konuşmamızdan tam on bir yıl sonra. Ne uzun süren bir emek! Ne büyük bir özveri!

İngilizce çok yaygın bir dil. Nâzım Hikmet'in yarattığı güzellikleri dünya halklarına ulaştırma yolunda bu dilin her dilden önde geldiğine inanıyorum. Onun için de Nâzım Hikmet'i İngilizceye aktaranlara her zaman büyük bir yakınlık duymuşumdur. *Memleketimden İnsan Manzaraları* da içinde olmak üzere şairin yazdığı bütün şiirleri İngilizceye çeviren Amerikalı şair Randy Blasing ile karısı Mutlu Konuk'un da gönlümde apayrı bir yerleri var.

Gelecek yıl Nâzım'ın yüzüncü doğum yıldönümü dünya çapında kutlanırken, onların çevirdiği şiir kitaplarının da, *Romantic Communist*'in de şairimizi uzak ülkelerin insanlarına ulaştırmakta öncülük edeceklerine inanıyorum.

Saime Göksu'yla tanıştığımız günlerde, bir gazeteciyle yaptığım konuşmayı şu sözlerle bitirmiştim:

"Nâzım Hikmet Türk kültürünün bütün insanlığa armağan ettiği uluslarüstü bir değerdir. İngiliz şairi Shakespeare ne kadar İngiltere'ninse, ya da İspanyol şairi Lorca ne kadar İspanya'nınsa, Türk şairi Nâzım Hikmet de ancak o kadar Türkiye'nindir."

Randy Blasing ile Mutlu Konuk'un çalışmaları gibi, Saime Göksu ile Edward Timms'in çalışmalarının da şairin bu evrensel konumunu İngilizcenin geçerli olduğu dünya ülkelerine taşıyacakları bir gerçek.

Romantic Communist'in benim kendi yazarlık yaşamımda da, burada açıklamak gereğini duyduğum, çok önemli bir etkisi oldu. Onun itişiyle Nâzım Hikmet üstüne iki kitap yayımladım. Evet, toplamı bin sayfayı geçen iki kitap...

Hazırlanışını on yıl boyunca izlediğim *Romantic Communist*'i yayımlanır yayımlanmaz İngilizcesinden okuduğum zaman Saime Göksu'nun benim Nâzım Hikmet üstüne yazdığım yazıları görmemiş olduğu düşüncesine kapılmıştım. Konuşmalar yapmıştık, söylediklerimi dinlemiş, notlar almıştı, ama anlaşılan deneme kitaplarıma dağılmış olan Nâzım'la ilgili yazılarımı okumamıştı. Kitabın bibliyografyasına baktım: O yazıları içeren deneme kitaplarımdan hiçbirinin adı yok.

Şöyle düşündüm: Ben bu yazıları bir araya toplayıp da *Nâzım Hikmet Üstüne Yazılar* diye yayımlasaydım, Saime Göksu onları mutlaka okuyacak, bibliyografyasına da alacaktı. Belki de onlardaki tanıklıklardan, yargılardan yararlanacaktı.

Bir de kitapta beni çok üzen bir tümce vardı. Cahit Uçuk'tan gelen bir bilgi şöyle aktarılıyordu: "Cahit, Piraye'nin, ilişki sürdüğü takdirde Nâzım'ı ve komünist arkadaşlarını polise ihbar etmekle bile tehdit ettiğini söyler."

Bu tümceyi okuduğum zaman da şöyle düşündüm: Saime Göksu, Piraye'yi, Nâzım'ı yakından, insan olarak, kişiliklerinin özellikleriyle tanısaydı, hangi sözlerin doğru, hangi sözlerin uydurma olduğunu kolayca anlar, örnekse böyle bir tümceye kitabında kesinlikle yer vermezdi.

Sonra da şunlar geçti aklımdan: Nâzım için birbirini tutan tutmayan, doğru yanlış, pek çok şey yazıldı, söylendi. Bunlar geleceğe ayıklanmadan bırakılmamalı. Nâzım'ın kişiliği, ruhsal yapısı göz önünde tutularak nelerin doğru, nelerin yanlış olduğu belirlenmeye çalışılmalı.

Romantic Communist'i okumayı bitirdikten sonra, denemelerimi konularına göre kitaplaştırmaya karar verdim. Bir iki küçük kitap derken, *Nâzım Hikmet Üstüne Yazılar*'ı derlemeye başladım. Yıllar önce yazdığım bir ansiklopedi maddesi vardı. Kitabın başına bir yaşamöyküsü diye eklemeyi düşündüğüm bu madde üstünde çalışırken ise, herhalde kafamda dönenen düşüncelerin

de baskısıyla, altı ay gibi kısa bir sürede *Nâzım Hikmet* adlı 720 sayfalık bir kitap çıktı ortaya.

Daha önce aklımda olmayan bu iki kitabımı, Saime Göksu ile Edward Timms'in, on yıllık özverili bir çalışmanın ürünü, tam anlamıyla bilimsel bir ağırlık taşıyan, değerli yapıtları *Romantic Communist*'in uzantıları sayıyorum.

Nâzım Hikmet üstüne Türkçe yazılmış kitaplar arasında da *Romantik Komünist*'in her zaman başta gelen bir yeri olacak.

Saime Göksu ile Edward Timms'e sonsuz sevgiler...

Memet Fuat,
Altunizade, Haziran 2001

BİRİNCİ BÖLÜM

Genç Yurtsever

1902 - 1921

Nâzım son dönem şiirlerinden birinde, "Doğduğum şehre dönmedim" bir daha der (A 7, 99).[1] Nâzım 15 Ocak 1902'de, babasının devletmemuru olarak görev yaptığı, Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırındaki huzursuz Selanik şehrinde doğdu. Gerek coğrafi konumu gerek kozmopolit nüfusu nedeniyle Batılı düşüncelere özellikle açık olan Selanik'in, Mustafa Kemal Atatürk'ün de doğum yeri olması rastlantı değildir. Devrimci düşünceler Osmanlı İmparatorluğu'na Selanik üzerinden girmeye başlamış ve kent 1908'de Sultan Abdülhamid'in baskıcı yönetimine karşı iktidara oynayan Jön Türkler için üs olmuştu. Yeni hükümet sürgüne gönderdiği padişahın yerine, daha uysal olan Sultan Mehmed Reşad'ı geçirmişti. Ama yönetim değişikliği, istikrarı sağlamak bir yana, rejimin çöküşünü daha da hızlandırmıştı. Jön Türklerin en şahini olan Enver Paşa'nın 1913 yılında iktidarı ele geçirişi bile gerilemeyi durduramamıştı. Balkanlar'daki askerî yenilgi sonucu, Osmanlılar Avrupa'daki topraklarının neredeyse tümünden vazgeçmek zorunda kalmışlar ve Selanik Yunanistan'a bırakılmıştı.

1 Kitapta kullanılan kısaltmalar ve referans sistemi için, bkz. s. 429.

Asıl adı Mehmet Nâzım olan Nâzım, bu karışıklıkların içinde yetişti. Nâzım Osmanlı yönetici sınıfı içinde yer alan kozmopolit bir aileden geliyordu; annesi Celile'nin soyu kısmen Lehlere kısmen Huguenot'lara dayanıyordu ve her iki dedesi de önemli şahsiyetlerdi. Celile'nin babası Mehmed Ali Paşa, Brandenburg'daki Huguenot cemaatinin bir üyesi olarak dünyaya geldiğinde Karl Detroit adını taşıyordu. Bu ilginç şahsiyetin yaşam öyküsü, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı Theodor Heuss tarafından yazılan bir biyografide anlatılır. 1827 yılında doğan Karl Detroit, bir yetimhanede büyüdükten sonra, Hamburg'dan İstanbul'a giden bir gemiye miço olarak girer. İstanbul'da gemiden atlayarak karaya yüzen bu maceraperest delikanlı, şans eseri, dönemin Osmanlı Hariciye Nâzırı Ali Paşa'nın yalısının rıhtımına çıkar ve paşa tarafından himaye altına alınır. Müslüman olup Mehmed Ali adını aldıktan sonra Osmanlı ordusuna girer ve Rusya'ya düzenlenen seferlerde adını duyurarak müşirliğe (mareşallik) kadar yükselir. Osmanlı hükümetinin temsilcisi olarak katıldığı 1878 Berlin Kongresi'nde, Bismarck'ın himayesinde Rusya'yla en uygun barış anlaşmasını imzalamak için müzakerelerde bulunur. Yabancı dillere olan yeteneği ve engin edebiyat bilgisiyle kongre boyunca pek çok kişinin hayranlığını kazanır. Aynı yıl, bir ayaklanmayı bastırmak için gönderildiği Arnavutluk'ta, isyancıların elinde can verir (Heuss, 246-259).

Nâzım'ın yine seçkin bir şahsiyet olan diğer büyük dedesi, 1848 Devrimi'nden sonra sürgüne gönderilen Polonyalı bir aristokrat olan Constantine Borzenski'dir. Borzenski diğer Polonyalı ve Macar radikallerle birlikte İstanbul'a kaçmış ve Müslümanlığı benimseyerek Mustafa Celâleddin Paşa adını almıştır. Daha sonra, yalnızca Osmanlı ordusunda komutan olarak değil, tarihçi, haritacı ve dilbilimci olarak da ün kazanır. 1869 yılında yayımlanan *Les Turcs anciens et modernes* adlı kitabında, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşması gerektiğini savunarak Türkiye ve Avrupa arasındaki bağları vurgulamıştır. Nâzım, Polonyalı atalarının bağlı olduğu radikal gelenekle her zaman gurur duy-

muştur. Son dönem şiirlerinden birinde "nerde, ne zaman hürriyet dövüşmüş de / ön safında Polonyalı bulunmamış?" diye sorar (A 6, 31). Hayatının sonlarına doğru, yurdundan ayrılmak zorunda bırakılıp Türk vatandaşlığını yitirdikten sonra da, Hikmet-Borzenski adını alarak Polonya vatandaşı olur.

Constantine'in oğlu Enver Celâleddin Paşa da, eğitim konusunda ilerici görüşleri olan bir dilbilimciydi ve İstanbul'un banliyösü Erenköy'de bir okul kurmuştu. Nâzım'ın annesi Celile, 1879 yılında, Enver Celâleddin Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'nın kızı Leyla Hanım'la evliliğinden doğmuştu. Celile genç bir kadınken Hikmet Bey'le evlendirilmeyi kabul etmiş olmasına rağmen, eve hapis olmamaya kararlı, sıradışı bir kadındı. Daha 15 yaşını doldurmadan resim yeteneğiyle dikkat çeken Celile, zamanla, geleneksel peçeyi takmadan erkekli kadınlı toplantılara katılan, özgür bir kadın olmuştu. Otuzlu yaşlarının sonlarına doğru, sanatsal yeteneklerini engellediği düşüncesiyle, evliliğinden giderek daha mutsuz olmaya başladı. Celile Fransızcayı oldukça iyi biliyor, şiir okumaktan, özellikle de Lamartine'in eserlerinden hoşlanıyor, oğlunun edebiyat ve resme olan ilgisini teşvik ediyordu. Genç Nâzım, Jules Verne'in romanlarının etkisiyle bilinmeyen ülkelere yolculuk hayalleri kuruyordu; hayatının son dönemlerinde, kutbun alacakaranlığında, köpeklerin çektiği kızağıyla uzak diyarlara mektup taşıyan bir postacı olmak istediğini hatırlayacaktı (A 6, 36). Ne zaman boş zamanı olsa, postacı resimleri çizmeye başlamıştı. Nâzım, aile içindeki gerginliklere rağmen, sonraki yıllarda hayattaki en büyük manevi desteği olacak annesine güçlü bağlılığını hiç yitirmedi.

Nâzım'm 1876 yılında İstanbul'da doğan babası Hikmet Bey, daha geleneksel bir aileden geliyordu. Babası Nâzım Paşa, Osmanlı devlet memuriyetinde önemli bir kişiydi. Şairin daha sonra benimseyeceği Nâzım Hikmet ismi, babasının ve dedesinin isimlerinin birleşmesinden oluşuyordu. Hikmet Bey Galatasaray Lisesi'nde okumuş, Fransızca öğrenmişti. Annesi Samiye Hanım, yetenekli Celile'yi oğluna eş olarak seçtiğinde, Hikmet Bey Selanik'te, Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak çalışmaktaydı. Selanik epeydir siyasi entrikaların yuvası haline gelmiş ve Hikmet Bey İstanbul'a döndüğünde, yasadışı faaliyetlere karış-

tığı iddiasıyla göz altına alınıp 20 gün boyunca sorgulanmıştı. 1905'te, daha Nâzım üç yaşındayken görevinden istifaya zorlanmış ve aile, Nâzım Paşa'yla birlikte yaşamak üzere Halep'e taşınmıştı. Hikmet Bey Halep'te parasını başarısız bir kavakçılık projesine yatırdı. Halep'in sıcağında kuruyan yalnızca fidanlar değildi; Nâzım'ın küçük kardeşi Ali İbrahim de, ağır iklim şartlarına yenik düştü. Nâzım Paşa yeni bir göreve atanınca, Hikmet Bey İstanbul'a dönmeye karar verdi ve 1907 yılının Nisan ayında, Kadıköy'deki evlerinde, Nâzım'a bir ömür boyu dostluk edecek olan kız kardeşi, hayat dolu oyun arkadaşı Samiye doğdu. Hikmet Bey İstanbul'da iş olarak, bu sefer de bir mandıra kurmayı denedi, ama işle ilgilenmediği gibi, çok geçmeden parasını yurtdışı yolculuklarda saçıp savurmaya başladı. Bir tiyatro grubuyla birlikte Paris'i ziyaret ettikten sonra işine ilgisini tümüyle yitirdi ve iflas etti. Fakat Jön Türklerin başarısı kaderini değiştirdi. 1909 yılında Hariciye Nezareti'nin Matbuat Müdürlüğü'ne tercüman olarak atandı, hatta 1918 yılında kısa bir süre için Hamburg'daki Türk Konsolosluğu'nda görev yaptı. Hikmet Bey, İttifak Devletleri'nin yenilgisinin ardından İstanbul'a dönüşünde, Hariciye'deki görevinden istifa etti ve *Alemdar* adlı dergiyi çıkaran bir yayınevinin yöneticisi oldu. İnişli çıkışlı meslek yaşamının son evresinde, bir sinemanın yöneticiliğini yaptı ve 1932 yılının Mart ayında ölene kadar bu işte kaldı.

Ailenin tarihsel mirası dolayısıyla, genç şair kendisini eski ve yeni dünya arasında, modernliğin dinamik kültürü ile İslamiyet'in mistik gelenekleri arasında sıkışmış bulmuştu. Şairin örnek aldığı kişi babası değil, mistik eğilimlere sahip bir Osmanlı idarecisi olan Nâzım Paşa'ydı. 29 Ağustos 1840'ta İstanbul'da doğan Nâzım Paşa, 1870'lerde, liberal görüşlü üç büyük şair olan Namık Kemal, Ziya Paşa ve Midhat Paşa'yla arkadaş olmuştu. Böylece, devrimin tohumlarını ekecek kültürel yenilenme hareketiyle yakınlaşmıştı. Radikal görüşleri nedeniyle uzun yıllarını sürgünde geçirmek zorunda kalan bu şairlerin aksine, Nâzım Paşa ilerici bir dünya görüşü ile başarılı bir meslek yaşamını birleştirmeyi başarmıştı. Başlangıçta Midhat Paşa'yla birlikte Adalet Nezareti'nde çalışmış, fakat 1877'de Midhat Paşa sürgüne gönderilince, Adana'da bir taşra görevine atanmıştı. Bir dizi

1. Nâzım ve kız kardeşi Samiye Konya'da.

yer değişikliğinden sonra 1905'te Halep'e tayin edilmiş, 1908'de de Mevlevi tarikatının merkezi olan Konya'ya geçmişti. Çocuklar kendisini Konya'da ziyarete geldiklerinde, Samiye dedesinin koltuğunda oturur, yedi yaşındaki Nâzım da onun yanında gururla dikilirken bir fotoğrafları çekilmişti (Resim 1). 1909'da, bu kez de Sivas'a tayin edilen Nâzım Paşa, artık emeklilik zamanının geldiğine karar verdi. 1912 yılında Selanik'e vali olarak gönderildiğinde, bir yıl sonra şehrin Yunanlılara geçeceğini kimse bilmiyordu. Nâzım Paşa son 13 yılını ailesiyle beraber İstanbul'da, anılarını yazarak geçirdi ve 17 Aralık 1926'da hayata gözlerini yumdu.

Torununun gözünde Nâzım Paşa'nın en heyecan verici yönü, şiir yeteneğiydi. Ne de olsa, paşa, XIII. yüzyılda Farsça yazdığı mistik rubaileri ilahi duygularla yüklü olan Mevlânâ Celaleddin Rumî'nin izinden giden bir Mevlevi'ydi. Gençlik günlerin-

de Osmanlı eğitim sistemi hakkında kitapların yanı sıra, tasavvuf geleneğinde şiirler de yazmıştı. Edebiyat ve felsefeye olan ilgisi, torununu derinden etkilemiş ve paşanın emekliliği sırasında, aralarında, birlikte yıldızlar altında açık hava ayinlerine katılacak kadar yakın bir bağ kurulmuştu: "Mevlevi olan dedem, toplantılarına götürürdü beni. Birçok adam, belki otuz ya da elli kişi, ellerinde küçük ateşlerle karanlıkta toplanır, kendine özgü bir duaya başlarlardı. Hepsi türkü söyleyip bağırırlardı. Hiçbir şey anlamazdım kuşkusuz. Fakat ben de onlar gibi, hatta onlardan daha hızlı dönerdim" (Babayev, 29-30). Paşa torununu özgürlük, maneviyat ve sevgi gibi tasavvuf idealleriyle tanıştırmıştı. Mevlânâ'nın günlük hayatın ardındaki derin anlama duyarlı düşünceleri, Nâzım'ın şiirsel dürtülerini biçimlendirmiş olabilir. İlkokulu bitirdiği gün, dedesi Nâzım'a, üzeri Farsça bir Mevlevi yazmasıyla süslenmiş, deri ciltli bir defter hediye etmişti. Dedenin bu hediyeyi vermekteki amacı, Nâzım'ın yalnızca beğendiği şiirleri defterine not etmesi değil, kendi şiirlerini de yazmasıydı. Şiir okumaları da aile hayatının başka bir özelliğiydi. Türkçe, ünlü uyumu kuralı olan bir dil olduğundan, Nâzım'ın kulağı, anadilinin melodik ritimlerine erken yaşta yatkın hale gelmişti.

"Feryâd-ı Vatan"

Nâzım Göztepe'de ilkokula devam ettikten sonra, babasının izinden giderek, Galatasaray Lisesi'ne girip Fransızca öğrenmeye başladı. Fakat 1913 yılında dedesi emekli olup ailenin maddi durumu bozulunca, kaydı Nişantaşı'ndaki devlet okuluna alındı. Öğrencilik günleri siyasi kargaşa günlerine rastlamıştı. 1913 Ağustosu'nda imzalanan Bükreş Antlaşması'yla, Osmanlılar Trakya'nın ufak bir bölümü dışında Avrupa'daki bütün topraklarını kaybettiler. Jön Türk hükümetini 1914 yılının Ekim ayında Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na sokan bir neden de, kaybedilen bu toprakların geri alınması ümidiydi. Boğazlar'ı kontrol etmek isteyen Çarlık Rusyası da ayrı bir tehditti; fakat Rusya'ya karşı savaş, Türkiye'nin doğu sınırı-

nı savunmak üzere çok sayıda askerin bölgeye yığılması demekti. Nitekim, sonraki çarpışmalarda binlerce kayıp verildi, yine binlerce asker Kafkaslar'da donarak yaşamını yitirdi. Osmanlı İmparatorluğu birçok cephede birden savaşıyordu; Mezopotamya ve Filistin'de İngilizlerle savaş sürerken, 1915 Nisanı'nda İtilaf güçleri Çanakkale Boğazı'nın kontrolü için Gelibolu'ya çıkarma yaptılar. Çanakkale'de, Mustafa Kemal komutasındaki Türkler büyük bir direniş gösterdiler ve İtilaf güçleri ağır kayıplar vererek Aralık ayında geri çekildiler. Gelibolu seferini planlayan Winston Churchill, bu hezimet karşısında çok güç durumda kalarak hükümetten çekildi.

Bütün bu olaylar, şair adayı Nâzım üzerinde büyük bir etki yapmıştı. İlk şiirlerinden biri olan 3 Temmuz 1913 tarihli "Feryâdı Vatan", Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir yıl önce, şair 11 yaşındayken yazılmıştı:

> Sisli bir sabahtı henüz
> Etrafı bürümüştü bir duman
> Uzaktan geldi bir ses ah aman aman!
> Sen bu feryâdı vatanı dinle işit
> Dinle de vicdanına öyle hükmet
> Vatanın parçalanmış bağrı
> Bekliyor senden ümit.
>
> (A 8, 9)

Şiirdeki "Vatanın parçalanmış bağrı" dizesi, 1913 yılında Trakya'nın bölünmesine ve Selanik'in Yunanistan'a bırakılmasına gönderme yapar. 8 Mart 1915 tarihini taşıyan "Vatana!" başlıklı şiir ise, dönemin yurtsever ruhunu yansıtmakta o kadar başarılıydı ki, şaire okulunda bir ödül kazandırmıştı. Şiir, bir ana ile "nişanlına veda et ve vatan için kanını feda et" (A 8, 13) şeklindeki öğütlerini tutan oğlu arasında bir diyalog şeklinde gelişir. 7 Mayıs 1915 tarihinde, yani İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'ye çıkarma yapmasından birkaç gün sonra, Nâzım daha da ateşli bir şiir olan ve heyecanlandırıcı dizelerle son bulan "Mehmet Çavuşa!" başlıklı şiirini yazmıştı: "Yine Türkün gemisi / Denizleri aşacak/ [...] Yine Türkün tarihi / Yaldızlı sahifeler yazacak"

(A 8, 12). Türklerin kayıpları arasında, Nâzım'ın "Dayıma" (A 8, 1517) başlıklı çeşitli şiirlerini ithaf ettiği, Celile Hanım'ın erkek kardeşlerinden Mehmet Ali de vardı. Bu kahramanlık atmosferi içinde, bir şeyler yapmak için sabırsızlanan Nâzım, yurtsever duygularla yüklü şiirleri sayesinde beklediği fırsatı yakaladı. "Bir Bahriyelinin Ağzından" (A 8, 9) başlıklı şiirini dinleyip müthiş etkilenen, babasının arkadaşı Bahriye Nâzırı Cemal Paşa, Nâzım'ın ailesini 15 yaşındaki delikanlıyı Heybeliada'daki Bahriye Mektebi'ne kaydetmeleri için ikna etti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları, yakın tarihin en ilginç dönemlerinden biridir. Sultan Mehmed Reşad'ın Temmuz 1918'de ölmesi üzerine, tahta, İngiltere ve Fransa'ya yakınlığı herkesçe bilinen kardeşi Mehmed Vahideddin geçmişti. Vahideddin'in bu duyguları, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisinden sonra hanedanın niçin hemen lağvedilmediğini açıklayabilir. Ermeni tehciri de dahil olmak üzere Osmanlı yönetiminin bütün kabahatlerinden Jön Türkler sorumlu tutuluyordu. 30 Ekim 1918 tarihinde, Bahriye Nâzırı Rauf Bey ile muzaffer İtilaf Devletleri adına Amiral Calthorpe'un imzaladığı Mondros Mütarekesi, eski düzene dokunmamıştı. Ne var ki, bu antlaşma İtilaf Devletleri'ne, başkenti ve Marmara Denizi boyunca Çanakkale Boğazı'na kadar uzanan bölgeyi işgal etme hakkını tanıyordu. Kasım ayına gelindiğinde, İstanbul yabancı kuvvetlerin kontrolü altına girmişti. Daha da kötüsü, 15 Mayıs 1919'da İtilaf Devletleri'nin desteğiyle Yunanlılar İzmir'i işgal ettiler. Türkiye'nin kaderi ülkeyi parçalayıp ganimeti aralarında paylaşmaya niyetli işgalci güçlerin elinde görünüyordu. İşte bu kritik anda, Mustafa Kemal İstanbul'daki durumun ümitsizliğini anladı ve Anadolu'ya geçmek üzere 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıktı. Osmanlı hükümetinden aldığı emir, geriye kalan Türk kuvvetlerinin dağıtılmasına nezaret etmekti. Fakat o, bunun yerine, siyasi ve askeri direnişi örgütlemeye girişerek, Nisan 1920'de Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni kurdu.

İstanbul'daki yurtseverler için, yabancı güçlerin kontrolünde bir yönetimden, belki de İngiliz mandasından başka seçenek yok gibiydi. Başlangıçta İtilaf güçleri şehri resmen işgal etmemişlerdi ve kâğıt üzerinde Osmanlı hükümeti kontrolü hâlâ

elinde tutuyordu. Fakat gerçek çok farklıydı. Sokaklarda cakayla dolaşan Yunanlılar, gururla dalgalandırdıkları mavibeyaz bayraklarına Türklerin selam durmasını istiyorlardı. Gelibolu'daki yenilginin acısını hâlâ unutamamış olan İtilaf güçleri için, Kasım 1918 zafer anıydı:

> "Amiral Calthorpe İngilizler ile öteki müttefik savaş gemilerinden meydan gelmiş 16 mil uzunluğunda bir konvoyun başında resmî ve gösterişli bir seremoniyle Çanakkale'den geçerek Boğaziçi'ne geldi. Burada Haliç önlerine demir attılar. Limanı öylesine doldurmuşlardı ki, gemilerin arasından deniz zor görülüyordu. Türkler için bir başka kara gün de, General Franchet d'Espèrey'in askerlerinin başında muzaffer bir tavırla İstanbul'a girdiği gündü. Dizginsiz beyaz bir ata binmiş olan Fransız generali, Bizans'a aynı şekilde giren Fatih Sultan Mehmed'in hayalini hafızalardan silmek istemişti." (Kinross, 219)

Türkleri aşağılamayı amaçlayan bu gösteriyi izleyenler arasında bulunan genç kadın gazeteci Sabiha Sertel, o acı günü şöyle hatırlayacaktı:

> "Limanda, çeşitli bayraklarla süslenmiş düşman gemileri yatıyor. Yemen'den, Galiçya'dan, çeşitli cephelerden katar katar İstanbul'a dönen Mehmetçikler perişan. Haydarpaşa İstasyonu, evlatlarını, kardeşlerini aramaya gelen halkla tıklım tıklım. Dönenler çocuk denecek kadar genç. Bazılarının ayaklarında hâlâ köy çarıkları var. Paltoları yok. Soğukta titriyorlar. Bunlar, Arabistan çöllerinde, harp cephelerinde niçin, kimin için döğüştüklerini bilmeden dönüyorlar. [...] Bu macerada ölenlerin, yaralananların, kayıpların sayısı belli değil. Yurt içinde açlıktan, hastalıklardan ölenlerin de sayısı belli değil. Bu hesabı sormaya kimsenin dili varmıyor. Herkes gelecek kaygusunda." (Sertel S, 910)

Jön Türklerin liderleri Talât, Cemal ve Enver paşalar, işledikleri suçların cezasından kurtulmak için bir Alman gemisine binip Karadeniz üzerinden kaçmışlardı. Ülkenin geleceği hakkında

2. Halide Edip İstanbul'daki bir protesto mitinginde konuşurken.

değişik görüşler vardı. Bazı gazeteler işgalcileri destekliyor, Jön Türkleri yanlış tarafta savaşa girdikleri için suçluyorlardı. Sadrazam Damat Ferid İstanbul'u İngilizlere bırakmaya bile hazırdı. ABD de Türk entelektüelleri arasında destek görüyordu. Bu kişiler, Başkan Wilson'ın On Dört Prensibi arasında yer alan demokrasi ve ulusların kendi kaderlerini tayini ilkelerinden, Wilson prensiplerinin propagandasını yapmak üzere bir cemiyet kuracak kadar etkilenmişlerdi. Halide Edip, Ahmet Emin Yalman ve Adnan Adıvar gibi etkili yazarlar, ABD'nin, savaşın galibi İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunanlıların ülkeyi parçalamalarına engel olacağını umuyorlardı. Haziran 1919'da, işgalci güçlere karşı direnişi örgütlemek üzere Millî Blok adını taşıyan bir grup oluşturuldu ve bazı aydınlar, Sabiha Sertel ile kocası Zekeriya Sertel'in yayımladığı *Büyük Mecmua* isimli derginin etrafında toplandılar. Sansüre rağmen, söz konusu dergi, imparatorluğun geleceği hakkında hararetli tartışmaların yapıldığı bir forum haline geldi. Aralarında Osmanlı hanedanını destekleyenlerin, köktendincilerin, Orta Asya'daki Türkçe konuşan halklarla birleşme hayalleri kuran Turancıların da bulunduğu grupçukların tek ortak noktası, işgal kuvvetlerine besledikleri nefretti. Yenilgi ve işgalin utancına rağmen, olumlu gelişmeler de yok değildi. Ülke tarihinde ilk kez kadınlar üniversiteye kabul ediliyor ve kamusal alana giriyorlardı.

Mitinglerde kalabalıklara seslenen Halide Edip, yurtsever direnişin liderlerinden biriydi (Resim 2). Sabiha Sertel, Halide Edip'in Mayıs 1919'da, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto etmek için düzenlenen bir mitingde yarattığı etkiyi şöyle anlatır:

> "Sultan Ahmet Meydanı on binlerce insanla dolu. Halk kenar mahallelere taşmış. Meydana girebilmek hemen imkânsız bir şey. Evlerin balkonları, pencereleri, damların üstü insanla dolu. Ağaçların üzerinde yaprak gibi insanlar sallanıyor. [...] Halide Hanım kürsüde. Siyah çarşafı içinde vekarla ayakta duruyor, kürsünün üzerine siyah bir bayrak gerilmiş. Ay yıldızın altında 'Ya istiklal, ya ölüm' yazıyor. Kürsünün bir yanına asılan afişte 'Vilson'un 14 maddesi' göze çarpıyor. Sultan Ahmet, Ayasofya camilerinin minareleri, küçük siyah bayraklarla süslü. Bir camiden ötekine gerilen mahyalarda 'İzmir bizimdir' yazılı. Halide Hanım konuşuyor. Halkın arasından hıçkırıklar duyuluyor. Hocalar ikide bir, minarelerde tekbir getiriyor, ilahîler söylüyorlar. Meydanı dolduran 200 bin kişi tek bir ses gibi tekbir getiriyor. Halide Hanım'ın millete sunduğu yemin sureti okunuyor. 'Milletimin istiklalini elde edeceği güne kadar savaşacağım.' İki yüz bin kişinin ağzından çıkan bu yeminin gür, canlı uğultusu halk arasında dalga dalga yayılıyor, insan başlarının üstünden kenar mahallelere ulaşıyor. Bu millî bağımsızlığı için savaşa azmetmiş bir milletin heyecanıydı." (Sertel S, 27-28)

Nâzım, İstanbul'da hiç eksik olmayan bu tür gösterilerden birine, 13 Ocak 1920'de arkadaşı Vâlâ Nurettin'le (Vâ-Nû) birlikte katılmıştı.

Vâ-Nû da şair olmak istiyordu; Nâzım'la olan arkadaşlığını yıllar sonra yazacağı anılarında canlı bir şekilde aktaracaktı. 1901 yılında Selanik'te doğan Vâ-Nû, Nâzım'dan bir yaş büyüktü. Beş yaşında, Selanik'te bir yatılı okula başlamış, 11 yaşında geçtiği Galatasaray Lisesi'nde Nâzım'la tanışmıştı. Aynı yıl, henüz 42 yaşında olan babası Nurettin Bey, karısına ve dört çocuğuna emekli maaşı bırakmadan ölünce, Nâzım gibi o da okuldan ayrılmak zorunda kaldı. Aşevinin sağladığı kısıtlı tayınla

idare etmek zorunda kaldıkları savaş yılları süresince, ailenin durumu iyice kötüleşti. Fakat Vâ-Nû 16 yaşındayken İtibarı Millî Bankası'ndan bir burs kazanarak, okumak üzere Viyana'ya gitti. Ülkeye dönüşünde bankada çalışmaya başladı. Yayıncılık alanında bağlantıları olduğundan, siyasi tutkularını da paylaştığı Nâzım'ın şiirini tanıtmak için uygun bir konumdaydı.

"Halide Edip'i dinleyerek içimiz içimize sığmaz olmuştu" diyecekti Vâ-Nû, o günleri hatırladığında. Başka bir pasajda da, o günlerde Nâzım'ın arkadaşları üzerinde bıraktığı izlenimi şöyle anlatacaktı:

> "Saçları alev alev ve kabarıktı. Fakat asıl dikkati çeken kabarık favorileriydi. Nâzım İstanbul sokaklarında hoş dünyanın başka taraflarında da az rastlanan delikanlı tiplerindendi. [...] Filiz gibi uzamış, 1,80'leri hayli geçmiş. [...] Grupla yürürken ya da iki kişi yürürken, mutlaka yarım adım ileride gidecek. Ve yarım döner, yolunu keser gibi insanın yüzüne bakarak konuşur. İlla inandırmak için insanın lafını keserek, heyecanla bağıra çağıra, yumruklarını sallayarak anlatır, anlatır." (Vâ-Nû, 38-40)

O sırada Hamidiye kruvazöründe görevli bir öğrenci olan Nâzım'ın hareket alanı kısıtlıydı. Bu arada, İtilaf güçlerinin 16 Mart 1920'de İstanbul'u resmen işgal etmeleri gibi başka onur kırıcı gelişmeler de yaşanmaktaydı. Askerî mahkemeler kurulmakta, direniş hareketine destek veren subaylar ordudan uzaklaştırılmakta, hapse atılmakta ya da sürgüne gönderilmekteydi. Basın üzerinde sıkı bir sansür uygulanmakta ve Ahmet Emin Yalınan gibi yurtsever gazeteciler Malta'ya sürülmekteydi.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşmakta olan parçalanışı, Nâzım'ı, Ağustos 1920'de yayımlanan "Kırk Haramilerin Esiri" başlıklı şiiri yazmaya sevk etmişti (A 8, 71). Bu alegorik şiirde haramiler rehinelerinin kolunu keserler, fakat kurban baltayı kaparak karşılık verir. Nâzım dolaylı bir şekilde, halkı Anadolu'daki özgürlük hareketine katılmaya teşvik ediyordu. Şairin, bir camiden dalgalanan Yunan bayrağını gördüğünde hissettiklerini yansıtan başka bir şiirinde, İslamî motifler sezilir: "Dertli bir çocuk gibi imanıma bağlandım" ("Ağa Camii", A 8, 115). Nâzım'ın

yurtseverliği, Vâ-Nû'nun aktardığı başka bir olayla ilgili heyecanında da görülmektedir:

> "Bilmem kimden şu olayı işitmiş; bize tekrarlıyordu: Bir drednot, sancak tarafından torpili yemiş ve yanlamış. Batmaması için iskele tarafındaki bölmeye de su dolması gerekir ki denge sağlansın. Halbuki bölmenin kapısı bozuk. Ancak içeriden kapatılabileceği anlaşılınca, bir genç subay bölmeye girmiş, kapıyı kilitlemiş. Deniz suyunu bölmeye alıp boğulmuş. Fakat harp gemisi de kurtulmuş. Nâzım bunları anlatırken mavi gözleri pırıl pırıl parlıyordu. [...] 'Ah, ben de drednotu kurtarmak için boğulan o fedaî gibi olabilsem' diyordu. Ve başından fesini çıkarıp yere çalıyordu." (Vâ-Nû, 39)

Genç yurtsever için, aslında yabancı güçlerin kontrolü altında olan yenik bir donanmada görev yapmak giderek dayanılmaz hale geliyordu.

Ayrılış ve Yola Düşüş

Tüm bu onur kırıcı gelişmeler, Nâzım'ın ailesinin dağılmasıyla aynı döneme rastladığı için daha da katlanılmaz olmuştu. Celile Hanım ile Hikmet Bey arasındaki anlaşmazlıklar, 1919 yılında evliliklerinin onarılmaz biçimde yıkılmasıyla son buldu. Nâzım için durum o kadar acı vericiydi ki, annesine bir mektup yazarak ayrılmamaları için yalvardı (Aydemir, 1986a, 34). Nâzım herhalde babasının kaçamaklarından haberdardı, ama onu en çok kaygılandıran, annesi ile şair Yahya Kemal arasında ilişki olduğu yolundaki dedikodulardı. Bu ilişki 1916'dan 1919'a kadar sürdü. Celile Hanım ve Yahya Kemal ilk kez, ilahîlerin, içkinin ve dansın ayinin parçası olduğu Bektaşî tarikatının bir toplantısında karşılaşmışlardı. Yahya Kemal böyle özgür bir kadınla tanışmaktan çok etkilenmişti, ama o sırada görevli olduğu bir yükseköğretim kurumundaki konumunu düşündüğünden, evlilikten uzak duruyordu. Celile Hanım kocasından boşandıktan sonra resim çalışmak için Paris'e gitti. Hikmet Bey ise kendisinden 24 yaş genç olan Cavide Hanım'la

evlendi ve bu evlilikten Metin ve Fatma Melda isimli iki çocuğu oldu. Nâzım, annelerinin yokluğunun kendisi ve kız kardeşi Samiye üzerindeki etkilerini, 1919 yılında yazdığı "Acılarımdan" başlıklı şiirinde şöyle dile getiriyordu: "İri damlalarla dolu gözleri / Her gece sofrada kardeşim neden?/ Sarıyor koluyla boş kalan yeri / 'hep onun' yüzünü biz düşünürken" (A 8, 38).

Bu gerilimleri daha da artıran bir unsur da, Nâzım'ın sonunda, hiçbir zaman tam olarak anlaşılamayan bir nedenle donanmadan uzaklaştırılmasına neden olan, peş peşe gelen hastalıklardı. Ekim 1917'de, kurallara uymadığı gerekçesiyle birkaç saatliğine okulun hapishanesine kapatıldıktan sonra zatülcenp olmuştu. 1919 yılında, staj yaptığı Peyki Şevket muhribinde hastalığı tekrarlamış ve 17 yaşındaki Nâzım, raporlu olarak eve gönderilmişti. Babası Nâzım'ı, askerî hastanenin başhekimi ve aile dostu olan Dr. Hakkı Şinasi Paşa'ya götürmüştü. İki ay hastanede kalan delikanlı, bundan sonraki iki ayını da evde dinlenerek geçirmişti. Nâzım'ın sonunda donanmadan uzaklaştırılmasının nedeninin, sağlığının bozuk olması mı yoksa bir disiplin suçu mu olduğu belli değildir. Pek çok olay gibi bu da, özellikle komünistlerin yazdıklarında, gerçek ile fantezinin birbirine karıştığı noktalardan biridir. Alman romancı Anna Seghers, Nâzım'ın 60. doğum günü için kaleme aldığı övgü dolu bir yazıda, şairin bir "devrimci denizciler hareketi" içinde yer aldığı gibi pek de akla yakın olmayan bir iddiada bulunur (Seghers, 260). Ama şairin, arkadaşı Ekber Babayev tarafından 1950'lerde kaydedilmiş olan kendi anılarından, uzaklaştırılma nedenlerinin daha karmaşık olduğu anlaşılmaktadır:

> "İşgal altındaki İstanbul'un yürekler acısı fonunda gemimizin zavallı görünüşü bizde yurdumuz adına acı ve onur kırıklığı duygusu uyandırıyor; düşmana utanmazca teslim olan komutanlarımıza isyanla dolup taşıyorduk. Hepimiz, alevlenmek için bir kıvılcım bekliyor gibiydik. Geminin komuta kurulunda, zamanında öğrenim için Almanya'ya gitmiş bazı çavuşlar vardı. Bize Alman devrimini, gemilerdeki isyanları anlatıyordu bunlar. Mustafa Kemal önderliğinde çetelerin işgalcilere karşı savaştığı haberleri de geliyordu Anadolu'dan. Bütün bunlar sab-

rımızı taşıran son damlalar oldu ve ayaklanmaya karar verdik. Bir gün kamaralarımıza kapandık ve derslere çıkmayı reddettik. Çavuşlardan biri 'Marseillaise' plağını bulmuştu. Bütün bir gün 'Marseillaise'i dinleyip söyledik. Parolalar haykırıyor, bizi Mustafa Kemal'e katılabilmemiz için bırakmalarını istiyorduk. Gemi komutanı gelip derdimizin ne olduğunu sordu. Şaşkınlığa uğrayarak, yemekhanede çatal ve bıçak olmayışını protesto ettiğimizi söyledik. Komutan, gidip kendimiz çatal, bıçak alalım diye karaya çıkardı bizi. Birkaç gün sonra, güverteye toplatıldık ve bazı kursiyerlerin 'sağlık nedeniyle' okuldan çıkarıldığı bildirildi. Çıkarılanlar arasında ben de vardım." (Babayev, 26)

Nâzım'ın yurtseverliği düşünüldüğünde, 1919 yılına gelindiğinde, donanmadan ayrılıp işgalci güçlere karşı verilen mücadeleye katılmak için yanıp tutuştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Resmî belgede belirtilen tek nokta, Nâzım'ın uzun bir hastalık izninden sonra zamanında görevine dönmediği için ordudan uzaklaştırıldığıdır. Belgenin düzenlendiği 17 Mayıs 1921 tarihinde, Nâzım Anadolu'ya geçeli neredeyse beş ay olmuştu (Sülker 1, 52).

Bu arada Nâzım, şair olarak giderek daha üretken hale geliyordu. *Yeni Mecmua*'nın Eylül 1918 sayısında, Mehmet Nâzım imzasıyla yayımlanan "Hâlâ Servilerde Ağlıyorlar mı?", şairin yayımlanan ilk şiiridir (A 8, 65). Şiir, duyguları mezarın ötesinden bile yankılanan âşıkların üzüntüsünü anlatır: "Hâlâ servilerde ağlıyorlar mı?" Vâ-Nû, Nâzım'ın annesinin bu şiiri, hayranı olan Yahya Kemal'e gösterdiğini, Yahya Kemal'in de bazı değişiklikler yaptıktan sonra yayımlattığını anlatır. Bu arada Nâzım ilk aşk deneyimlerini de yaşamaktaydı. Vâ-Nû'ya göre Nâzım'm ilk aşkı, kendisi için "Gözleri Siyah Kadın" başlıklı şiirini yazdığı, bir valinin kızı olan Sabiha'ydı (Vâ-Nû, 35). Ayrıca, Nişantaşı'nda tanıştıklarında 15 yaşında olan, Nüzhet adında bir kızla da daha uzun süreli bir ilişkisi olmuştu. On bir yaşında öksüz kalan Nüzhet'i, ablası ve eniştesi yetiştirmişti. Enişte Muhiddin Birgen, Enver Paşa'nın İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni destekleyen *Tanin* gazetesinde çalışan bir gazeteciydi.

Nâzım'ın şiirleri hem Vâ-Nû'nun *Kitap* dergisinde hem de aralarında *Alemdar*'ın da bulunduğu başka dergilerde basılıyor-

du. Direniş hareketinin başarısızlığa mahkûm olduğunu düşünen başyazar Yusuf Ziya, İstanbul'un İngilizler tarafından işgalini destekliyor ve böylece, hiç değilse, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmayacağını umuyordu. Yusuf Ziya genç okuyucuları çekmek için bir edebiyat eki çıkarmaya başlamış, Ağustos ve Aralık 1920 arasında da bu ekte Nâzım'ın çeşitli şiirleri yayımlanmıştı. Nâzım daha keskin şiirlerinden birinde, "Benim gönlüm bir kelebek" gibi basmakalıp imgelerle, "Benim gönlüm bir kartaldır" diyerek alay ediyordu (*Alemdar*, 25 Eylül 1920). Hatta intihar temasını işleyen "Bir Dakika" başlıklı şiiri ödül kazanmıştı (Sülker 1976, 315). Bu şiirde, şair denize atlayarak canına kıymaya karar verir, ama tam suya atlayacakken öyle bir titreme tutar ki, fikrini değiştirir. Nâzım'ın, şair olmak isteyip sonradan başarılı bir romancı olan Suat Derviş'e ithaf ettiği "Gölgesi" başlıklı şiirinde, daha da güçlü bir kendini iğneleme görülür. Şair, Suat Derviş'e kur yapıp yüz bulamayınca, meydan okuyan bir tavırla sorununu çözer: "Yola mağrur uzanan gölgesini çiğnedim" (A 8, 102).

Eylül 1920'den sonra, Osmanlı baskı sanatını geliştirmek amacıyla romantik çizimlere yer veren *Ümid* isimli dergide, Nâzım'ın başka şiirleri de basıldı. Bunlar arasında Nâzım ile Vâ-Nû'nun birlikte yazdıkları "Çocuklarımıza Masal" başlıklı bir şiir de vardı. "Çocuklarımıza Masal" ilk bakışta kutsal bir kalede yaşayan bir aziz üzerine mistik bir hikâye gibi görünse de, beş kişinin kalenin kutsallığına hürmetsizlik etmeleri yüzünden taşlar altında kalıp ezilmeleriyle, metin daha farklı bir anlam kazanır. Şiir, Türk topraklarındaki beş emperyalist güce karşı direnmek gerektiğini vurgulamak için dinî motifler kullanır (Sadi, 9496). Benzer bir alegorik teknik, Nâzım'ın *Ocakbaşı* isimli ilk oyununda da kullanılır (A 10, 633). Nâzım'm Ermeni bir aktrise sevdalanmasından esinlendiği anlaşılan karşılıksız aşk motifi, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü üzerine bir parodi olarak da yorumlanabilir (A 21, 264). Nâzım bu ilk eserleriyle genç yaşta ünlenir. 19 Kasım 1920'de Apollon Tiyatrosu'nda yapılan bir klasik Türk müziği konserinin program broşüründen, şairin bu toplantıda Nâzım Hikmet adıyla bazı şiirlerini okuduğu anlaşılmaktadır (Coşkun K, 1990, 26).

Nâzım iki yıl gibi kısa bir süre içinde, donanmadan, aile-

sinden ve son olarak da İstanbul'dan olmak üzere bir dizi ayrılık yaşadı. Fakat, kurduğu dostlukların gücü sayesinde bu ayrılıklara katlanmayı başardı. 1920'nin sonunda Anadolu'ya doğru yola çıktığında, yanında Vâ-Nû ve iki genç şair daha vardı. İşgal ordusundan bir askerle karşılaşmaları, İstanbul'dan ayrılma kararlarında etkili olmuştu. Vâ-Nû bu olayı şöyle anlatır:

> "Fuat Paşa arsası denen kendi haline bırakılmış bir bahçeden Dalyan tarafına dalgın yürüyorduk. Şiirden konuşuyorduk. Birden suratımıza doğru bir kamçı şakladı. Dehşetle irkilip sonra toparlanınca şöyle bir manzara gördük: İşgal ordusunun birlikleri her yana çadırlar kurmuştu. [...] İki metre boyundaki çavuşları, Galata fahişesi olduğu ilk bakışta anlaşılan şellafenin birini koluna takmıştı. Güya biz kadına yan bakmışız. [...] Hıfzı Tevfik'in pedagogluğu üstün geldi. Koluma yapışıp beni badireden sıyırdı." (Vâ-Nû, 41)

Ankara'ya gitmek için yola koyulan pek çok aydının arasında, *Anadolu'da Yeni Gün* isimli yurtsever bir gazete çıkarmaya başlamış olan Yunus Nadi de vardı. İngiliz işgal güçlerinin demiryollarının kontrol altına almasından yalnızca bir gün önce Ankara'ya doğru trenle yola çıkmayı başaran Halide Edip ve kocası Adnan Adıvar, 30 Mart 1920'de Yunus Nadi'ye katıldılar. Nisan ayında Mustafa Kemal'le bir toplantı yaparak, aralarına katılmaya davet edecekleri kişilerin listesini çıkardılar. Ne var ki, Nâzım, Vâ-Nû ve diğer genç yazarları Kemalist davaya katılmaya çağıran mesajın İstanbul'a ulaşması Kasım 1920'yi buldu. Kaçışlarını kolaylaştırmak için, sahte isim ve meslekler yazılı kimlikler ayarladılar: Vâ-Nû yumurta tüccarı olmuştu. Nâzım üstünde kadife yakalı gri bir pardösü ve başında püskülsüz bir fesle geldi (Vâ-Nû, 45-47). Gidiş kararını ailesiyle görüşmek yerine, babasının çalışma masasının üzerine, Türk gençliğini harekete geçmeye çağıran bir şiir bırakmıştı ("Gençlik", A 8, 62). İki arkadaş İstanbul'daki son günlerini bir otelde geçirip 1 Ocak 1921'de, Yeni Dünya adında, pamuk balyaları yüklü köhne bir gemiye binmek üzere gizlice Sirkeci'ye indiler.

İKİNCİ BÖLÜM

Yeni Dünya
1921

İstanbul-Ankara arası tren yolculuğu on saat sürmekteydi, ama 1921'de demiryolları işgal güçlerinin kontrolünde olduğundan, iki arkadaş önce Karadeniz sahili boyunca denizden gidip oradan da dağları aşarak güneye inmek zorundaydılar. Yolculuklarının ilk aşaması olan İstanbul-İnebolu arası yaklaşık 500 km'ydi. Nâzım ve Vâ-Nû'nun yanında, iki şair, Yusuf Ziya (Ortaç) ve Faruk Nafiz (Çamlıbel) de vardı. Gemi Haliç'in girişindeki Sirkeci'den demir aldığında, korkulu bir bekleyiş başladı ve Boğaz'daki kontrol kulesini kazasız belasız geçene kadar, saklandıkları pamuk balyalarının arasından çıkmadılar. Gemide sahte isimle yolculuk yapan pek çok kişi arasında, ulusal bağımsızlık hareketine destek olmak için can atan öğrenciler ve askerler de bulunuyordu. Uğradıkları ilk limanda nasıl karşılandıklarını, Vâ-Nû çok canlı bir biçimde anlatır:

> "İstanbul'dan hareketimizin ertesi günü iyi bir havayla Zonguldak'a varışımızda, donanma günü gibi renk renk bayraklarla süslenmiş kayıkların Yeni Dünya'ya doğru geldiğini gördük. Ne oluyordu? Gemimizde ünlü bir kişi mi vardı ki, karşılamak için böyle tören yapılıyordu? Şehrin gençleri heyecanla vapura girdi. Hececi dört şairi sordular. Nasıl hürmet, nasıl itibar. Bizi süslü kayıklara bindirip şehre aldılar. Muazzam bir masa kurulmuştu. [...] Şiirler okumuştuk. O devirde yasak olan rakılardan içmiştik." (Vâ-Nû, 55-56)

Fırtınalı havaya rağmen, İnebolu'ya doğru yollarına devam ederek, dev dalgalarla boğuşan gemi mürettebatının becerisi sayesinde sağ salim karaya çıkabildiler. İnebolu'da, İstanbul'dan gelişler ve Ankara'ya gidişler tümüyle polis kontrolü altında olduğundan, Anadolu'ya geçmeden önce seyahat için izin belgesi almaları gerekiyordu.

Anadolu'da Uzun Yürüyüş

Ocak 1921'de İnebolu, Ankara'ya gitmek için izin bekleyenlerle kaynıyordu. Bunların arasında, Berlin'deki Spartakist hareketiyle ilişkileri olduğu için Almanya'dan sınır dışı edilmiş Türk öğrenciler de vardı. Karl Liebknecht ve Rosa Luxemburg'un başını çektiği Alman Spartakist Ayaklanması Ocak 1919'da yenilgiye uğramış, fakat hareketin devrimci görüşleri Berlin'deki bir grup Türk öğrenciyi etkilemişti. Türkiye'ye geri gönderilen öğrenciler, Kemalist hareketi desteklemeye karar vermişlerdi. Nâzım ve Vâ-Nû bu grup aracılığıyla, Marx, Lenin, Liebknecht ve Kautsy'nin fikirleri ile Rosa Luxemburg'un kahramanlık dolu yaşamıyla tanışmışlardı. Otelde kalırken, Marksizm üzerine gayri resmî bir semineri heyecanla takip ederek, sınıf mücadelesi ve proletarya devrimi gibi kavramlarla tanıştılar. İki hafta sonra, yalnızca Nâzım ve Vâ-Nû'ya Anadolu'ya geçme izni çıktığı haberi geldi. Başyazarlığını yaptığı *Alemdar* dergisi işgali desteklediği için Yusuf Ziya'ya izin verilmezken, Jön Türk hükümetinden bir ödül kazanmış olan Faruk Nafiz de şüpheli bulunmuştu. Nâzım ve Vâ-Nû yalnızca seyahat izni almakla kalmamışlardı; Halide Edip'in önerisi üzerine, kendilerine, masraflarını karşılamalarını sağlayacak bir miktar para da gönderilmişti. Para konusundaki beceriksizliği meşhur olduğundan, Nâzım kendi payını Vâ-Nû'ya emanet etti. Anadolu'ya kar yağmaya başladığında, Spartakistler çoktan kentten ayrılmışlardı (Vâ-Nû, 56-57). İki genç şair öyle sabırsızlanıyorlardı ki, yolculuk için bir araç ayarlanmasını bekleyemediler. İnebolu ve Ankara arasında demiryolu bağlantısı yoktu (halen de yoktur) ve Ankara'ya 300 km'den fazla yol vardı. Ama bu bile cesaretlerini kırmadı ve

3. Mustafa Kemal Sivas Kongresi'nde kalpağıyla.

4. Nâzım ve Vâ-Nû Ankara'ya doğru uzun yürüyüşlerine başlamadan önce.

gençlerden oluşan beş altı kişilik bir gruba katılarak yürümeye karar verdiler. Ankara'ya giden yol, yer yer yaklaşık 2 000 m'den geçtiğinden ve dağlardaki geçitlere kar yığıldığından, onları tehlikeli bir yolculuk bekliyordu. Uzun yürüyüşe hazırlanmak üzere kalın yün çoraplar, sağlam çizmeler, palto, atkı ve kalpak satın aldılar. Mustafa Kemal tarafından Türk Devrimi'nin simgesi haline getirilmiş olan kalpak, Eylül 1919'da ulusal direnişi örgütlemek için toplanan Sivas Kongresi'nde çekilen fotoğrafta gururla sergileniyordu (Resim 3). Kalpak, Osmanlı devrinin köhne sembolü olarak gördüğü fesi atan Mustafa Kemal aracılığıyla, yeni Türkiye'nin sembollerinden biri durumuna gelmişti. Uzun yürüyüşlerinin ilk aşamasında Kastamonu'da çektirdikleri fotoğrafta da görüleceği gibi, Nâzım ve Vâ-Nû'nun seçtiği, Avrupa zerafeti ile Rus gösterişini birleştiren kıyafetler de meydan okurcasına moderndi (Resim 4).

Motorlu taşıt bulunmadığından, şairler bir at kiralamışlardı. Atın sahibi, iki arkadaşın çantalarını, sarp bir geçit aşılarak 85 km'lik bir yolculukla varılan Kastamonu'ya kadar taşımayı kabul etmişti. Eşyalarını atın heybelerine yükleyerek hayvanın önünde yürüyen iki arkadaş, sırayla yol açıyorlardı. Kar çizmelerinin altında ezilirken, morallerini yükseltmek için, aralarında coşkulu "Yol Türküsü"nün de olduğu şiirler okuyorlardı: "Alnımızda yanar gençliğin tacı, / Yorgunluğun anasını sataRız" (A 8, 110). Yol o kadar sarptı ki, geceyi geçirebilecekleri bir köye varana kadar, sekiz saatte ancak 30 km mesafe alabilmişlerdi. Köyde geçirdikleri üç gün içinde, cahil ve kendi çevreleri dışındaki dünyadan habersiz köylülerle tanıştılar. İstanbullu genç idealistler, böylece, yaşamlarında ilk kez Anadolu köylüsünün yoksulluğuna tanık oluyorlardı. Köylülerden bazılarının bedenleri yetersiz beslenmeden dolayı eğri büğrüydü, ama müthiş yoksullukları bile konukseverliklerine engel değildi. Spartakist gruptan edindikleri eleştirel bilinçle zenginleşen bu dolaysız deneyim, genç şairlerin siyasi eğitiminde bir dönüm noktası olmuştu. Bir ara, üç atın çektiği şatafatlı arabasının içinde sahile inen bir Osmanlı devlet memuruyla karşılaştılar. Bu karşılaşma, Nâzım'ın, köylülerin ihtiyaçları ile seçkinlerin ayrıcalıklarını karşılaştırdığı "Yalınayak" başlıklı şiirine ilham kayna-

ğı olacaktı (A 1, 102). Kar ve çamur içinde yürüyerek, tam altı günde tamamladıkları 100 km'lik yolculuktan sonra Çankırı'ya vardılar. Burada, yörenin geriliği ve yoksulluğu karşısında bir kez daha derinden sarsıldılar. İki gün dinlendikleri Çankırı'da, Spartakistlere yetişmiş olmalarından yararlanarak tartışmalarına devam ettiler. Üç gün sonra da, neredeyse iki hafta süren yolculuktan bitap düşmüş bir halde Ankara'ya ulaştılar.

Ankara: "Gayesi Olan Şiir"

Ankara yeni bir kimliğin peşinde olan bir şehirdi. Demiryolu ağının başında, fakat emperyalist güçlerin uzağındaki coğrafi konumuyla Mustafa Kemal'in direniş hareketi için ideal bir üs olmakla birlikte, 1920'li yılların başında hâlâ viran bir taşra kasabasıydı. Kısa süre önce çıkan bir yangında ağır hasar gördüğünden, Mustafa Kemal'in kurmaylarına ve çok sayıda destekçisine ev sahipliği yapacak durumda değildi. Ulus semtindeki meşhur Taşhan, önemli ziyaretçilere ayrılmıştı, ama Nâzım ve Vâ-Nû, saatlerce oturup bitmek bilmez siyaset ve edebiyat tartışmaları yaptıkları Kuğulu Kahve'de, kafa dengi dostlar edinmekte gecikmediler. Ankara'nın sunduğu diğer eğlenceler arasında, Kâmil isimli bir aktör-yönetmene bağlı gezici oyuncuların sahnelediği, Shakespeare'in *Othello* ve *Venedik Taciri* oyunları da vardı. Gaz lambalarıyla aydınlatılmış, ahırdan bozma bir yerde sahnelenmelerine rağmen, bu oyunların Elizabeth dönemi tiyatrosunun kaba saba canlılığını bir ölçüde yakaladığı anlaşılıyor. Shakespeare'i sahnede ilk defa seyreden Nâzım, bu tecrübeden müthiş keyif almıştı. *Venedik Taciri*'ni birkaç kez izleyecek ve sonraki yıllarda, Shakespeare'in önemini anlamasını sağlayan kişinin Othello rolündeki Kâmil olduğunu yazacaktı (A 21, 265).

1921 baharında siyasi gündeme ağırlığını koyan iki konu vardı: Batı Anadolu'da Yunanlılara karşı yürütülen askerî harekât ve Rusya'da Bolşeviklerin elde ettikleri zaferler. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlılar ve Çarlık Rusyası can düşmanıydılar. Ama savaşı izleyen dönemdeki devrimci kargaşa ortamında, Lenin ve Mustafa Kemal emperyalizme karşı müca-

delede müttefik haline gelmişlerdi. İki hükümetin de kurulacak bir ittifaktan kazanacağı çok şey olduğunu fark eden Mustafa Kemal, Ankara'ya vardıktan hemen sonra Moskova'nın nabzını yokladı. Zaten, daha 1919'daki Sivas Kongresi sırasında, askerî yardım istemek için Moskova'ya bir delegasyon göndermeye karar vermişti. Mustafa Kemal'in askerî okuldan arkadaşı olan Ali Fuat Cebesoy, bu kritik dönemde çok önemli bir göreve getirildi ve Cumhuriyet'in ilk Sovyetler Birliği büyükelçisi olarak atandı. Nisan 1920'de Ankara'da Millet Meclisi'nin kuruluşundan üç gün sonra, Mustafa Kemal Lenin'e Türk dış politikasında kökten bir dönüşümün işaretlerini veren bir telgraf çekerek, "Emperyalist hükümetler aleyhine, bunların esareti altındaki insanları kurtarmak için Sovyetler'le işbirliği yapmayı ve Sovyetler Menşevik Gürcistan'a karşı harekete geçerse, Türkiye'nin de emperyalist Ermeni hükümetine karşı harekete geçmeyi ve Azerbaycan'ı Bolşevik zümresine sokmayı kabul ettiğini" bildirecekti (Tunçay, 71). Mayıs 1920'de Osmanlı hükümeti tarafından imzalanan Sevr Antlaşması, Güney ve Batı Anadolu'da İtalya ve Yunanistan'a toprak verirken, doğuda Ermeni Cumhuriyeti'ni tanıyordu. Haziran'da Yunan ordusu Anadolu içlerinde ilerleyerek Bursa'yı ele geçirdiğinde, Türk kuvvetleri dağılmış bir halde geri çekiliyordu. Ankara'da toplanan Büyük Millet Meclisi uluslararası platformda yalnız kalmıştı ve Yunanistan'a karşı savaşta muhtemel tek müttefik Sovyetler Birliği'ydi.

Türk-Sovyet yakınlaşması dikkatlerin Rusya'da yaşanan dönüşümlere çevrilmesine neden olduğundan, bu gelişmeler, Kuğulu Kahve'de toplanan Türk aydınları üzerinde büyük bir etki yapmıştı. Mustafa Kemal'in Batı'nın gözünde henüz, Osmanlı Devleti'ne ihanet eden tehlikeli bir asi olduğu bir sırada, Türk hükümeti Sovyetler Birliği tarafından resmen tanınmıştı. Dahası, Ankara'da açılan Sovyet Konsolosluğu çok geçmeden Spartakistlerin ve diğer radikal grupların buluşma yeri haline gelmişti. Sonradan Gürcistan cumhurbaşkanı olan Prens Budu Mdivani 20 Şubat 1921'de Sovyet konsolosu sıfatıyla Ankara'ya geldikten sonra, Ankara'daki sosyal hayatı canlandıracaktı. 16 Mart'ta imzalanan Moskova Antlaşması ve Sovyetler Birliği'yle gelişen ilişkiler, sohbetlerin ana konusuydu. Bu gelişmeler, Musta-

fa Kemal'in, Sovyetler'le dostluk stratejisinin bir parçası olarak başlangıçta göz yummak zorunluluğunu hissettiği Türk komünist hareketine önemli bir ivme kazandırmıştı. Yine de, Mustafa Kemal'in kendi çevresinin kontrolündeki, yasal olarak tanınmış Türk Komünist Fırkası bile uzun ömürlü olmayacaktı. Mustafa Kemal'in otoriter tarzı, muhalefete, hele de aşırı sol muhalefete pek hareket alanı bırakmıyordu.

Kemalist cephede gerilime neden olan yalnızca iç politika konuları değildi. Yunan ordusunun önemli ilerlemeler kaydettiği 1921 baharında, Batı Anadolu'da daha ciddi bir kriz baş gösterdi. İşgalcilerin ilerleyişi, 31 Mart'taki İkinci İnönü Savaşı'nda, İsmet Paşa komutasındaki Türk birlikleri tarafından durduruldu. Temmuz ayında Yunanlılar tekrar ilerlemeye başladılar ve önemli bir demiryolu kavşağı olan Eskişehir'i ele geçirmelerinin ardından, Türk güçleri Ankara'nın 80 km yakınına kadar çekildiler. Bu kriz anında, Millet Meclisi Mustafa Kemal'i sınırsız yetkilerle başkomutanlığa atadı ve Mustafa Kemal Orta Anadolu halkını, "yalnız iki ordunun değil, iki milletin bütün varlıklarıyla [...] birbiriyle vuruşması" olarak tanımladığı yeni bir savaş biçimi için harekete geçirmek üzere çalışmalara başladı (Kinross, 417). Türk kadınlarına bile, ocaklarının başından kalkarak saman yüklü kağnı arabalarıyla cepheye top mermisi taşıma çağrısı yapıldı. Sonunda, Yunanlıların ilerleyişi, 13 Ağustos'ta başlayıp 21 gün süren Sakarya Savaşı'yla durduruldu. Yunanistan'la savaşın bir yıl daha devam etmesine rağmen, Kemalist hükümet 1921 sonbaharından itibaren hızla askerî güç ve uluslararası itibar kazanmaya başladı.

İki şair haftalar boyunca gerginlik ve belirsizlik içinde, cepheye gönderilip gönderilmeyeceklerini öğrenmeyi beklediler. Şans eseri Nâzım'ın arkadaşı Nüzhet de Ankara'da, Kemalist hükümetin matbuat umum müdürü olan eniştesi Muhiddin Birgen'in yanında kalıyordu. Rus Devrimi'nin ateşli bir savunucusu olan Birgen'in evi, gazetecilerin ve aralarında Budu Mdivani'nin de bulunduğu diplomatların buluşma yeriydi. Nâzım ve Vâ-Nû hükümet üyeleriyle de ilişki kurmuşlardı; Ali Fuat Cebesoy, Nâzım'ın annesinin kuzeniydi. Cebesoy epeydir Moskova'daydı, ama babası İsmail Fazıl Paşa gençlerin elinden

tutmuş, onları Mustafa Kemal'le tanıştırmıştı. Bu büyük adama "iki genç şair" olarak takdim edildiklerinde, Mustafa Kemal hemen şiir konusuna girerek şöyle dedi: "Bazı genç şairler modern olsun diye mevzusuz şiir yazmak yoluna sapıyorlar. Size tavsiye ederim, gayeli şiirler yazınız" (Vâ-Nû, 95). Nâzım ve Vâ-Nû, çok geçmeden, şairlik yeteneklerini yurtseverlerin davasının hizmetine sunmak için bir fırsat yakaladılar. Muhiddin Birgen, matbuat umum müdürü olarak, iki şaire diğer gençleri bağımsızlık hareketine katılmaya çağıran bir şiir yazmalarını önerdi. Vâ-Nû'nun aktardığına göre, İstanbul gençliğine seslenen üç sayfalık şiir birkaç gün içinde basıldı:

> Gel ey imanlı gençlik, gel ey beklenen gençlik,
> Gel ki Anadolu'da senin bükülmez, çelik
> İmanına, azmine ümit bağlayanlar var!
> O satılmış vezire, o satılmış kullara
> O satılmış hünkâra siz de mi katıldınız?
> Siz de mi satıldınız, siz de mi satıldınız?
> (A8, 111)

Bu cüretkâr dil şairlere faydadan çok zarar getirdi. Mart 1921'de Matbuat Müdürlüğü tarafmdan birkaç bin kopya dağıtılan şiir, Millet Meclisi'nde tartışmalara yol açtı. Muhiddin Birgen eleştiri yağmuruna tutulduğunda, Nâzım ve Vâ-Nû konuşmaları locadan izliyorlardı. Padişaha bağlılık duyan vekiller, padişahın memleketi "sattığı" suçlaması karşısında küplere binmişlerdi. Türkiye'nin geleceği hâlâ belirsizdi ve Osmanlı hanedanın lağvedileceği de kesin değildi. Bazıları da şiirin olumlu etkileri konusunda endişeleniyor, ateşli ama eğitimsiz gönüllülerin Ankara'ya akın etmesinden çekiniyorlardı (Vâ-Nû, 86-87). Birgen, olaydan kısa bir süre sonra istifa ederek, ticari bir firmanın temsilcisi olarak ailesiyle birlikte Gürcistan'ın başkenti Tiflis'e gitti. İki şair hakkındaki dosya Maarif Nezareti'ne devredildi.

İki genç, beklentilerinin tersine silah altına alınmamalarına şaşırmışlardı. Fakat Mustafa Kemal için askerî zafer tek amaç değildi; "eğitim savaşı" olarak tanımladığı şey de aynı derecede önemliydi (Kinross, 525). Yarı-feodal Müslüman bir toplu-

mu modern ve laik bir cumhuriyete dönüştürmek, ancak yeni bir eğitim programıyla mümkündü. Mustafa Kemal Haziran 1921'de Ankara'da yapılan eğitim şûrasında, amaçlarını şöyle dile getirecekti:

> "Bu savaş yılları içinde bile dikkatle hazırlanması gereken ulusal eğitim programları geliştirmeliyiz. Bütün eğitim sistemimizin verimli olarak çalışacağı temelleri hazırlamalıyız. Benim inancıma göre ulusumuzun geri kalışında geleneksel eğitim yöntemleri en büyük etken olmuştur. Ulusal eğitimden söz ettiğim zaman bütün geleneksel inançlardan Doğu'dan ya da Batı'dan gelen bütün yabancı etkilerden arınmış, ulusal niteliğimize uyan eğitimi anlıyorum." (Berkes, 472)

Nâzım ve Vâ-Nû'nun öğretmen olarak atanmaları bu stratejinin bir parçasıydı. Nisan 1921'de, Ankara-İstanbul arasında küçük bir kasaba olan Bolu'ya gönderildiler. Bolu daha birkaç ay önce, Kemalist harekete karşı Sultan Vahideddin'i destekleyenlerin başını çektiği bir ayaklanmaya sahne olmuştu. İsyanı bastırmak için Ankara'dan asker gönderilmiş, elebaşları idam edilmişti. Bu nedenle iki arkadaşı Bolu'da zor bir görev bekliyordu. İkisi de öğretmenlik eğitimi görmemişti; buna rağmen, bakanlık ellerine, süslü Arap harfleriyle yazılmış gösterişli öğretmenlik belgelerini tutuşturmuştu (Coşkun K, 1990, 28).

Bolu'da Öğretmenlik

Ankara-Bolu arası 200 km'den fazlaydı, ama iki arkadaş bir kez daha yürüyerek yolculuk etmek zorunda olduklarından, eşyalarını taşıtmak için bir adam ile bir katır kiraladılar. Ankara'dan ayrıldıktan sonra, bir tatil beldesi olan Kızılcahamam'a doğru dağ yolunu tuttular. Bölge, yemyeşil ormanları ve çayırlarıyla, erimeye başlayan karların arasından baharın ilk filizleri boy verirken muhteşem bir manzara sergiliyordu. Gerede'ye ulaşmak için 1 500 m yüksekliğindeki bir geçide yorucu bir tırmanış yapmaları gerekiyordu. Vâ-Nû bu yolculuğu şöyle anlatacaktı:

> "Nâzım şiir söyleye söyleye Gerede'ye doğru yol alıyorduk. [...] Gerede'ye bir gün kala arkadaşım şiddetli bir baş ağrısına tutuldu. Alnına dokundum, ateş gibi yanıyor. Gözleri karardı. Katıra bindirmek istedim, nakliyeci eşyasını atamadı. Tablolarda, yaralı arkadaşlarını taşıyan yaralanmamış neferler misali, onu sırtımda kilometrelerce ötede bir köye götürdüm." (Vâ-Nû, 105)

Vâ-Nû'nun tavuk suyuyla beslediği Nâzım, ertesi gün Gerede'ye doğru yeniden yola koyulacak kadar toparlanmıştı. Dinlenmek üzere Gerede'de mola verdiler. Çarşıda gezerken, karşılarına hayvan postlarıyla dolu bir dükkân çıkınca şaşırdılar. Daha sonra satıp kâr etmek amacıyla, hiç düşünmeden, beş liralarını bir yabanî kedi postu ile tavşan postlarına yatırdılar.

Dört gün sonra, Türk Robin Hood'u Köroğlu'nun efsanelerine konu olan dağların eteğine kurulmuş evleri, bahçeleri ve minareleriyle Bolu şehrine vardılar. Geldiklerinde gece yarısı olduğu için geceyi bir handa geçiren iki arkadaş, şafak sökerken, avludan gelen hayvan sesleriyle uyandılar. Hancının tavsiyesi üzerine, öğretmen ve memurların gittiği Beyler Kahvesi'ne doğru yola koyuldular. Çok geçmeden, bu taşra kasabasının yaşamına egemen olan ideolojik tartışmalarla tanıştılar. "Daha varmadan bütün politikayı öğrendik" diyecekti Vâ-Nû. "Hocalar iki grup olmuşlar. Birisi bu gençler, yeniciler. Elbette onlarla beraber olmalıymışız. Karşı tarafta da yaşlılar, gericiler. Ah, o keçi sakallı Müdür Hilmi Bey gericilerin başı imiş" (Vâ-Nû, 109). Yine de Hilmi Bey onlara, yeni boyanmış tavanları ve güzelce badanalanmış duvarları olan bir ev buldu. Divanlarm üzerinde süslü kumaşlarla kaplı rahat şilteler, duvarlara yaslı minderler ve lale motifli raflar vardı. Duvarları Gerede'den aldıkları tavşan postlarıyla süsleyerek bu evi kısa sürede bir yuvaya dönüştürdüler. Nâzım gelecekleriyle ilgili planlar yapmak için duvara bir harita bile çizmişti.

Bolu yalnızca coğrafi açıdan Ankara ile İstanbul'un arasında değildi; kasaba tutucular ile ilericiler arasındaki, Türkiye'yi parçalama tehdidi yaratan kamplaşmayı da yansıtıyordu. Hâlâ devletin başı ve Müslümanların halifesi olan Osmanlı Padişahı Vahideddin'in taraftarları, geleneksel dinî değerleri korumakta

ısrar eden köktendincilerdi. Bu grup son derece yurtsever olmasına rağmen, toplumsal reformlara karşı hoşgörüsüz ve Kemalist devrime düşmandı. Ortalıkta, Mustafa Kemal'in taraftarlarından iki kişinin okul binasına hapsedilip öldürüldüğü dedikoduları bile dolaşıyor, Nâzım ve Vâ-Nû duvarların badanasının altında kan izleri olup olmadığını merak ediyorlardı. Bolu'daki Kemalistler de Türk milliyetçisiydiler, ama artık imparatorluğun tekrar ayağa kalkabileceğine inanmıyorlardı. Bir üçüncü grup da, Enver Paşa'nın bir gün iktidarı tekrar ele geçireceği hayalleriyle yaşıyor ve İttihat ve Terakki'nin Turancı ülkülerine sarılıyordu. Ne yapacağını şaşırmış cahil ve sessiz çoğunluk ise söz konusu rakip gruplardan herhangi biriyle kader birliği etmekte kararsızdı. Bu karmaşa içinde, deneyimsiz öğretmenler kendilerini, gönülleri ve kafaları kazanmak için verilen bir mücadelenin içinde buldular. Nâzım resmen Türkçe öğretmeniydi; Vâ-Nû ise Fransızca öğretecekti. Ama esas görevleri, Nâzım'a Ortaçağ'a geri döndüklerini düşündürtecek kadar güçlü olan dinî hurafelerle mücadele etmekti. Nâzım 1921'in sonlarına doğru yazdığı ve konumunu güçlü bir biçimde ifade ettiği "Meşin Kaplı Kitap" başlıklı yergi yüklü şiirinde, Nuh'un Gemisi ya da İsa'nın bakireden doğması gibi hikâyeleri peri masalı olarak niteleyerek kutsal kitapların içeriğiyle dalga geçiyordu. Meşin kaplı kitap, yoksul emekçilerin sömürülmesini ve "Efendiler, ağalar, evliyalar, keşişler"in yozlaştırıcı etkisini haklı göstermeye hizmet ettiğinden, kuyuya atılmayı hak ediyordu (A 1, 176).

İslamiyet'in ağırlığının her an hissedildiği, herkesin günde beş vakit namaz kılmasının beklendiği bir toplumda, laik fikirleri yaymak kolay iş değildi. İslamî geleneklerin en yoğun yaşandığı dönem olan Ramazan, 1921'de Mayıs ayına rastlamıştı ve oruç tutulması için yoğun bir baskı vardı. Tüm lokantalar kapalıydı ve insanların önünde yemek yemek imkânsız olduğundan, genç öğretmenler öğle yemeklerini yiyemiyorlardı. Bir gün öğle yemeği vaktine doğru, evde oturmuş gizlice Nâzım'ın pek sevdiği gül reçeli ile ekmeğin tadını çıkarırlarken, Başöğretmen Hilmi Bey ile din bilgisi öğretmeni çıkageldiler. Nâzım ve Vâ-Nû konuklarının oruç bozmak istediklerini anlayınca derin bir nefes aldılar. Bir keresinde de, davet edildikleri bir Rufaî tekke-

sinde, huşu içindeki bazı sofuların yanaklarından şişler geçirdiklerine tanık oldular. İçinde bulundukları bu bağnaz atmosfere tepki duyan Nâzım, kendisini, yobazlarm damarına basacak bir şeyler yapmak zorunda hissediyordu. Tutucuları dinlemeyip favorilerini tıraş etmeyi reddediyor, minareden akşam ezanını duyduğunda, kalpağını cakalı bir şekilde yana yatırıp insanların gözünün içine baka baka ters tarafa doğru yürüyüp gidiyordu. Baskıcı ortama rağmen, Nâzım'ın yerel ağzı incelemiş olması, alışılmış söyleyiş biçimlerini aşması ve şiirlerine halk dilini katması açısından faydalı olmuştu. İki şairin zalim bir ağa üzerine ortaklaşa yazdığı *Taşyürek Osman* adlı piyeste, çekmedikleri kalmamış köylüler taşı yerinden çıkarmaya kalktıklarında, Osman'ın kalbinin olmadığını görüyorlardı (A 8, 60).

Nâzım ve Vâ-Nû Ramazan'ın sonunda, kahvedeki keyifli sohbetlerine, siyasi tartışmalarına ve küçük kasaba dedikodularına yeniden başladılar. İki arkadaş, hâlâ dinî bağnazlığın pençesinde olan bir topluluk içinde fazla bir ilerleme kaydedemedikleri gibi, canlarının da güvencede olmadığını yavaş yavaş anlıyorlardı. Öte yandan, dışarıda, tanımaya can attıkları koskoca bir dünya vardı. Böylece yurtdışına, belki de Almanya'ya gitme imkânı üzerinde durmaya başladılar. Fakat iki etken gözlerini Doğu'ya çevirmelerine neden oldu. Bunlardan ilki, Bolu'da mahkemede görev yapan ve inançlı bir sosyalist olan, Ziya Hilmi adında bir gençti. Üçü öyle kaynaştılar ki, yakındaki bir köyde bir ev tutup ev işlerini ve masrafları paylaşmaya karar verdiler. Nâzım ile Vâ-Nû, Ziya'nın Fransız edebiyatı ve siyaseti konusundaki bilgisinden özellikle etkilenmişlerdi. Kahvede otururlarken, Ziya ezberden Baudelaire okuyup 1871 Paris Komünü ve Lenin ile Kautsky arasındaki anlaşmazlıklar üzerine hikâyeler anlatıyordu. Bir gün Ziya, hep birlikte Sovyetler Birliği'ne gitmeyi önerdi. Nâzım, Nüzhet'ten, ablası ve eniştesi Muhiddin Birgen'le Tiflis'e gitmeyi planladıklarını bildiren bir kart alınca, Ziya'nın önerisi iyice karşı koyulmaz hale geldi (Vâ-Nû, 132 ve 138). Sovyetler Birliği'ne gitmek, Nâzım'a aşk ile siyasi eğitimi birleştirme olanağını verecekti.

Ankara'da yapılan bir eğitim konferansına katılmaları için aldıkları davet, yolculuk için gerekli parayı bulmalarını sağladı.

Vâ-Nû Nâzım'a kıyasla çok daha diplomatik olduğundan, kendilerini onun temsil etmesine karar verdiler. Vâ-Nû, kavurucu bir ağustos günü, ödünç bir at alıp Polis Müdürü Kerim Bey ve bir grup jandarmayla birlikte yola çıktı. Kent dışında cirit atan eşkıyayla karşılaşmamak için uzun, ama daha güvenli bir yol seçmişlerdi. Bolu'nun güneybatısına düşen, yollarının üzerindeki Mudurnu, cepheye öyle yakındı ki, silah seslerini duyabiliyorlardı. Ortalıkta Kemalist güçlerin savaşı kaybetmekte olduğu ve kaçakların kendilerine saldırabilecekleri söylentileri dolaşıyordu. Yolculuk sırasında Vâ-Nû, Ermenilerin Nallıhan'dan tehcirine ve Müslüman nüfusun terk edilen evlere anında yerleşmesine tanık oldu. Polis müdürü, Ermenileri, bunun onları korumak için alınmış bir önlem olduğuna ve bir zarar görmeyeceklerine ikna etmeye çalışıyordu. Vâ-Nû ve yanındakiler Beypazarı'na vardıklarında, kasabanın, olası bir düşman işgali tehlikesine karşı evlerini barklarını terk etmiş Türklerle dolu olduğunu gördüler. Türkiye'nin doğusunda Enver Paşa'ya bağlı güçlerin, Mustafa Kemal'in yenilgisinin ardından iktidarı ele geçirmeye hazırlandığı da gelen haberler arasındaydı (Vâ-Nû, 151). Vâ-Nû sonunda sağ salim Ankara'ya vardı ve Nâzım'ın onun pazarlık yeteneğine duyduğu güveni boşa çıkarmadı: Maarif Nezareti maaşlarını eksiksiz ödemişti. Vâ-Nû Bolu'ya döndüğünde, arkadaşlarına, Tiflis'e gitmek için en uygun yolun gemiyle Karadeniz'deki Sovyet limanı Batum'a geçmek olduğunu söyleyecekti.

Trabzon'daki İhanet

Eylül başında, Bolu ile Akçakoca arasındaki 80 km'lik sarp yolu almak için yola düştüler. Üç arkadaş bir at arabası kiralamışlardı; ayrıca, her durdukları yerde kendilerine ziyafet çekiyorlardı, çünkü Ziya Sovyetler Birliği'nde paraya gerek olmayacağını söylemişti. Bunun doğru olmadığını, ancak, Akçakoca'dan Zonguldak'a gitmek üzere tekneye bindiklerinde öğrendiler. Yine de, Zonguldak'tan Trabzon'a gitmek için bir Rus gemisine binmelerine yetecek kadar paraları vardı. 21 Eylül'de Trabzon'a vardı-

lar (Vâ-Nû, 177 ve 182). Sovyetler Birliği'ne geçiş belgesi almak için, öğretmen olarak Kars'a atanma başvurusunda bulundular. Trabzon'dan Kars'a karayoluyla gitmek neredeyse imkânsız olduğundan, Sovyet Ermenistanı üzerinden Kars'a geçebileceklerini söyleyerek, yetkilileri Batum'a gemiyle gitmelerine izin vermeye ikna ettiler. Trabzon'da hukuk danışmanlığı teklif edilen Ziya ise memlekette kalmaya karar vermişti.

Geçiş belgelerini beklerken, sekiz ay önce Karadeniz'de öldürülen Mustafa Suphi ve Türkiye Komünist Partisi kurucularının başına gelenleri duydular. Bu inanılmaz olay, bütün sınırların tekrar çizildiği bir dönemde, Türk-Rus ilişkilerinin karmaşıklığına iyi bir örnektir. 1883'te Trabzon yakınlarında doğan Mustafa Suphi, siyasetbilimi okumak için Paris'e gitmeden önce İstanbul Hukuk Fakültesi'ne devam etmişti. Gazeteci olarak çalışmak üzere İstanbul'a dönmüş, fakat 1913'te Enver Paşa tarafından Sinop'a sürgün edilmişti. Bir yıl sonra Rusya'ya kaçmış, ama 1914'te savaşın patlaması üzerine gözaltına alınarak Urallar'daki bir çalışma kampına gönderilmiş, Ekim Devrimi'nden sonra da Bolşeviklere katılıp Moskova'ya geçmişti. Orada Doğu Milletleri Merkez Komitesi'nin Türkiye kısmının başına atanmış ve bir Kızıl Ordu birliği kurma göreviyle Taşkent'e gönderilmişti. 27 Mayıs 1920'de Azerbaycan'ın Sovyet yönetimine girmesinden sonra da, Hazar Denizi kıyısındaki Bakû'ya gönderilerek oradaki Türk savaş esirlerinden askerî birlikler oluşturmuştu (Tunçay, 101-107). Türkiye ile Sovyetler arasında imzalanan antlaşma, daha kamusal bir rol oynamasına fırsat sağlamıştı.

Mustafa Suphi 15 Haziran 1920'de Mustafa Kemal'e yazdığı bir mektupta, Bolşeviklerin, Bakû'daki kendisine bağlı komite vasıtasıyla Türk bağımsızlık mücadelesini desteklemek istediklerini söylüyordu. Komitenin elinde Anadolu'ya gönderilmek üzere hazır bekleyen 50 top, 70 makineli tüfek, 17.000 tüfek ve cephane bulunuyordu. Mustafa Kemal 13 Eylül 1920 tarihli cevabında, tüm askerî operasyonların Millet Meclisi'nin kontrolü altında yürütülmesi konusunda ısrar ediyordu. Mustafa Suphi'nin birliklerinin de Türklerin merkezî komutası altına girmesi ve grubunun Ankara'daki Millet Meclisi'ne delegasyon göndermesi gerekiyordu. Görüşmeler, Üçüncü Enternasyonal'in

liderleri Gregori Zinovyev ve Karl Radek'in, İslam dünyasında sömürge karşıtı hareketlerin örgütlenmesi amacıyla Eylül 1920'de Bakû'da topladıkları Doğu Halkları Kongresi'nde de sürdü. Mustafa Suphi, 40 ülkeden 2000'in üzerinde delegenin katıldığı kongrenin düzenleme komitesindeydi (Riddell, 20-22). Kongrede Enver Paşa ve yandaşlarının yanı sıra, Ankara'dan kalabalık bir delegasyon da hazır bulunuyordu. Bakû Kongresi'nin hemen ardından Enver'in destekçilerinin çoğunu saf dışı eden Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Partisi'ni yeniden yapılandırdı (İleri, 143-150). Amacı, komünist hareketin üç kolunu birleştirmekti: Çoğunluğunu Rusya'daki Türk savaş esirlerinin oluşturduğu, Sovyet topraklarında faaliyet gösteren kendisine bağlı grup; Haziran 1920'de gizli bir komünist partinin kurulduğu Ankara'daki "Spartakist" grup; ve tam anlamıyla Marksist öğretiye bağlı olmasalar da "komünizme karşı belli belirsiz bir sempati duyan" Orta Asya'daki yerli gruplar (Carr, 3, 298-299).

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki işbirliği, ortak sınırın her iki tarafın da işine yarayacak biçimde yeniden düzenlenmesini de kapsıyordu. Turancılık hayallerini şiddetle reddeden Mustafa Kemal, Nisan 1920'de Bakû'daki yerel hükümeti devirerek iktidara el koyan Bolşeviklerin Azerbaycan üzerindeki taleplerini tanımıştı. Bunun karşılığında da, Ermenistan'ın belli bölgelerini işgal etme olanağını elde etmişti. Türkiye de Sovyetler Birliği de, Batılı güçlerin bağımsız bir Ermenistan kurma planlarını boşa çıkarmaya kararlıydılar. Erzurum'daki Türk güçlerinin komutanı Kâzım Karabekir, 1920 yazında, el altından Ermeni karşıtı operasyonlar örgütlemeye başladı. Eylül ayında Türk ordusu saldırıya geçerek, Ermeni nüfusun yaşadığı Kars, Ardahan ve Artvin bölgelerini ele geçirdi. Sovyetler Birliği'nin bu durumu kabul etmekten başka seçeneği yoktu; Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması'yla, sınırlar, işgal edilen bölgeler üzerinde Türk hâkimiyetini tanıyacak şekilde yeniden çizildi. Bunun ardından Kızıl Ordu Erivan ve Batum'u işgal ederek Sovyetler'e bağlı Ermeni Sosyalist Cumhuriyeti'ni ilan etti.

Mustafa Kemal'in Ermeni sorununun üstesinden gelmekte gösterdiği başarı, Doğu Anadolu'da Mustafa Suphi'nin desteği olmadan otoritesini kurabileceğini göstermişti. Mustafa

Kemal'in 1920 Ağustosu'nda Moskova'daki temsilcisi Cebesoy'a yazdığı bir mektup, Mustafa Suphi'nin Türkiye'de komünist bir hareket kurma girişimlerine kesinlikle karşı olduğunu göstermektedir (İleri, 151). Mustafa Kemal'in kendi kontrolü altında olmayan örgütlenmelere şüpheyle bakması için geçerli nedenleri vardı. Yine bu dönemde, Batı Cephesi'nde, Yeşil Ordu denen ve yine komünist eğilimleri olduğundan şüphelenilen, Çerkez Ethem komutasındaki düzensiz birlikleri saf dışı bıraktı. Mustafa Suphi Ankara'daki Millet Meclisi'ne bir delegasyon getirmesini isteyen Mustafa Kemal'in davetini kabul etmeye karar vermişti. Karısı ve Merkez Komite'nin diğer üyeleriyle Bakû'dan yola çıkıp 28 Kasım'da Kars'a ulaşan Mustafa Suphi'ye, Sovyet konsolosu olarak atandığı Ankara'ya gitmekte olan Prens Mdivani de eşlik ediyordu. Ne var ki, Karabekir'in 2 Ocak 1921'de Erzurum valisine çektiği bir telgraftan anlaşıldığına göre, Mustafa Suphi ve grubunun yolculuğunun engellemesi için Millet Meclisi'nden emir alınmıştı. Delegasyondakiler, karayoluyla güneye doğru yollarına devam ederlerse saldırıya uğrayabilecekleri konusunda uyarıldıklarından, üç hafta Kars'ta kaldılar. Sonunda, 22 Ocak günü, Erzurum'a gitmek üzere trene bindiler. Kentte protesto gösterileriyle karşılandılar. Gösterilerin amacı, Ruslara, Mustafa Suphi'nin komünist yandaşlarının Türkiye'de desteğinin bulunmadığını göstermekti. Grup rotayı önce Trabzon'a çevirerek daha dolambaçlı olan kıyı boyunca yola devam etmeye karar vermişti. Fakat Trabzon'da da yetkililer tarafından düşmanca bir tavırla karşılanınca, tekneyle İnebolu'ya gidip oradan karayoluyla bir an önce Ankara'ya geçmek için sabırsızlanmaya başladılar. Sonunda, Mdivani'nin araya girmesiyle, taciz edilmeden yola devam edebileceklerine ilişkin güvence aldılar ve 28 Ocak akşamı, Trabzon limanı kâhyası Yahya Kâhya'dan kiraladıkları bir tekneyle denize açıldılar.

Nâzım her zaman "on beş" yoldaştan söz ederse de, Mustafa Suphi'yle birlikte tekneye binenlerin gerçek sayısı tartışmalıdır ve ölenlerden yalnızca sekizinin kimliği belirlenebilmiştir. Olayların nasıl geliştiği hiçbir zaman tam olarak açığa kavuşmamış olmakla birlikte, komünistlerin, Yahya Kâhya'nın kendilerini takip etmek üzere tuttuğu silahlı bir grup tarafından öl-

dürüldüğü anlaşılmaktadır. Mustafa Suphi'nin Kırımlı olan ve Türkçe bilen karısı Semra geride kalanların arasındaydı ve bir evde göz hapsine alınmıştı. Rus yetkililerden yardım isteyen bir notu dışarı çıkarmayı denedikten sonra, o da ortadan kayboldu. Suphi'nin grubu resmen Sovyet himayesinde olduğundan, Ankara bir açıklama yapmak zorundaydı. Karabekir'in Mustafa Suphi'nin İngiliz ajanı olduğu ve muhtemelen Yunanlılarla işbirliği yaptığı iddiası, cinayetlere kılıf uydurmak için ortaya atılan iddialar arasında en akla sığmaz olanıydı. Mustafa Kemal, Kâzım Karabekir ve Erzurum valisi arasındaki telgraf trafiği, üst düzey Türk yöneticilerin bu işe bulaştığını gösteriyordu. Yahya Kâhya'nın Enver Paşa'nın baş destekçileri arasında yer alması ve Enver'in amcası Halil Paşa'nın da gizlice Trabzon'da yaşıyor olması, düğümü daha da karıştırıyordu. Aslında kent Enver'in yandaşlarıyla kaynıyordu. Türk hükümeti Moskova'yla ilişkilerin aldığı hasarı onarmak için, "Türk komünisti Mustafa Suphi'nin katillerinin adalete teslim edileceğini" açıkladı (Carr, 3, 303-304). Ama Yahya Kâhya, ancak Aralık 1921'de, Ankara hükümeti Trabzon'a yeni bir komutan gönderdikten sonra tutuklandı. Enver Paşa'nın Yahya Kâhya'ya yazdığı ve yandaşlarının Türkiye'ye sızabilmeleri için Yahya'dan yardım istediği mektup da, aleyhte kanıtlar arasındaydı. Yahya Kâhya yüklü miktarda altın ve mücevheri zimmetine geçirmekle de suçlanmasına rağmen, beraat etti. Fakat davadan yedi ay sonra, 3 Haziran 1922'de, Trabzon'daki askerî karargâhın yakınında kimliği belirlenemeyen saldırganlarca öldürüldü (İleri, 203-229).

Bu olaylar Nâzım'ı derinden etkilemiş, Kemalist rejim hakkındaki düş kırıklığını artırmış ve Mustafa Suphi'yi gözünde bir kahraman haline getirmişti. Vâ-Nû ve Nâzım, 1922'de Batum'da yazılan "Onbeşler İçin" başlıklı şiirde, kurbanlara saygılarını dile getiriyorlardı (A 8, 120). Mustafa Suphi ve yoldaşlarının ölüm tarihi olan 28 Ocak, Nâzım'ın kafasına öylesine kazınmıştı ki, ertesi yıl kapağında Mustafa Suphi'nin resminin bulunduğu, *28 Ocak* başlıklı manzum bir piyes yazacaktı. Nâzım ve Vâ-Nû, 1921 sonbaharında, bu sefer kendileri Karadeniz'e açılmaya hazırlanırken, bir ölüm kalım yolculuğuna çıktıklarının farkında olmalıydılar. Savaşın altüst ettiği Türkiye'den ayrılmak üzere

Trabzon'dan gemiye bindiklerinde, sakin bir sonbahar günü yaşanıyordu. Fakat çok geçmeden fırtına patladı ve yolcular ambara sığınmak zorunda kaldılar. Ertesi sabah hava yeniden açtı ve aralarında, Polonya'dan ülkelerine dönmekte olan yenik Wrangel ordusunun askerlerinin de bulunduğu diğer yolcularla kaynaştılar. Nâzım ile Vâ-Nû Sovyetler Birliği'nde, hayallerini süsleyen bir ütopya değil, savaş ve devrimin sonuçlarıyla sarsılan bir ülke bulacaklardı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Komünizm Sahne Işıkları Altında
1921 - 1928

Denizde geçirilen fırtınalı bir geceden sonra, bulutlar dağılmış ve ufukta Batum'un silueti belirmişti. Sovyetler Birliği'ne yaklaşırken, güvertede onları bekleyen manzara sürprizlerle doluydu. Vâ-Nû o anı şöyle hatırlayacaktı: "Güvertede büyük bir sürprizle karşılaştık. Adeta gözlerimize inanamadık. On beş yirmi kişilik bir Rus grubu varmış meğer vapurda. [...] Mayolarıyla güverteye yatmış, kadın erkek birbirlerine sarılmış, güneşleniyorlardı." Bu askerler, Kızıl Ordu tarafından yenilgiye uğratıldıktan sonra 1920 Kasımı'nda Kırım'dan çekilen Wrangel'in ordusundan arta kalanlardı. İstanbul'a yerleşmeyi denemişler, ama başaramamışlardı ve şimdi ülkelerine dönüyorlardı. Öğleye doğru gemi limana iyice yaklaştı. Kameralara poz verir gibi bir araya toplanan Rus askerleri, dönüşlerini bekleyen fotoğrafçılar için prova yapıyorlardı. Hatta, devrimi desteklediklerini izlenimini vermek için bir kızıl bayrak çıkarıp *Enternasyonal*'i söylemeye başlamışlardı (Vâ-Nû, 191-192).

Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki sınır sorununu çözen 16 Mart 1921 tarihli antlaşmayla, Batum Sovyetler Birliği'nin parçası haline gelmişti. Liman daha birkaç ay önce Türk birliklerinin işgali altında olduğundan, Türk uyruklular hâlâ şüphe uyandırıyordu. Nâzım ve Vâ-Nû gümrükte çok sıkı bir kontrolden geçmek zorunda kaldılar. Etrafı dolaşmaya çıktıklarında, dinin halkın afyonu olarak kabul edilmesine rağmen, kili-

selerin hâlâ açık olmasına şaşakaldılar. Para ve aile gibi burjuva kurumlarının ortadan kaldırıldığını duymuş olduklarından, sokakta çocuklarının ellerinden tutmuş dolaşan aileleri gördüklerinde ve de paranın gerekli olduğunu anladıklarında, şaşkınlıkları bir kat daha arttı. Kalabalıklara karışarak, köylü kadınların çilek kokulu ucuz siyah üzümler sattığı, palmiye ağaçları ve tropik bitkilerle kaplı bir parkta dolaştılar. Çok geçmeden karşılaştıkları başka bir manzara karşısında, hayretten neredeyse küçükdillerini yutacaklardı: Kadınlar ve erkekler sere serpe kumsala uzanmış, hep birlikte, çırılçıplak güneşleniyorlardı. Böyle bir görüntü, kadınların peçe ve başörtüsü takmak zorunda oldukları İstanbul'da düşünülemezdi bile.

Batum'da, duvarlardaki propaganda afişlerini inceleyerek Rus alfabesini sökmeye başladılar. Kapitalist toplum piramitini gösteren bir afiş, Nâzım'm özellikle ilgisini çekmişti: Piramitin tabanındaki ezilen işçi ve köylü yığınlarının omuzları üzerinde, sırasıyla küçük burjuva orta sınıflar, ruhban sınıfı, aristokrasi ve kapitalistler yükseliyor, en tepede de çar ve Tanrı yer alıyordu (Babayev, 69-70). Geleneksel toplumsal hiyerarşiyi eleştirmek için, Sovyetler Birliği'nin dört bir yanı bu tür afişlerle donatılıyordu. Nâzım ve Vâ-Nû kısa zamanda yeni toplumun ruhunu iyice özümsediler; gösterilere katılıyor, devrimci marşlar söylüyorlardı. Kızıl Ordu süvari birliklerini gördüklerinde, kalabalığın tezahüratlarına katılıyorlardı. Nâzım son dönemlerinde yazdığı bir makalede, Batum günlerinin siyasi ve edebî heyecanını şöyle anlatacaktı: "O zamanki adıyla 'Fransa Oteli'nde, bir yandan günde iki tabak mısır unu çorbasını, bir çeyrek funt kara ekmekle yedim, bir yandan takunyalarımı takırdatarak mitinglere gittim, bir yandan da Türkiye Komünist Fırkası dış bürosunun çıkardığı *Kızıl Sendika* dergisinde çalıştım, bir yandan da şu 'Küçük İlüstirasyon' serisinde yayımlanan Fransızca piyesleri okudum, belki yüz tane, art arda belki daha çok. Yerleştiğim odanın dolabında buldum onları. Hepsi dokuz yüz on dörtten önceki tarihlerde çıkmıştı. Fransız bulvar tiyatrolarının o zamanlardaki repertuarıyla, Fransız vodviliyle altı ay haşır neşir oldum" (A 21, 265-266). Nâzım işte bu dönemde, Karl Marx hakkında bir oyun yazmayı düşünmeye başladı.

Nâzım ile Vâ-Nû Türkiye Komünist Partisi'ne katılmaya Bakû'da karar verdiler (Babayev, 70 ve 370). Eylül 1921'de yapılan bir şube toplantısının tutanaklarına göre, *Kızıl Sendika* dergisinin edebiyat kısmında çalışmakla görevlendirildiler. Nâzım yaşamının sonuna doğru, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* isimli otobiyografik romanında, bu dönemde yaşadığı olaylardan söz edecekti. Fransa Oteli'nin rahat ortamında geçen bir sahnede, sonunda partiye katılma kararını almasına neden olan vicdan muhasebesini şu şekilde aktaracaktı: "Karar ver oğlum, diyorum kendi kendime, karar ver. [...] Koyalım soruları da şu masanın üstüne, Anadolu'nun yanı başına. Neyini verebilirsin? Ne verebilirsin? Her şeyimi, her şeyi... Hürriyetini, evet! Hapishanelerde kaç yıl yatabilirsin bu uğurda? Gerekirse ömrüm boyunca! İyi ama, sen kadınları seversin, yiyip içmeyi, temiz giyinmeyi seversin. [...] Peki asılmak da var, öldürülmek de, Suphi ile arkadaşları gibi boğulmak da var, komünist olursam diye sormadın mı kendi kendine Batum'da?" (A 17, 30). Nâzım komünizme bulaşmanın getirebileceği tehlikelere rağmen, bütün yaşamını etkileyecek o önemli kararı vermişti artık.

Sosyal Aile

Batum'un geçimlerini sağlayabilmeleri için sunduğu olanaklar kısıtlıydı. En çok bel bağladıkları kişi olan Muhiddin Birgen, Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te görevliydi. Gürcistan 1918 yazında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Almanya ve Türkiye'nin himayesinde bağımsız bir devlet statüsü kazanınca, Türkiye ile Gürcistan arasında bir ittifak kurulmuştu. Gürcistan'ın seçimle gelen Menşevik yönetim altında gerçek bağımsızlığını kazandığı 1919-1921 döneminde, Ankara ile Tiflis arasındaki ilişkiler iyice gelişmişti. Orconikidze'nin liderliğindeki Bolşeviklerin 1921 yazında Gürcistan'ın bağımsızlığını ortadan kaldırmalarıyla, Tiflis Türk radikalleri için daha da önemli hale gelmişti. Ayrıca Nâzım, Tiflis'te Birgen ailesiyle birlikte kalan Nüzhet'le tekrar bağlantı kurmayı umuyordu. Nâzım ve Vâ-Nû 1922 baharında Batum'a 330 km mesafedeki Tiflis'e giden gece trenine bindi-

ler. Kendilerine Birgen ailesinin Orient Hotel'de kaldığı söylenmişti, ama Tiflis'e vardıklarında, karşılarında yalnızca Muhiddin Bey'in karısı Melahat Hanım'ı buldular; kocası ve kız kardeşi Moskova'ya gitmişlerdi.

Nâzım ve Vâ-Nû, kendilerini kalmak üzere otele davet eden Melahat Hanım tarafından ağırlandılar. Fakat gece yarısından az sonra, otel idaresi, kurallar bu saatten sonra ziyaretçi kabulünü yasakladığından otelden ayrılmaları gerektiğini bildirdi. Bunun üzerine, paralarının yeteceği bir otel bulabilmek için sokakları arşınlamak zorunda kaldılar. Ama ertesi gün şansları yaver gitti. Melahat Hanım'ı ziyarete gittiklerinde, kısa bir süre önce Gürcistan cumhurbaşkanlığına atanmış olan, Sovyetler'in eski Ankara Konsolosu Budu Mdivani'den bir davet aldılar. Başkanı ziyaret ettikten sonra, makam arabasıyla Orient Hotel'e götürüldüler. Mdivani otelin müdürüne, kendisi Moskova'dayken misafirlerinin bir dediklerinin iki edilmemesi talimatını verdi. Böylelikle iki şair kendilerini çelişkili bir durumda, parti üyeleri olarak seçkinlere has ayrıcalıklardan yararlanır halde buldular (Vâ-Nû, 207). Nüzhet'in ailesiyle aynı kata yerleştiler ve kendilerine verilen yemek kuponlarıyla, ışıl ışıl avizelerin altında gümüş takımlarla yemek yer oldular.

Otelde, Sovyetler Birliği'nde gönüllü sürgünde bulunan Enver Paşa'nın taraftarları olan, İttihat ve Terakki Komitesi üyelerinden bazılarıyla tanıştılar. Bunların arasında, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Jön Türklerle bağlantısı olan Ahmet Cevat da vardı. Ahmet Cevat şimdi Tiflis'te, Azerî Eğitim Bakanlığı'na Türkçe kitap satmak ve Türkiye'ye ihraç etmek üzere halı satın almak gibi karışık işlerle uğraşıyordu. Ayrıca Mustafa Suphi'nin 1919'da kurduğu *Yeni Dünya* gazetesini Batum'da tekrar yayımlama planları yapıyordu. İki genç yazara kanı kaynayan Ahmet Cevat, onlara, kendisiyle birlikte Batum'a gelmeyi kabul ederlerse gazeteci olarak iş verebileceğini söyledi. Nâzım ve Vâ-Nû bu öneriyi çok çekici buldular, ama masraflarını karşılayabilmek için nakit para bulmaları gerekiyordu. Batı tarzı giysiler Tiflis'te çok pahalı olduğundan, şehrin bitpazarında bazı giysilerini satmaya karar verdiler. Bir takım elbise ve bir çift rugan ayakkabı satarak elde ettikleri paranın üzerine Ahmet Cevat'tan aldıkları

az miktarda avansı da ekleyince, Karadeniz'e geri dönmek üzere tren biletlerini almayı başardılar (Vâ-Nû, 213-214). Batum'a varır varmaz, Fransa Oteli'nde iki oda tutup yerleştiler. Odalardan biri *Yeni Dünya*'nın bürosu olacak, diğerini ise yatmak için kullanacaklardı. Şehre yerleşmelerinden kısa bir süre sonra, Nüzhet de Batum'a döndü. Nüzhet, ablasının ailesiyle birlikte Batum'da yaşamaktan beklediğini bulamadığından, Türkiye'ye dönerek bir Alman okuluna gitmeyi düşünüyordu (Sülker 1, 180). Batum'da geçirdikleri bu birkaç hafta içinde, Nâzım ve Nüzhet birbirlerinden iyice hoşlandılar; Nâzım Nüzhet'i Sovyetler Birliği'nde kalmaya ikna etmek için elinden geleni yaptı. Ama Nüzhet gerekli izin belgelerini sağlayamadığından, sonunda istemeye istemeye Tiflis'e dönmek zorunda kaldı.

Karadeniz kıyısında siyasi durum son derece karışıktı. Batum sadece Sovyetler Birliği'ne açılan bir kapı değil, aynı zamanda rakip ideolojiler için bir deneme alanıydı. Batum'da karargâh kuranlar arasında, İttihat ve Terakki'nin Turancı kanadına mensup olanlar da vardı. Çarlığın yıkılması, Orta Asya'daki Türkçe konuşan halkları birleştirme hayallerine yeni bir ivme kazandırmıştı ve Kafkasya'daki sınırlar sürekli değişiyordu. Enver Paşa, başkenti Semerkant olmak üzere, "İpek Yolu boyunca Edirne'den Çin vahalarına kadar tüm Türklerin birliğini" gerçekleştirme düşünden henüz vazgeçmemişti (Landau, 78). Seçeneklerini kısıtlamak istemeyen Bolşevikler, iktidarlarını genişletmeye ve sağlamlaştırmaya hâlâ yardımı dokunabileceğini düşündükleri Enver'in grubuna belli ayrıcalıklar tanımışlardı. Enver'in amaçlarından biri de, Doğu Anadolu'nun varlıklı toprak sahipleri arasında hareketine destek sağlamaktı. Mustafa Kemal'in zaferleri Ankara'da iktidarı ele geçirme umutlarını suya düşürünce, Enver Kafkasya'ya dönerek kendisini Buhara emiri ilan etmiş ve Sovyet yayılmasına düşmanlık duyan Müslüman halklar arasında silahlı bir direniş hareketi örgütlemeye girişmişti. Ağustos 1922'de bu kısa ömürlü ayaklanma bastırılacak, Enver'in kendisi de makineli tüfeklerden açılan ateş sonucu ölecekti (Kinross, 455).

Nâzım ve Vâ-Nû, Batum'da bulunan Enver'in amcası Halil Paşa aracılığıyla Turancılarla bağlantı kurmuşlardı. Kendi kur-

mayları ve hizmetçileriyle bir konakta yaşayan Halil Paşa, mükellef ziyafetler veriyor, Nâzım ile Vâ-Nû da paşayı sık sık ziyaret ediyorlardı. Fakat Nâzım ile Vâ-Nû'nun Turancılarla kaynaşma çabası komünist yetkililerde şüphe uyandırmış ve iki arkadaşın Fransa Oteli'ndeki odaları aranmıştı. Otelin artık güvenli olmadığını düşünen Nâzım ve Vâ-Nû, kalmak için başka bir yer aramaya başladılar. Ahmet Cevat'ın bağlantıları bir kez daha işe yaradı. İki arkadaşın çektiği güçlükleri duyan Ahmet Cevat'ın matbaacısı Ali Rıza, onları kalmaları için villasına davet etti ve hep birlikte "sosyal aile" denen birtakım düzenlemelere gittiler (Vâ-Nû, 235). Yemek yapma işini Ahmet Cevat üstlenmişti. Nâzım ise makale ve şiir yazacaktı. Azerî çocuklara Türkçe dersi veren Vâ-Nû'nun evin gelirine yaptığı katkıyla, maddi durumları da düzelmişti. Ali Rıza'nın evinde, aralarına, Turancı görüşlere yakınlık duyan genç ve idealist bir öğretmen olan Şevket Süreyya da katıldı. Şevket Süreyya Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı ordusunda hizmet ettikten sonra, o zamanlar hâlâ Türk nüfuz alanında olan Azerbaycan'ın bir köyünde öğretmenlik yapmaya başlamış ve Azerbaycan'ın Kızıl Ordu tarafından işgalinden derinden etkilenerek komünist olmuştu (Süreyya, 169). Batum'daki bir okula geldikten kısa süre sonra sosyal aileye kabul edilmiş ve bu dört adam çok yakın dost olmuşlardı. Gerçekten de aralarındaki bağlar öyle güçlüydü ki, Vâ-Nû'nun gazeteciliği meslek olarak seçtiği, Ahmet Cevat ile Şevket Süreyya'nın ise Kemalist yönetime katılmaya karar verdiği 1920'lerin sonuna kadar yolları ayrılmadı. Batum'daki ilk günlerde akşamlarını, siyaset ve kişisel ilişkileri konusunda ateşli tartışmalar yaparak geçiriyorlardı. Nâzım arkadaşlarını ziyaret ettiğinde, yanında, şiirleri için notlar almak ve tanıştığı insanların resimlerini çizmek için bir defter bulunduruyordu. Bir akşam, yemekli bir toplantıda, Şevket Süreyya'yla aynı okulda çalışan bir öğretmenin Leyla adındaki kız kardeşinin resmini yaptı. Resim o kadar büyüleyiciydi ki, Şevket Süreyya kıza sırılsıklam âşık oldu. Çok geçmeden de Leyla'yla evlendi ve sosyal aile ilk kadın üyesini kazandı.

Nâzım ile Vâ-Nû'nun düşlerini süsleyen Moskova'yı ziyaret etmek düşüncesi, sosyal aile sayesinde gerçekleşti. Mosko-

va Üniversitesi'ndeki Şarkiyat Enstitüsü bir Türkçe profesörü atamaya karar vermiş ve komünist Gürcistan hükümetinin başı Orconikidze'den bu iş için birini tavsiye etmesini istemişti. Stalin'in yakın dostu olan Orconikidze de, Türk Maarif Vekaleti için ders kitapları yazdığını bildiği Ahmet Cevat'ı önermişti. Görevi kabul eden Ahmet Cevat, yetkilileri, üç arkadaşının da kendisiyle birlikte gelmesine izin vermeye ikna etti; arkadaşları, Moskova'da yeni kurulmuş olan Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'ne (KUTV) kaydolacaklardı. Sosyal aile hiç vakit kaybetmeden Moskova yolculuğu için hazırlıklara başladı. Nüzhet'le birkaç gün geçirmek için Tiflis'te mola verdiler ve bu sefer, onu peşlerinden Moskova'ya gelmeye ikna etmeyi başardılar. Sonra da Maksim Gorki'nin romanlarını anımsatan sahnelerle dolu destansı bir yolculuğa başladılar. Trenler öyle kalabalıktı ki, insanlar vagonlarda balık istifi yolculuk ediyorlardı. Vâ-Nû, sonradan, Nâzım'la birlikte yerlerini hamile kadınlara ve çocuklara bırakarak vagonların üzerinde uyuduklarını anlatacaktı (Vâ-Nû, 253-258). Kafkaslar'ı geçmek için önce Hazar Denizi kıyısındaki Bakû'ya yönelen tren, daha sonra kuzeydeki Rostov'a doğru yol aldı. 1600 km'lik Moskova yolculuğunu toplam 11 günde tamamlayacaklardı.

Sovyetler Birliği hâlâ, devrim ve iç savaşın, toprak sahibi köylülere karşı yürütülen kampanyanın ve kıtlık nedeniyle milyonlarca kişinin ölümüne neden olan müthiş kuraklığın sonuçlarıyla boğuşuyordu. Bu tren yolculuğu sırasında Türk yolcular kuraklığın kavurduğu topraklar, açlıktan kıvranan köylüler gibi dehşet verici görüntülerle karşılaştılar ve bu görüntüler Nâzım'ı, hem komünist hem de şair olarak derinden sarstı. Kafasında Sovyetler Birliği'ni özgür ve eşitlikçi bir ülke olarak yüceltmekten vazgeçti. Aynı zamanda, bu modern siyasetin çalkantılarını ifade etmek için yeni bir şiir biçemi geliştirmek zorundaydı: "Batum'dan Moskova'ya gelişte [...] açlık mıntıkasından geçtik. Gördüklerim üzerimde çok tesir etti. Fakat böyle bir açlığın dahi inkılabı yıkamayacağını haykırmak istedim. Moskova'da hece vezniyle ve bu veznin çeşitli hece kombinezonlarıyla açlığa dair bir şiir yazmak istedim, olmadı. O zaman Batum'daki şiirin şekli geldi gözümün önüne. Bunun çok iyi ta-

nıdığım Fransız serbest vezni olamayacağına her nedense kanaat getirdim, bunun yepyeni bir şey olduğuna ve şairin böyle dalgalar halinde düşündüğüne hükmettim" (A 26, 175). Bu uygun yeni biçemin ilk ipucunu, Mayakovski'nin bir şiirinin vermiş olması olasıdır. Nâzım Batum'dayken, Rusçası hâlâ çok yetersizdi. Fakat temasını anlamamış olsa da, şiirin deneysel biçimine hayran kalmıştı. Tren harap olmuş köyler ve topraklar arasından yoluna devam ederken, Nâzım kafasında, açlık çeken insanların eğri büğrü hatları ile şiirin ölçü kalıplarının kırılması arasında bağlantı kurdu ve Moskova'ya vardıktan sonra Mayakovski biçeminde yazmak üzere denemelere başladı.

Moskova, Ortak Yaşam ve Komünist Üniversite

Sosyal aile Moskova'ya vardığında, artık kooperatiflere ya da kampanya merkezlerine dönüştürülmüş olan, terk edilmiş bankalar ve işyerleriyle dolu, şık Tverskaya Bulvarı üzerindeki Lux Hotel'e yerleşti. Otelde resmî konuklar, yabancı komünistler ve siyasi mülteciler kalıyordu. Ahmet Cevat'ın Şarkiyat Enstitüsü'ndeki konumu sayesinde, Türk konuklara üç ayrı oda verildi. Otelde dünyanın dört bir yanından gelen devrimcilerle tanıştılar. Ayrıca Şura ve Lyolya adlarında, kendilerine rehberlik ve tercümanlık yapacak iki genç kadınla tanıştırıldılar. Aristokrat ailelerini reddederek devrimci mücadeleye katılan bu kadınlar, şimdi sanat öğrencisiydiler. Bu dörtlü kısa zamanda yakın arkadaş oldu. Nâzım, Yesenin ve Aleksandr Blok adlarını ilk kez bu bohem çevrede duydu ve avangard sanatın görüşlerini özümsemeye başladı; hatta bizzat Mayakovski'yle tanıştı.

Nâzım ve Vâ-Nû Moskova'ya yerleşir yerleşmez tatil başladığından, Puşkin Meydanı'ndaki iki katlı, güzel bir öğrenci yurdunun boş odalarına taşınabildiler. Daha önce Hollanda Bankası'nın merkezi olan ve daha yeni yurda dönüştürülmüş olan bina, gayet gösterişli döşenmiş olmasına rağmen, Nâzım ve Vâ-Nû'nun odalarında mobilya yoktu. Her şeyin karneye bağlı olduğu Moskova'da yalnızca en temel gıda maddeleri ve giyim eşyası bulunabiliyordu. Şair Nikolay Zabolotski'nin ileride söy-

leyeceği gibi, bazı öğrenciler iki karne elde edebilmek umuduyla aynı anda iki ayrı fakülteye kaydolma hilesine başvuruyorlardı (Zabolotski, 24-25). Nâzım ve Vâ-Nû'nun çok az paraları vardı, ama sosyal aileye ortak mutfak sağlayan Ahmet Cevat'ın Lux Hotel'deki imkânlarından hâlâ faydalanabiliyorlardı. Şanslı oldukları bir günde paylarına düşen tayın, bir çeyrek kara ekmek, yarım lahana ve bir iki havuçtan oluşuyordu. Vâ-Nû aynı mutfağı paylaşan yetmiş iki milletten insanın malzemelerinden aşırdığı lezzetli Hint baharatları ve körpe sebzelerle, yaptıkları yemeklerin lezzetini artırmanın yolunu bulmuştu. Ama bu yanlış hareketini diğerlerine itiraf ettiğinde, sosyal ailenin akıl hocası Şevket Süreyya'dan uzun bir nutuk dinlemek zorunda kalacaktı. Öğrenci olarak kendilerine verilen çeşitli kamu görevleri arasında, bir aylığına şehrin balık deposunda nöbetçilik yapmak da vardı. Nöbet sırası Vâ-Nû'ya geldiğinde, bu kez de, kendisi ve arkadaşları için balık çalmak yüzünden yine ciddi biçimde kınandı. İtiraf ve özeleştiri, burjuva alışkanlıklarını kontrol altında tutmaya yardımcı oluyordu (Vâ-Nû, 279-286).

Nâzım'ın Moskova'daki ilk haftalarında edindiği sayısız yeni izlenim, yaratıcılığının tekrar coşmasına neden olmuştu. Hâlâ, yolculukları sırasında kıtlık bölgelerinde gördüğü feci manzaraları sindirmeye çalışıyordu. 1922 yazının başlarında, gezici sinemaların meydanlarda gösterdikleri belgesel filmlerin yanı sıra, Moskova'daki dükkânların vitrinlerinde sergilenen, kıtlık bölgelerinin fotoğraflarını incelediler. Şevket Süreyya, unutulması özellikle güç bir olayı ileride şöyle anlatacaktı: "1921 yılında bir akşamdı. Moskova'da gürültülü bir meydandan geçiyorduk. Meydanın ortasında iki kamyon durdu. Birinin üzerine bir sinema perdesi çektiler. Ötekinde makine işlemeye başladı ve perdede filmin ismi göründü. AÇLAR [...] filmi seyretmeye başladık. Açlıktan yanan bir hava içinde Kuban, Don, Volga ovalarındaki şehirler birer birer boşalıyordu. Topraklar kuraklıktan çatlamış ve çatlakları anasının eteğine yapışan mecalsiz çocukları habersizce yutacak kadar mezarlaşmış uçsuz bucaksız stepler ortasında eğri büğrü kafileler sonu gelmez ufuklara doğru yürüyor, koşuyordu" (*Kadro*, Nisan 1932). Aynı gece Nâzım yeni yazdığı "Açların Gözbebekleri" başlıklı şiirini oku-

du. Bu şiir, Nâzım'ın "dalgalar şeklinde" yazılmış, Mayakovski tarzındaki yeni biçeminin iyi bir örneğidir:

Açlar dizilmiş açlar!
Ne erkek, ne kadın, ne oğlan ne kız
sıska cılız
eğri büğrü dallarıyla
eğri büğrü ağaçlar!
[...]
Fakat
artık imanımıza inemez tokat!
Demirleşti bağrımız,
çünki ağrımız
30.000.000
deli gözbebekleri!
gözbebekleri!

(A 1, 24-27)

Şairin "19 Yaşım" başlıklı şiirinde de ifade ettiği gibi, büyük bir coşkuyla Marksizm'i incelemesi, inancını güçlendiriyordu. Nâzım bu şiirde, belirgin bir abartı yoluyla, Marksizm'i incelemeye gömüldüğü için sevişmeye vakit bulamadığını ima eder:

24 saatta 24 saat Lenin
24 saat Marks,
24 saat Engels,
yüz dirhem kara ekmek,
20 ton kitap
ve yirmi dakika şey!..

(A 1, 213)

Yazın üniversitenin örgütlediği bir komüne katılarak, kırsal kesimde daha sakin bir dönem geçirmenin tadını çıkardılar. Sosyal ailenin dört üyesi trenle yola çıktılar. Trenden indikten sonra, iki yanı ormanlık yollardan yürüyerek, kütüklerden yapılmış yazlık evlerden oluşan tatil köylerini geçtiler. Bu evler yaz süresince aileler tarafından kiralanabiliyordu. Bir dizi küçük gö-

lün etrafından dolaşarak, sonunda, devrimden önce varlıklı aileler için kurulmuş bir sayfiye beldesi olan Udelnaya'ya vardılar. Buradaki binalardan 40-50 kadarı şimdi üniversiteye tahsis edilmişti. Köyün ortak bir mutfağı ve yalnızca yemekhane olarak değil, çalışmak isteyenler ve toplantılar için de kullanılan sosyal tesisleri vardı. Herkes sırayla yemek pişirme, temizlik, odun kesme ve hatta öksüz çocuklara bakma işlerine yardımcı olmak zorundaydı. Sistemli bir biçimde Rusça öğrenmeye başladılar, ama komünde yaşam derslerden ve tartışmalardan ibaret değildi. Yeni ve kıymet bilir bir dinleyici kitlesi bulan Nâzım, şiir yazmayı sürdürüyordu. Özel mülkiyete ait daçalardan birinde, Lenin'in Yeni Ekonomik Politikası (NEP) altında zenginleşen bir aile kalmaktaydı. Kimya mühendisi olan koca, sık sık evden uzaklaşıyor, söylendiğine göre metresini ziyarete gidiyordu. Karısı Sofya İsk ise kafa dengi arkadaşları ve akrabalarıyla birlikte, daçada sanatçıları ve yazarları ağırlıyordu. Çok geçmeden Nâzım ve Vâ-Nû da, Sofya'nın verdiği parti ve pikniklerdeki bol yemeğin ve semaverde demlenen lezzetli çayın tadını çıkarmaya başladılar (Vâ-Nû, 286 ve 321). Nâzım şiirler okuyor, Sofya da Rus şarkıları söyleyerek ona karşılık veriyordu. Nâzım'ın Sofya'yla arkadaşlığı, Nüzhet'in Moskova'ya varış haberini almasına kadar devam etti.

Akşamları ateşin etrafına oturup birbirlerinin kişiliklerini analiz ediyorlardı. Nâzım, Şevket Süreyya'nın komünizme mesafeli yaklaşımını devrim yolunda bir engel olarak görüyor ve onu "köylü" diye kıyasıya eleştiriyordu (Süreyya, 240). Buna karşılık Nâzım da keyfine düşkün olmakla eleştiriliyordu. Aslında, gruptaki herkes, kendilerini tamamen ortak yaşama adamak yerine önceliği sosyal ailedeki ilişkilere verdikleri için kınanıyorlardı. Kadınlara olan zaafları, özellikle de üniversite çevresi dışındaki burjuva kızlarla ilişkileri de eleştiriliyordu. Bu tartışmaların liderliğini, Kazakistanlı bir mollanın oğlu olan Abit Alimov yapıyordu. Türkçeyi çok iyi konuşan ve daha sonra Nâzım'ın eserlerini ilk kez Rusçaya çeviren Alimov yetenekli bir siyaset kuramcısı olduğu için, Nâzım'ın örnek aldığı kişilerden biri haline gelmişti (Vâ-Nû, 291, 304-315 ve 336). Nâzım'ın Udelnaya'da yazdığı, aralarında "İnandık!.."ın da bulunduğu şi-

irler, yalnızca devrime değil, ona eşlik eden teknokrat ruha olan inancının da ne kadar ateşli hale geldiğini göstermektedir:

İnandık!
İnandık beynimizle!..
Her çizgisi rakamların ilminden çıkan
tayyaremizin
yükselmesine
havalanmasına
uçmasına

(A 8, 151)

Teknolojiyi yücelten ve devrimci mücadelenin gerektirdiği insanüstü gücü vurgulayan bu övgülerde Rus fütüristlerinin yansımaları görülür. Nâzım, 10 Ağustos 1922 tarihini taşıyan "Rodos Heykeli" başlıklı şiirinde, kendine has coşkusuyla şöyle der: "Ayağıma 45 numro Amerikan kundurası geçirmiş / bir RODOS HEYKELİ gibiyim!" (A 1, 39).

Teknolojik iyimserlik ile erotik arzunun imgelerini birleştiren daha da çarpıcı bir örnek, "İstihsal Aletleri ve Biz Yahut Merih'e Uçacak Zafer" başlıklı şiirdir. Nâzım bu şiirde, "çocuklarımız" dediği modern makinelerin geçmişte olduğu gibi yanlış kişiler tarafından, yanlış amaçlarla kullanılmayacağı umudunu dile getirir. Doğanın kontrolü, artık işçilerin elinde olmalıdır:

Tabiat
[...]
Kocasının kıllı, geniş göğsü altında
dikilen memeleriyle kıvranan
gürbüz bir köylü gelin gibi bizim!..

(A 8, 152)

Şiirde, insanın doğa üzerindeki gücü ile bir erkeğin, elindeki soyulmuş elma gibi, kendisini onun Doğu'ya özgü sahiplenme duygularına bırakan bir kadını tutması arasında benzerlik kurulmuştur. 1922 yazında yazılmış olan bu şiir, Nâzım'ın eserlerinin ilk baskısında yer almamıştır. Diğer gençlik eserleri gibi bu

5. Nâzım ve Nüzhet Moskova'da.

şiir de, Nüzhet bunu kendi defterine kopya ettiği için günümüze ulaşabilmiştir. Tabii insan, Nüzhet'in bu şiire nasıl tepki gösterdiğini merak ediyor.

Nâzım ve Vâ-Nû 1922 sonbaharında Moskova'ya dönüşlerinde, Türkmenistan ve Özbekistan gibi yeni Sovyet cumhuriyetlerindeki devrimci kadroları eğitmek için kurulmuş olan Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi'nde derslerine başladılar. Üniversitenin ikinci bir görevi de, 1925 Mayısı'nda Stalin'in öğrencilere yaptığı bir konuşmada söylediği gibi, Hindistan ve Mısır benzeri sömürge ülkelerden işçi, köylü ve devrimci aydınları, "Leninist teoriyle donanmış gerçek devrimciler" olarak yetiştirmekti (Stalin, 7, 153). Program esnekti ve dersler çeşitli dillerde yapılıyordu. Nâzım ve Vâ-Nû Marksizm-Leninizm'den başka Fransızca ve Rusça dersleri de alıyorlardı ve çok geçmeden eğitmenlik görevlerinin bir kısmını üstlendiler. Ortak yaşam düzenindeki üniversitenin lokantasında, çok yoksul öğrenciler bedava yemek yiyebiliyorlardı. Öğrencilerin çoğu yurtlar-

da kalmakla birlikte, yakın arkadaşlar ya da evli çiftler için küçük odalar da vardı. Başlangıçta iki şair aynı odayı paylaşıyorlardı, ama 1921 yılında Nüzhet'in (Resim 5) gelişinden sonra durum değişti. Türkiye'ye dönmeyi başaramayan Nüzhet, enişte-sini Moskova'daki Türk grubuna katılmasına izin vermeye razı etmişti. Yine o yıl, Nüzhet ile Nâzım evlendiklerini ilan ettiler. Bu devrimci yeniden yapılanma döneminde resmî tören gerekli değildi. Yalnızca bir kayıt bürosuna giderek artık eş olduklarını açıkladılar ve böylece kendilerine ait bir odaya çıkma hakkını elde ettiler (Vâ-Nû, 297 ve 405). Nâzım çalışmalarının yanı sıra, öğrenci tiyatrosuyla da giderek daha yakından ilgilenmeye başladı. Nâzım gibi üniversitede derslere devam eden Nüzhet, ileride, sevgilisinin karizmatik konumundan övgüyle söz edecekti: "Birçok kızlı erkekli arkadaş grubu içinde Nâzım Hikmet en çok ilgi toplayan, hareketli, canlı, inanmış ve inançlarını konuşmalarında, şiir ve piyeslerinde dile getiren bir önder durumundaydı" (Sülker 1, 181).

Nâzım'm üniversitede tanıştığı, Asya'nın dört bir yanından gelen devrimciler arasında Emi Siao adında (Nâzım, Si-Ya-U şeklinde yazacaktı) Çinli bir öğrenci de vardı. 1920'de Paris'te okumuş olan ve Fransızcayı akıcı biçimde konuşan Siao, daha sonra Çin Devrimi'nin önde gelen liderlerinden biri ve tanınmış bir şair olacaktı. Siao'nun züppe görünümü Nâzım'ın aklında öyle yer etmişti ki, ileride, *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* adlı romanda saten pantolon, rugan ayakkabı, kravat ve fötr şapkasıyla iki dirhem bir çekirdek tekrar karşımıza çıkacaktı. Nâzım'ın öğrenci arkadaşları arasında Zafer Hasan ve Benerci adlarında iki Hintli de vardı. Zafer Hasan Hindistan'daki sömürgecilik karşıtı harekete katılmadan önce İngiltere'de okumuş, dinine bağlı bir Müslüman'dı. İngiliz egemenliğine karşı eylemleri nedeniyle hapse düşme, hatta idam edilme tehdidi altında olduğundan Sovyetler Birliği'ne kaçmıştı. Daha sonra bir Türk'le evlenerek yerleştiği Türkiye'de, öğretmen ve araştırmacı olarak çalışacaktı. Benerci ise, Nâzım'ı beyefendiliğiyle etkileyen, daha farklı bir devrimciydi. İngilizce ve Rusçadan başka, Sanskritçe ve Hint gizemciliği üzerine de çalışıyordu. Bu idealist komünistlerin üzerinde bıraktıkları derin iz, Nâzım'ın onları *Jokond ile Si-Ya-U*

(1929) ve *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* (1932) başlıklı, anlatı türündeki iki şiirinde ana karakterler yapmasına neden olacaktı.

Nâzım'ın yakın çevresinde Siao'nun kız arkadaşı olan, uzun boylu, kızıl saçlı, yeşil gözlü bir Rus kadını da vardı. Bazılarının söylediğine göre, kadın Nâzım'a âşık olduysa da, Nâzım hassas Çinli arkadaşının duygularını incitmek istemediğinden aralarında hiçbir zaman bir ilişki gelişmedi (Vâ-Nû, 299). Kadın Nâzım'ı bayağı etkilemiş olmalı ki, yıllar sonra *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim* isimli otobiyografik romanda, Anuşka adlı bir karakter olarak tekrar ortaya çıkar. Anuşka, Sibirya'da partizanlara katılıp komünist olmadan önce, ana babasının ölümleri de dahil olmak üzere başından geçen feci olaylardan nasıl kurtulduğunu anlatırken, Nâzım'ın romanının kahramanı, büyülenmiş bir halde onu dinler. Siao Çin'e döndükten sonra, Anuşka ve adam birbirlerine delice âşık olurlar, ama roman kahramanı Komünist Parti'den Türkiye'ye dönme emri alınca, ilişkileri zorunlu olarak sona erer. 1924 yazında bir kır evinde geçen acıklı bir bölümde, yatakta, çıplak Anuşka'nın yanında yatmakta olan kahraman, vicdanıyla boğuştuktan sonra, sonunda gitmeye karar verir (A 17, 140-143). Romanın bu bölümlerinin ne kadarının gerçek yaşantı olduğu, ne kadarının düşlere dayandığı sorusu, Nâzım'ın biyografisini yazanları hep uğraştırmıştır.

Komünist Üniversite'nin öğrencileri birbiriyle çekişen değişik tezlere tanık oluyorlardı. Bu, ideolojik tartışmanın yükseldiği, Leninist teorinin henüz Stalinist dogma halinde katılaşmadığı bir dönemdi. Ama bu ilk aşamada bile, Troçki'nin enternasyonalizmi ile Stalin'in daha pragmatik, tek ülkede sosyalizm kavramı arasındaki çatışma fark ediliyordu. Troçki Komünist Üniversite'de öğrencilere yaptığı konuşmalarda, uluslararası dayanışmanın gerekliliğini vurguluyordu. Nâzım o kadar etkilenmişti ki, "Veda" başlıklı şiirinin orijinal şeklinde "kocaman bir çan gibi haykıran" Troçki'nin sesine hayranlığını belirtiyordu (Vâ-Nû, 308). Nâzım da, dünyanın her tarafındaki ezilen ulusları özgürlüğe kavuşturacak bir devrimin hayalini kuruyordu. 1922 sonbaharında, devrimin beşinci yıldönümü kutlamaları nedeniyle yapılan görkemli törenleri izlemişti. Gördükleri, Sovyetler Birliği'nde çevrilen ve yayımlanan ilk şiiri "İnkılâbın

Beşinci Senesine"ye esin kaynağı olmuştu. Şiir Lenin'in modernleşme ve elektriklendirme programını överek sona ererse de, çekilen acıları kabul etmesi ve devrimi putlaştırmayı reddetmesi de dikkat çekicidir (B 1, 58).

Almanya'daki olaylar, özellikle de 1923 Ekimi'nde Thüringen'de komünistlerin kısa bir süreyle iktidarı ele geçirmeleri, Troçki'nin uluslararası devrim stratejisini doğrular gibi görünmüştü. Bu durum, Nâzım'ın "Almanya İnkılâbını Beklerken" başlıklı şiiri yazmasına neden oldu: "Berlin'in caddeleri kulak asıyor yine / İspartaküslerin ayak sesine" (B 1, 83). Fakat 1924'ten itibaren Almanya'daki ekonomik ve siyasi durumun istikrar kazanmasıyla, ümitlerinin gerçekleşmesinin zor olduğunu anladı. Ayrıca Troçki'nin enternasyonalizminin Sovyet halkını uluslararası sınıf savaşlarına sürükleyebileceğini de fark etti ve Troçki'ye olan hayranlığı yavaş yavaş geçti (Vâ-Nû, 313). Bu arada Sovyetler Birliği'ndeki gelişmeler yeniden iyimser bir havanın doğmasını sağlamıştı. 1921 baharında yapılan X. Kongre'de, Lenin, küçük özel yatırımlara izin vermek ve köylülerin tarım ürünlerini daha rahat pazarlamalarına imkân sağlamak yoluyla, ülkenin elini kolunu bağlayan yiyecek ve temel tüketim maddeleri sıkıntısını gidermeyi amaçlayan Yeni Ekonomik Politika'yı (NEP) ilan etti. Bu politikanın başarısı sisteme olan güveni tazeledi ve Nâzım yeni uygulamanın hararetli bir savunucusu haline geldi. Ayrıca kolektifleştirme yoluyla tarımsal üretimi artırmayı amaçlayan bir hamle de söz konusuydu. Bu politikaların yıkıcı sonuçları olabileceğini düşünemeyen Nâzım, "Toprak Sevgisi" gibi şiirlerinde söz konusu girişimleri romantik bir dille övüyordu (A 8, 156).

Toplumsal yeniden yapılanma kadınlara yeni roller yüklüyordu. Uluslararası Kadınlar Günü, 8 Mart 1923'te, Politeknik Müzesi'nde, Mayakovski'nin öncülük ettiği bir şiir dinletisiyle kutlandı (Fevralski, 11). Toplantıda, Nâzım da, aralarında "Bizde Pantolonla Eteklik" gibi kışkırtıcı bir başlık taşıyan şiirinin de bulunduğu bazı eserlerini okudu. Nâzım'ın özgür bir toplum anlayışını yansıtmasına rağmen, söz konusu şiirin erotik çağrışımları, ne o dönemin Leninist ilkeleri ne de sonraki dönemlerin püritenleri tarafından kabul edilebilecek gibiydi. Şii-

rin teması, kadın devrimcilerin de erkek devrimciler kadar, örneğin Clara Zetkin'in de Karl Radek kadar önemli olduğuydu. Tek fark "bacaklarımızın arasında" diyordu Nâzım (Sülker 1980, 115). Kutlama, Nâzım'ın Türkiye Komünist Partisi'nin 15 üyesinin 28 Ocak 1921'de katledilmesiyle ilgili kısa bir oyununun öğrenciler tarafından sahnelenmesiyle son buldu (*28 Kânuni Sani*, B 1, 7880). Oyunda, bir dizi gülünç olayda, ölümcül "28" sayısından söz eden herkesi hapse atmakla tehdit eden Türk polisinin olayı örtbas etme çabasıyla dalga geçiliyordu (Fevralski, 14). Oyun bir yıl sonra 12 Şubat 1924'te, Moskova'nın Krasno Presnenski mahallesindeki bir işçi kulübünde, yönetmenliğini Nikolay Ekk'in yaptığı, Meyerhold'un tiyatro atölyesine bağlı bir öğrenci grubu tarafından sahneye koyuldu. Daha sonra Nâzım'ın gururla hatırlayacağı gibi, bu sefer oyun üzerine *Pravda*'da bile yazı çıkmıştı (A 21, 268). Ekk'in yardımıyla Nâzım artık yalnızca Mayakovski'nin deneysel şiirinden değil, Meyerhold'un avangard tiyatrosundan da esinlenen yeni bir politik tiyatro türü geliştirmeye başlayacaktı.

Mayakovski, Meyerhold ve "Mekanize Tiyatro"

Nâzım Mayakovski'yle ilk defa, Moskova'ya geldikten kısa bir süre sonra, Şura ve Lyolya'nın Lux Hotel'deki odasında karşılaşmıştı (Babayev, 76). Nâzım Mart 1923'te Mayakovski'yle aynı sahneyi paylaştığından, pek çok kişi Rus şairin onu derinden etkilediğini düşünür. Nâzım yıllar sonra dönüp geriye baktığında, bu konuda oldukça çelişkili şeyler söyleyecekti. *Her Ay* dergisinin Nisan 1937 sayısında çıkan görüşmede şöyle diyecekti: "Rusça öğrendikten sonra ve Mayakovski'nin eserleri ve şahsıyla tanıştıktan sonra ondan birçok şey öğrendim. [...] Fakat bu fütüristik devrim çok çabuk geçti" (A 26, 33). Nâzım'ın söylediklerinden, Mayakovski'nin şiirini yakından tanıdığı anlaşılıyor. Fakat 1941 yılında Kemal Tahir'e yazdığı bir mektupta, o günlerde Mayakovski'nin tek ciltte toplanmış toplu eserlerini okumakta olduğunu söyleyecekti:

6. "Dünya Devriminin kalbi KIZIL MOSKOVA", Sovyet posteri, 1920.

"Sana bir itirafta bulunayım, aramızda kalsın, Mayakovski'yle yeni tanışıyorum. Yani kendi ağzından vaktiyle dinlediğim bir iki şiir müstesna, matbu şiirlerini ilk defa okuyorum. [...] Yani sen vaktiyle Mayakovski'den habersiz, sonraları çok defa utancımdan Mayakovski'yi eserleriyle tanıdığını söylemiş olmama bakma." (AM 3, 69-70)

Nâzım Haziran 1955'te Fevralski'yle yaptığı görüşmede, Mayakovski'den çok şey öğrendiğini söylerken, aynı zamanda kendi şiirinin bağımsızlığını da vurgulayarak, daha önceleri söylediği farklı şeyler arasında bir orta yol bulmayı deneyecekti:

"Mayakovski'nin şiiriyle benimki arasında ortak yanlar: ilkin, şiir ile düzyazının; ikincisi, çeşitli türlerin (lirik, yergisel, vb.) arasındaki kopukluğun aşılması; üçüncüsü, şiire siyasal dilin sokulmasıdır. Bununla birlikte farklı biçimler kullanıyoruz onunla. Mayakovski öğretmenimdir, fakat onun yazdığı gibi yazmıyorum ben. Moskova'da öğrenim gördüğüm dönemde, Mayakovski gibi tribün şairiydim ben de. Bir nefesli sazlar orkestrası gibi ses veriyordu şiirlerim. Topluluk önünde okuyordum onları. Sonra, Türkiye'de, bir tek kez şiir okuyabildim topluluk önünde. Bir iki kişiyle konuşabiliyor, şiirlerimi ancak kulaklarına fısıldayabiliyordum. Bu nedenle yumuşak sözcükler bulabilmem gerekiyordu." (A 26, 168)

Nâzım Sovyet modernizminin o büyülü ilk yıllarında Moskova'da bulunma ayrıcalığını yaşamıştı. Moskova, Rus emperyalizminin merkezi olarak değil, dünyayı değiştirecek bir devrimin kalbi olarak görülüyordu (Resim 6). Yeni bir toplumun kurulmasında sanata belirleyici bir rol yükleniyordu. Kendisi de deneme ve oyun yazarı olan Eğitim Komiseri Anatoli Lunaçarski, avangard sanatı hem ideolojik hem de maddi açıdan desteklemeye karar vermişti. 1920'lerin Sovyet tiyatrosu, yaratıcı teknikler kullanarak yeni bir teknolojik uygarlığın canlılığını ifade etmeyi amaçlıyordu. Bunun için, doğrudan siyasi propaganda ile cesur biçimsel deneyleri birleştiriyordu. Meyerhold'un yenilikleri henüz Proletkült'ün ve sosyalist gerçekçiliğin estetikten yoksun önceliklerine boyun eğmemişti ve Nâzım avangard sanatın yaratıcı ruhundan büyülenmiş durumdaydı.

Nâzım'ın bu dönemdeki gelişiminde, Marksist kuram ve avangard sanat estetiği kesişiyordu: "KUTV'da olduğum ve beni adam eden derslerimi o zamanki Sovyet tiyatrolarının projektörleri altında da okudum" (A 21, 268). 1922'de Moskova'da yazdığı "Şair" başlıklı şiirindeki program niteliğindeki pasajdan da anlaşılacağı gibi, Nâzım komünizm ile konstrüktivizmin bir sentezini düşlüyordu:

Şairim
bir yıl yağan yağmur kadar şiir yazdım...
Fakat asıl
şaheserime
başlamak için
Hafızı Kapital olmayı bekliyorum.

(A 1, 97)

Nâzım'm bu döneme ait eserlerinin etkisi, kuramsal incelikten çok düş gücüne seslenişlerindeki dolaysızlığa dayanır. Fütüristler gibi Nâzım da, siyasi konuların basit sloganlardan ziyade çarpıcı şiirsel imgeler yoluyla duyurulmasından yanaydı. Bu şiirlerden çoğu kürsüden halka okunmak için yazıldığından, Nâzım toplumsal ve teknolojik dönüşümlerin gücünü ifade etmek için, ustaca düşünülmüş ses oyunları bulmuştu. Deneysel dizgi biçimlerinden de yararlanan "Makinalaşmak" başlıklı şiiri (1923) buna iyi bir örnektir:

trrrrum,
trrrrum,
trrrrum!
trak tiki tak!
Makinalaşmak
istiyorum!

Mutlak buna bir çare bulacağım
ve ben ancak bahtiyar olacağım
karnıma bir türbin oturtup
kuyruğuma çift uskuru taktığım gün!

(A 1, 22)

Ses yansımalarının kullanılmasının oldukça etkili olduğu görülecekti. Nâzım'ın 14 Ocak 1923'te Meyerhold Tiyatrosu'nda yapılan Uluslararası Sanat Festivali'nde okuduğu bildiri niteliğindeki "Yeni Sanat" şiirinde, modern şiirsel orkestranın gümbür gümbür sesi bülbüllerin hüzünlü seslerini bastırıyordu. Bu okumanın ardından, Fevralski şunları söyleyecekti: "Büyük çoğun-

luğu Türkçe bilmemelerine karşın, dinleyiciler Nâzım'ın şiirinden taşan devrimci coşkunun şiddeti, şiirinin ölçüuyum (ritim) ve sesuyum (fonetik) alanlarındaki anlatım gücü ve bir tribün şairinin esinleyici okuyuşuyla; yani dili bilmemenin engel olamayacağı ögelerle etkilenmişlerdi" (Fevralski, 10).

Nâzım'ın Komünist Üniversite'deki bir öğrenci tiyatro grubunun yönetmenliğini yapması, Meyerhold'la ilişkiye geçmesini sağladı. Doğu tiyatrosuna özel bir ilgi duyan Sovyet yönetmen, öğrencileri, işçilerden oluşan seyirci kitlesine tanıdık gelecek ulusal geleneklere dayanan folklorik unsurları oyunlarında kullanmaya teşvik ediyordu. Nâzım *Piramit* adlı oyununun bir kopyasını gösterdiğinde, Meyerhold oyunu okumak için zaman ayırdı ve eserin bale ya da pantomime uyarlanabileceğini belirtti. Her şey "müziğe ve harekete" dayanıyordu (SF, 918-919). Nâzım'ın bu önerinin üzerinde pek durmamasının nedeni, muhtemelen, Rus balesine yaklaşımının oldukça eleştirel olmasıydı. Meyerhold Tiyatrosu'na yazdığı bir methiyede, "'Bolşoy Teatr'ın binası / mükemmel arpa ambarı olur" diyecek kadar ileri gidecekti (A 8, 164). Ama yaşamının sonuna doğru bu konudaki görüşlerini değiştirecekti: "Sanatta ve hayatta kestirmeliğin, sadeliğin, süssüzlüğün, yaldızsızlığm ve kadifesizliğin gerektiğini Bolşoy'da seyrettiğim operalardan öğrendim." Akıcı temasıyla Vassilenko'nun *Güzel Yusuf* balesini tüm canlılığıyla hatırlıyordu ve bu bale Nâzım'a, benzer etkilerin şiirde de yaratılabileceği fikrini vermişti.

Ama asıl tutkusu tiyatroydu: "Ben Stanislavski'nin, Meyerhold'un, Vahtangov'un, Tairov'un ellerinden taze çıkmış, dumanı üstünde, buram buram hayat, devrim, güzellik, kahramanlık, iyilik, akıl, zekâ kokan oyunlar seyrettim" (A 21, 267). Nâzım'ın bu ilk Moskova ziyareti sırasında izlediği oyunlar arasında Moskova Sanat Tiyatrosu'nda sahnelenen, Maksim Gorki'nin *Ayaktakımı Arasında*'sı da vardı. Fakat o, Meyerhold tarafından 1922 sonbaharında, sirkten esinlenen efektler ve Varvara Stepanova'nın kontstrüktivist sahne düzeniyle sahnelenen, SukhovoKobilin'in *Tarelkin'in Ölümü* gibi daha deneysel oyunlardan etkilendiğinden de söz eder. Nâzım 1923 yılında Kamerni Tiyatrosu'nda, Tairov'un yönetip başrolünü Alisa Koonen'in oynadığı, Aleksandr Vesnin'in tasarımı olan sert, geometrik dekorların kullanıldığı, Racine'in

Fedra adlı oyununu da izlemişti. Ama daha unutulmaz olanı, Commedia dell'Arte tarzının enerjisi ile Brecht öncesi yabancılaştırma tekniklerini birleştiren, Vakhtangov'un sahneye koyduğu, Carlo Gozzi'nin *Prenses Turandot* isimli peri masalıydı (Rudnitski, 54-55 ve 105-106). Nâzım 1924 yılında, Aleksandr Tairov'un yönetip Alisa Koonen'm kolay elde edilemeyen kadın kahramanı canlandırdığı, Ostrovski'nin *Fırtına* adlı oyununun Kamerni Tiyatrosu'ndaki meşhur gösterimini de izlemişti. Bu yapım, gerçekçi köylü dramı ile konstrüktivist sahne düzenlemesini birleştiriyordu. Nâzım'ın tiyatro tutkusunu, Meyerhold Tiyatrosu'nda Ostrovski'nin *Orman* isimli oyununu kendisiyle birlikte izleyen arkadaşları Siao ve *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*'de Anuşka diye anılan sevgilisi de paylaşıyorlardı (A 17, 107).

Yine de Nâzım'ın en unutulmaz tiyatro deneyimini yaşaması için, Moskova'ya ikinci ziyaretini beklemesi gerekecekti. Söz konusu oyun, abartılı toplumsal hicvi, akıllardan çıkmayacak müzikleri, kostüm ve el kol hareketlerinin pantomim tarzında kullanımıyla Meyerhold'un sahnelediği Gogol'ün *Müfettiş*'iydi (1926). Nâzım tüm bu deneyimleri yıllar sonra şöyle özetleyecekti: "Bütün bunları seyredersin de donmuş, hareketsiz sanat anlayışın altüst olmaz mı? Karşında birbirinden geniş ufuklar açılmaz mı? Halkın için, halklar için, insan için umutlu, aydınlık, ileriye, haklıya, doğruya, güzele, hürriyete, kardeşliğe çağıran eserler yazmak için yanıp tutuşmaz mısın?" Nâzım bu yönetmenlerin, özellikle de Meyerhold, Stanislavski ve Vakhtangov'un kendi şiiri üzerindeki belirleyici etkisini şu sözlerle açıklıyordu: "Sovyet tiyatrolarının etkisi şiirimin üstünde Sovyet şiirinin etkisinden büyüktür" (A 21, 267-268). Kısacası, Nâzım için, yeni bir şiirsel üsluba giden yol Mayakovski'den çok Meyerhold'dan geçiyordu. Meyerhold'un tiyatroya başlamasının yirmi beşinci yılı vesilesiyle 2 Nisan 1923'te düzenlenen bir kutlamada üniversitesini temsil eden Nâzım, Türkçe olarak "Meyerhold Tiyatrosu'na" başlıklı şiirini okudu; şiirin Rusça çevirisi de Sergey Tretyakov tarafından okundu (Babayev, 86). Meyerhold'un getirdiği yeniliklere yapılan bu coşku dolu övgü şu dizelerle son buluyordu: "yaşasın makinalaşmış Ersefeser'in / makinalaşmış tiyatrosu" (A 8, 164).

1923 yazını yine Rusya kırlarında geçirdiler. Üniversite tatil olur olmaz Moskova'dan ayrılan sosyal aile, Vaskin'de, tablo güzelliğinde ormanların, bahçelerin ve balık kaynayan göllerin arasındaki bir konakta kurulmuş olan öğrenci komününde birkaç hafta geçirdi. Şevket Süreyya yine sosyal ailenin lideriydi. Ne var ki, çevrenin güzelliğine rağmen yaz tatili bir önceki kadar iyi geçmeyecekti. Rahatsızlanan Vâ-Nû'nun güneye, Kafkasya'da bir sanatoryuma gönderilmesi gerekti ve sağ salim geri gelene kadar arkadaşları endişe dolu haftalar geçirdiler (Vâ-Nû, 323). Nüzhet'in sağlığı da bozulmuş ve enişte-sinin profesör olarak atandığı Bakû'ya geri dönmek zorunda kalmıştı. Nâzım, kısa ömürlü "evliliklerinin" sonu olacak bu güç yolculukta Nüzhet'e eşlik etti. Nâzım'ı sağlık sorunları nedeniyle geçici olarak İstanbul'a gitmesi gerektiğine ikna eden Nüzhet, yıl sonuna doğru Birgen ailesiyle birlikte Türkiye'ye döndü. İlişkinin sona ermesinde, muhtemelen ailenin baskıları da rol oynamıştı: Nüzhet, İttihat ve Terakki üyesi olan ve hem siyasi hem de kişisel nedenlerden dolayı Nâzım'a kuşkuyla bakan eniştesinin etkisi altındaydı. Bu ilişkiyi hiçbir zaman onaylamamış olan Birgen, bir mektubunda olumsuz duygularını açıkça ifade edecekti: "Her sözüyle, her hareketiyle, her şeye isyan etmiş, hatta saçları bile berberin tarağına isyan etmiş bu adamla senin gibi munis ve uysal bir kız geçinemezsiniz" (Vâ-Nû, 405).

Nüzhet İstanbul'a vardıktan sonra, Nâzım birkaç ay boyunca endişeyle mektup bekledi. Sonunda, Nâzım'la uygun bir çift olmadıkları kararını veren Nüzhet olmuştu; Avrupa'da sanatoryumda kaldığı süre içinde, Nâzım gibi bir "dev"e ayak uyduramayacağını anlamıştı: "Nâzım çok hareketli, canlı, heyecanlı, gerçek bir 'dev'di, büyük bir enerji deposu, üstün bir şairdi. Ben hastalığımı tedavi ettirmek için [...] sanatoryuma gittim. [...] Bu bünye ile o 'dev' insana yoldaşlık edemeyeceğim sonucuna vardım" (Sülker, 1980, 24-26). Nüzhet bu sözlerle, Nâzım'm 1930'lı yılların başında yazdığı ve böbürlenerek "minnacık bir kadın"ın kendisi gibi "mavi gözlü bir dev"le başa çıkamayacağını öne sürdüğü bir şiirine gönderme yapıyordu ("Mavi Gözlü Dev, Minnacık Kadın ve Hanımelleri", A 2, 104).

Nüzhet'in gidişinin yarattığı gerginliğin Nâzım'ın 1920'lerin ortalarında yazdığı şiirlere damgasını vurması beklenecek bir şeydi; ne de olsa, Nüzhet Moskova'da yalnızca şairin yaşamını paylaşmakla kalmamış, 1922-1924 arasında yazdığı şiirleri sadakatle kendi defterlerine kaydederek yaratıcılığını da teşvik etmişti. Fakat Nâzım kendisini, karşılıksız aşk üzerine şiirler yazamayacak kadar siyasete adamıştı. Bu döneme ait yalnızca tek bir şiirde ("Gövdemdeki Kurt"), Nüzhet hakkındaki karmaşık duygularını dile getirecekti:

Sen
benim
minare boyunda çam gövdeme,
yumuşak
beyaz
bir kurt gibi girdin,
[...]
Yumuşak
beyaz
kıvrılışlarınla
beynime giriyorsun
kemiriyorsun!

(A 1, 28)

Bu şiirde kadınlığın baştan çıkarıcı etkileri yalnızca duygusal yönden güçsüzleştirici değil, İngiliz İşçi Partisi Lideri Ramsay MacDonald ya da Fransız Başbakanı Poincaré gibi Batılı politikacıların aşk maceralarında olduğu gibi, siyasi olarak da sakıncalı görülmektedir. Nüzhet'in hatırladığı kadarıyla, bu şiir Nâzım'la aralarının bir süre için açıldığı ve Nâzım'ın kıskançlığın pençesinde kıvrandığı 1922 yılında yazılmıştı (Sülker 1980, 39).

1923 yılının sonu Nâzım için hem siyasi hem de kişisel açıdan bir dönüm noktası oldu. Nüzhet'in gidişi şairin Türkiye'ye dönmek ve öğrendiklerini yaşama geçirmek konusundaki giderek artan sabırsızlığını kamçılarken, Lenin'in 21 Ocak 1924'te ölmesi de bir misyonu olduğu duygusunu pekiştirmişti. Bu ulusal yas gününde tanık olduğu sahnelerden derinden etkilenmiş-

ti: "On kişinin, hatta daha da çok, yirmi kişinin filan bir arada hıçkırdıklarını işittim dedemi gömdüğümüz gün" diyecekti, yıllar sonra yazdığı otobiyografik romanında. "Yüz kişinin bir anda hıçkırmasını da göz önüne getirmek olur, ama bütün bir şehrin bir tek ağızdan hıçkırması bu ses" (A 17, 84-86). Daha sonra, Lenin'in naaşının sergilendiği büyük salonda nöbet tutuşunu anlatacaktı: "Lenin'in başını görüyorum arkadan, daha doğrusu, kocaman alnını. Matem marşını duyuyorum. Dört koldan, artsız akan insanlara ilgim kalmadı. Lenin'e bakıyorum ve ağlamak istiyorum" (A 17, 84-86). Bu toplu yasa tanık olmak, Nâzım'ın Leninizm'e bağlılığını iyice perçinlemişti. "Ustamızın Ölümü" başlıklı şiiri toplu yas temasını yankılanan sesler aracılığıyla dile getirir. Kahramanlarının öldüğüne inanamayan yaslı halk koro halinde, "Yalan / yalan / yalan" diye bağırdığında, sesler, "Öldü büyük ustam / öldü" şeklinde yankılanır. Ama şiir cesaret verici dizelerle sona erer: "yarınki sınıfsız cemiyette her yeni doğan çocuk / bulacak kendi maddesinde Lenin'in şuurunu" (B 1, 95-97).

Türkiye'yi Ziyaret: Aydınlığı Yaymak

Türkiye Komünist Partisi Ocak 1925'te bir kongre düzenlemeyi planladığından, bir yıldan uzun süredir Komünist Üniversite'de bulunan üyelerin ülkeye geri dönmesi istenmişti. Sayısız macerada üyelerine destek olan sosyal aile, işte o andan itibaren çatırdamaya başladı. Rus bir kadınla daha yeni evlenmiş olan Vâ-Nû, birkaç ay daha Moskova'da kalmaya karar verdi. Ahmet Cevat siyasi bağlılığı hakkında duyulan kuşkular ve halı ticaretiyle uğraşmasının neden olduğu sorunlar yüzünden zaten çoktan ayrılmak zorunda kalmıştı (Topçuoğlu 2, 89-93). Sonra Şevket Süreyya Moskova'dan ayrıldı; onun peşinden de Aralık 1924'te Nâzım. Nüzhet'le ilişkisine ilişkin endişeleri, Nâzım'ı İstanbul'a dönmek konusunda iyice sabırsızlandırıyordu, ama İstanbul'a gelir gelmez Nüzhet'in ayrılma kararıyla karşı karşıya kaldı. İlk tepkisi, ilişkilerini tekrar kurmayı, hatta resmen evlenmeyi önermek oldu. Ne var ki, bir akşam ti-

yatroda, Nüzhet tarafından bilerek görmezden gelinince, ilişkinin bittiğini kabul etmek zorunda kaldı (Sülker 1980, 25-26). Türk kanunlarına göre evli olmadıklarından, resmen boşanmaları gerekmiyordu ve Nüzhet istediği birini eş olarak seçebilecekti. Nitekim Nüzhet 1926'da Mehmet Servet Berkin adında bir felsefe öğretmeniyle evlenecek ve iki çocukları olacaktı (Karaca 1995, 36).

Üzüntü Nâzım'ı siyasi ideallerini izlemekten alıkoymadı. 1924 yılının sonlarında geri döndüğü Türkiye, üç yıl önce bıraktığından çok farklı bir ülkeydi. Mustafa Kemal güçlerinin Yunanlıları yenmesinden üç ay sonra, Kasım 1922'de, son Osmanlı padişahı bir İngiliz savaş gemisiyle İstanbul'dan kaçmıştı. Uzun görüşmelerden sonra Haziran 1923'te imzalanan Lozan Antlaşması, Mustafa Kemal'in zaferinin uluslararası düzeyde tanındığını resmen ilan ediyordu. İttifak güçleri arasındaki çekişmelerden yararlanan İsmet Paşa, görüşmelerde Türkiye için son derece olumlu koşulları kabul ettirmeyi başarmıştı. İngiltere İstanbul ve Çanakkale Boğazı'ndan güçlerini çekerken, Mustafa Kemal Doğu Trakya'yı tekrar ele geçirmeyi ve tüm Anadolu'da hâkimiyetini pekiştirmeyi başardı. Ardından, 29 Ekim 1923'te Cumhuriyet'i ilan ederek Türkiye'nin ilk cumhurbaşkanı oldu. 3 Mart 1924'te daha da cesur bir adım atarak, Türkiye'yi laik bir devlete dönüştürmek amacıyla halifeliği kaldırdı; hemen ertesi gün, son Halife Abdülmecid Şark Ekspresi'yle sınır dışı edildi.

Halifeliğin kaldırılmasının ardından, medreselerin yerine laik okulları geçiren köklü bir eğitim reformu gerçekleştirildi. Türkiye'nin toplumsal bir devrime değil, bir birlik dönemine ihtiyacı olduğuna inanan Mustafa Kemal'in en sadık destekçilerinden bazıları, bu uygulamaları fazla radikal bulmuştu. Böyle düşünenler Kemalist Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan istifa ederek bir muhalefet grubu örgütlemeye giriştiler ve 17 Kasım 1924'te Rauf Orbay, Kâzım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Adnan Adıvar'ın önderliğinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurdular. Bu parti "halkın dinî duyarlılıklarını" temsil etmek amacındaydı (Heper, 79). Bu aşamada genç Cumhuriyet hâlâ bir kimlik arayışındaydı ve Terakkiperver Fırka denen

grup hakkında derin kuşkuları bulunmasına rağmen, Mustafa Kemal henüz partiyi kapatmamış ve Millet Meclisi üzerinde mutlak otoritesini sağlayamamıştı. Basın oldukça özgürdü; farklı siyasi sistemleri tartışma, edebiyat ve siyasette yeni fikirleri araştırma olanağı vardı. Cumhuriyet'in ilanından sonra, Mustafa Kemal'in ilk işlerinden biri Ankara'yı başkent yapmak olmuştu. Fakat İstanbul ticaret ve sanayinin yanı sıra, basın ve yayın alanındaki üstünlüğünü koruyordu. Bu nedenle, Komünist Parti faaliyetlerini İstanbul'da yoğunlaştırmıştı.

Nâzım Aralık 1924'te İstanbul'a geldiğinde, Kadıköy'de, yeni eşi Cavide ve Nâzım'ın kız kardeşi Samiye'yle birlikte yaşayan babası Hikmet Bey'in yanma yerleşti (Aydemir 1970, 136). Hikmet Bey Süreyya Sineması'nda çalışıyor, film tanıtımlarının ve diğer sinema haberlerinin yer aldığı *Sinema Postası* adlı bir dergi çıkarıyordu. Aile, Nâzım'ı, Mustafa Kemal'in idaresinde bir görev alması için ikna etmeye çabalıyordu, ama onun düzenin parçası olmaya niyeti yoktu. Yine de babasıyla yakınlığını koruyan Nâzım, *Sinema Postası*'nı yayımlama işinde ona yardım ediyordu. Bu arada Şevket Süreyya ve Ahmet Cevat çoktan Türkiye'ye dönmüşler, 1921 Haziranı'nda kurulmuş olan, başyazarlığını Şefik Hüsnü'nün yaptığı parti yayın organı *Aydınlık* için çalışmaya başlamışlardı. İlk başlarda, izlenen iktisat politikalarına Marksist bir eleştiri getirmekten çok anti-emperyalist bir tavır benimseyen *Aydınlık*, Batılı güçlere ekonomik ayrıcalıklar tanıyan kapitülasyonlara karşı bir kampanya yürütüyordu. Bu nedenle, pek de sürpriz olmayan bir şekilde, 17 Haziran-8 Temmuz 1924 tarihlerinde Moskova'da toplanan Komintern'in V. Kongresi'nde emperyalizme karşı ulusal kapitalizmi desteklemekle eleştirilecekti (Tunçay, 177). Bunun üzerine Komintern, eğitilmiş üyelerinin Türkiye'ye dönerek Türkiye Komünist Partisi'nin kongresine katılmalarını ve parti propagandasına hız vermelerini tavsiye edecekti.

Kongre, Nâzım'ın gelişinden kısa bir süre sonra, Ocak 1925'te İstanbul'da toplandı ve *Aydınlık*'m daha açık bir Marksist tutum takınması üzerinde görüş birliğine varıldı (TKP, 57). Derginin 1925'te yayımlanan ilk sayısında (No. 29), daha iki ay önce bir başka makalede savunulan Troçki'nin eleştirilmesi dik-

7. *Orak ve Çekiç* dergisinin kapağı.

kat çekicidir (Tunçay, 181). Bunu, 30. sayıda, Nâzım'ın Lenin'in ölümünün birinci yıldönümü üzerine yazdığı bir şiirin basılması izledi. Şiir, fiziksel olarak ölmüş olmasına rağmen, Lenin'in ruhunun emekçilerin içinde yaşadığını ilan ediyordu (A 2, 98). Vurgulardaki bu değişikliklere rağmen, *Aydınlık* esas olarak aydınlara yönelik bir dergi olarak kaldı. Daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmayı hedefleyen parti, bir girişimde bulunarak, 25 Şubat 1925'te *Orak-Çekiç* ismiyle, işçi ve köylülere yönelik yeni bir haftalık siyasi dergi çıkarmaya başladı. Başyazarlığını yine Şefik Hüsnü'nün yaptığı bu kısa ömürlü yayın, daha temel siyasi konulara eğiliyordu. Dergiye katkıda bulunanlar, üzerinde kışkırtıcı bir "Orak ve Çekiç" resmi bulunan dergiyi (Resim 7) sokaklarda toplu olarak satıyorlardı. Nâzım otobiyografik romanında, Galata Köprüsü'nde ilk sayıyı satarken, sosyalist sloganlar atan bir paşa çocuğu olarak hissettiği karışık duyguları hatırlayacaktı (A 17, 86).

Nâzım'ın *Aydınlık*'a katkıları, gelişimindeki yeni bir aşamaya, Marksist teorinin karmaşıklığını Türk okuyucular için anlaşılır kılma yolundaki ilk çabalarına işaret ediyordu. Dergiye ilk katkısı, 1924 Eylülü'nde, daha kendisi Sovyetler'deyken, Ahmet takma adıyla basılacak ve sonraki aylarda makaleleri ve şiirleri peş peşe yayımlanacaktı. Bu özgür politika deneyimi, 1925 Şubatı'nda *Aydınlık*'ın kapatılmasıyla bir anda son buldu. Nâzım kısa bir süre için bütün enerjisini bu iddialı projeye vermişti. En çok işlediği temalar kapitalizmin eleştirisi, diyalektik materyalizmin açıklanıp yorumlanması, romantizmin ve kültürel emperyalizmin hicvedilmesiydi. Bu yazılarda Marksizm'in "ateş aydınlığı", 1924 Eylülü'nde yayımlanan "Aydınlık" başlıklı şiirinde olduğu gibi, ağır basan bir motifti (A 8, 177). "Aydınlıkçılar" başlıklı başka bir şiirde de, "Marks'ın kafası / Lenin'in gözüyle yazan muharrir" diyerek grubun hedeflerini özetliyordu (A 8, 179). Nâzım grubun şimendiferci, gemici ve terzilerin yanı sıra, kendisinin de aralarında bulunduğu, hepsi orak-çekiç simgesinin etrafında toplanmış sıradan insanlardan, emekçilerden oluştuğunu öne sürüyordu (B 1, 105-106).

Derginin Ekim sayısında Nâzım'ın "Diyalektik Materyalizme Küçük Bir Methal" başlıklı bir makalesinin yanı sıra, diyalektik materyalizm ve bilim üzerine iki şiiri de yer alıyordu (A 22, 13). Nâzım bu makalede şunları söylüyordu: "Mutlak olan hiçbir şey yoktur. [...] Bütün tabii hadiselerin arasındaki münasebatı mütekabileyi kavrayan, manzumei âlemin aynını aksettiren 'mefkûrevi' bir tarzı telakki vücuda getirmek kabil değildir. Bunu ancak 'metafizik' feylesoflar iddia edebilirler. [...] Fakat müsbet ilimlerin inkişafı 'metafizik'in tahtını günden güne baltalıyor." Günümüz editörlerinin neredeyse makalenin yarısı uzunluğunda bir sözlükçe eklemek zorunda kalacakları yoğunlukta Arapça kökenli soyut sözcüğe başvuran Nâzım'ın, burada, Marksist kuramı Türkçeye aktarmak için kavramsal bir dil geliştirmeye çabaladığı görülmektedir. Şiir dili ise, bu anlaşılması zor terminolojiyle kıyaslandığında, "Yine Bu Bahse Dair: İlim" başlıklı şiirinde olduğu gibi açık seçikti:

Hayat-harekettir!..
Hareket-tezat!..
Cemiyet tabiatın yapışmış gırtlağına
sınıflar, sınıflara çekmiş bıçak!..
İşte bak!
bu bizim dışımızda dönen
bizim oynadığımız sinema şeridinin
beynimizin perdesinde "ilim" denen
çizgileşmiş resmi var!..
"İlim" kavgadan doğar
kavga içindir "ilim".

(A 8, 178)

Nâzım'ın bu döneme ait en etkileyici şiiri olan "Şark ve Garp", ilk olarak Kasım 1924'te *Aydınlık*'ın 27. sayısında basılmıştı. Pierre Loti üzerine odaklanan şiir, kültürel emperyalizm ve duygusal Şark tapınmacılığı üzerine acımasız bir hicivdir. Şair ve romancı Pierre Loti (1850-1923), ilk kez 1876'da Türkiye'yi ziyaret ettiğinde Fransız donanmasında subaydı. Yazarın Selanik ve İstanbul'daki deneyimleri, genç bir deniz subayının Çerkez bir cariyeye duyduğu aşkı anlatan ilk romanı *Aziyade*'ye (1879) esin kaynağı olmuştur. Romanda, yeşil gözleri ilk olarak Selanik'te bir pencere kafesinin arkasından görülen Aziyade'nin güzelliği, Şark'ın cazibesi ve İstanbul'un baştan çıkartıcılığıyla özdeşleştirilir. Kitap, cami ve minarelerin, Haliç'teki pikniklerin, Boğaz'daki romantik gezilerin çekiciliğine övgüler düzdükten sonra, kahramanın, Eyüp Mezarlığı'nın servileri arasında Aziyade'den ayrılışını hüzünle hatırlamasıyla sona erer. Loti, Doğu'nun ölümsüz bilgeliği ile Batı'nın yüzeysel uygarlığını karşılaştıran sonraki eserlerinin çoğunda bu temalara geri dönmüştür. Yazarın Şark tapınmacılığı, önceki kuşaklardan okuyucular üzerinde güçlü bir cazibe yaratmış olmakla birlikte, günümüzde, cinsel fanteziler ile siyasi nostaljinin bir karışımı olarak yorumlanabilir.

Nâzım'ın Marksist eğitimi, Şark'ın cazibesi ile yaşanan acı gerçekleri yan yana getiren "Şark ve Garp (Piyer Loti)" şiirinde bu tür gizemleştirmeyi teşhir etmesini olanaklı kılmıştır. Loti,

bu şiirde, müthiş bir saldırıyla, Türk halkının gerçek koşullarıyla akıl almaz biçimde çelişen şiirsel mitlerin yaratıcısı olarak tanımlanır:

"Esrar!
Tevekkül!
Kısmet!
Kafes, han, kervan,
şadırvan!
Gümüş tepsilerde rakseden sultan!
Mihrace, padişah,
bin bir yaşında bir şah.
Minarelerden sallanıyor sedef nalınlar,
burunları kınalı kadınlar
ayaklarıyla gergef dokuyor.
Rüzgârlarda yeşil sarıklı imamlar ezan okuyor!"
İşte frenk şairinin gördüğü şark!
[...]
Şark
üstünde çıplak
esirlerin
aç geberdiği toprak!
Şarklıdan başka herkesin
orta malı olan memleket!
Açlığın kıtlıktan öldüğü diyar!
Ağzına kadar
buğdayla dolu ambar!
Avrupanın ambarı!

(A 1, 1821)

Tırnak işaretlerinin arasına, *Aziyade* için dekor oluşturan çekici pencere kafesinden Loti'nin hatıralarında övgüyle söz ettiği Osmanlı sultanlarının ihtişamına, yazarın eserlerinde yer alan motifler serpiştirilmiştir. Nâzım'ın, *Aziyade*'nin devamı olarak yazılan ve roman kahramanının sevgilisinin mezarını aramak için geri dönüşünü anlatan *Fantôme d'Orient*'a (1892) yaptığı bir göndermeyle, Loti, "Azadenin taşını" kalbimize dikmiş olabilir. Ama Nâzım için, "Çürük Fransız kumaşlarını / yüzde beş

ihtikârla şarka satan" Loti, "şarlatandan başka bir şey" değildir. Duygusal turistin gözündeki Batı uygarlığının elinin değmediği bir dünya imgesini tersyüz eden Nâzım, bu yolla çağımızın en kalıcı mitlerinden birini teşhir eder.

Nâzım, kültürel emperyalizmin diğer yönlerinden, özellikle de Nat Pinkerton ve Sherlock Holmes gibi Batı kültürünün kahramanlarını ve çizgi roman karakterlerini sunan bir sürü popüler derginin genç Türk okuyucularının beynini yıkamasından endişe duyuyordu. Türk edebiyatının kendi halk kahramanlarını, örneğin Osmanlı egemenliğine karşı başkaldıranları yüceltmesi gerektiğini savunuyordu. Nâzım'ın yergilerinin bir diğer hedefi de, romantik şairlerdi. "Ayağa Kalkın Efendiler" başlıklı şiirinde, hâlâ güzel aşk şiirleri yazan, sonra da bunları "armut satar gibi" pazarlayan bu tür şairleri yeriyordu (*Aydınlık*, No. 28, Aralık 1924). Nâzım bu şairlerin pılılarını pırtılarını toplayıp gitme zamanının geldiğini bildiriyordu. Hatta, ünlü Osmanh şairi Yahya Kemal'in "Nazar" başlıklı şiirinden bazı dizeleri alıntılama cüretini gösteriyordu. "Bıyıkları pomadlı ahenginiz / süzüyor gözlerini hâlâ / 'koyda çıplak yıkanan Leylâ'ya' karşı" dizeleriyle seslendiği Türk romantiklerini, hâlâ Yahya Kemal gibi yazdıkları için eleştiriyordu. Bu eleştiriyi daha da etkili kılmak için, Ocak 1925'te, tiyatro yönetmeni Muhsin Ertuğrul'un eserini devrimci Türkiye'nin gerçek modern sanatı olarak öven bir makale yazmıştı (A 21, 7).

Nâzım modern siyaset dilini Türk şiirine sokan ilk şairdi. Bu yeni ve devrimci temaların etkisi, inişli çıkışlı düzensiz dizeleriyle Osmanlıca konuşma dilinin melodik ritimlerini altüst eden, hiciv ve ses uyumsuzluğu yüklü yeni bir şiirsel biçemle pekiştiriliyordu. Nâzım'ın makaleleri de, hızla değişen bir toplumda sanatçının rolü üzerinde odaklanıyordu. Nâzım'ın yazdıklarının yeniliği, kısa sürede komünist hareketin içinden ve dışından çok sayıda hayran toplamıştı. *Aydınlık* dergisine katkıları, hem sanatın rolü hem de partinin ideolojik temelinin yeniden tanımlanması bakımından önemli bir aşamaya işaret ediyordu. Fakat bu gelişmeler, 1925 yılında Doğu Anadolu'da çıkan bir krizle bir anda sona erdi. Cumhuriyet'in otoritesini ciddi şekilde tehdit eden bir Kürt ayaklanması, her tür siyasi muhalefeti bastırmak için bahane oldu.

Kürt ayaklanmasının başında, otoritesi maddi güce ve dinî itibara dayanan bir aşiret reisi olan Şeyh Said vardı. Ankara'daki "kâfirlerin", laikleşme politikasıyla geleneksel feodal hâkimiyeti ve İslam inancını tehdit ettikleri açıktı. Kemalist rejimin laik politikasını eleştiren şeyh, Cumhuriyet'in kırmızı-beyaz bayrağına karşı İslam'ın yeşil sancağını açmıştı. Ayaklanma haberleri, vekillerden bazılarının İslamî geleneklerin korunması çağrısına sıcak baktıkları Millet Meclisi'nde sert tartışmalara yol açtı. Mustafa Kemal bu muhalefete kulak tıkayarak, daha şahin yeni bir başbakan atadı. Başbakan, İnönü Savaşı'nın kahramanı ve Lozan delegasyonunun lideri İsmet Paşa'ydı artık. 21 Şubat'ta olağanüstü hal ilan edildi. 4 Mart'ta da, hükümete olağanüstü yetkiler tanıyan sert ve katı Takriri Sükûn Kanunu meclisten geçirildi. Havadan desteklenen büyük bir askerî güç, Kürt ayaklanmasını bastırmak üzere Doğu'ya sevk edildi ve iki ay içinde başıbozuk güçler çembere alınarak teslim olmaya zorlandı. İhanet suçundan yargılanan şeyh, ölüme mahkûm edilerek asıldı.

Mustafa Kemal'in politikası, iktidarına yönelik her tehdidin üzerine kararlılıkla gitmekti. "Sağ kanadı kontrol altında tutabilirsek, soldan korkumuz kalmaz" dediği söyleniyordu (Kinross, 606). Millet Meclisi'ndeki otoritesine meydan okuma cüretini gösteren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası liderlerini "hainler" ve "gericiler" olarak gördüğü için, partiyi kapatmakta hiç tereddüt etmedi (Heper, 77-78). Kürt tehdidini bahane olarak kullanan hükümet, dikkatini askerî harekât hakkında çekinceleri bulunan liberal basına yöneltti ve yeni elde ettiği yetkileri kullanarak 12 Mart'ta beş İstanbul gazetesini kapattı.

Bağımsız günlük gazete *Vatan*'ın sahibi Ahmet Emin Yalman, resmî politikayı sorgulamanın sonuçlarına katlanmak üzere tutuklanarak Doğu Anadolu'ya gönderilen gazete başyazarlarının uğradığı kötü muamelelerle ilgili ayrıntılı bilgiler verir. Söz konusu kişiler yeni kurulmuş olan İstiklal Mahkemeleri'nde, "hükümetin otoritesini zayıflatmak ve dolaylı yoldan ayaklanmaya neden olmak" suçundan yargılandılar. Yalman, Kürt sorununun ciddiyetini ilk başlarda kavrayamadığını itiraf edecek ve "Ülkenin iç kısımlarını gördükçe, var olan krizdeki sorumluluğumuzu daha çok anladık" diyecekti. Yalman hapse atıl-

maktan korktuğu için, diğer yayıncılarla birlikte kamuoyundan özür diledi ve gazeteciliği bıraktı. Ancak 1935 yılında gazetecilik mesleğine döndü ve 1940'ta *Vatan*'ı yeniden kurdu. (Yalman 1956, 151-157 ve 187).

İstiklal Mahkemeleri olağanüstü yetkilere sahipti ve terör estirdiği iki yıl boyunca bir dizi idam kararı verdi. Haziran 1926'da Mustafa Kemal'e karşı bir suikast hazırlığının ortaya çıkarılması, aralarında bu entrikayla hiçbir ilgisi olmayan Karabekir ve Cebesoy gibi eski Terakkiperver Fırka liderlerinin de bulunduğu bir dizi tutuklamaya bahane oldu. Mahkemelerin suçlu bulup idam kararı verdiği kişiler arasında, Enver Paşa hükümetinde mali danışmanlık yapmış olan, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Cavit ile Kurtuluş Savaşı'nda Mustafa Kemal'in silah arkadaşı olan Albay Arif de vardı. Muhtemelen başbakanın araya girmesiyle, Karabekir ve Cebesoy beraat edip salıverildiler, ama onlar da derslerini almışlardı. İdamlar halkın önünde gerçekleştirildi ve cesetler Ankara'nın en büyük meydanında, göğüslerine suçlarını duyuran yaftalar asılmış olarak teşhir edildi (Kinross, 613 ve 643-656). İşte Mustafa Kemal böyle sert önlemlerle muhafazakârları kontrol altına almayı başardı. Örgütlü bir işçi sınıfı hareketinin olmadığı bir ülkede, soldan çekinmesi için bir neden yoktu.

Yine de, komünist dergiler 1925'teki sıkı tedbirlerin ilk kurbanları arasındaydı. *Orak-Çekiç* 5 Mart'ta, Kürt ayaklanmasını eleştiren ve Şeyh Said'i İngiliz emperyalizminin kuklası olmakla suçlayan bir makale yayımladı. Dergi toprak reformunu da destekleyerek, "ancak, ayaklanmanın bastırılması ve elebaşlarının cezalandırılmasından sonra, mutlaka Doğu'da toprak meselesi çözümlenmelidir" diyordu. Bu, derginin kapatılmadan önceki son sayısıydı (Tunçay, 186-187). Partinin Kürt sorunu hakkındaki politikası kaçak dövüşmekti. Kuramsal olarak Kemalist politikanın şovenizmini kınıyordu, ama pratikte Kürt isyanının bastırılmasının "Türk işçi kitleleri tarafından memnuniyetle karşılandığını" söylemek durumundaydı (İİSH Arşivi, "La situation du Parti", 5 Temmuz 1926). Kürt sorunu sonraki yıllarda da, Komünist Parti'nin teorisyenleri için, en az Türk hükümetinin temsilcileri için olduğu kadar çetin bir sorun olacaktı.

Takriri Sükûn Kanunu uyarınca muhalefet gazetelerinin susturulmasını, 30 Mart 1925'te Komünist Parti'nin dokuz üyesiyle birlikte *Aydınlık* yayıncılarının ve personelinin tutuklanması izledi (Coşkun, 21). Hükümete rağmen yapılan 1 Mayıs kutlamalarından sonra, başka tutuklamalar da oldu. Tutuklanan 38 sol görüşlü kişi arasında Amele Teâli Cemiyeti üyeleri de bulunuyordu (Harris, 134). Tutuklananların evlerini basan polis, kitaplara ve yıkıcı olduğu düşünülen diğer yayınlara el koymuştu. Mahkemeye çıkmak üzere Ankara'ya gönderilen 38 kişi arasında Nâzım'ın sosyal ailesinin lideri Şevket Süreyya da vardı. Nâzım tutuklanmamak için İzmir'e kaçmıştı, ama gıyabında yargılanarak 15 yıl hapse mahkûm edildi (Tunçay, 190). Nâzım saklanırken, babası ve ailesi polis tarafından taciz edildi; evleri arandı ve şairin ailesine yazdığı mektuplara el koyuldu.

Bir görüşe göre, Nâzım İzmir'e parti tarafından, yasadışı bir gazete çıkarması için gönderilmişti (Coşkun, 27-28). İzmir Yunanlılarla savaşın yol açtığı büyük yangının yaralarını daha yeni sarıyordu; binlerce Rum'un zorla göç ettirilmesinden sonra, yetkililer imar ve iskân programlarını uygulamakla meşguldüler. Nâzım İzmir'deki bu kaçaklık günlerini yıllar sonra şöyle anlatacaktı: "Karanlık dar bir kabanda yaşamak zorundaydım o zaman. (Bizde kulübeyi böyle adlandırırlar.) Ağır tahta bir kapısı olan, küçük, taştan, penceresiz ve ışıksız bir evcikti bu. Geceleri özgürlüğe çıkar, karanlık yollardan, gizlice, yeraltı toplantılarına giderdim. Sonra yeniden kabana döner, ertesi geceye kadar otururdum orada. *Böylece bu göz gözü görmez karanlıkta* yaşadım birkaç ay. Parasızlıktan, gaz lambası kullanmak olanağı yoktu" (Babayev, 114). Sonunda sahte bir kimlik edinmeyi başaran Nâzım, Haziran'ın ortalarına doğru yeniden İstanbul'da annesinin evindeydi (Aydemir 1970, 144-145). İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra, İzmir'de saklandığı yer polis tarafından basıldı ve yoldaşlarından birkaçı tutuklandı. Türkiye'de kalmak güvenli olmadığından, Nâzım annesinden, kendisini bir denizci kılığına sokması için sanatsal yeteneklerini kullanmasını istedi. Bundan kısa bir süre sonra da, annesinin Kadıköy'deki evinin yakınındaki Mühürdar'dan bir takaya bindi. 1925 Eylülü'nde yine Sovyetler Birliği'ndeydi.

Nâzım 1925 sonbaharında Sovyetler Birliği'ne döndüğünde, havayı çok değişmiş buldu. Yeni Ekonomik Politika'nın (NEP) ilk yıllarında farklı sanatsal yöntemler ve ideolojik konumlar için hâlâ hareket alanı vardı. Fakat 1925 yazında sanatın işlevine ilişkin tartışmalar yeni bir aşamaya girmişti. Mayakovski ve Meyerhold adlarıyla özdeşleşen cesur deneyler yargılanıyordu. Etkili eleştirmenler, kültür politikalarının Sovyet ekonomisini modernleştirmeyi amaçlayan Beş Yıllık Plan'la daha sistemli bir biçimde bütünleşmesi gerektiğini savunmaya başlamışlardı. 1920'lerin sonuna doğru, Devrimci Proleter Yazarlar Birliği (RAAP) gibi yeni gruplar, Komünist Parti'deki dogmatik düşünürlerle güç birliğine giderek, edebiyat örgütlerinde ve yayın kurullarında daha fazla söz sahibi olmaya başlamışlardı. Manifestolarında kullandıkları yeni dilde, sınıf savaşının militan söylemi fütürist estetiğin oyuncu tavrına ağır basıyordu. Bu partizanların amacı, tüm sanatsal etkinliği politik ve ekonomik yeniden yapılanma hareketinin disiplinine tabi kılmaktı. Sovyet tiyatrosundaki bu yeni dalganın en önemli ismi, *Kükre Ey Çin* adlı oyununun devrimci etkisi sayesinde 1926'da bir gecede meşhur olan oyun yazarı Sergey Tretyakov'du. Sovyet sahnesinin yeni kahramanları, hiçbir insani psikolojik zaafı ya da manevi ihtiyacı olmayan örnek karakterler olmak durumundaydı. Daha da dogmatik bir kültür anlayışına yöneliş, Stalin'in Aralık 1927'de partide kontrolü ele geçirmesiyle geri dönüşü olmayan bir yola girdi. Stalin'in ipleri eline geçirmesinin ardından, Troçki Ocak 1928'de Alma Ata'ya, 12 Şubat 1929'da da Türkiye'ye sürgüne gönderildi.

Nâzım bu dönemde yeni tarz bir politik tiyatro geliştirmek amacıyla Moskova'da tekrar işe koyuldu. Bir kez daha Tverskaya Bulvarı'nda, TASS haber ajansının karşısında bir apartman odasına yerleşti. Yaptığı ilk işlerden biri, eski arkadaşı Vâ-Nû'yu Udelnaya'da ziyaret etmek oldu. Yeniden buluşmanın tehlikeleri yok değildi. Misafirlerinin gelmesinden bir gün önce, Vâ-Nû ve karısı Anna ormanda mantar toplamaya gitmişler ve topladıkları mantarları Nâzım'ın şerefine soğan ve böbrekle pişirmişlerdi.

Ne yazık ki, yabani mantarlar yenecek gibi çıkmamıştı. Vâ-Nû Türkiye'deki değişen siyasi atmosfer hakkında bilgi almak isterken, yüzü kızarmış ve gözleri çakmak çakmak olmuş bir halde odayı arşınlayan Nâzım, son şiirlerini arkadaşına okumak için sabırsızlanıyordu. Bu arada Türkiye Komünist Partisi'nin yaklaşan kongresiyle bağlantılı yeni sorumluluklarla da baş etmesi gerekiyordu.

1925'teki baskılar nedeniyle partiye kargaşa hâkimdi ve liderlerin çoğu ya hapiste ya da sürgündeydi. Avusturya'ya kaçmış olan Şefik Hüsnü, dışarıdan partiyi toparlamak için bir girişimde bulunarak 1926'da Viyana'da bir parti konferansı topladı. Nâzım konferansa partinin Moskova merkezli Haricî Bürosu adına delege olarak katılırken, aralarında Vedat Nedim ve Hamdi Şamilov'un da bulunduğu diğer üyeler Türkiye'den gelmişlerdi. Tartışmalar anlaşmazlığı çözmek bir yana, parti içindeki bölünmeleri daha da belirginleştirdi. Konferansta görüşülen konulardan biri de, *Aydınlık* dergisinin Komintern tarafından "yasal Marksizm"i savunmakla eleştirilmesine neden olan temkinli tavrıydı (Bursalı, 120). Nâzım'ın birlikte hareket ettiği grup, katı biçimde Leninist olmasına rağmen, anayasal sınırlar içinde kalarak kitle desteği sağlamaya çalışılmasını savunuyor, Şefik Hüsnü'nün başını çektiği karşı grup ise yeraltı faaliyetlerinin artırılmasını istiyordu (Coşkun, 30). Viyana'da alınan kararlar arasında Vedat Nedim'in genel sekreterliğe atanması da yer alıyordu. Vedat Nedim'in Türkiye Komünist Partisi'nin Komintern'e daha az bağımlı olmasını istemesine rağmen, kongre Moskova'dan emir almak dışında bir seçenek bulunmadığına ve Haricî Büro'nun partiyi temsil etmek üzere Moskova'ya dönmesine karar verdi. Bu tartışmalar sırasında gerginleşen atmosfer, onlarca yıl sürecek olan bölünmelerin başladığının habercisiydi.

Nâzım Moskova'ya döndükten sonra tiyatroyla ilgili yeni projeler üretmeyi sürdürdü. Birkaç ay içinde, kafa dengi bir arkadaş olan genç tiyatro yönetmeni Muhsin Ertuğrul da kendisine katıldı. Nâzım *Aydınlık*'ın Ocak 1925 sayısına, çalışmalarından ve ilerici görüşlerinden dolayı Muhsin Ertuğrul'u öven bir yazı yazmıştı. Moskova'da Muhsin Ertuğrul'u Lunaçarski'yle tanıştıran şair, tiyatroları ziyaret ederek arkadaşının provala-

rı izlemesi için izin aldı. Onu Stanislavski, Meyerhold ve Tretyakov gibi önemli yönetmenlerle de tanıştırdı. Goskino Tiyatro Kumpanyası'ndan Vladimir Gardin'in önerisi üzerine Ayzenştayn'ınkinin yanında bir oda verilen Muhsin Ertuğrul, 23 Ocak 1926'da ilk kez sahnelenen *Kükre Ey Çin* oyununun provasında hazır bulundu. Mart 1926'da da Tretyakov'un desteğiyle Odessa'daki Vufku film şirketinin yönetmeni oldu. Aralarında *Tamilla ve Spartaküs*'ün de bulunduğu bir dizi film yönettikten sonra, 1927 Şubatı'nda Türkiye'ye döndü ve daha sonra İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun başına getirildi (Ertuğrul, 496-498).

Nâzım'm tiyatro projelerine katkıda bulunan başka bir isim de, daha önce öğrencilerden oluşan tiyatro gruplarının örgütlenmesine yardımcı olan arkadaşı Nikolay Ekk'ti. 1926 yılının başında ağır bir gribe yakalanmış olan Nâzım yeni yeni iyileşirken tekrar karşılaştılar ve heyecanlı bir görüşme yaptılar. Nâzım "Kamernoy'a, MHAT'a ve hatta ustanın ta kendisine artık meydan okuyacağız" diyordu (Fish, 132). Daha önce Kara Kedi (Chat Noir) olarak bilinen Merkez Sineması'nda 1926 sonbaharında açılan yeni tiyatrolarına, işte bu görüşme esin kaynağı oldu. Tiyatrolarına, Rusça Moskova'daki Tek Leninist Tiyatro Stüdyosu sözcüklerinin baş harflerinden oluşan ve aynı zamanda "süpürge" anlamına gelen METLA adını verdiler. Nâzım toplu oyunlarına yazdığı önsözde, bu yeni süpürgenin geleneksel psikolojik ve melodramatik unsurları sahneden süpüreceğini ve propagandacı sanatın yeni biçimlerini geliştireceğini söyleyecekti (A 21, 269). Bu girişimde kendisine örnek olarak, devrimden hemen sonra propaganda için kullanılan gezici tiyatro gruplarını almıştı (Babayev, 300). Nâzım'ın Rusçası artık Rusça oynayan bir tiyatroyu çekip çevirecek kadar ilerlemiş olduğundan, tiyatronun değişmez şairi ve oyun yazarıydı. Nâzım ve Ekk, çoğunluğu Meyerhold'un tiyatrosundan ya da Komünist Üniversite'den gelen oyuncuları tiyatrolarına seçmek için iki yanlı bir strateji geliştirmişlerdi. Ekk oyuncuların rol yeteneğini smarken, Nâzım da siyasi eğilimlerini değerlendiriyordu. Provalar sırasında oyuncuların metinden ayrılmaları destekleniyor, böylece bir anlamda metnin yazımına katılmaları sağlanıyordu. Oyuncular kurgusal karakterler haline gelmekten zi-

yade, rollerini Brecht'in epik tiyatrosunda olduğu gibi gündelik kıyafetleriyle "oynuyorlardı." Çok sade olan dekorlar geometrik şekillere dayanıyor ve doğrudan siyasi etkisi olan kısa oyunlar tercih ediliyordu. Yakın tarihi sunmak için en etkili teknikleri ararken, kendilerinden önce Meyerhold ve Ayzenştayn'm yaptığı gibi pantomim ve kabareden, hatta Türk kukla tiyatrosundan motifler kullanıyorlardı.

Tiyatro resmen 19 Eylül 1926'da, Birinci Dünya Savaşı ve Ekim Devrimi'nin başarılarını konu alan bir dizi tek perdelik revüyle açıldı (Fevralski, 16). Savaştan sonra bir fabrikanın tekrar inşa edilmesine yardımcı olan bir kadın işçiyi öven popüler Rus şarkısı "Kirpiçiki" (Küçük Tuğlalar) ana motif olarak kullanılmıştı. Siyasi olaylar ile sahnede temsil edilen iç mekânlar arasında bağlantı kurmak için sinema tekniklerinden yararlanmışlardı. Örneğin, seyircilere önce bir mitingden görüntüler sunuluyor, daha sonra sinema perdesinden çıkar gibi görünen bir karakter, mitingden eve dönüyormuş gibi sahneye giriyordu (A 21, 269). Günün siyasi olaylarını aktarmak için, devrimci Alman tiyatrosu Piscator'un yaygınlaştırdığı türden belgesel görüntüler kullanılıyordu. Sahneleme biçimlerine esin kaynağı olan doğaçlama ruhu, METLA kumpanyasında oyuncu olan, oyun yazarı olarak da isim yapmış İsidor Stok tarafından şöyle anlatılıyordu:

> "Sahnede ise, artistler, yani bizler koşuşuyor, paravanaları taşıyor, kâh askerin elinden silahı alan halk, kâh halka ateş açan asker, kâh burjuva, kâh işçi oluyorduk. [...] Akordeon 'Kirpiçiki' şarkısını çalmaktaydı. Kısa kısa sahneleri, arada bir gerilen sinema perdesindeki film sahneleri izliyor, bunların peşinden de üstün bir sanat değeri taşımayan ufacık tiyatro sahneleri geliyordu." (Fish, 135)

Nâzım ise amaçlarını daha ciddi bir dille anlatıyordu: "Tiyatromuz, politikayla sahnenin organik birliğini kurmak iddiasındaydı." Oyunun sonunda, oyuncular ve seyirciler birlikte devrimci şarkılar söylüyorlardı. METLA'nın aktardığı siyasi mesaja örnek olarak, kapitalizmin yozlaştırıcı etkilerini anlatan *Kabahat Kimde* isimli oyun gösterilebilir (A 21, 269). Asıl nüshası "Marksizm'in

İlk Sahnesel Dersi" altbaşlığını taşıyan *Her Şey Mal* isimli oyun, toplumsal kurumların yozlaştırıcı etkilerini daha karmaşık bir biçimde ele alıyordu (Babayev, 307). Nâzım bu oyunda bilimsel araştırma ile kapitalist sömürü arasındaki ilişkiyi irdeliyordu. Oyunun örgüsü, kızı tüberkülozdan ölmekte olan bir tıp araştırmacısının hastalığa çare bulmak için harcadığı çabaların etrafında gelişir. Doktorun çalışması, mucize bir ilacın bulunmasıyla kârlı bir pazarı ellerinden kaçıracaklarından korkan sanatoryum sahipleri tarafından baltalanır.

METLA topluluğu belli bir başarı çizgisi yakaladıysa da, seyirci sayısı giderek düştüğünden Mart 1927'de kapanmak zorunda kaldı (Fish, 132138). Yıllar sonra geriye bakıp bu projeyi değerlendiren Nâzım, projenin iflasını kendi hatalarına bağlayacaktı: "Ruhumuzdaki eski dünyaların kalıntılarına karşı, sahnede çok daha derin, çok daha ileri, çok daha olgun silahlarla dövüşülmesi gerektiğini biliyorum artık" (A 21, 270). Bu, vaziyeti kurtarma kabilinden açıklama, kendi dışlarında gelişen siyasi faktörlerin önemini muhtemelen gizlemektedir. METLA'nın kapanışının, Troçki'nin mağlubiyeti ve daha sıkı siyasi denetimlerle sonuçlanan Sovyet Komünist Partisi'nin XV. Kongresi'nin hemen ertesine gelmesi bir rastlantı olmasa gerek. Nâzım'ın projesinin güçlüklerle karşılaşması, Kremlin'in deneysel sanat etkinliklerine karşı giderek daha düşmanca bir tavır takındığı bir döneme denk gelmişti. METLA kapandıktan sonra Nâzım, Ekk, Stok ve meslektaşlardan bazıları, resmî makamların çok daha sıcak baktığı Genç Dram Yazarları Üretim Birliği (PROMD) isimli başka bir tiyatro topluluğuna katıldılar. Grup, insanları ortaklaşa oyunlar yazmaya ve komünistlerce kabul gören bir tarzda birbirlerinin eserlerini eleştirmeye teşvik ediyordu. METLA deneyimi kısa sürmüş olmakla birlikte, Nâzım'a yeni yetenekler kazandırması bakımından, uzun vadede oldukça önemli bir dönem olmuştu. Bu döneme ait çeşitli oyun taslakları sonradan daha iddialı eserlere eklemlenecek ve Nâzım'ın tiyatroyla uğraşmış olması, şiirlerinde giderek daha fazla diyalog kullanmasında etkili olacaktı.

Felsefi Şiir: Akan Sular ve Düşen Yoldaşlar

Nâzım daha çok lirik bir şair olarak bilinmesine karşın, hiçbir zaman daha felsefi temalarla uğraşmaktan çekinmedi. Sonradan aktaracağı üzere, Marksizm-Leninizm'e o kadar gömülmüştü ki, Lenin'in *Materyalizm ve Ampiriyokritisizm* adlı eserini iki şiirle açıklamaya karar vermişti (A 26, 179). Bu şiirlerden en güzeli "Berkeley"dir. Nâzım bu şiirde, Berkeley'in maddi nesnelerin öznel bilinç ötesinde bir gerçeklikleri bulunmadığı şeklindeki iddiasına meydan okuyan kurmaca bir diyalog kullanır:

> Mademki kendi fikrindir yüzen gemi,
> mademki kendi fikrindir umman,
> ne zaman var,
> ne mekân!
> Ne senin haricinde bir vücut
> ne senden evvel bir kimse mevcut,
> [...]
> Lâkin ey kara meyhanecilerin sarhoş papazı!
> Senin dışında değil miydi
> kıllı kollarında kıvranan meyhanecinin kızı?
> Yoksa kendi altında sen
> kendinle mi yattın?
>
> (A 1, 49-56)

Gene bu döneme ait olan "Moskova'da Heraklit'i Düşünüş" (1925) başlıklı şiir, Nâzım'ın Heraklitos'un doğa felsefesine duyduğu yakınlığı dile getirir:

> Ben bu soğukta
> burda kalmazdım bu kadar çok
> anlamasam akan suyun lisanını.
> Kim bilir belki böyle bir akşam,
> böyle bir akşam,
> Heraklit alnını
> yeşil gözlü zeytinliklerde akan suya eğdi ve dedi:
> "Her şey değişip akmada,
> bu hal beni hayran bırakmada..."
>
> (A 8, 166)

Maddesel dünyanın suda yansımasıyla ilgili imgeler Nâzım'ın şiirinde sık sık ortaya çıkar. 1920'li yılların sonuna ait "Hasret" başlıklı şiirde özlem duyulan şey, "sularda batan bir ışık gibi / sularda sönmek"tir. İnsan kaçınılmaz olarak maddi gerçekliğin bir parçasıdır ve doğaya dönmek durumundadır, ama bu, hikâyenin yalnızca bir bölümüdür. Başka bir düzlemde, İstanbul'a dönmek için yanıp tutuşan sürgünün sesini duyabiliriz (A 1, 107).

Bu dönemde yazılmış en güzel şiirlerden bazılarında felsefi temalar, Nâzım'ın Moskova'yı ilk ziyareti sırasında yazılmış keskin manzumelerden daha yumuşak bir lirizmle harmanlanmıştır. Nâzım "Bahri Hazer" (1928) ve "Salkımsöğüt" (1928) gibi 1920'lerin sonlarında yazdığı siyasi şiirlerde daha yumuşak sözcükler kullanır. "Bahri Hazer"de, güçlü dümencinin göğüslemek zorunda olduğu azgın dalgalar, Türkiye Komünist Partisi'nin iç çatışmalarına gönderme yapar. "Salkımsöğüt"te ise, aralarına etkili uyakların serpiştirildiği müziksel ritimler, Rus Devrimi'ndeki olayları onaylamak için kullanılır:

Akıyordu su
gösterip aynasında söğüt ağaçlarını.
Salkımsöğütler yıkıyordu suda saçlarını!
Yanan yalın kılıçları çarparak söğütlere
koşuyordu kızıl atlılar güneşin battığı yere!

Yansıma motifi bir kez daha maddeler dünyasının gizemini simgelerken, atlılar Nâzım'ın Batum'a yaptığı ilk ziyaretin en canlı anılardan biri olan Kızıl Ordu süvarilerinin kahramanlıklarını akla getirir:

Birden
bire kuş gibi
vurulmuş gibi
kanadından
yaralı bir atlı yuvarlandı atından!

(A 1, 14)

Çekilen acılar ve yapılan fedakârlıklar teslim edilse de, şiir, doğa ile devrimin uzlaştırılabileceğini ima eden teselli imgeleriyle sona erer.

Düşen yoldaş imgesi Türkiye Komünist Partisi'nden ayrılmalara da göndermede bulunduğu için, bir yoldaşın ölümünün ardından dışa vurulmayan matemi anlatan bu şiirin, o döneme ait özel bir anlamı da olabilir. Parti içindeki bölünmelerden ve Moskova yanlılarının baskıcı tutumundan hayal kırıklığına uğrayan Genel Sekreter Vedat Nedim'in, polise isimlerle birlikte ayrıntılı bilgiler de verdiği Ekim 1927'de, bir kriz ortaya çıkmıştı. Doksan sekiz kişi tutuklanmış ve komünist hareket büyük bir darbe almıştı. Nâzım'ın eski arkadaşı Şevket Süreyya için, bu çöküş bir dönüm noktasıydı. Şevket Süreyya Mart 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu uyarınca mahkûm olduktan sonra, 29 Ekim 1926'da ilan edilen genel afla serbest bırakılana kadar, 18 ay Afyon Hapishanesi'nde yattı. 1927 yılının sonuna gelindiğinde o kadar büyük bir hayal kırıklığı içindeydi ki, partiden ayrılmaya karar verdi. Bu, yıllardır Nâzım'ı ayakta tutan sosyal ailenin çöküşü demekti.

Ekim 1926'da çıkarılan affın bir sonucu da, Nâzım'ın üzerindeki 15 yıllık hapis cezasının kalkması olmuştu. Ama Türkiye'ye dönüp dönmeme kararı tamamen ona kalmış bir şey değildi. Partinin bir üyesi olarak, İstanbul'da toplanan ve Moskova'daki Komintern'e rapor veren Merkez Komite'nin aldığı kararlara bağlıydı. Kopyaları bugün Amsterdam'daki Sosyalizm Tarihi Arşivi'nde bulunan Merkez Komitesi tutanakları ve raporları, Nâzım'ın ve yoldaşlarının karşılaştıkları güçlükleri anlamamıza yardım eder: "Partinin Durumu" üzerine Temmuz 1926 tarihli bir rapora göre, Kemalist rejimin "beyaz terörü" Merkez Komitesi ile diğer şehirlerdeki hücreler arasındaki bağlantıyı koparark Türkiye'deki örgütlenmeyi darmadağın etmişti. Solun üzerindeki baskı pek çok taraftarın gözünü korkutmuştu ve partinin, 120'si İstanbul'da olmak üzere tüm Türkiye'de 350'den az üyesi bulunuyordu. Komünist gazeteler artık yasaklandıklarından, *Aydınlık*'la bağlantılı bazı solcu yazarlar parti çizgisine ters düşen dergilerle işbirliği yapma hatasına düşmüşlerdi. Bu hataları gidermek için, Viyana Konferansı'nda parti strateji-

si kapsamlı bir biçimde yeniden değerlendirilmişti (İİSH Arşivi, "La situation du Parti", 5 Temmuz 1926).

Partiyi tekrar yapılandırmanın önündeki güçlükler, Moskova'dan daha düzenli maddi destek ihtiyacını sürekli vurgulayan Merkez Komitesi kayıtlarından izlenebilmektedir. 10 Şubat 1927 tarihli tutanaklardan, parti yayınlarını basmak için bir baskı makinesinin en öncelikli ihtiyaç olduğu ve bu konuda Nâzım'dan öncülük beklendiği anlaşılmaktadır. 25 Şubat tarihli tutanaklarda yer alan, Nâzım'ın Türkiye'ye geri çağrılması kararında, şair olarak artan ününün ona koruma sağladığı düşüncesi de etkili olur:

> "Nâzım'a gelince, geçenlerde İstanbul'da bir edebiyat dergisinde yayımlanan 'Kutsal Kitap' hakkındaki şiirini ['Meşin Kaplı Kitap'] Mustafa Kemal okumuş ve çok hoşuna gitmiş. Maiyetindekiler Nâzım'ın komünist olduğunu söyleyince, Kemal 'Ne olduğu kimi ilgilendirir! Şurası kesin ki, şimdiye kadar kimse Türk dilinde bu kadar etkileyici bir şey yazmamıştır' demiş. Maiyetindekilerden birinden alınan bu bilgiden, otoritelerin Nâzım'a çok sert davranmayacaklarını çıkarabiliriz." (İİSH Arşivi, "Séance du 25 février 1927")

Türk yetkililerine ilişkin bu görüşün fazla iyimser olduğu sonradan anlaşılacaktı. Yine de Nâzım'ın dinî hurafeleri yermesinin Mustafa Kemal'in hoşuna gitmesinde şaşılacak bir şey yoktu. Zira Atatürk laiklik programı çerçevesinde, Nisan 1928'de, İslam'a yapılan tüm göndermeleri anayasadan çıkaracaktı.

Nâzım 1928 Temmuzu'na kadar Türkiye'ye dönmedi. Sovyetler Birliği'nde kalışını uzatan çeşitli etkenler arasında en önemlisi Türk pasaportu edinmekte karşılaştığı güçlüktü. Ayrıca Abit Alimov grubuyla olan bağlantıları nedeniyle parti içi bir anlaşmazlığa karışmış gibi görünmektedir. Komintern'e yazılmış Şubat 1927 tarihli gizli bir bilgi notunda, Alimov, İstanbul'daki Merkez Komitesi'nin otoritesini sarsmayı amaçlayan bir "entrikanın" elebaşı olarak nitelenmektedir (İİSH Arşivi, "À l'Exécutif de l'İ. C.", 7 Şubat 1927). Alimov Nâzım'ın kılavuzlarındandı ve anlaşıldığı kadarıyla o da çevrildiği iddia edi-

len entrikaya karışmıştı. Yine aynı yıl, Almanca yazılmış imzasız bir mektup ve ilişiğindeki bilgi notu, bilhassa Nâzım'ın ve yoldaşlarından birinin, tavırlarını değiştirmek için bir şans verilmek üzere bir aylığına Moskova'dan uzaklaştırılmaları gerektiğini bildiriyordu. Daha sonra da, daha fazla eylemciye gereksinim olduğundan Türkiye'ye dönmeliydiler (İİSH Arşivi, "Übersetzung des Briefes des Genossen F. vom 9. October 1927" ve "An Genossen Smeral und Petroff", 24 Ekim 1927).

Nâzım'ın durumu kişisel faktörlerden dolayı da karışıktı. Bu sefer de, METLA tiyatrosunda tanıştığı Lena Yurçenko isimli genç bir kadına âşık olmuştu. Nâzım bu "Dr. Lena"dan karısı olarak söz ediyordu, ama ilişkilerinin niteliği hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. O sıralarda Moskova'da okuyan Türk işçisi Şükrü Martel'e göre, kadın, gerçek ismi Ludmilla Yurçenko olan bir diş doktoruydu ve Nâzım'la birlikte Tverskaya Bulvarı'nda, ikinci katta bir dairede yaşıyorlardı. Şükrü, Nâzımlara sürekli sebze meyve getiriyordu; hatta bir keresinde mutfak tamtakırken Mayakovski'yi yemeğe davet ettiklerinde onları bir rezaletten kurtarmıştı (*Vatan*, 10 Temmuz 1976). Başka bir ipucu da, Nâzım Türkiye'ye döndükten sonra *Resimli Ay* dergisinin Mayıs 1929 sayısında, altında "Nâzım karısı Lena'yla" yazısıyla çıkan, ikisini bir arada gösteren bir fotoğraftı. Nâzım'ın kız kardeşi Samiye'ye yazdığı ve Lena'ya ayakkabı almasını istediği bir mektuptan öğrendiğimiz ayakkabı numarası dışında, Lena hakkında hiçbir şey bilmiyoruz. Söz konusu mektuba tarih atılmamış olmasına rağmen, çeşitli ayrıntılardan Ağustos 1926'dan önce yazıldığı anlaşılıyor. Yani, Nâzım'ın Lena'yla ilişkisi en az iki yıl sürmüş olmalı.

Nâzım Türkiye'ye dönmeye karar verdiğinde, babası onunla gelebilmesi için Lena'ya vize almak için uğraşmıştı (Aydemir 1970, 147149). Nâzım'ın kız kardeşi Samiye'nin 1988 yılında yaptığımız görüşmede anlattığına göre, Lena, İstanbul'da Nâzım'a kavuşma umuduyla Odessa'ya kadar gelmişti. Ayrılmalarından bir yıl sonra da, Odessa'dan 23 Mayıs 1929 tarihli bir kart atmıştı. Kiril alfabesiyle yazıldığı için çözmesi güç olsa da, karttan, Lena'nın şairle olduğu kadar ailesiyle de kaynaştığı anlaşılmaktadır:

"Sevgili Nâzım,
Mektubunu almak beni çok mutlu etti. [...] Ne olur daha sık yaz, bu uzun sessizlik beni harap etti. [...] Vize vermemelerini nasıl açıklıyorlar? Babana, enişteye, Samiye'ye selamlar. [...] Eğer senin vaktin yoksa, başkasına rica et yazsın. Lütfen bana bir Türkçe ders kitabı ve bir kilo kahve gönder. Kitabın ve dergiler postayla gelmiş, ama ben henüz almadım. Söylediklerine göre bir yerde tutuluyorlarmış ve bana vermek istemiyorlar. Sevgilim, seni çok özlüyorum. Artık yaz geldi. Yakında ayrılalı bir yıl dolacak. Seni o kadar özlüyorum ki, bazen kapı açılacak ve çıkıp geleceksin sanıyorum. Ama bunun olacağına dair bütün ümidimi kaybettim. [...] Seni çok öpüyorum, Lena"
(Coşkun K, 1990, 33).

Hikâyenin geri kalan kısmı bir giz perdesinin ardındadır. Lena'nın Odessa'da kaptığı bir hastalıktan, bir olasılık koleradan öldüğü söylenir (Tulyakova, 196). Nâzım üzerine bazı çalışmalarda, Lena, Lyolya isimli başka bir Rus kadınıyla karıştırılmaktadır (Fish, 146). Lyolya ve Şura, 1922 yılında Nâzım ile Vâ-Nû'ya tercümanlık yapan kız kardeşlerdi. Nâzım'ın 30 yıl sonra yazdığı otobiyografik romanda, yanaklarında gamze olan ve "İstanbul kızlarına benzer" Ukraynalı Lena Yurçenko adlı bir kumrala yapılan gizemli bir atıf vardır (A 17, 37). Bu ilişkinin boyutu tam olarak anlaşılamasa da, yaşamı boyunca Nâzım'm peşini bırakmayacak olan aşk-ayrılık örüntüsünün bir parçasını oluşturur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Edebiyat ve Marksizm: İğreti Bir Gömlek mi?

1928 - 1938

Nâzım'ın şiirlerini topladığı ilk kitabı, Sovyetler Birliği'nden ayrılmadan hemen önce, 1928'de Bakü'de yayımlandı. *Güneşi İçenlerin Türküsü* başlığını taşıyan kitabın parlak bir güneş kursu ile Arap harflerini birleştiren çarpıcı bir kapak tasarımı vardı. Nâzım bu tarihlerde babasına yazdığı bir mektupta, gururla, artık Azerbaycan'da ünlü olduğunu, şiirlerinin övüldüğünü ve fotoğraflarının çeşitli dergilerde basıldığını söylüyordu (Aydemir 1970, 152). Bakû Nâzım için, yalnızca Türk kültürünün Sovyetler Birliği'ndeki kalelerinden biri olduğu için değil, endüstriyel gelişimin dinamik bir merkezi olduğu için de önem taşıyordu. Şair Moskova'dan Bakû'ya yaptığı dört günlük tren yolculuğu sırasında, daha sonra "Seyahat Notları" başlığı verilecek olan, "Nefte Doğru" adını verdiği manzum bir günlük tutmuştu (A 1, 151). Mayakovski tarzında bir coşkuyla yazılmış olan bu şiirler, Don Vadisi'ni fabrikalar, kömür, petrol ve telgraf direkleri diyarı olarak betimleyerek sanayileşmenin zaferlerini yüceltir. Tren bir sanayi kentine doğru yaklaşırken izlenimlerini kaydeden şair, şöyle der: "Donbas'da kara giymek delili değil yasın! / sağımız kömür solumuz kömür." Bakû'ya varış bir methiyeye esin kaynağı olur: "Yağlı paltarlı, kara gözlü işçilerle öpüşüp / Bakünün toprağına yüzüstü dü-

şüp / avuçlayıp nefti siyah şarap gibi içmek istiyorum." Hatta şair, petrol için "ışıklı kara saçları gibi Azer kızlarının" der (B 1, 146-148).

Vatana Kelepçeli Dönüş

Türkiye'ye yasal yollardan dönmek için gerekli izni alamayan Nâzım, Temmuz 1928'de yoldaşı İsmail Bilen'le (Laz İsmail) birlikte vizesiz olarak sınırı geçmeye karar verdi. 1902 yılında Rize'de doğan Bilen, 1923-1925 arasında Doğu Emekçileri Üniversitesi'nde okumuştu. Parti militanı olduğu için Türk yetkililer tarafından birkaç kez tutuklandıktan sonra 1934'te Moskova'ya dönecek ve sonraki 50 yıl boyunca Türkiye Komünist Partisi Haricî Bürosu'nun önde gelen isimlerinden biri olacaktı. İki yoldaş sınır kasabası Hopa'ya vardıklarında, sahte kimlikle sınırı geçmek suçundan tutuklandılar. Bu, Nâzım'ın, tuvaletsiz, banyosuz, havasız ve kalabalık hücreleriyle ilk hapishane deneyimiydi. Hopa Cezaevi'ndeki hükümlülerin çoğunluğunu oluşturan yoksul köylüler, ilk başta, bu beyzade görünüşlü yeni tutukluya kuşkuyla yaklaştılar. Fakat Nâzım'ın toprak sahiplerine karşı kampanya yürütmekten içeri düştüğünü anlayınca, yiyeceklerini ve hayat hikâyelerini paylaşarak şaire dostluk göstermeye başladılar.

Burada yaşadıkları, Nâzım'ın "Hopa Mahpushanesi Notlarından" başlığı altında topladığı şiirlerine esin kaynağı oldu. Aralarında "Kızkapan Oğlu Vehpi ve Çocuk Muhittine Dair" başlıklı aşağıdaki şiirin de bulunduğu bu şiirlerde, mahpusluğun Mayakovski tarzı söylemi bastırdığı, şairin canlı karakterler ve dokunaklı sahneler yaratmak için daha yoğun imgeler kullandığı görülür:

Bir gaz lambası...
Çivilenmiş duvara..
Çivi, kuyruğunu kıvıra kıvıra
bir defter kâadmın
kalbini delip geçmiştir.

Kâat bembeyaz,
kâat sapsarı..
Çivi kâadın kanını içmiştir.
Lamba yağmurlu bir sabah güneşi gibi yanıyor
ve defter kâadı sallanıyor
asılmış bir adamın
beyaz gömleği gibi..
Beyaz gömleğin göğsünde yazılar
var:
Yedi günlük
su, sidik
ve temizlik
nöbeti

(A 1, 225)

Mahpus arkadaşlarıyla bütünleşen şair, mahkûmların kendi seslerinin olmadığını kabul eder. "Sükût" adlı şiirde onlar adına konuşurken, "bir kurşun yatağında nasıl susarsa" diyerek, mahkûmlarınkinin edilgin bir sessizlik olmadığını ima eder. Mahpusların bastırılmış öfkeleri, hapishane duvarlarının ardındaki denizin sesinde yankı bulur:

Dışarda,
karanlıklarda
çatırdıyor deniz böğründen vurulmuş bir orman gibi...

Biz içerde susuyoruz,
susuyor zindan
kanı içine akan
yaralı bir hayvan gibi...

(A 1, 175)

Istırap ve haksızlık imgeleri, asılmayı bekleyen bir mahkûmun adını taşıyan "Bayram Oğlu" şiirinde doruğa ulaşır. Bu kasvetli şiir, mahkûmun ellerinin kelepçelenişi ve sabahın ikisinde, iskelete dönmüş atların çektiği arabanın gelişiyle kötü bir olayın beklendiği havasını yaratır: "Bu faytonun fenerlerinde dehşeti var: / hançerle oyulmuş / kör ve derin / gözlerin." (A 1, 199-201).

Nâzım ve Laz İsmail Hopa'da savunmaları alındıktan sonra, Merkez Ceza Mahkemesi'nde yargılanmak üzere Rize'ye gönderildiler. Vâ-Nû'ya göre, Türk Ceza Kanunu'nun 146. Maddesi'ne göre cezası ölüm olan, azınlıklar arasında ayaklanma planlamakla bile suçlandılar. Nâzım gelirken yanında, *Güneşi İçenlerin Türküsü* adlı kitabı ile aralarında "Moskova'da Heraklit'i Düşünüş" başlıklı felsefi şiirin de bulunduğu başka notlarını ve yazılarını da getirmişti. Hopa'daki yetkililer Heraklit sözcüğünü "Her ekalliyet" olarak okumuşlardı. Bu sözlerin, yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nde çok tehlikeli konular olan Rum, Ermeni ve Kürtlerin durumuyla ilgili olduğu düşünülmüştü. Sorgucuların biri, "Demek sen ekalliyetleri fitillemeye geldin" diyor, başka bir şey demiyordu. Nâzım, "Efendim, Heraklit Yunan filozofu" dediğinde, "Üstelik Yunan ha? Hesabını mahkemede verirsin" karşılığını alacaktı (Vâ-Nû, 349). İki yoldaş mahkeme için iki ay beklemek zorunda kaldılar, sonra da sahte kimlik kullanmaktan üç gün cezaya çarptırıldılar.

Başlarına gelenler bu kadarla kalmayacaktı; 1925 ve 1927 yıllarında gıyaplarında açılan davalar nedeniyle daha ciddi suçlamalarla karşılaştılar. İki mahkûm Rize'den İstanbul'a vapurla gitmek zorunda kaldılar. 4 Ekim'de İstanbul'a vardıklarında, silahlı üç jandarmanın arasında sokaklarda yürümeye zorlandılar. Savcının kendilerine iddianameyi okuduğu merkezde 24 saat gözaltında tutulduktan sonra, mahkemeyi beklemek üzere meşhur Sultanahmet Cezaevi'ne sevk edildiler. Cezaevinde, 1927'de görülen davalar sonucunda uzun hapis cezalarına çarptırılmış olan diğer Türkiye Komünist Partisi üyeleriyle buluşmaktan teselli buldular. Şairin cesareti kırılmamıştı. Nâzım'ı ziyaret eden Vâ-Nû, o günü şöyle anlatacaktı: "Kendisini resmî bir binanın lenduha, pis ve havasızlık kokan dehlizinde, muhafızların ortasında bir tahta sıraya oturmuş gördüm. Sakalı uzamış, düğmeleri kopmuş, üstü lekeli, ayakları çamurluydu. Beni kucaklayamadı. Bileklerinde kelepçe vardı. [...] Derhal konuya girdi: yolda gelirken yazdıklarını, daha doğrusu söyleyip aklında tuttuklarını hafızasından okudu" (Vâ-Nû, 349).

Tutuklanmalarıyla ilgili haberler protestolara neden olduğu için, mahkeme salonu gazetecilerle doluydu. İstanbul büyü-

8. Nâzım ve İsmail Bilen İstanbul'da, askerlerin arasında.

yen ve gelişen bir basın merkeziydi. 1924 yılında Yunus Nadi'nin *Cumhuriyet* gazetesini kurmasıyla, Türkiye, Batı çizgisinde, modern bir günlük gazeteye kavuşmuştu. 5 Ekim 1928 tarihinde *Cumhuriyet*'te yayımlanan bir fotoğraf, Nâzım ve Laz İsmail'i silahlı jandarma eşliğinde sokaklarda yürürken gösteriyordu (Resim 8). Mahkeme bütün davaların birleştirilmesine karar verdi; bu, mahkûmların Ankara'ya gönderileceği anlamına geliyordu. 14 Ekim'de Ankara'ya vardılar ve yargılama 4 Kasım'dan 23 Aralık 1928'e kadar sürdü. Nâzım'ın altı aylık çilesi, 1925 yılına ait suçlamalardan beraat etmesi, ama 1927 yılında komünizme karşı alınan tedbirler çerçevesinde üç ay hapis cezasına çarptırılmasıyla sona erdi. Zaten bu sürenin iki katını yatmış olduğundan hemen serbest bırakıldı.

Nâzım 1928 yılının sonunda Ankara'da geçirdiği özgürlük günlerinde yeni bir sorunla karşılaştı. Kürt isyanını ve dinî muhalefeti bastırmış olan Kemalist rejim, iktidarını güçlendirmişti. Mustafa Kemal olağanüstü yetkiler elde etmiş, Terakkiperver Fırka'nın kapatılmasından sonra da mecliste kendisine muhalefet edecek kimse kalmamıştı. Mustafa Kemal'in yarattığı sistemde diktatörce yönler olmakla birlikte, bu, ilerici hedefleri olan ve anayasal ilkelere göre yönetilen bir rejimdi. Ayrıca Mustafa Kemal'in Batılılaşma politikaları yurtdışında itibarını artırmıştı; öyle ki, ülkenin Milletler Cemiyeti'ne kabul edilme olasılığı bile gündemdeydi. Mustafa Kemal 1927 Eylülü'nde Millet Meclisi'nde, Kurtuluş Savaşı'nın ve Türk Devrimi'nin başarılarını anlattığı, altı gün süren ünlü konuşmasını yaptı. Artık en kararlı muhalifler bile Kemalizm'in kalıcı olduğunu anlamışlardı.

İlerici görüşe sahip yazarlar için Kemalist reformların çekici bir tarafı daha vardı. Programın ana unsurlarından biri Arap harflerinin yerine Latin harflerinin geçirilmesiydi. Mustafa Kemal'in Ağustos 1928'de ilan ettiği bu reform, Nâzım'ın salıverilmesinden kısa bir süre önce, 3 Kasım'da meclis tarafından yürürlüğe koyuldu. Bu tarihten itibaren bütün kitaplar, gazeteler ve dergiler Latin harfleriyle basılmaya başladı. Bunu, Türkçeyi Farsça ve Arapça kökenli anlaşılmaz sözcüklerden arındırmayı amaçlayan reform izledi. Osmanlı geleneğinden bu kopuş çabalarını destekleyen birçok sol görüşlü aydının arasında, "sos-

yal aile"nin kurucusu Şevket Süreyya da vardı. Bu aydınlar ilerlemenin yolunun Leninist devrimden çok Kemalist reformlardan geçtiği sonucuna varmışlardı. 1927'de komünistlere karşı açılan davaların sonucunda Afyon Cezaevi'nde 18 ay hapis yattıktan sonra, Şevket Süreyya'nın davası tekrar görüldü. Şevket Süreyya ileride, "Beraat ettim ve serbest bırakıldım. Eski arkadaşlarımla sükûnetle vedalaştık. Yollarımız artık ayrılıyordu" diyecekti (Süreyya, 408). Şevket Süreyya, Ankara'da *Kadro* dergisi çevresinde, sosyalizm ile kapitalizm arasında devlet planlamasına dayalı bir orta yol bulmayı amaçlayan yeni bir grup örgütleyerek, ekonomi politikası konusunda hükümete danışman oldu. Nâzım'a kendi yolunu izlemeyi önerdiyse de, Ankara'ya yerleşip bir bürokrat olmak, şairin ne romantik yapısıyla, ne de siyasi inançlarıyla bağdaşıyordu. Nâzım hapisten çıktıktan kısa süre sonra, edebiyat dünyasında yeni isimlerin ortaya çıkmasında önemli rolü olan Babıâli'de şansını denemek üzere İstanbul'a döndü. 1925-1926'daki bunalım yıllarında Takriri Sükûn Kanunu basına sert kısıtlamalar getirmişti, ama bu yasakların kalkması radikal gazetecilik ve siyasi propaganda için yeni fırsatlar sunuyordu.

Konstrüktivist Şiirler ve Komünist Hücreler

Nâzım 1928 yılının sonuna doğru tekrar İstanbul'a yerleştiğinde, Türkiye Komünist Partisi gruplaşmalar, tutuklamalar ve ayrılmalar nedeniyle zayıflamış durumdaydı. Genel Sekreter Vedat Nedim Tör yalnızca partiden ayrılmakla kalmamıştı; yoldaşlarını ihbar etmesi çok sayıda üyenin tutuklanarak işkence görmesine neden olmuştu. Şefik Hüsnü partiyi bir süre için İstanbul'da hapishaneden yönetmeyi denediyse de, 1929 Nisanı'nda serbest bırakıldıktan sonra Avrupa'ya kaçmaya karar verdi ve on yıl boyunca sürgünde kaldı. Bu arada, 1928'de serbest bırakılan Hüsamettin Özdoğdu partide kalanları örgütlüyordu. Özdoğdu çeşitli sanayi ve ticaret merkezlerinde komünist grupları güçlendirmeye çalışıyordu, ama polisin haber aldığı bu faaliyetler 4 Mayıs 1929'da 35 parti üyesinin tutuklanmasıyla sonuçlandı (Top-

çuoğlu, 126-127). Nâzım yeraltı faaliyetlerine bulaşmadığı için tutuklanmaktan kurtuldu. *Cumhuriyet*'te çıkan bir habere göre, tutuklananlar arasında Moskova'yla bağlantıları sağladığından şüphelenilen Arkos adlı bir Sovyet firmasının çalışanları da vardı. 25 Haziran'da başlayan yargılamalar iki ila beş yıl arasında değişen hapis cezalarının verilmesiyle sonuçlandı. Ceza alanlar arasında, siyaset kuramı üzerine kitapları olan, yaşamını komünizme adamış 1902 doğumlu Dr. Hikmet Kıvılcımlı da vardı. Kıvılcımlı Marksizm'in dogmatik bir yorumunu benimsediğinden, Nâzım'la karşıt kamplarda yer alıyorlardı.

Tutuklamalar parti önderliğinde bir boşluk yaratmıştı. Nâzım, 1929 yılında arkadaşı Hamdi Şamilov'un İstanbul yakınındaki Pavli Adası'ndaki evinde bir parti toplantısı düzenleyen "muhalefet" grubuyla yakınlaşmıştı. Bunun sonucunda başkanlığını Şamilov ile Mustafa Börklüce'nin, sekreterliğini ise Nâzım'ın üstlendiği bir komite kuruldu. Karşılarındaki grubun lideri, komünist siyasetin eşgüdümünü sağlamak için Moskova'dan Türkiye'ye gönderilmiş olan ve resmî partiyi, yani "Muvafakat" grubunu temsil ettiğini iddia eden Hasan Ali Ediz'di (Tevetoğlu, 146-147). 1930-1931 yıllarında Ediz grubu çalışmalarını yalnızca işçilere değil, İstanbul'daki askerî okul öğrencilerine de yöneltti (Sayılgan, 198199). Fakat yetkililer silahlı kuvvetlere sızma girişimlerine özellikle duyarlı olduklarından, bu taktik geri tepti ve Ağustos 1930'da Ediz ve grubundakiler tutuklandı. Ediz Şubat 1931'de iki yıl hapse mahkûm olunca parti üzerindeki kontrolünü kaybetti. Nâzım'ın grubuna karşı yürütülen kampanya, Şubat 1932'de Zeki Baştımar'ın Defterdar'daki evinde yapılan, Komintern'den bir temsilcinin de hazır bulunduğu parti kongresinde çıkan bir anlaşmazlıkla doruğa ulaştı. Hararetli bir tartışmadan sonra, Nâzım'ın partiden resmen ihraç edilmesine karar verildi. Ağustos 1932'de Komintern'e gönderilen rapora göre, Nâzım'm grubu daha fazla "parti içi demokrasi" ve Komintern'in kararlarını eleştirme özgürlüğü için kampanya yürütmüştü (İİSH Arşivi, 19 Ağustos 1932, "Muhalefet Hakkında"). Hâlâ, sürgünden otoritesini kullanmaya çalışan Şefik Hüsnü'nün Mart 1935'te Stalin'e gönderdiği başka bir raporda, Nâzım'm Stalin karşıtı faaliyetler yüzünden ihraç edildiği öne

sürülüyordu (Tevetoğlu, 163). Farkında olmadan Nâzım'ın dürüstlüğünü öven bu belge, Komintern'in bülteninde yer alacak ve Türkiye'de de dağıtılacaktı (Coşkun, 88 ve 105).

Nâzım'ın olağanüstü bir üretkenlik gösterdiği 1928-1938 arasındaki siyasi eylemciliği, bir şair olarak elde ettiği başarıların yanında sönük kalır. Komünist çalışmalar, halka yönelik yasal yayınlar aracılığıyla açık, yeraltı hücreleri yoluyla gizli olmak üzere iki koldan yürütülüyordu. Haftalık *Resimli Perşembe* ve aylık *Resimli Ay* dergilerinde radikal görüşleri yayan Nâzım, yasal kampanyanın öncülüğünü yapıyordu. Yeraltı çalışmaları ise *Kızıl Yıldız* ve *Komünist* isimli yasadışı tek sayfalık bültenlerle yürütülüyordu. Artık partiyle resmî bir bağlantısı kalmamış olmasına rağmen, Nâzım işçi sınıfıyla dayanışmasını dile getirmeye devam ediyordu. Şair, sıradan üyelerin görevi tamamlama becerilerine duyduğu güveni "Sıradaki" başlıklı şiirinde ifade eder (A 1, 206). Ne var ki, Nâzım'ın bağımsızlığı eski yoldaşları tarafından hoş karşılanmıyordu. Göğüs germek zorunda kaldığı eleştirilere örnek olarak, Hikmet Kıvılcımlı'nın *Marksizm'in Kalpazanları* (1936) başlıklı kitabından bir pasaj gösterilebilir: "Şair Nâzım Hikmet'in şiirlerine vermek istediği sözde Marksist şekli, iğreti bir gömlek gibi soyup atın. Altından Babıâli kaldırımlarında her dakika rastladığınız, bir küçük burjuva şairliği fırlayıp çıkacaktır" (Korcan 1989, 88). Dogmatik Marksistler, edebiyat alanındaki başarısına rağmen, Nâzım'ın bireyci yaklaşımını kuşkuyla karşılıyorlardı. 1 Haziran 1936 tarihli *Orak-Çekiç* Nâzım'ın ismini "kara liste"ye almış, şairin bir burjuva revizyonist olarak partiden ihraç edildiğini duyurmuştu (Tunçay 2, 421).

İşte, Nâzım'ın Sovyetler'den yana en açık biçimde tavır aldığı, 1936 yılında kapağında Stalin'in resmiyle basılan *Sovyet Demokrasisi: Sovyetlerin Yeni Ana Kanun Projesi Dolayısıyla* başlıklı 32 sayfalık broşürü, bu tarihsel çerçeve içinde değerlendirmek gerekir. İfade, toplantı ve gösteri özgürlüklerini güvence altına alma ve keyfî tutuklamalara karşı bireyi koruma iddiasında olan yeni Sovyet Anayasası 1936 yılında yürürlüğe girmişti. Aynı ideolojiye inanmış tüm bir kuşak, Stalin'in dehasının özel bir kanıtı olarak gördüğü bu belgeyi memnuniyetle karşılamıştı. Stalin'i putlaştırmaktan kaçman Nâzım'ın yaklaşımı ise

daha temkinliydi. Nâzım bu broşürde komünizmin akılcı bir savunmasını yaparak hem kendi sol kimliğini tekrar vurguluyor hem de daha dogmatik yoldaşlarıyla arasına bir mesafe koyuyordu. İşçilerin, köylülerin ve askerlerin mecliste kendi sınıflarının üyeleri tarafından temsil edilmelerini öngören Lenin'in "proleterya demokrasisi" kavramının burjuva demokrasisinden çok daha üstün olduğunu savunuyordu. Ayrıca, Sovyetler Birliği'ndeki işçi hakları kadınlar için eşit fırsat, iş garantisi, hastalık durumunda ücretli izin ve işgörmezlik tazminatı gibi çeşitli haklar içeriyordu. Bu görüşleri savunan Nâzım'ın, Stalin'in tarımı kolektifleştirme programının feci sonuçlarından haberdar olmadığı anlaşılıyor. 1920'li yıllarda Moskova'da oluşan idealleştirilmiş komünizm anlayışı, şairin görüşlerini biçimlendirmeye devam ediyordu.

Nâzım'ın Marksizm'e olan bağlılığı iğreti bir gömlek olmak bir yana, yaşam boyu sürecekti. Ama şair için daha da önemli olan, parti doktrinlerine şiirsel bir biçim vermekti. Kendi konumunu daha altı yıl önce İstanbul mahkemesi sırasında, 5 Ekim 1928 tarihli *Cumhuriyet*'te yayımlanan bir söyleşide belirten Nâzım, şöyle diyordu: "Kanaati şahsiyem itibariyle komünistim. Fakat hiçbir teşkilata mensup değilim. Ben Marksizm'in ve komünizmin yalnız edebiyattaki tezahüratıyla (yansımasıyla) alakadarım" (Coşkun, 48). Bundan üç hafta sonra, 28 Ekim tarihli *Cumhuriyet*, Nâzım'ın Türkiye'ye dönmekteki esas amacının işçi ve köylülerin edebiyatını yansıtacak *Sol Cenah* isimli bir edebiyat dergisi çıkarmak olduğunu bildiriyordu: "Rusya'da edebî bir mektep vardır. İsmine 'Sol Cenah' derler. Bunları füturist diye anlamışlar. Halbuki Sol Cenahcılar 'konstructuvist'dir. Ben bu mektebe mensubum, bunun taammümünü istiyorum" (A 26, 7). Marksizm'in böyle edebiyat yönünden algılanışı, Nâzım'ın çeşitli makalelerine yansımıştır. Şairin İstanbul'a dönüşünden kısa bir süre sonra, Nisan 1929'da Latin harfleriyle basılan ilk şiir kitabı, çarpıcı bir kapak düzeniyle ve *835 Satır* gibi şifreli bir başlıkla yayımlandı. Kitapta Sovyetler Birliği'ndeyken konstrüktivizmin etkisi altında yazdığı "Makinalaşmak", "Açların Gözbebekleri", "Şark ve Garp (Piyer Loti)" ve "Berkeley" gibi deneysel şiirler de bulunuyordu. Siyasi bağlılığa davet niteliğindeki, ün-

lem işaretleriyle vurgulanan "Güneşi İçenlerin Türküsü" başlıklı açılış şiiri, kitabın etkisini artırıyordu:

şu güneşten
düşen
ateşte
milyonlarla kırmızı yürek yanıyor!

(A 1, 10)

Doğa güçleriyle ilgili imgelere dayanan şiir, güneşin gücünü, komünizmin zımnen onaylanması olarak sunar. Nâzım'ın gözünde konstrüktivizm, gözü pek biçimsel deneylerin devrimci temalarla birleştirilmesi, özellikle de kısa dizelerden ve düzensiz ritimlerden yararlanmak demekti. Üç bin kopya satan *835 Satır* Türk okuyucusunun o kadar ilgisini çekmişti ki, Nâzım'ın yayımcısı Ahmet Halit 1932'de ikinci baskıyı yaptı. Nurullah Ataç gibi önemli eleştirmenler, Türk edebiyatına yeni bir soluk getirdiğini söyleyerek kitabı övdüler. Nâzım'ın ünü New York'a bile ulaşmıştı. *The Bookman* adlı dergide Nâzım'm şiiri üzerine, zekice bir yaklaşımla yazılmış, takdir dolu bir yazı yayımlandı; "Yeni Türkiye'nin Bir Şairi" başlığını taşıyan yazının yanında çarpıcı çizimler yer alıyordu.

Makalenin yazarı, Rhode Island Eyaleti Providence şehrindeki Brown Üniversitesi'nde okuyan genç bir Türk kızı olan Nermin Muvaffak'tı (Menemencioğlu). Nermin Hanım 10 Haziran 1930'da yayıncı Ahmet Halit'in Babıâli'deki bürosunda Nâzım'la bir görüşme yaptıktan sonra, günlüğüne "Bir ADAMLA tanıştım!" notunu düşmüştü. Daha sonra şairi şöyle hatırlayacaktı: "Yakışıklı, cesur, cömert, kendisinden emin, ama alçakgönüllü, kendisini bir davaya adamış olan Nâzım tam bir şairdi. Nasıl Byron esmer güzelliği ve romantik kötümserliğiyle on dokuzuncu yüzyıl şairinin bir sembolü idiyse, Nâzım da çakmak çakmak mavi gözleri, dünyaya ve insanlara olumlu bakışıyla yirminci yüzyıl şairinin simgesidir" (Menemencioğlu, 1). Nermin Hanım'ın Nâzım'ın başarılarına ilişkin yorumu o kadar etkileyiciydi ki, derginin yayıncıları bile büyülenmişlerdi. "Daha önce", diye yazıyorlardı, "Türkiye'den adı sanı duyulma-

mış bir komünist şair üzerine bir yazının *Bookman*'ın sıkışık sayfalarında kendisine yer bulabileceğini düşünemezdik. Fakat Bayan Mouvafac'ın yazısının gücü, anında düşüncemizi değiştirdi ve yazıyı okuyup bitirdiğimizde, coğrafî ve edebî bakımdan her ne kadar 'marjinal' olsa da, Nâzım Hikmet'in öyküsünün, her ülkeyi saran Komünist heyecanı göstermesi bakımından herkesin ilgisini çekeceğini fark ettik."

Nermin Muvaffak'ın makalesi, Sirkeci Garı'ndan Sultanahmet Camii'ne doğru kıvrılan Babıâli Caddesi'ndeki gazete dünyasının havasını yansıtıyordu: "Burada yayımcılar küçük ve köhne dükkânlarında oturup Acem işi bardaklardan çay içiyorlar. [...] Burası yeterince sessiz bir dünya gibi görünse de, düşünceler –eskinin klasik kibrinin, dünün romantik kötümserliğinin ve bugünün karmakarışık canlılığının garip bir bileşimi– sürekli olarak havada uçuşuyor." Nermin Muvaffak Arap harflerinden Latin alfabesine geçişin yarattığı heyecanı tasvir ederek, Nâzım'ın şiirinin konstrüktivist aşamasındaki ruh halini yakalıyordu: "Nâzım'ın şiiri her zaman cesur, çarpıcı, seçtiği benzetmeler makineler, fabrikalar, demiryolları ve köprülerin dünyasına ait. En güzel dilin endüstrinin dili olduğuna, bu dilin edebiyat dilinden daha kesin ve dolambaçsız olduğuna inanıyor. Parlak ve yalın renkleri seviyor, bütün tonlarıyla kırmızı hâkim, bakır, pirinç ve güneş ışığı. Hızlı imgeleri seviyor - "Haberler havada kızgın tazılar gibi uçuyordu". Öfkeliyken, hatta değilken bile, bol bol küfür ediyor" (*Bookman*, Ocak-Şubat 1932, 508-515).

Nâzım'ın hayranlarından biri de Güzel Sanatlar Birliği'nin sekreterliğini yapan, mistik eğilimlere sahip genç bir yazar olan Peyami Safa'ydı. Safa 1928 yılında, daha Nâzım hapisteyken, şairin "Yanardağ" başlıklı şiirini *Cumhuriyet* gazetesinin kitap ekinde yayımlamıştı. Aslında 1925 yılında yazılmış olan bu şiirde, yanardağın patlaması halkın devrimci potansiyelini temsil ediyor, erimiş lavlar da politik enerjiyi simgeliyordu (A 1, 35). Bu hareketi Peyami Safa'ya pahalıya patladı ve tedbirli bir liberal politika izleyen gazetedeki işini kaybetti. Nâzım böyle bir şiiri yayımlamaya cesaret eden kişiyle tanışmak için can atıyordu; çok geçmeden arkadaş oldular. Peyami Safa daha sonra onu Güzel Sanatlar Birliği'nde şiirlerini okumaya davet ede-

rek, daha adı yeni yeni duyulmaya başlamış olan 25 yaşındaki Nâzım'ı "büyük bir şair" olarak sundu. Osmanlı dönemine uzanan bir geleneği sürdüren birlik, toplantılarını, eskiden padişahların bile okumalara katıldıkları şık bir bina olan, Topkapı Sarayı yakınındaki Alay Köşkü'nde yapıyordu. Şiirlerini okumakta çok usta olan Nâzım, o gün, Ahmed Hâşim ve Hamdullah Suphi gibi ünlü yazarları gölgede bıraktı.

Bu başarılar eski ekolün temsilcilerinden düşmanca tepkilerin yükselmesine neden oldu. İlk saldırı, *835 Satır*'ı ideolojik olmakla eleştiren Yaşar Nabi'den gelmişti. Romancı Yakup Kadri Karaosmanoğlu 14 Mayıs 1929 tarihli *Milliyet*'teki yazısında sosyalist şiir kavramını tamamen reddediyordu: "Bu tür şairler... beşeriyet gibi ipsiz sapsız, beşeriyet gibi karışık, beşeriyet gibi gürültücü, patavatsız, kaba, behimi ve onun gibi mantıksızdırlar." Yakup Kadri'nin genç kuşağın bütün yazarlarını yüreksiz ve cahil olmakla suçlayan en sert saldırısı, 30 Mayıs tarihli *Milliyet*'te çıktı. "Düşünün ki" diyordu Yakup Kadri, "en büyüğü Harbi Umumî'de daha yirmisini bulmamış bu gençler, ekmek yerine saman karışık hamurla beslendiler ve irfan yerine Babıâli gündelik matbuatının ısmarlama harp edebiyatından başka bir şey okumadılar." Normal olarak akla hayvanları getiren bu "saman yeme" sözü büyük öfke yarattı. Geri adım atmak zorunda kalan Yakup Kadri, 16 Haziran tarihli *Milliyet*'te, sözlerinin o günkü vatansever Türk gençlerine yönelik olmadığını söylüyordu: "Ben Harbi Umumî'de yetişmiş neslin muayyen bir zümresinden bahsetmiştim ki, buna mensup olanlar şu anda yirmi beşle otuz yaş arasında bulunuyorlar ve bir nevi yüksek entelektüel ve edebî neslin mümessilliğini iddia ediyorlar. Kimi her gün bir devi yere çaldığına, kimi tırnaklarında yüz binlerce insanın kanını taşıdığına, kimi bir tekmede ya muhteşem bir mabedi tuz buz ettiğine ve bir putu bir nefeste çöp parçası gibi havaya savurduğuna vs. vs. kanidir" (Sülker 2, 38-40, 74-75, 90 ve 111). Bu olay Yakup Kadri'nin itibarını öyle zedeledi ki, bir grup taraftarıyla birlikte Güzel Sanatlar Birliği'nden istifa etmek zorunda kaldı. Bu arada Nâzım da, edebiyatta su başlarını tutanlara karşı kararlı bir mücadele başlatmıştı.

Nâzım, on yıl önce anti-emperyalist propagandanın başını çeken Zekeriya ve Sabiha Sertel'le yeni bir güç birliği oluşturmuştu. Serteller 1920-1923 arasında New York'ta Columbia Üniversitesi'nde okuduktan sonra İstanbul'a dönerek gazeteciliğe başlamışlardı. 1924 yılında kurdukları *Resimli Ay* dergisi, göz alıcı resimlerle bezenmiş, Amerikan tarzı modern bir mizanpaja sahipti. Dergi, başlangıçta, orta sınıfın çıkarlarına pek dokunmadan, toplumsal sorunlara eleştirel bakan liberal bir çizgi izliyordu. Nâzım'ın 1929 yılında derginin kadrosuna katılmasıyla birlikte oldukça radikal bir dönüşüm gerçekleşti. Zekeriya Sertel tanışmalarını şöyle anlatacaktı: "Vâ-Nû iki gün sonra yanında uzun boylu, mavi gözlü, kıvırcık sarı saçlı, son derece sevimli bir gençle geldi. [...] Yabancı, tedirgin bir hali vardı. [...] Bu sessizliği kırmış olmak için, 'Nâzım Bey bize bir şiirini okumaz mı?' dedim. [...] Gözlerini yummuş, başka bir âleme göçmüştü. Yüksek sesle her tempoya ayrı ayrı vurarak okuyordu. [...] Yarabbi, bu ne ahenk ve ima zenginliği, bu ne yenilik!" (Sertel 1991, 166). Nâzım'a verilen ilk görev düzeltmenlikti. Bu görevi büyük bir ciddiyetle yaparken, hikâyelerin resimlenmesine ve görsel etkinin güçlendirilmesine de katkıda bulunmaya başladı.

Dergi çok geçmeden genç kuşak şair ve aydınlar için bir forum haline geldi. Sabiha Sertel'in söylediği gibi, Nâzım'ın gelişinin müthiş bir etkisi olmuştu: "Nâzım *Resimli Ay*'da çalışmaya başladıktan sonra onun tekniğiyle şiir yazan genç şairler onun etrafını sardılar. [...] *Resimli Ay* artık sol yazarların toplandığı, hikâyelerini yayımladıkları bir dergi olmuştu. Sadri Ertem, Suat Derviş, Sabahattin Ali ve diğer yazarların hikâyeleri dergide yayımlanıyordu. Bu yeni edebiyatçılar toplumun sosyal durumunu, işçilerin, köylülerin, varlıklı sınıfların baskısı altında ezilen fakir halkın dertlerini kuvvetle dile getirdiler. Nâzım yeni bir edebiyatın temelini atmakla kalmıyor, aynı zamanda sosyalizm davasına yeni unsurlar kazanmaya çalışıyordu" (Sertel S, 130). Dergi, Sabiha Sertel'in önderliğinde kadın özgürlüğünü destekleyerek, Suat Derviş'in kaleminden baskıcı dinsel ve toplumsal kurumların eleştirisine de önem veriyordu (*Resimli Ay*, Ağus-

tos 1929). Nâzım başka yönlerden de örnek oluşturuyordu: "Bizde çoğunlukla sanatçılar Fransa'yı ve özellikle Paris'i taklit ettikleri için, içlerinde doğru dürüst normal insan hayatı yaşayan pek azdı. [...] Oysa Nâzım sigara ve içki içmez, muntazam çalışır, bohemlikten iğrenirdi. Sabah erkenden işine gelir, bütün gün durmadan çalışır, boş zamanlarında arkadaşlarına fikirlerini aşılamaya uğraşırdı. [...] Mürettiphanede başmürettibin masası başında sayfa bağlamak ve bu vesileyle işçilerle bir arada çalışmaktan zevk alırdı" (Sertel 1991, 167).

Nâzım, Türk avangardının bu kısa ömürlü altın çağında, nisan 1929'dan Ekim 1930'a kadar *Resimli Ay*'da çalıştı. Gerek Rus konstrüktivizmini anımsatan çarpıcı fotoğraf ve fotomontaj kullanımıyla, gerek basım tekniğine getirdiği yeniliklerle dergiye büyük katkıları oldu. İstanbul'daki taksi şoförlerinin grevini desteklemek amacıyla yazdığı, en kışkırtıcı siyasi şiirlerinden biri olan "Sesini Kaybeden Şehir", derginin Temmuz 1929 sayısında yayımlandı. Nâzım'ı bekleyen tehlikelerin farkında olan Vâ-Nû, arkadaşını siyasi bağlantılardan uzak durması için ikna etmeye çalışıyordu: "Cumhuriyet rejiminde sen 'asi şair' olarak haydi haydi yaşatılırsın. Ancak üslubu uymayan kişilerin sana sokulmasına meydan vermemelisin ki, vehimler uyanmasın. Şiir dışında siyasetle uğraşsan bile çapma göre." Vâ-Nû arkadaşını, kendi grubunda muhbirler olduğu konusunda uyarıyordu: "Kendisine [...] kıratıyla uygun politikacılık tavsiye ettiğim için örgütteki gayretkeşler, 'Seni eğlence âlemleriyle soysuzlaştıracak. Seni aramızdan ayıracak' diye aramıza girdiler" (Vâ-Nû, 358-361). Vâ-Nû arkadaşına, tutkusunun ateşiyle kül olan halk kahramanı Kerem'in sonunu da hatırlatıyordu. Nâzım bunun üzerine, en etkileyici şiirlerinden biri olan, siyasi bağlılığa davet niteliğindeki "Kerem Gibi"yi yazarak *Resimli Ay*'ın Haziran 1930 sayısında yayımlattı. Söz konusu romantik efsanede, düğün gecesi sevgilisi Aslı'nın elbisesinin düğmelerinin hepsini verilen zamanda açmayı başaramayan Kerem, yanarak kül olur. Nâzım'ın şiirinde bu durum siyasi tutkunun bir imgesi haline gelmektedir:

Ben yanmasam
sen yanmasan
biz yanmasak
nasıl
çıkar
karan-
-lıklar
aydın-
-lığa..

(A 1, 188)

Eskinin bekçilerine karşı yürütülen kampanya, Peyami Safa'nın kurduğu, 15 günde bir yayımlanan *Hareket* dergisinde daha da yoğunlaşmıştı. Derginin 11 Mayıs 1929'da çıkan ilk sayısında, Nâzım'ın 1922 yılında Anadolu'daki uzun yürüyüş sırasında yazdığı "Yalnayak" başlıklı şiir yer alıyordu. Şiir, Türk köylülerinin katlandığı koşulları betimlerken, köylülerin yoksulluğunu Marksist açıdan yorumluyor ve bu insanların kurtuluşunu sanayileşmede görüyordu. *Hareket* ve *Resimli Ay* tutuculara karşı güç birliği oluşturdular. Peyami Safa 22 Mayıs tarihli *Hareket*'te, "üstat" sıfatını, devlete hizmetlerinden dolayı hükümetin kendilerine bahşettiği bir şerefmişçesine sahiplenen tutucuları eleştiriyordu (Sülker 2, 80). 1 Haziran tarihli *Hareket*'te saldırı daha da ileri gidiyor, Peyami Safa Yakup Kadri'nin savaş yıllarını İsviçre'de bir sanatoryumda geçirdiğini hatırlatıyordu. Bu yazar, İsviçre'de rahatı yerindeyken, Türkiye'de yokluk çekmiş olanları küçümseme hakkını nereden alıyordu? Bunun peşinden 4 Haziran 1929 tarihli *Resimli Ay*'da, isim yerinde "İmzasız" ibaresiyle, Nâzım'ın "Yarıda Kalan Bir Bahar Yazısı" başlıklı şiiri çıktı. Şiir, Babıâli patronlarını memnun etmek için suya sabuna dokunmayan kalitesiz burjuva yazarlarıyla dalga geçiyordu: "BAHAR, BAHAR, BAHAR / Ve ben şair musahhih, / ve ben her gün / iki liraya / 2,000 kötü satır okumıya / mecbur olan adam" (A 1, 123).

Nâzım'm "Eserlerinizi nasıl yazıyorsunuz?" sorusunun yer aldığı bir anketi önde gelen çeşitli yazarlara dağıtmasının ardından, tartışma alevlendi. Sabiha Sertel, Nâzım'ın aldığı yanıtlara

gösterdiği tepkiden söz eder. Abdülhak Hamid ve Halit Ziya gibi ünlü şairlerin verdikleri yanıtları okuyan Nâzım, tiksintiyle kalemini fırlatıp şunları demişti: "Bunların hangisi millî edip? Kimi tek konu olarak dış âlemi, kimi sadece içinde yaşadığı burjuva çevresinin çürük tiplerini veriyor. Bu memlekette halk yok mu, işçi, köylü yok mu? Efendiler bu konularla hiç ilgili değillerdir. Gerçekleri görmek istemiyorlar. Bu putları kırmak lazım" (Sertel S, 125). Bunun üzerine, Zekeriya Sertel'in de onayıyla, "Putları Yıkıyoruz" genel başlığı altında bir dizi polemik yayımlanmaya başladı. Nâzım çağdaş yazarların toplumsal değişimin gerekli olduğunu görmeleri ve kendilerini halkın hizmetine sunmaları konusunda ısrar ediyordu. *Resimli Ay* Haziran 1929 sayısında polemiğin esas amacının, "Kendimize put yapıp taptığımız kimseler üzerindeki mukaddes örtüyü kaldırmak ve Türk gençlerini yanlış putlara tapmaktan kurtarmak" olduğunu açıklıyordu. Bu saldırılardan ilkinde, Abdülhak Hamid'in "dahiyi âzam" olma özlemiyle dalga geçiliyordu. Makaleye bir de fotoğraf eklenmiş, bu ünlü ve seçkin edebiyatçının çalışma masasında otururken çekilmiş bir fotoğrafının üzeri kırmızı bir çarpı işaretiyle çizilmişti.

"Putları Yıkıyoruz" tartışması edebiyat dünyasını ikiye bölmüştü: Bir tarafta *Milliyet* ve *İkdam* gibi tutucu gazeteler ile Türk Ocağı adlı milliyetçi derneğin desteklediği gelenekçiler, diğer tarafta *Resimli Ay*, *Hareket* ve *Akşam*'ın etrafında toplanmış ilericiler vardı. "Putları Yıkıyoruz" dizisinin ikinci bölümü 1 Temmuz'da yayımlandı. Bu makalede Nâzım, "millî şair" denen Mehmet Emin'in bu sıfatı hak edip etmediğini sorguluyordu. 10 Temmuz'da, Mehmet Emin'in 60. doğum günü, Adalet Bakanlığı'nın düzenlediği resmî bir törenle kutlandı. Bir bakanın genç Türk milliyetçilerine yaptığı bir konuşmada, milliyetçi kültürel gelenekleri savunarak duruma müdahale etme gayreti içine girmesi, Nâzım'm artan popülaritesini dizginlemeyi amaçlayan kampanyanın resmî destek bulduğunu gösteriyordu.

Nâzım'ın buna yanıtı sert oldu: "Mensup olduğu milletin lisanında bir dönüm noktası teşkil etmeyen, o milletin büyük mücadelelerinin sesini duyuramayan bir şair nasıl millî şair olabilir?" Mehmet Emin Osmanlı despotizmine karşı hiç sesini çıkarmayan bir konformist olmakla itham ediliyor ve *Resimli Ay* bu

seçkin kurbanın bir resmini yayımlayarak, başının üstüne "İPTAL" sözcüğünü yerleştiriyordu.

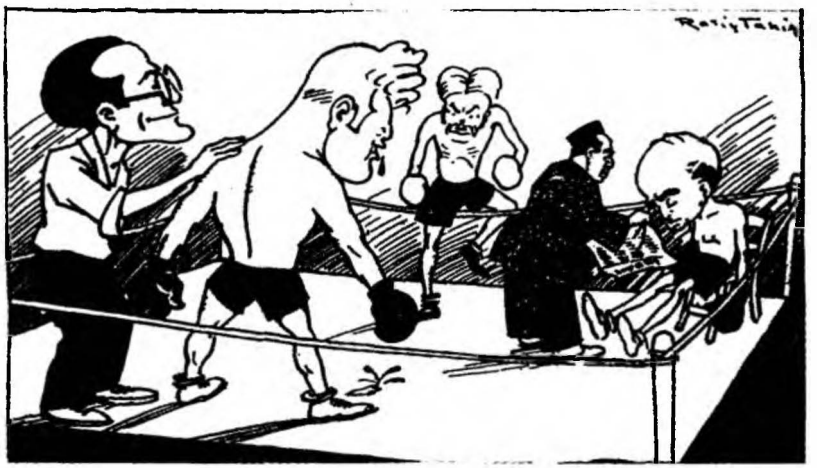
Aynı sayıda Nâzım, en çetin rakibi Yakup Kadri'yi hedef alan bir şiir yayımladı. Yakup Kadri *Resimli Ay*'ın yazarlarını, gözlerini dogmaların kör ettiği vatan haini komünistler olarak ilan etmişti. Yakup Kadri bu şiire, kendisini eleştirenleri "kendi halinde bir adam"a saldıran "aç ve uyuz köpek"lere benzeterek karşılık verdi. 27 Haziran tarihli *İkdam*'da söyleşi biçiminde kaleme aldığı yazısına şöyle devam ediyordu: "Bazıları ipten kazıktan kurtulmuş kaşarlı sabıkalılardır. [...] Bir kısmı ise komünist çekalarının Türk ırkdaşlarımızın kanı ile bulanmış ellerini öpmeyi... bir maişet vasıtası haline koymuşlardır. [...] Anadolu harbi sırasında düşmana karşı çıkmaktan ürkerek Maarif Vekaleti'ni dolandıran ve çaldıkları para ile Karadeniz'i aşıp Bolşeviklere iltihak eden iki vatansız..." (*İkdam*, 27 Haziran 1929). "Sabıkalı" ve "vatan haini" sözcükleriyle Nâzım ve Vâ-Nû'nun ima edildiği açıktı. Paraları zimmete geçirme suçlaması açıkça yalandı, zira Nâzım ve Vâ-Nû'yu öğretmen olarak maaşa bağlayan belgeyi imzalayan kişi, zamanın Maarif vekili, şimdi Nâzım ve çevresinin hasmı olan Hamdullah Suphi'ydi (Sülker 2, 108). Ne var ki, 1921 sonbaharında Moskova'ya gitmelerinin değil, Kars'ta resmen öğretmenliğe başlamalarının beklendiği de bir gerçekti.

Nâzım *Resimli Ay*'ın Haziran 1929 sayısında yayımlanan, Yakup Kadri'ye karşılık olarak yazdığı "Cevap: I" başlıklı şiirinde, tarafların konumları arasındaki uzlaşmazlığı da açıkça ortaya koyuyordu: "Ben ki bileklerimde tel kelepçeyi / bir altın bilezik gibi taşımışım, / ben ki ilmikleri sabunlu iplere bakıp / kıllı kalın ensemi kaşımışım, / tehdidine pabuç / bırakır mıyım hiç?" Nâzım, Yakup Kadri'nin soyadı olan Karaosmanoğlu'yla da dalga geçiyordu: "Behey! / Kara maça bey! / behey, yüzü kara [...] bir orospu odası yaptın kafatasını... / Hâki ceketli ölülerin ceplerinden / çalarak parasını / satın aldın kendine / İsviçre dağlarının havasını" (A 2, 159). Nâzım burada, Türkiye'de insanlar doktorsuzluktan ve ilaçsızlıktan ölürken, Yakup Kadri'nin halkın parasıyla İsviçre'de sanatoryumda tedavi görmesini ima ediyordu. Bu kadarı fazla diye düşünen tutucular hemen karşı saldırıya geçtiler. Ocak 1921'de İstanbul'dan İnebolu'ya gidişte

Nâzım'a eşlik etmiş olan Yusuf Ziya, 6 Temmuz tarihli *İkdam*'da *835 Satır* hakkında şöyle diyordu: "Bu iş, sanatı sevenlerin, sanatı kıskananların değil, müzeleri yakan, heykelleri yıkan, şehirleri tarumar eden barbarların işidir" (Sülker 2, 94).

Hamdullah Suphi de daha sert bir üslupla saldırıya katıldı. Osmanlı'ya memur olarak hizmet etmiş, milliyetçi Türk Ocağı cemiyetine de başkanlık yapmış olan Hamdullah Suphi'nin görülecek siyasi bir hesabı vardı. *İkdam*'da yazdığı uzun bir yazıda "Putlar Nasıl Kırılır?" diye sorduktan sonra, sözünü hiç sakınmadan şöyle devam ediyordu: "Vatan ve milliyet dininin diktiği putları kıranlar bunların yerine hangi putlarını dikeceklerdir, bunu bilmek lâzım – Bolşevik dininin putları [...]. Türk-Rus dostluğunun perdesi arkasında çok feci bir oyun devam ediyor. Nerede Rusların bir ticarî hariciye teşkilatı varsa orada para, propaganda ve gizli faaliyet vardır. Biz uğursuz bir cereyanın memleketin her köşesinde emarelerini ve akislerini gördüğümüz halde [...] susuyor ve susturuluyoruz. [...] Karşımızdakiler kimlerdir? Bolşevik kapısının müseccel köleleri!" ("Putlar Nasıl Kırılır?", *İkdam*, 7 Temmuz 1929).

Hamdullah Suphi'nin makalesinin basılmasıyla, karşılıklı atışmalar fiziksel saldırı tehdidine dönüştü. Söz konusu polemiğin yayımlandığı gün, 30 kadar milliyetçi genç *Resimli Ay*'ın önünde toplandı. İşe karışmaması yolunda emir aldığı anlaşılan polis, gösteriyi engellemek için hiçbir şey yapmadı. Zekeriya ve Sabiha Sertel'le birlikte büroda bulunan Nâzım, öfkeli gençlerin "Siz bizim büyüklerimizi öldürüyorsunuz, mukaddesatımızı yıkıyorsunuz" şeklindeki bağırışlarını dinlemek zorunda kaldı. Sertel, "Sizlerin öğrenci olarak, kararınızı vermeden önce iki tarafı da dinlemeniz gerekir" diyerek söz almayı başardı. Öğrenciler biraz yatışınca Nâzım kendilerine, her toplumsal değişimin edebiyatın yapısında da değişiklikler gerektirdiğini ve bunun komünizm propagandasıyla karıştırılmaması gerektiğini açıkladı (Sertel 1991, 191). Ertesi gün Türk Ocağı'nda, aralarında Hamdullah Suphi'nin de bulunduğu 20 kadar konuşmacının katıldığı ve yetkilileri harekete geçirmeyi amaçlayan bir protesto gösterisi düzenlendi. "Putları yıkma maskesi altında" komünist propagandanın ülkeye sızmasına izin verilmemeliydi (*İkdam*, 9 Temmuz 1929).

9. Şampiyon boksör Nâzım, *Resimli Ay*'da yayımlanan karikatür, Ağustos 1929.

Bu saldırıya karşılık, Ağustos 1929'da *Resimli* Ay bir karikatür yayımladı. Karikatürde, Yakup Kadri bitkin şekilde köşesine çökmüş otururken, Hamdullah Suphi yılmaz yıkılmaz Nâzım'la dövüşmek üzere boks ringine çıkıyor, Nâzım'm yardımcısı Safa da sırtını sıvazlayıp onu cesaretlendiriyordu (Resim 9). Sertel derginin bürosuna yapılan saldırıyı haber yaptıktan sonra, militan öğrencilere yanıt olarak yazdığı başyazıda, özgürce yapılan edebî bir tartışma ile dogmatik siyasi çekişme arasındaki farkı vurguluyor, "Ortada komünizm meselesi yoktur. Eski ve yeni mücadelesi vardır" diyordu. Esas hasımları Hamdullah Suphi ve Yakup Kadri'yi gözden düşürmeye yönelik makalelerin yanında, iki gelenekçinin baş aşağı basılmış ve ortalarından yırtılmış fotoğrafları yer alıyordu. Bu kez yorumu Sadri Ertem yazmış, Nâzım da "Putları Niçin Kırıyoruz?" başlıklı bir makale eklemişti.

835 Satır ve "Putları Yıkıyoruz" nedeniyle 1929 yazı boyunca süren atışmalar, yıl sonunda *Jokond ile Si-Ya-U*'nun yayımlanmasının ardından iyice kızıştı. Tutucu eleştirmenler, Nâzım'ın burjuva kültürünün en kutsal simgelerinden birini komünizm davasına uyarlama cüretini göstermesi, özellikle de Leonardo da Vinci'nin masum gülümseyişli Mona Lisa'sını ateşli bir devrimciye dönüştürmesi karşısında şaşkına dönmüşlerdi. Nâzım

bu şiiri, Paris'teki öğrenciliğinden sonra Komünist Üniversite'de okumaya gelen Çinli devrimci Emi Siao'yla olan arkadaşlığından aldığı esinle, daha Moskova'dayken yazmaya başlamıştı. Siao'nun silahlı mücadeleye katılmak üzere 1924 yılında Çin'e dönmesinden sonra, Şanghay'da komünistlere karşı düzenlenen bir baskında öldürüldüğü haberi gelmişti (Nâzım, arkadaşının aslında sağ olduğunu 20 yıl sonra öğrenecekti). Siao'nun öldüğünü düşünen Nâzım'ın, arkadaşının anısına yazdığı, kişisel olan ile siyasi olanı kendine has bir biçimde birleştiren bu 30 sayfalık anlatışiir, Si-Ya-U karakterinin Leonardo'nun Louvre Müzesi'nde sergilenen tablosuna âşık olmasıyla başlayıp Şangay'da ölmesiyle sona erer.

Jokond ile Si-Ya-U kadınların devrimci mücadeledeki yerini vurgulayarak, geleneksel rolleri altüst eder. "15 Mart 1924: Paris Louvre Müzesi"nde diye başlayan öykü, şairin kendisinin de şakacı bir tavırla zaman zaman olayların gelişimine karıştığı, çoksesli küçük bir piyes halinde gelişir. Nâzım, gerçeküstü fantezi ile devrimci tutkuyu kaynaştırarak, şiir ve politika arasında bir uyum kurar. Toplumsal dönüşüm döneminde sanatın görevinin yanı sıra siyasi bağlılığın anlamını da sorgulayan şiir, kendi öne sürdüğü görüşler üzerine de eğilir. Jokond müze kültürünün kendisine biçtiği edilgenlikten kurtularak, görüşleriyle burjuva estetikçiliğine ve ataerkil kültürün kadın tapmmacılığına meydan okuyan etkin bir özne haline gelir. Louvre'un duvarında sıkıntıdan patlarken Çinli öğrenci Si-Ya-U'ya âşık olur, ama Si-Ya-U siyasi bir gösteriye katıldığı için sınır dışı edilince kedere gömülür. Kitabın kapak tasarımının çarpıcı bir şekilde anlattığı gibi, Jokond'un gizemli gülüşü tutkulu bir bağlılığın ifadesine dönüşür (Resim 10a). Cesaretle çerçevesinden çıkan bu "aslan yürekli kadın", Si-Ya-U'nun peşinden uçağa ve gemiye atlayıp Çan Kayşek güçlerine karşı mücadelenin başladığı Çin'e gelir. Ama Şangay'a varışından kısa bir süre sonra, sevgilisinin idamına tanık olur. Jokond'un kendisi de tutuklanır, Fransız askerî mahkemesinde yargılanır ve yakılarak ölmeye mahkûm edilir. Şiir bir paradoksla sona erer; özgürlük mücadelesinde ölmekten mutlu Jokond'un yüzünde artık sahici bir gülümseme vardır.

KİTAP KAPAKLARI
10a. *Jakond ile Si-Ya-U*. Kapak çizimi, Cevdet.

10b. Profilden Nâzım, Sedat Simavi.

Jokond ile Si-Ya-U'nun yapısı, özellikle farklı seslerin orkestrasyonu ve geçişlerin şaşırtıcı kullanımıyla, Meyerhold'un Nâzım üzerindeki etkilerini yansıtır. Öykünün arka planı çok canlı bir manzara sunarken, anlatım nükteli ve etkileyici diyaloglarla zenginleştirilir. Şiir tutucu eleştirmenler tarafından yerden yere vurulmuşsa da, kavrayışı daha üstün eleştirmenler eserin devrim temasına yaklaşımındaki esnekliği övmüşlerdir. *Resimli Ay*'ın Aralık 1929 sayısında Peyami Safa gayet kurnazca şunları söylüyordu: "Jokond ve Si-Ya-U birer semboldür. Onların aşkları muharririn aşkıdır, onların mefkûresi muharririn mefkûresi. [...] Ben Nâzım'ı iddialardan uzaklaştığı yerlerde seviyorum ve her nazariyeyi, hatta kendi iddiasını bile inkâr eden 'eeeyt' diye attığı naralarda buluyorum. [...]. İşte benim Nâzım'da sevdiğim taraf onun gayri mümkün iştiyakıdır. Ben onu materyalist, nikbin, müstehzi, hatta bazen kaba müstehzi bir nikab altında gizlenen coşkun, lirik, melankolik, sancılı ve bedbin, meçhule ve imkânsızlığa âşık, daima isyankâr ve malikiyyetten sonra daha fazlasını isteyen büyük ve namütenahi arsızlığı için seviyorum." Peyami Safa'nın mistik felsefesini bırakmaya niyeti olmadığını sezen Nâzım'ın bu değerlendirmeyi bütünüyle paylaştığı söylenemezdi.

Olağanüstü bir yaratıcılık dönemine girmesi, Nâzım'ın konumunu daha da güçlendirmişti. Nâzım'ın "Mona Lisa"sı üzerine tartışmaların harareti henüz sönmemişken, Ahmet Halit 1930'da *Varan 3* ve *1+1=1* isimli kitapları, 1931'de de, kapağında Sedat Simavi'nin çizdiği Nâzım'ın kasketli profilinin bulunduğu *Sesini Kaybeden Şehir*'i yayımladı (Resim 10b). Nâzım'ın gençlerin desteğini kazanma konusunda özel bir yeteneği vardı ve *Sesini Kaybeden Şehir* Abidin Dino'nun çizimleriyle daha da etkileyici olmuştu. Varlıklı bir İstanbul ailesinden gelen Abidin, İstanbul'da Robert Kolej'e girmeden önce Fransa ve İsviçre'de yaşamıştı. 1930'da, 17 yaşındayken, sol görüşlü bir gruba katılarak onlar adına siyasi karikatürler çizmeye başlamış ve cesur çizimleri Nâzım'ın dikkatini çekmişti. Abidin sanatsal yeteneği sayesinde 1934 yılında Sovyetler Birliği'ne bir burs kazandı. Daha sonra da Nâzım'ın kitaplarını resimleyen sanatçılar arasında en ünlüsü ve şairin ömür boyu dostu oldu. Nâzım'ın başka bir yar-

dımcısı da, *1+1=1* kitabını onunla birlikte yazmış olan, Nail V. adıyla anılan genç bir komünistti. V harfi, Arap alfabesine alışık bir yayıncının Nail'in soyadı Çakırhan'ı yanlış okuması sonucu ortaya çıkmıştı (Çakırhan'la görüşme, 1995). Bu kitabın Nâzım'ın başka bir şairle birlikte yazdığı tek kitap olması, Çakırhan'la aralarındaki güçlü bağın işaretidir. Konya'dan İstanbul'a tıp okumak için gelmiş olan Nail, 18 yaşındayken yazdığı "Alev Yağmuru" başlıklı sıra dışı bir şiirle ünlenmişti. Nâzım genç adamdan o kadar hoşlanmıştı ki, onu tıp eğitimini bırakıp Komünist Parti'ye katılmaya razı etti ve babasının evinde bir yıldan fazla beraber yaşadılar.

Nâzım işçi sınıfıyla dayanışmasını yalnızca yazdıklarında değil, giyim kuşamıyla da ifade ediyordu. Kumaş bir kasket giymeyi seviyor, ceketini omuzlarına atıp dolaşıyordu. Gömleğinin düğmeleri açık, pantolonu dikkat çekecek kadar buruşuktu. Mayıs 1929'da *Resimli Ay*'da yayımlanan ve şairin karısı Lena Yurçenko'yu, gömleğinin yakası açık Nâzım'ın omzuna sevgiyle yaslanmış halde gösteren fotoğraf, resmiyet düşkünü edebiyat ileri gelenlerine karşı yürütülen kampanyayı vurgulamayı amaçlıyordu. Bu fotoğraf, Eylül 1930'da *Resimli Ay*'da yayımlanan Tevfik Fikret'in fotoğrafıyla karşılaştırılabilir. Söz konusu fotoğrafta, Tevfik Fikret, duvarları kitaplarla kaplı bir odada, antika bir eşya yığınının arasında oturmaktadır. Süleyman takma adıyla yazan Nâzım, Fikret'i, yazarın misyonu konusunda eskimiş fikirlere sahip bir küçük burjuva entelektüeli olarak sunuyordu. Nâzım, *Resimli Ay*'ın yine Eylül sayısında yayımlanan "Cevap: II" başlıklı başka bir yergide, sembolist şair Ahmet Hâşim'e sataşıyordu. Hâşim'in duygusal şiiri ile maddiyatçı toplumsal konumu arasındaki zıtlık "iki serseri" imgesinde özetlenir. Ahmet Hâşim'in gözde motiflerinden olan suda yansımalar imgesini ele alan Nâzım, "sularda yıldızları sayar geceleri" dediği şairi, "Fransız emperyalizminin / idare meclisinde ayvazdır" dediği kişiyle kıyaslar (A 2, 162). Ahmet Hâşim, Adana-Mersin Demiryolu'nu işleten Fransız firmasının yönetim kurulu üyesiydi (Sertel 1991, 187).

Bu dönemde Nâzım'ın ünü seçkin edebiyat çevrelerinin sınırlarının çok ötesine yayılmaya başlamıştı. Bunda Nâzım'ın

kendi sesinden iki şiirinin, meşhur Amerikan plak firması Columbia tarafından gramofon kaydının yapılması da etkili olmuştu. 1930 yazında *Resimli Ay*, Nâzım'ın yüzü, bir daktilo ve gramofonla yapılmış bir fotomontaj basıyor, "Türkiye'de ilk defa gramofonda ŞİİR dinleyebileceğiz" müjdesiyle dikkati çeken bir makale yayımlıyor ve Nâzım'ı diyalektik materyalizmin şairi olarak övüyordu. Tabii dinleyicilerin çoğunluğunu asıl etkileyen, işin siyasi yanı değil, kaydın müzikselliğiydi; özellikle de şiirlerden biri "Salkımsöğüt" olunca. Bu şiirde insanın aklına kazman ünlü ses uyumundan ve "atlılar" ile "kanatlı" sözcükleri arasındaki dize içi yarım uyaklardan yararlanılmıştı:

> Rüzgâr kanatlı atlılar gibi geçti hayat!
>
> (A 1, 15)

Bu kayıt Nâzım'a yeni hayranlar kazandırmış, şairin sesi Mustafa Kemal'in bile dikkatini çekmişti. 1930'lu yıllarda Dolmabahçe Sarayı'na yerleşen cumhurbaşkanının sosyal hayatı, giderek Ankara'dan İstanbul'a kayıyordu. Mustafa Kemal'in kurmaylarıyla gecenin geç vakitlerine kadar süren içki sofraları ve diplomatik misyon temsilcileriyle hararetli tartışmaları üzerine bir sürü hikâye anlatılır. Bazı akşamlar şiir okumalarına ayrılmıştı ve gece yarısından sonra misafirleri eğlendirmek için, en ünlülerinden biri şarkıcı Deniz Kızı Eftalya olan çeşitli kabare sanatçıları saraya çağrılırdı. Mustafa Kemal gramofon dinlemekten de hoşlanıyordu:

> "Mustafa Kemal'in İstanbul'da bulunduğu bir sırada, bir akşam Dolmabahçe Sarayı'ndaki sofrada Nâzım'ın adı geçer. Hazır bulunanlar Nâzım'dan hayranlıkla söz ederler. Kendisine Nâzım'ın çağımızın en büyük Türk şairi olduğu söylenir. Bir şiirini dinlemek isteğini gösterir. Nâzım'ın şiir plakları getirilip çalınır. Mustafa Kemal dikkat ve hayretle dinler. Sonra, 'Bu şair sizlere benzemiyor' der. Ve Nâzım'ı getirtip şiirlerini onun kendi ağzından dinlemek arzusuna kapılır. 'Bu şairi bulup getirsinler' emrini verir. Fakat vakit gece yarısını geçmiştir. Telefonla Kadıköy Polis Merkezi'ne Nâzım'ı bulup getirmeleri emri

verilir. Gece geç vakit bir polis, Nâzım'ın evinin kapısını çalar. Nâzım uykudan kalkıp kapıyı açar. Karşısında polisi görünce şaşırır. Bir an soğuk terler döker. Polis nezaketle Mustafa Kemal'in kendisini Dolmabahçe Sarayı'nda beklediğini bildirir. Nâzım o vakit kendine gelir. 'Oğlum' der, 'Paşa'ya benden selam söyleyin. Ben Deniz Kızı Eftalya değilim.'"

Sertel'e göre, Nâzım'ın cevabı Dolmabahçe Sarayı'na ulaştığında Mustafa Kemal'in, "Aferin çocuğa. İşte şair dediğin böyle olur" dediği söylenir (Sertel 1977, 166).

Geriye bakıp bu olayı hatırlayan Nâzım'ın, "Mustafa Kemal'in davetini kabul etmedim. Ama bir şairinkini geri çeviremem" dediği söylenir. Nâzım'm sözünü ettiği, *Resimli Ay*'da eleştirilen, yaşlı kuşağa mensup şair Abdülhak Hamid'in davetiydi. Kendisine yöneltilen saldırıdan yaklaşık bir yıl kadar sonra, Abdülhak Hamid ve karısı, Nâzım'ı çaya davet ederek aralarındaki anlaşmazlığı uygar bir biçimde çözmek istemişlerdi. Kendi kuşağının da 30 yıl önce benzer bir tavır takındığını açıklayan Abdülhak Hamid, "putları yıkma" programını anlayışla karşıladığını belirtmişti. Kendisi de Namık Kemal'le birlikte, Divan şiirinin geleneksel kalıpları yerine Öztürkçe kelimeler ve Batı ölçü sistemleri kullanarak, Osmanlı edebiyatında yeni akımlar başlatmıştı. Abdülhak Hamid Nâzım'a, "Biz onları yıktık, siz de bizi yıkacaksınız" demişti (Sertel S, 131). Seksenlerinde hâlâ zindeliğini koruyan bir şairi tanımak Nâzım'ın çok hoşuna gitmişti ve *Akşam*'da Orhan Selim imzasıyla, "83 Yaşında Delikanlı" dediği şairi övdü. Daha önceki saldırıları hatırlatıldığında ise, yaşlı şairlerin sanatını değil onların etrafında oluşturulan "putlaştırmayı" eleştirdiğini söyleyecekti (A 21, 64 ve 66).

Siyasi baskılar, dergi yazarlarının çoğunluğunun izlediği radikal çizgiden memnun olmayan dergi sahipleri ile yazarlar arasında anlaşmazlığa yol açınca, *Resimli Ay* Ocak 1931'de kapatıldı. Sabiha Sertel'in çevirdiği, otoriter liderliği eleştiren bir makale, Atatürk'e karşı gizli bir saldırı olarak yorumlandığından pahalıya patlayan yasal soruşturmalara neden oldu. Bunun ardından derginin isim hakkı üzerine bir anlaşmazlık çıkınca, Zekeriya Sertel ile dergi sahipleri arasındaki ipler koptu. Bunun

üzerine Sertel günlük bir gazete olan *Son Posta*'yı kurdu. Bu gazete, üzerine eğilmeye devam ettiği radikal konular dışında, Sertel'in tutuklanarak üç yıl hapis cezası almasına yol açan, hükümet yetkililerinin toptancı şeker piyasasındaki yolsuzluklarının açığa çıkarılması gibi gündelik konuları da ele alıyordu. Sertel 18 ay yatıp çıktıysa da, bu olay yetkililerin radikal gazeteciliğe yönelik artan baskılarının bir göstergesiydi. Bu arada Nâzım *Yeni Gün* gazetesinde "Ben" adı altında, mizahî bir köşe yazınaya başlamıştı. Aralarında Mihail Zoşçenko'dan bir dizi eserin de bulunduğu kısa hikâyeleri, aynı gazetede basılmak üzere çevirerek ek gelir de sağlıyordu (A 18 ve A 19).

Nâzım'ın burjuvalara karşı mücadelesi kitaplarıyla devam etti. 1931'de *Sesini Kaybeden Şehir*'in içinde basılan "Cevap No 3" başlıklı şiirde, "han, hamam, apartıman ve konaklarıyla" diyerek zenginliğinden söz ettiği Hamdullah Suphi'yi "bir komik âdem" diyerek aşağılıyordu (A 1, 236). "Cevap Numara Dört" bir yıl sonra basılan *Gece Gelen Telgraf* adlı kitapta yer aldı. Bu dördüncü cevap, 1929-1931 arasındaki edebiyat çekişmelerinin ötesine geçerek, daha tehlikeli bir gelişmeye, yani burjuva entelektüeller arasında baş gösteren faşizmin cazibesine kapılma eğilimine işaret ediyordu (A 2, 112). Kitabın başlığı, bir siyasi eylemcinin, anlaşıldığı kadarıyla İsmail Bilen'in ölüm haberini getiren bir telgrafa göndermede bulunur (C 2, 299). Haberin doğru olmadığı daha sonra anlaşılacaktı. Her ne kadar sonraki yıllarda sık sık tutuklanacak olsa da, Bilen uzun yıllar yaşayacaktı. Fakat yoldaşının ortadan kaybolması, Nâzım'ın birkaç şiirine esin kaynağı olacaktı. Bunlar arasında, olayı gayet ince bir biçimde, hafife alırmışçasına işleyen ve devrimcinin yaşamının gelip geçici olduğu duygusunu uyandırmak için, boş bir odada sahipsiz kalmış yatak imgesini kullanan "Portatif Karyola" başlıklı şiir de vardı (A 2, 99).

Nâzım'ın Kemalist düzenle uzlaşan eski yoldaşlarına karşı aşırı sert bir tavır alması, muhtemelen Bilen gibi eylemcilere olan hayranlığından kaynaklanıyordu. En çok da öğrencilik yıllarından beri tanıdığı Vâ-Nû'yla yollarının ayrılmasına üzülüyordu. Komünist bağlantıları olan bir yazarın düzenli bir iş bulması güç olduğundan, Vâ-Nû partiyle arasına mesafe koymuş

ve hükümet yanlısı bir gazete olan *Akşam*'da çalışmayı kabul etmişti. Nâzım'm kendisi de burjuva basınında takma adlar altında yazdığından, Vâ-Nû'ya pek bir şey söyleyebilecek durumda değildi. Ama 300 lira gibi dolgun bir maaş karşılığı sürekli bir işi kabul etmiş olduğu için, Vâ-Nû'nun davaya ihanet ettiğini düşünüyordu (Vâ-Nû, 361). Kendi geliri oldukça kısıtlı olduğundan, Nâzım'ın tepkisinde hafif bir kıskançlık olduğu da düşünülebilir. Adı verilmeyen üç yoldaşın saf değiştirmesinin üzüntüsünü dile getiren, 1933 yılına ait "Sen" başlıklı şiirde, "üç yüz papel" motifi kullanılır. Nâzım, Vâ-Nû'nun adını anmadan, "en güzel günler"e ihanet eden arkadaşını suçlar. Sezar ve Brütüs'ün aksine, "Artık seninle biz, / düşman bile değiliz" der Nâzım (A2, 136-137). Bu olaydan sonra Vâ-Nû'yla aralarının düzelmesi için 15 sene geçmesi gerekecekti.

Bu arada Nâzım'm aklını meşgul eden bir başka konu da, Komünist Parti'deki gerginliklerdi. *Benerci Kendini Niçin Öldürdü?* (1932) bu iç çekişmenin çeşitli yönlerini yansıtır. Bu 80 sayfalık anlatı-şiir, görünüşte Hindistan'da İngiliz emperyalizmine karşı verilen mücadeleyle ilgilidir. Kalküta'da geçen öykü, devrimcilerin çetin şartlar altında yüz yüze geldiği ikilemlere eğilir. Nâzım'ın 1926 yılından beri yazmayı planladığı bu eser, kısmen, şairin Moskova'da tanıştığı iki Hintli'den esinlenmişti. Eserin ilk bölümleri, bir grev örgütlediği için İngiliz polisi tarafından tutuklanarak işkence gören devrimci yazar Somedeva karakterini ön plana çıkarır. Somedeva hapishaneden kaçarak saklanır. Verem olmasına rağmen, kendisini düşünmeden, kalan tüm gücünü devrim davasına adamaya karar verir. Hayatta kalabilmeleri ve mücadeleye devam edebilmeleri için hapishanedeki arkadaşlarına para ve yiyecek gönderir. Bu arada, birkaç yoldaşın tutuklanmasından sonra, bir İngiliz kadına âşık olan arkadaşı Benerci'nin muhbir olduğundan şüphelenilir. Benerci polis tarafından serbest bırakıldıktan sonra, Somedeva ve diğer parti üyeleri tarafından ihanetle suçlanır, ama sonunda muhbirin Benerci değil, kız arkadaşı olduğu anlaşılır. Diğer bir şüpheli karakter de, partiden ayrılıp ulusal burjuvazinin destekçisi haline gelen, bireyci bir yoldaş olan Roy Dranat'dır. Soyutlanmış ve çaresiz durumdaki Benerci intihar etmeyi düşünür, ama Lenin'in "boy-

dan boya ömrünü ver inkılâba" sözünü hatırlayarak kendisine hâkim olur (A 2, 44). Tekrar harekete katıldıktan sonra, siyasi faaliyetleri yüzünden İngilizler tarafından tutuklanır. On beş yıl sonra özgürlüğüne kavuştuğunda, hayranları kendisini liderleri olarak selamlarlar. Ne var ki, artık sağlığı bozulmuştur ve parti için gerekli dinamik liderliği yürütemeyecek durumdadır. Bu nedenle yeni kuşakların önünü açmak üzere intihar etmeye karar verir. Soru, bir devrimcinin intihar etmesini haklı kılabilecek koşulların bulunup bulunmayacağıdır.

Bu şiir, mizahî bölümlerle, kinayeli araya girişlerle, düzyazı şeklinde açıklamalarla ve diyaloglarla canlanan esnek serbest nazım tarzıyla, biçimsel açıdan Nâzım'ın o dönemdeki şiirsel özelliklerini yansıtır. Şiirin içerdiği kendine yönelik alay unsurları, şairin çocukluğunda okuduğu *Seksen Günde Devri Âlem*'den bildiği oryantalist kalıpları tersyüz eder. Phileas Fogg'un tersine, Nâzım'ın kahramanı sevgilisini bir Budist tapınağından kurtarmaz; onunla bir otobüste tanışır. Nâzım alaycı bir modernizmle geleneksel şiir motiflerini bozar. Örneğin, Kalküta'nın üzerinde yükselen ayın ışığı yalnızca hırsızların işine yarar. Çeşitli seslerin karmaşası içinde öne çıkan bir sahnede, üç polis işkence tekniklerini kıyaslamaktadır: Tutukluların kulaklarının içine eritilmiş kurşun dökmek, yalnızca tırnakları sökmekten daha iyi sonuç vermektedir! (A 2, 36). Olaylar görünüşte Kalküta'da geçmesine rağmen, alttan alta Türk polisinin yöntemlerini eleştirme hedefine ulaşılır. Daha da çarpıcı olan, Nâzım'ın sinemayla uğraşmasının etkilerini yansıtan, gerçeküstücü montaj kullanımıdır. Bebekken bir sinema biletiyle kundaklandığını söyleyen Somedeva, aslında sinemanın kendi kuşağı üzerindeki biçimlendirici etkisinden söz etmektedir. Somedeva'nın yazmakta olduğu kitapta sinemada geçen bir bölüm de vardır. "Yirminci Asrın Sergüzeştleri" başlıklı bu sinematografik fantezi, Nâzım'ın kapitalizmin küresel etkilerini irdelemesine olanak veren bir araçtır. Meleklerin bile Amerikan malı muşamba yağmurluklar giymesine neden olacak kadar hava kirliliği yaratan fabrika bacalarını gösteren parçalardan sonra, Chicagolu bir milyoneri telefonla Tokyo'daki sevgilisine öpücükler gönderirken görürüz. Bu arada pastırma makinesi ters yönde çalışarak ağzından boynuzlu inekler çıkarmaktadır.

Bu şiiri ilginç kılan yalnızca düşsel özellikleri değil, aynı zamanda Türk solunun üyelerine yapılan üstü kapalı göndermelerdir. Dönek Roy Dranat, şiirin bir yerinde dipnotta ismi verilerek, emperyalizme karşı mücadeleyi bırakıp "Neo-Hitlerist, Sosyal-Faşizm"e yakınlık duymakla açıkça suçlanan Şevket Süreyya'nın hafifçe maskelenmiş bir portresi olarak yorumlanabilir (A 2, 75). "Nedim Vedat Bey" isimli bir muhbire yapılan atıf daha da açıktır ve 1927 yılında yoldaşlarını ele veren Türkiye Komünist Partisi Genel Sekreteri Vedat Nedim'e yöneliktir. Bazı yorumcular Somedeva karakterinde, katı tutumu nedeniyle 1929 yılında Türkiye Komünist Partisi'nin bölünmesine ve en sonunda Nâzım'ın partiden ihracına yol açan Hasan Ali Ediz'e göndermeler olduğunu düşünmüşlerdir (Karaca 1992, 80-85). Fakat gerek Somedeva, gerek Benerci karakterlerinde Nâzım'ın kendi konumundan izler vardır. Somedeva kapitalizmin küresel bir eleştirisini yapmayı amaçlayan bir yazar, Benerci ise partisi tarafından dışlanmış bir bireycidir.

"Devrimcinin ölümü" temasının, 1930'da intihar eden Mayakovski'ye gönderme yapıyor olması da olasıdır. İki şair 1920'li yıllarda yakın olduklarından, Mayakovski'nin ölüm haberi Nâzım'ı özellikle sarsmış olmalıydı. Nâzım Temmuz 1930'da *Resimli Ay*'da Mayakovski'nin eyleminin olası nedenleri üzerine yazdığı makalede, şairin intiharını kişisel sorunlar karşısında bireysel bir çözüm olarak eleştirir. Ona göre, inanmış komünistlerin devrime karşı görevleri her şeyin üstündedir ve kişisel mutsuzluklarının üstesinden gelmek zorundadırlar. Nâzım, söz konusu makalede, Rus halkından soyutlanmış fütürist şair ile işçi sınıfının şairi olmak üzere bireyciliğini yenen daha sonraki devrimci yazarı karşılaştırır. Proleter Yazarlar Grubu (RAPP) üyesi Demyan Bedni'nin analizine dayanarak şunları söyler: "Ağır bir hastalık, tesadüfî bir yalnızlık ve şahsî bazı ıstırapların birleştiği bir anda, eski, ferdiyetçi insiyaklar harekete geldiler. Eski Mayakovski, yeni Mayakovski'yi zayıf bir anında yakalayıp öldürdü."

Nâzım, Rus şairin Sovyet yetkililerle olan anlaşmazlıklarından habersiz olmalı ki, Mayakovski'nin dışlanmışlık duygularını artıran, LEF'in deneysel şairleri ile RAPP'ın parti çizgisin-

deki şairleri arasındaki çatışmalardan hiç söz etmez. Makaleyle beraber, altında "Mayakovski ile karısı" (aslında metresi Lili Brik) yazısı olan bir fotoğraf da basılmış olmasına rağmen, şairin umutsuzluğunu güçlendiren azap verici gönül işlerine de değinmez. Yine de Nâzım, Rus şairin sanat yaşamı boyunca toplumsal sorumluluk ile sanatsal bireycilik arasında bocalamasının yarattığı gerilimi yansıtmayı başarır. Arkadaşı, estetikçi Viktor Şklovski'nin gözünde, Mayakovski, "dışı sert içi yumuşak oluşun dengesiz bir bileşimiyle çift kişilikli bir insandı ve yaşam koşulları karşısında yenik düşmüştü" (Charters, 362). Kendisi de bu tür bir çatışmanın yabancısı olmamakla birlikte, Nâzım sanat ve politikayı uzlaştırmakta daha başarılıydı. Tutkulu aşk ilişkileri Mayakovski'nin kafasını dağıtırken, Nâzım'ı, yaratıcılığını kamçılayan bu tür ilişkiler ayakta tutuyordu.

Kızıl Saçlı Kadın ve Güneşin Kokusu

1929-1933 arası, Nâzım'ın Türkiye'de özgür olarak geçirdiği en uzun dönemdi. Sosyal hayatı çok renkliydi: Pazartesi günleri, şiir okumak için dostlarıyla birlikte Suat Derviş'in evinde toplanıyorlardı. Suat Derviş ile Nâzım arasında, her ikisinin de *Alemdar*'da şiir yazdıkları 1920 sonbaharında bir aşk ilişkisi yaşanmıştı. Suat artık kuşağının en başarılı kadın romancılarından biri olmuştu. Nâzım bazen arkadaşlarıyla Sertellerin Moda'daki evinde buluşuyor, orada şiirlerini okuyor, müzik dinliyor, şarkılara eşlik ediyordu (Sertel 1991, 210). Kendisi nadiren içki içiyordu, ama belagatı herkesi sarhoş etmeye yetiyordu; özellikle de "Güneşi İçenlerin Türküsü" gibi şiirler okuduğu zaman. Bu keyifli akşamların havası, 1930'da yazılan ve aynı konu üzerine bir çeşitleme olan "Güneşin Sofrasında Söylenen Türkü" şiirinde yeniden yakalanır: "Önümüzde bakır taslar güneş dolu. [...] Tasları birbirine vurun çocuklar. [...] Yalnayak / koşarak / devlerin / geçtiği / yerden geçelim" (A 2, 106).

Nâzım Aralık 1928'de, ilk olarak babasının Kadıköy'deki evine yerleşmişti. 1924'te yeniden evlenmiş olan babası Hikmet Bey, artık ikinci karısı Cavide Hanım ve ikiz çocukları Fatma

ve Metin'le yaşıyordu. Nâzım'ın kız kardeşi Samiye de ailenin bir parçasıydı. Son derece arkadaş canlısı bir insan olan Nâzım, Lena'nın Türkiye'ye gelebilme umutları sönünce, Samiye'nin arkadaşlarından biriyle yeni bir ilişki kurmuştu. Kocasından ayrıldıktan sonra Kadıköy'de, annesinin yanında yaşamaya başlamış olan, göz alıcı kızıl saçlara sahip Piraye'ydi bu yeni arkadaş. 1929 yılından beri Piraye sık sık Hikmet Beyleri ziyaret ediyordu. Piraye ilerici görüşleri olan, mesafeli ve resmî tavırlarıyla oldukça güçlü bir kişilik olarak betimlenir. 23 Aralık 1906 tarihinde doğan Piraye, oturdukları köşkün adını İstanbul'un bir semtine verecek kadar varlıklı bir aile olan Altunizadelerden geliyordu. Üniversite eğitimi görmemesine rağmen, babasının *Tercüman-ı Ahval* gazetesinin başyazarı olması nedeniyle kültürlü bir ortamda yetişmişti. Çok geçmeden Piraye'nin zekâsına saygı duymaya başlayan Nâzım, kendi şiirleri ya da birlikte okudukları kitaplar hakkında Piraye'nin görüşlerini alır oldu. İleride Nâzım'ın hapishaneden göndereceği aşk şiirleri sayesinde, Piraye Türk edebiyatının sembollerinden biri haline gelecekti. Yine de, Piraye'nin özel yaşamındaki kimliği bir sır olarak kalmıştır. 1995 yılına kadar uzun bir ömür sürmüş, ama söyleşi yapmayı ya da anılarını yayımlamayı sonuna kadar reddetmiştir. Elde mektuplarından yalnızca birkaçı bulunduğundan, Nâzım'ın yazdıklarından yansıyan görüntü dışında, kişiliği hakkında bir fikir edinmek zordur. Ancak son yıllarda Memet Fuat'ın yayımladığı iki kitap sayesinde Piraye'yi biraz daha yakından tanıma fırsatı buluruz. (Fuat, 1997 ve Fuat, 2000)

Anlaşıldığı kadarıyla, Piraye'nin ilk evliliği mutsuz bir evlilikti. Bu evlilikten Suzan ve Memet Fuat adında iki çocuğu vardı. Aktör, piyanist, romancı ve film yönetmeni olan kocası Vedat Örfi Bengü, 1926 yılında ikinci çocukları doğmadan önce aileyi terk ederek Paris'e yerleşmişti (AM 1, 15). Vedat'ın babası Mehmet Ali Paşa, gelinine ve çocuklara, özellikle de Suzan'a olan bağlılığını hep korudu. Vedat'ın dönüşünü bekledikleri süre boyunca, Erenköy'deki köşkünde aileye kol kanat gerdi ve 1950 yılında ölene kadar da üzerlerinden desteğini çekmedi (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). 1930 yılına gelindiğinde, Vedat'ın artık dönmeyeceği belli olduğundan (boşanmaları 13 Eylül 1932 tarihin-

de gerçekleşti), Piraye kayınpederinin evinden ayrılıp Kadıköy'de oturan annesinin yanına yerleşmeye karar verdi; böylece Piraye ve Nâzım komşu oldular (AM 1, 15). Hikmet Bey'in 17 Mart 1932'deki beklenmedik ölümüyle Nâzım zor koşullar altındaki ailenin sorumluluğunu üstlenmek zorunda kalınca, ilişkileri yeni bir boyut kazandı. Amerikan borsasının çöküş yıllarını izleyen bu dönemde, devletçi politikalar, bunalımın Türk ekonomisi üzerindeki etkilerini ancak kısmen hafifletebiliyordu (Lewis, 469). Nâzım ekonomik zorluklarla başa çıkabilmek için ailenin diğer üyeleriyle kaynaklarını birleştirmeye karar vererek, kız kardeşini ve eniştesini de kendisiyle aynı evi paylaşmaya davet etti (Aydemir 1986a, 197). Piraye'nin ailesi artık oğlu Memet Fuat, annesi Nurhayat, kız kardeşi Fehamet ile kocası Vedat Başar ve öbür kız kardeşi Selma'dan oluşuyordu. Nâzım büyük bir cesaretle, onların da kendi geniş ailesine katılmalarını teklif etti. Sonuçta kurulan ortak yaşam ideolojik dayanışmadan çok pratik nedenlere dayanıyordu. Ne aristokrat yapılı Nurhayat ne de mason olan Vedat Başar sol görüşlere en ufak bir yakınlık duyuyorlardı.

Sonunda, yine Anadolu yakasında, Mehmet Ali Paşa'nın Erenköy'deki köşkünün karşısında ideal bir yer, geniş, ama bakımsız bir köşk buldular (AM 1, 15). Köşk, sebze ve hayvan yetiştirmeye uygun verimli bir arazinin ve çam ağaçlarının ortasındaydı. Piraye'nin kızı Suzan'ın dedesinin yanında kaldığı iki yıl boyunca, yemyeşil bahçesinde tavukların koşuşturduğu, yedi yatak odalı bu evin masraflarını bölüşerek geniş bir aile halinde yaşadılar. Nurhayat bir yardımcıyla beraber mutfağı çekip çeviriyordu. Evlerinin İstanbul'un merkezine epeyce uzak olmasına rağmen, zaman zaman, ılık akşamlarda Nâzım işten geldikten sonra, çam ağaçları altında yemek yemek ve sohbet etmek için aralarına katılan yazarları ve şairleri ağırlıyorlardı. Ziyaretçiler arasında Nâzım'ın gazeteci arkadaşı Naci Sadullah ve ünlü şarkıcı Safiye Ayla da vardı. Piraye'nin tanıdık bir çevrede, eşe dosta yakın olmaktan mutluluk duyduğu bu huzurlu dönem zor günlere gebeydi (Memet Fuat'la görüşme, Kasım 1988). Nâzım'ın 18 Mart 1933'te tekrar gözaltına alınmasıyla rüya sona erdi.

Nâzım bu kez yalnızca siyasi eylemleri nedeniyle değil, bir hakaret davasından da yargılanacaktı. Dava, çok zor günlere

rastlamıştı. Kaza sonucu yaralanan babasının gördüğü üstünkörü tedavi yüzünden yaşamını yitirmesi, şairi derinden sarsmıştı. 1932 yılının Mart ayında bir köpek tarafından ısırılan Hikmet Bey'e kuduz aşısı yapılmıştı. Ne var ki, bu olaydan birkaç gün önce, başka bir yaralanma nedeniyle tetanos aşısı da olmuştu. Bu iki aşının birbiriyle uyuşmaması yüzünden, Hikmet Bey'in önce ateşi yükselmiş, daha sonra kendisini kaybederek sayıklamaya başlamış ve hayata gözlerini yummuştu (Sertel 1991, 197). Nâzım'ın babasının çalıştığı sinemanın sahibi, Abdülhamid döneminin komutanlarından ve İstanbul sosyetesinin önde gelen isimlerinden Süreyya Paşa'ydı. Hikmet Bey ölüm döşeğindeyken, Süreyya Paşa (İlmen) hesaplardaki bir çelişki hakkında kendisini sorgulamak üzere evine kadar gelmişti. Egemen sınıfın doymak bilmez para tutkusunu örnekleyen bu duyarsızlık, Nâzım'ı ve diğer aile üyelerini son derece üzmüştü. Söz konusu ziyaret babalarını kaybetmelerinden üç gün önce oluyordu.

Şair o kadar öfke doluydu ki, oturup mülk sahibi sınıfın açgözlülüğü üzerine, "Hiciv Vadisinde Bir Tecrübei Kalemiye" başlıklı bir şiir yazdı. 1932 yılı sonunda çıkan *Gece Gelen Telgraf*'ta yer alan şiirde, Nâzım babasını alçakgönüllü bir insan olarak sunar; Süreyya Paşa'nın babası ise, Birinci Dünya Savaşı sırasında askerler Yemen çöllerinde çile çekip ölürken savaş vurgunculuğuyla zengin olmuştur:

O, bir zatımuhteremin pederi —
Yemen çöllerinde açlıktan ölenlerin
suyundan, ekmeğinden çalarak,
kumun üstünde akan kandan
yüzde yüz komisyon alarak
han, hamam, apartıman yapmış...
[...]
Son beş papelin hesabını vermeden ölmesin, diye
kalbinin atışını saydınız.
[...]
Babamın gözleri artık
simsiyah defterleri göremiyordu...
Fakat yine siz haklısınız:

o gündü hesap günü.
Taktınız tenezzülen kendi elinizle siz
bir ölünün burnuna gözlüğünü,
beş papelin hesabını istediniz.

(A 2, 128)

Burjuvazinin toptan suçlanması, o kuşak sol görüşlü aydınların alışageldiği bir şeydi. Nâzım'ın egemen sınıfın belli bir üyesine yönelik bu yergisi, tüyler ürpertici gerçekçiliğiyle benzersizdir. Bu yergi siyasi düzene fazla ağır gelmişti; kitap basıldıktan dört ay sonra yasaklandı ve Nâzım tutuklandı.

Nâzım mahkemeyi beklerken Bursa Cezaevi'ne sevk edildi. Bu zorunlu ayrılık iki sevgiliyi birbirinden soğutmak yerine, bağlılıklarını perçinledi ve Nâzım ile Piraye evlenmeye karar verdiler. Nâzım'ın hapishaneden yazdığı mektuplar, şiirlerinde hep tekrarlanacak bir motif olan "kızıl saçlı kadın"a duyulan özlemle doludur. Nâzım Piraye'ye gönderdiği 5 Temmuz 1933 tarihli mektupta, hapishane müdürüne nişanlandıklarını söylediğini yazar (AM 1, 22). Ağustos 1934'te çıkan afla özgürlüğüne kavuşan Nâzım ile Piraye Erenköy'deki evde yaşamlarına devam ettiler. Nâzım'ın serbest bırakılmasından beş ay sonra da, 31 Ocak 1935'te, Kadıköy'deki nikâh dairesinde yalnızca iki akrabanın şahitliğinde sessizce evlendiler (AM 1, 60). Evlendikten kısa bir süre sonra çekilen fotoğrafta, genç çift Erenköy'deki bahçede görülmektedir (Resim 11). Bir yıl önce, Atatürk'ün modernleşme programı çerçevesinde çıkarılan yasaya göre, evlenirken kendilerine bir soyadı seçmeleri gerekiyordu. Nâzım'ın babasından aldığı Hikmet adı, sadece yazarlık adıydı. Şairin bir soyadı almakta isteksiz davranmasının önemli bir nedeni de çağdaşlarının çoğunun "Başaran" ya da "Kurtaran" gibi tanınan ve iddialı isimler seçmeleriydi. Piraye şaka olarak, "Biz de kendimize 'Ran' diyelim" önerisinde bulundu. O günden sonra da, bir sözcük eki olmaktan başka anlamı olmayan "Ran", resmî soyadları oldu (Memet Fuat'la görüşme, Kasım 1988).

Çok geçmeden, kısmen siyasi kısmen de kişisel nedenlerden dolayı evliliklerinin huzuru kaçtı. Nâzım sonunda, kısıtlı gelirini artırmak için Kasım 1934'te gazetecilikte karar kıldı ve

11. Nâzım ile karısı Piraye Erenköy'deki evlerinin bahçesinde.

önce *Akşam*, sonra da daha ilerici bir çizgisi olan *Tan* gazetelerine düzenli olarak köşe yazıları yazmaya başladı. Sohbet tarzındaki bu hafif yazılar Nâzım'ın ciddi siyasi yazılarından epeyce farklı olduğu için, "Orhan Selim" takma adı altında yayımlanıyordu. İzleyen iki yıl içinde bu ad altında, havadan sudan konuları popüler, ama zeki bir üslupla ele alan 600'den fazla yazı yayımlandı. Tahmin edilebileceği gibi, şairin dogmatik yoldaşları bu tür faaliyetleri, ruhunu kapitalist basına satmak olarak görüp kınıyorlardı. Hikmet Kıvılcımlı'nın Nâzım'a yöneltiği "küçük burjuva şairliği" suçlamasında az da olsa gerçek payı vardı (Korcan 1989, 88). Ama Nâzım'ın popüler gazeteciliğinin, şairin Marksizm'ini gizlemeye yarayan bir "iğreti gömlek" olduğunu söylemek daha doğru olacaktır. Zira bu yazılar

ne kadar hafif olursa olsun, keskin bir toplumsal eleştiri taşıyordu. Nâzım'ın ikilemi, satılmış "Orhan Selim"i yerdiği, özeleştiri niteliğindeki şiirinde açıkça görülür: "sen / benim, / bir kurşun balyası gibi, sıska sırtına bindiğim / ve alnının teriyle geçindiğim / ilk / ve son adamsın!" (A 2, 156). Nâzım'ın takma bir adla yazmaktan rahatsız olduğu açıktı. Aralık 1936'da tekrar tutuklandıktan sonra yazdığı 60 makale 1937 yılı içinde *Tan*'da basıldığında, bu kez kimliğini "Adsız Yazıcı" takma adıyla gizleyecekti. Toplu eserleri içinde yaklaşık dört cilt tutan bu gazete yazıları, Nâzım'ın eserlerinin önemli bir kısmını oluşturur.

İşte "Orhan Selim" adı altında *Akşam*'da yazdığı bu yazılardan biri, Nâzım ile edebiyat tutkunu genç bir kadın olan Cahit Uçuk arasında kısa süreli bir ilişkiye neden olmuştu. 1911 yılında İstanbul'da doğmuş olan Cahit'in gençlik yılları, devlet memuru olan babasının Birinci Dünya Savaşı sonunda işgalden kaçmak için gittiği Anadolu'da geçmişti. Genç kızın Güney Anadolu'nun güzellikleri arasında yetişirken edindiği doğa sevgisi, daha sonra çocuklar için yazacağı ve insan ile doğa arasındaki uyumu vurgulayan öykülerine yansıyacaktı. Cahit resmî bir eğitim almamasına rağmen, babasına yazdığı bir mektupta açıkladığı gibi, 17 yaşına geldiğinde çoktan şair olmaya karar vermişti. Ne var ki, kızlarının kendisine bağımsız bir yol çizme arzusunu görmezden gelen anne ve babası, onu bir avukatla nişanladılar. Uçuk'un anılarında anlattığına göre, nişanlıyken, Antalya'ya ziyarete gelmiş olan Atatürk'le tanıştırılmışlardı ve bu büyük adam çok etkilenerek kendilerini Ankara'ya davet etmişti (Uçuk, 400 ve 409-418). Fakat Cahit'in evliliği yalnızca iki yıl sürdü ve bağımsızlığına düşkün genç kadın, İstanbul'a taşınarak yeni bir hayata başladı.

İstanbul'da Nâzım'ın adının dillerde dolaştığını fark etti. Hemen Nâzım'ın şiirlerini okuduğu plağı satın aldı ve arkadaş toplantılarında onu taklit ederek şiirlerini okumaya başladı (Uçuk'la görüşme, Mart 1996). Kısacası, Nâzım, daha tanışmadan gözünde bir kahraman haline gelmişti. 1935 yılının Ocak ayının sonuna doğru, Cahit'in gözü, Nâzım'ın "Orhan Selim" adı altında *Akşam*'da yazdığı "Güneşin Kokusu" başlıklı bir ma-

kaleye takıldı. Nâzım oldukça kösnül bir dil kullandığı bu yazıda, karısının gün boyu güneşin altında havalandırdığı yatak çarşaflarının uykusuz gecelerde nasıl güneşe koktuğunu anlatıyordu. Bu koku şairin gençlik enerjisini ve yaşama sevincini tazeliyordu ("Güneşin Kokusu", 22 Ocak 1935, A 23, 14). Makaleyi okuyunca anıları canlanan Cahit, gazeteye gönderdiği mektupta, güneş kokusunun kendisine çağrıştırdıklarından söz ederek, "Ben ne erken duymuşum güneşin kokusunu, sen ne geç duymuşsun" diyordu. Anadolu'da dağların tepesindeki köyünde damda yattığını, güneşin doğuşuyla birlikte kalkıp çarşafları gün boyu güneşi emecek şekilde düzelttiğini anlatıyordu. Şimdi İstanbul'da, Anadolu'nun parlak güneşini ve güneş bulanmış döşeklerin sıcaklığını özlüyordu: "O günlerin üstünden yıllar geçti. Beni şimdi, bir gün güneşlenen yataklar doyurmuyor artık." Nâzım çok hoşuna giden bu mektubu 26 Ocak tarihli *Akşam*'da övgü dolu sözlerle yayımladı (A 23, 18).

Nâzım ile Cahit hemen arkadaş olmuş olmalılar. Cahit'in anlattığına göre, bir Boğaz vapurunda ilk kez karşılaştıklarında şair o kadar şaşırmıştı ki, ona kim olduğunu sormaya bile cesaret edememişti (Uçuk'la görüşme, Mart 1996). Fakat onu İpek Film Stüdyoları'nda çalışan yönetmen arkadaşı Muhsin'e tarif ettiğinde, Muhsin kim olduğunu tahmin etmişti. Zaman zaman Batı tarzı ceket ve pantolon giyecek kadar rahat ve özgür bir kadın olan Cahit, İstanbul'un renkli simalarmdandı. Ortak bir arkadaşlarının verdiği bir partide Nâzım'la tanışmışlar; Cahit'in Güney Anadolu'nun bağları ve portakal bahçeleri arasında geçen mutlu çocukluğuyla ilgili anıları şairi büyülemişti. Boğaz'a bakan bir çay bahçesinde buluşmaya başlamışlardı ve tahmin edilebileceği gibi, Nâzım Cahit'i komünist olmaya ikna etmeye çalışmıştı. Ama Cahit için hayattaki en önemli şey siyasetteki çekişmeler değil, doğanın uyumuydu.

Piraye Nâzım'a aile hayatının rahatlığını ve keyfini sunarken, Nâzım Cahit'te yetenekli bir yazar görüyordu. "Güneşin Kokusu" olayının üzerinden 15 gün geçmeden, Nâzım Cahit'in eserlerinin reklamını yapmaya başlamıştı. Bu ilk adımdan sonra, Cahit'in hikâyelerinden birinin 15 günde bir çıkan *Yarım Ay* dergisinde basılmasını sağladı. Cahit'in hikâyesi 14 Şubat 1935'te,

koyu karakterlerle yazılmış "Bir Masal ki Herkes Okumalı" başlığı altında ve "İmzasız" bir yazar tarafından kaleme alınmış tanıtma yazısıyla sunuldu:

> "Bazı çok sıcakkanlı insanlar vardır. İlk defa girdikleri meclislerde bile kırk yıllık dostlardan daha fazla sevilirler. İşte, akıcı, kıvrak ve canlı üslûplar da tıpkı bu, ilk görüşte sevilen insanlara benzer. Siz, Cahit Uçuk imzasını bugün ilk defa bu yazının altında göreceksiniz. [...] Fakat bu yazıyı okuduktan sonra, bu canlı, özlü masalın müellifi muhayyilenizde, duygulu, içli şahsiyetler ve çok verimli bir yazıcı mevkii olacak. Bu imzayı, bu imzanın sahibini, tıpkı sıcakkanlı bir insan gibi daha ilk görüşte, meşhur olmuş çok değerli muharrirler kadar seveceksiniz. [...] Yarım Ay, bu, içi memleket kokusuyla, memleket duygusuyla ve aydınlık dimağı Garp kültürüyle dolu yazıcıyı tanıtmakla iftihar duyar." (A 21, 80)

Böyle övgü dolu sözler, kim olursa olsun, her genç yazarın başını döndürürdü; üstelik Nâzım, Cahit'in romanı *Dikenli Çit*'in *Yarım Ay*'da tefrika edilmesini de sağlamıştı. Derginin, romanın yayımının başladığını duyuran sayısının kapağında, Cahit'in hatları belirgin çizgilerle vurgulanmıştı (Resim 12a).

Cahit çok geçmeden Nâzım'a âşık olmasına rağmen, daha yeni evlenmiş olan şairle ilişkisinin geleceği olmadığını görecek kadar aklı başındaydı. Nâzım'ın şehre inerken süslenip püslenmesi Piraye'yi kuşkulandırmaya başlamıştı. İlişki yalnızca birkaç ay sürdü, ama bir yıl sonra Nâzım'ın tekrar hapse girdiğini duyan Cahit buna çok üzüldü. Bu üzüntülü günlerinde kendisine destek olan bir başka *Yarım Ay* yazarının, kendisinden 15 yaş büyük olan Mahmut Yesari'nin inceliğinden derinden etkilenerek onunla evlendi. Nâzım'ın ilişkisine canı çok sıkılan Piraye, kocasını, bir daha böyle bir şey olursa evi terk etmekle tehdit etti. Cahit, Piraye'nin, ilişki sürdüğü takdirde Nâzım'ı ve komünist arkadaşlarını polise ihbar etmekle bile tehdit ettiğini söyler. Nâzım'ın başka çapkınlıkları arasında, yurtdışında okuduktan sonra 1935'te annesiyle İstanbul'a dönen kuzini Münevver'le flörtü de vardı. O dönemde şartlar şairin bu genç ve çekici ka-

12a. Cahit Uçuk, *Yarım Ay*'ın kapağında.

dınla ilişki kurmasına izin vermediyse de, yaklaşık on yıl sonra aralarında müthiş bir aşk doğacaktı.

Nâzım'ın özel hayatındaki bu çalkantılar işinin getirdiği zorunluluklarla birleşince huzursuzluklar başladı. Şair, gazetecilikten elde ettiği gelire katkı olsun diye, Nişantaşı'nda bulunan İpek Film Stüdyoları'nda da çalışmaya başlamıştı. Anadolu yakasından işe gitmek için, Kadıköy'den vapura, daha sonra da otobüse binmesi gerekiyor ve bu, özellikle kışın çok zor bir yolculuk oluyordu. Bu nedenle, 1936 yılında, film stüdyosuna daha yakın olan Cihangir'de bir eve taşınmaya karar verdiler. 1937'deki kısa bir tutukluluğun ardından, bu sefer Nişantaşı'nda, stüdyoya 100 metre mesafede yeni bir eve taşındılar. Piraye'nin iki çocuğu ve Nâzım'ın üvey annesi Cavide Hanım ile ikizlerinin de katıldığı geniş ailenin sığabileceği büyüklükte bir daire bulabildiler. Ama daha doğru dürüst yerleşmeden, Ocak 1938'de Nâzım tekrar tutuklandı. Evlilikleri neredeyse 15 yıl sürdüyse de, Nâzım ve Piraye huzurlu bir aile hayatının tadını hiç çıkaramadılar.

Nâzım 1929-1938 arasında o kadar sık hapse girip çıkmıştır ki, kendisine yöneltilen bütün suçlamaların dökümünü yapmak neredeyse olanaksızdır. Söz konusu suçlamalar siyasi muhalefeti sindirmeye yönelik planlı bir kampanyanın parçasıydı: Yargılanan belli bir kişi değil, ifade özgürlüğüydü. Nâzım ilk önce, "Putları Kırıyoruz" tartışmasının iyice kızıştığı bir dönemde, Temmuz 1929'da *Resimli Ay*'da yayımlanan "Sesini Kaybeden Şehir" şiiri nedeniyle mahkemeye çıkarıldı. 16 Ağustos 1929'da başlayan mahkemede, İstanbul'daki şoförlerin grevini destekleyen şiir, "komünizm propagandası yapmak ve işçileri greve teşvik etmek" suçlamasına kanıt olarak gösterildi. Grevler yasadışı olduğundan başyazarı on gün hapis cezasına mahkûm edildi, ama Nâzım temyiz konusunda ısrar ediyordu (Sülker 2, 47). Şairin, ikinci duruşmada mahkeme salonunu dolduran hayranları arasında şoförler de vardı ve Nâzım 24 Mart 1930'da beraat etti.

Bu yıllar, bağımsızlığından gurur duyan bir yargının da varlığıyla, nispeten özgürlükçü bir dönemdi. Kamuya açık yapılan ve basında haberleri yer alan yargılamalar sayesinde, davalılar, savunmaları aracılığıyla görüşlerini duyurma fırsatı buluyorlardı. Sonraki yıllarda *Vatan*'da sık sık tek parti sisteminin suiistimallerini eleştiren Ahmet Emin Yalman, anılarında, "yargı sistemimiz güçlü, güvenilir ve bağımsızdı" diyecekti. Yalman, kendi gazetesi sık sık sansüre uğrayıp kapatılsa da, açılan davalardan beraat ettiğini belirtiyordu. Ne var ki, Türk yargısının "siyasi baskılara boyun eğmediğini" söylerken abartıyordu (Yalman, 207 ve 230). Basın özgürlüğü anti-komünist kanunlarla kısıtlanmış olduğundan, mahkemelerdeki savunmalar siyasi propagandaya dönüşüyordu. Nâzım'ın 1930 yılında beraat etmesi, hasımlarını telaşa düşürmüştü. Çok geçmeden ortalıkta, şairin bu kadar çok nüfuzlu insanı öfkelendirmesinin bedelinin kendisine ödettirileceği söylentileri dolaşmaya başladı. Gerçekten de, Nâzım, özgürlüğü daha bir yılını doldurmadan, 1 Mayıs 1931'de, gecenin geç bir vaktinde tekrar tutuklandı.

1 Mayıs kutlamalarını engellemek amacıyla komünistlerin tutuklanması bilinmedik bir taktik değildi, ama bu kez suç-

lamalar daha ciddiydi. Hazırlık sorgulaması sırasında, savcının masasının üzerinde Nâzım'ın en az beş kitabı duruyordu: *1+1=1, 835 Satır, Jokond ile Si-Ya-U, Sesini Kaybeden Şehir* ve *Varan 3*. Şair 6 Mayıs'ta hâkim önüne çıktığında, mahkeme salonu izleyiciler ve gazetecilerle doluydu. O gün duruşmayı izleyen, Nâzım'ın yaşamöyküsünün yazarı Kemal Sülker, olayları şöyle anlatır. Önce şair hakkındaki iddianameyi okuyan sorgu yargıcı şöyle demişti: "Kendinize proleter şairi sıfatını vererek, bir bakıma komünist şairi unvanını taşıyarak komünizmin iyi bir şey olduğunu anlatmak istiyorsunuz, bu kanunlarımızın yasakladığı bir rejimi övmek olmuyor mu?" Nâzım düşünce özgürlüğünü savunma fırsatını bulmuştu: "Komünistlik bir tarzı telakkidir. Diğer iktisadî ve siyasî meslekler nasıl cürüm değilse komünist mefkûresi de cürüm değildir. Benim bir sınıf halkı diğeri aleyhine tahrik ettiğim iddiası söz konusu değildir." Kendisine, *Jokond ile Si-Ya-U*'da komünist devrimi övdüğü suçlaması yöneltilince de biraz da dalga geçerek yanıt vermişti: "Bu eserimde İngiliz ve Fransız emperyalizmine hücum ettim. Bu kitap için beni onların mahkemeye vermeleri gerekiyordu. Çin'deki muazzam kurtuluş hareketine karşı duyduğum derin sempatiyi tespit ettim" (Sülker 2, 184). Türk devletinin kendisi de daha pek yakında Batı emperyalizmine karşı savaş vermiş olduğu için, Nâzım'ın bu sözlerinin etkisi olumlu olmuştu. Şair, 10 Mayıs 1931'de, mahkeme salonunu dolduranların tezahüratları arasında beraat etti.

Bir yıl sonra, Kasım 1932'de *Gece Gelen Telgraf*'ın yayımlanması, mahkemelerin sabrını taşırdı. 5 Mart 1933'te kitap yasaklandı, 15 gün sonra da, Nâzım komünizm propagandası yapmak suçundan tutuklandı. Nâzım'la birlikte yayımcısı Ahmet Halit de yargılandı (Sülker 2, 205). Şaire duyulan ilgi ve sevgiden çekinen mahkeme, kamuya açık yargılamaların ulusal güvenliği tehdit ettiğini iddia ederek, bu kez duruşmaların kapalı kapılar ardında yapılmasına karar verdi (Coşkun, 72). Gazeteciler ve izleyiciler salondan çıkarıldı ve yargılama sürecinin ortalarına doğru, 1 Haziran 1933'te Bursa Hapishanesi'ne sevk edilen Nâzım, sonraki duruşmalarda hazır bile bulunamadı. Kız kardeşine yazdığı 17 Haziran tarihli mektubunda, durumdan şikâyetçi olması boşuna değildi: "Zabıt tutulmuyor, giyapta şahit dinleniyor, hat-

ta mahkemenin hafi olması talebini bile ne müddei umumilik resmen bizim önümüzde istedi, ne de bu hususta bizim fikrimiz soruldu" (Aydemir, 1986a, 178). Mahkeme heyeti, kitaplarda gerçekten komünizm propagandası yapılıp yapılmadığının saptanması için bilirkişinin görüşünü almaya karar verdiğinden, sonunda şairin altı ay hapis cezasına çarptırıldığı açıklanana kadar, yargılama süreci uzadıkça uzadı (AM 1, 21). Bu sırada, 9 Mayıs 1933'te, "Hiciv Vadisinde Bir Tecrübei Kalemiye" başlıklı şiiriyle Süreyya Paşa ve ailesine hakaret etmek suçlamasıyla, İstanbul'da Nâzım hakkında ikinci bir dava daha açılmıştı. 27 Ağustos 1933'te açıklanan mahkeme kararıyla, Nâzım 12 ay hapse, 200 lira para cezasına ve 500 lira tazminat ödemeye mahkûm edildi. Posta pulu parasını zor denkleştiren, beş parasız şair için bu epeyce yüklü bir tutar olduğundan, Nâzım parayı ödemedi (Aydemir 1986a, 183).

Nisan 1933'te tutuklanan Türkiye Komünist Partisi üyelerinin toplu yargılanmalarında Nâzım'ın da adı geçtiğinden, eserlerinin yasaklanması için sistemli bir kampanya yürütüldüğü açıktı. 1 Haziran'da, Nâzım ve 23 parti üyesi, komünist bir gençlik örgütüne üye oldukları suçlamasıyla Bursa'da mahkemeye çıkarıldılar. Ceza Kanunu'nun 171. maddesine göre, "İstanbul, Bursa ve Adana'da yasadışı örgüt kurmak, devleti ve anayasayı yıkarak, yerine Sovyetler Birliği tarzında bir rejim getirme girişiminde bulunmak"la suçlanıyorlardı. Sanıklar birkaç ay daha tutuklu kaldıktan sonra, Kasım 1933'te Bursa'da kapalı kapılar ardında duruşmalara yeniden başlandı. Savcı, 171. maddenin sert hükümleri uyarınca idam talebinde bulundu. Her zaman olduğu gibi, Nâzım'ın buna yanıtı, "Karıma Mektup" başlıklı bir şiir yazmak oldu:

Fakat
emin ol ki sevgili;
zavallı bir çingenenin
kıllı, siyah bir örümceğe benzeyen eli
geçirecekse eğer
ipi boğazıma,
mavi gözlerimde korkuyu görmek için
boşuna bakacaklar
Nâzıma!

[...]
Paran varsa eğer
bana fanile bir don al,
tuttu bacağımın siyatik ağrısı.
Ve unutma ki
daima iyi şeyler düşünmeli
bir mahpusun karısı.

(A 2, 168)

İşin ucunda ölüm cezası bulunsa da, Bursa Hapishanesi'ndeki koşullar çok kötü değildi. İki yüz mahkûmu barındıracak şekilde planlanmış cezaevi binasında, 35 siyasi mahkûm en üst katta, diğer tutuklulardan ayrı tutulmaktaydı. Tuvalet ve temizlik olanakları yeterliydi; hatta kendi imalatları olan kömür sobalarında banyo için su bile ısıtabiliyorlardı (Bercavi, 61). Parti içindeki başlıca gruplara mensup mahkûmlar arasında, Nâzım'ın en yakın arkadaşlarından biri olan genç şair Nail Çakırhan da (Nail V.) bulunuyordu. Nail sorgulama sırasında anarşist Buharin'den bir makale çevirdiğini itiraf etmişti, ama aslında çeviriyi yapan Nâzım'ın Rasih Güran adlı bir başka arkadaşıydı ve Nâzım Nail'den sorumluluğu üzerine almasını istemişti. Ne var ki, Nail, Türkiye Komünist Partisi'nin resmî kanadına ("Muvafakat") mensup mahkûm arkadaşlarından, Nâzım'ın grubunun ("Muhalefet") Komintern tarafından tanınmadığını öğrenince, iki arkadaşın arası açıldı. 1934 yılında özgürlüğüne kavuştuğunda, Nail'in partiye olan sadakati, eğitim için Moskova'ya davet edilmesiyle ödüllendirilecekti (Çakırhan'la görüşme, Mart 1996).

Bir Sovyet komününde yaşamış olması, Nâzım'ın hapishane yoldaşlığının zorluklarına ayak uydurmasını kolaylaştırıyordu. Bol ekmek dışında hiçbir yiyeceğin verilmediği mahkûmlar ya dışarıdan gelen yardımlarla yaşıyor ya da yiyeceklerini kendileri satın almak zorunda kalıyorlardı. Hepsinin kendilerini destekleyecek akrabaları olmadığı için, gelen yiyecekler ve sigara ortaya koyuluyor ve herkese eşit olarak paylaştırılıyordu (Nâzım, yalnızca pipo tütününü kendisine saklıyordu). Şair, sırayla üstlenilen günlük yemek pişirme ve temizlik işlerinden başka, Fransızca, tarih ve diyalektik materyalizm derslerini içeren bir eği-

tim programı düzenlemişti. Tabii, bu arada, devrimci şarkılar söylemeyi, tavla ve iskambil oynamayı da unutmuyorlardı. Gazete ve dergileri ödünç alabildikleri küçük bir kütüphane bile oluşturmuşlardı (Bercavi, 64). Bursa'da geçen bu aylar, edebiyat yönünden de üretkendi: Nâzım harıl harıl yazıyor, Nail'e şiirler dikte ettiriyor ve yazdıklarını diğer mahkûmlara okuyordu. Diğer tutukluların katkılarıyla, Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan ilk kadın yazar olan İsveçli Selma Lagerlöf'ün bir öyküsünden uyarladığı *Aysel, Bataklı Damın Kızı* adlı bir film senaryosu bile hazırlamıştı. Muhsin Ertuğrul'un daha Nâzım hapisteyken yönettiği bu filmin bazı sahneleri, 1934 yazında Bursa yakınlarındaki güzel bir köyde çekilecekti. Nâzım 16 ay içeride kaldıktan sonra, 4 Ağustos'ta, Türkiye Cumhuriyeti'nin 10. kuruluş yıldönümü nedeniyle çıkarılan bir afla salıverildi.

Filmler, Oyunlar, Polemikler

Bataklı Damın Kızı Nâzım'ın İpek Film Stüdyoları için yaptığı bir dizi uyarlamadan yalnızca biriydi. Siyasi nedenlerden dolayı adı filmlerde nadiren geçse veya takma bir isimle görünse de, Nâzım 1930'lar ve 1940'larda çekilen en az 20 filme katkıda bulunmuştu. Yani, Türk sinemasının Muhsin Ertuğrul önderliğinde sesli filme geçtiği bir dönemde, Nâzım bu yeni iletişim alanında son derece faaldi. Film yapımı konusunda ilk deneyimlerini Paris, Berlin ve Moskova'da kazanmış olan Muhsin Ertuğrul, tekniği büyük ölçüde tiyatroya bağlı olsa da, dönemin başlıca Türk yönetmeni olarak sivrilmişti. Benzer toplumsal-eleştirel görüşleri paylaştığı Nâzım'la olan yakın dostluğunun geçmişi, Moskova'da beraber geçirdikleri günlere kadar uzanıyordu. Nâzım bu üretken ortaklık sayesinde, orijinal senaryolar yazmanın yanı sıra yabancı kaynaklardan uyarlamalar ve dublaj yapmayı da denedi. Bu yeni ortama büyük bir heyecanla daldı; hatta birkaç müzikal komedi için senaryolar bile yazdı. Önce Muhsin Ertuğrul'a asistanlık yaparak, daha sonra da iki belgesel ile bir konulu film çevirerek yönetmenliği de denedi. 1940'larda hapisteyken senaryolar yazmayı sürdürdü ve 1950'de özgürlü-

güne kavuştuktan sonra tekrar İpek Film Stüdyoları'nda çalışmaya başladı.

Bu projelerden en önemlisi, Muhsin Ertuğrul'un 1932 yılında yönettiği, Türk Kurtuluş Savaşı'nı konu alan *Bir Millet Uyanıyor*'du. İşgal altındaki İstanbul'da geçen bu heyecanlı direniş ve sabotaj hikâyesi, yine bir solcu olan Nizamettin Nazif'in anılarına dayanıyordu (Şener, 41-44). 3 Haziran 1974 tarihli *Yeni Ortam*'da çıkan, Nâzım'ın sinema çalışmalarıyla ilgili bir makaleye göre, Nâzım bu filmde Muhsin Ertuğrul'un asistanlığını yapmıştı. Böyle bir deneyimin Nâzım'ın daha sonraki eserlerindeki, özellikle de *Memleketimden İnsan Manzaraları*'ndaki sinematik etkiye katkıda bulunduğu söylenebilir. Nâzım'ın yönettiği ve her ikisi de 1934'te çekilen *İstanbul Senfonisi* ve *Bursa Senfonisi* adlı kısa belgeseller, söz konusu şehirlerdeki gündelik yaşamı ele alıyordu (Özön, 70). Şairin kendi yazdığı senaryoya dayanan *Güneşe Doğru* isimli konulu film daha da iddialıydı. Bu film, 1918 yılında bilincini kaybedip 1935'te kendisine gelen bir gencin gözünden, Kemalist devrimin başarıları sayesinde tanınamayacak ölçüde değişen modern Türkiye'nin tarihine eğiliyordu. Setler Abidin Dino tarafından hazırlanmış, başrolleri Ferdi Tayfur ve Mediha oynamıştı. Bu filmde kullanılan bir yenilik de, yerinde çekilen sahnelerde amatör oyuncuların kullanılmasıydı ve bu, Nâzım'ın sıradan insanların yaşamlarını yansıtma merakının bir göstergesiydi. Film 1937 yılında gösterime girdiğinde değişik tepkiler aldı. Hasan Âli Yücel diyalogların ve çevrenin doğallığını, Türk müziğinin filme verdiği havayı överken, bir başka eleştirmen filmin fazla fanteziye dayanmasını kusurlu buluyordu (*Yeni Ortam*, 3 Haziran 1974). Yine de bu, ilerisi için ümit verici bir başlangıç olarak değerlendirilebilirdi ve Nâzım bir yıl sonra tutuklanmamış olsaydı, yönetmen olarak başka başarılara imza atabilirdi.

Nâzım 1930'lardaki bu deneysel filmlerin yanı sıra, oyun yazarı olarak da hızla yükseliyordu. Şairin anlattığına göre, bu konuda da Muhsin Ertuğrul'un katkısı büyüktü:

> "Yıllardan yirmi sekiz, yirmi dokuzdu sanırsam, İstanbul'da evimde hasta yatıyordum. Arkadaşlar tevkif edilmişti. İstan-

bul'da Polis Müdürlüğü'nde çıplak göğüsleri cıgara ateşiyle yakıldıktan, tabanlarının derisi sopayla soyulduktan, koltuk altlarına kaynar yumurta konduktan sonra yargılanmak için İzmir'e gönderilmişlerdi. Alabildiğine öfkeliydim, kederliydim, alabildiğine hastaydım ve meteliksizdim. Kapım açıldı, büyük Türk rejisörü Ertuğrul Muhsin girdi içeri. Modern Türk tiyatrosunun belli başlı kurucularından biri olan, Türk tiyatrosunda modern tiyatro disiplinini, hele Rus-Sovyet tiyatrosununkini gerçekleştiren Muhsin, Stanislavki'nin ve Meyerhold'un hayranlarındandı. Sovyetler Birliği'ne birkaç kere gelip gitmişti. Dostumdu. 'Hazır piyesin var mı?' dedi. 'Var' dedim. Oysa yoktu. 'Bir haftaya kadar verirsen sahneye koyabilirim' dedi. 'Olur' dedim. [...] Muhsin gittikten sonra, bir hafta içinde ne yazabilirim diye düşündüm. Aklıma polisin eline geçip yitirilmiş Kafatası piyesimin konusu geldi." (B 5, 12-13)

Söz konusu oyun, daha önce Moskova'da, METLA Tiyatrosu'nda *Her Şey Mal* adıyla sahnelenen oyunun bir uyarlamasıydı. Nâzım metni hızla yazmış ve Ağustos 1931'de Muhsin Ertuğrul'a teslim etmişti. Oyun 15 günde bir yayımlanan tiyatro dergisi *Darülbedayi*'nin Eylül sayısında duyuruldu ve aynı derginin 1 Aralık sayısında Muhsin Ertuğrul tarafından, "hiçbir yabancı tiyatro yazarının etkisi altında kalınmadan yazılmış ilk oyunumuz" sözleriyle övüldü.

Kafatası, Dollaryanda adında kapitalist bir ülkede geçmekte, oyunun kahramanı Dr. Dalbanezo kızının yakalandığı tüberküloz hastalığına çare bulmak için uğraşmaktadır. Sanatoryum sahipleri, doktordan, kârlarını tehdit eden bu projeden vazgeçmesini isterler. Bunun karşılığında da, hayvanlar üzerine araştırma yapabileceği yeni bir laboratuvar kurmayı önerirler. Doktor ilk başta bu öneriyi kabul ederse de, daha sonra fikrini değiştirir ve kızını kurtarmak için son bir girişimde bulunarak aşıyı geliştirmek üzere gizlice çalışmaya başlar. Bu çabası ortaya çıkınca, yoksulluğa ve hapis cezasına mahkûm edilir. Oyunda yazarlar, şairler ve gazeteciler de dahil olmak üzere neredeyse tüm karakterler açgözlü kapitalistlerin hizmetindedir. Zengin erkekleri sanatoryuma çekmek için genç ve çekici kadınlardan bile fay-

dalanılmaktadır. Oyunun Moskova'da sahnelenen ilk şeklinde vurgunculuğa yönelik yergi son derece açık sözlü olmasına rağmen, Türkçe uyarlamada kapitalist toplumun değerlerine saldıran sahneler önemli ölçüde sansürlenmişti (Babayev, 307-310). Yine de oyun, yeni tür bir sosyalist tiyatronun yolunu açıyordu. *Kafatası* Mart 1932'de İstanbul'da sahnelendiğinde büyük bir ilgiyle karşılandı. Aralarında sosyalist ve komünistlerin de bulunduğu, çoğunluğu gençlerden oluşan seyirciler, oyun bittikten sonra bir saatten fazla tiyatroyu terk etmeyerek tezahürata bulundular. Nâzım gizlice sahne kapısından çıkmaya çalışırken, hayranları tarafından yakalanarak sokaklarda omuzlarda dolaştırıldı. Oyun yalnızca beş gece oynanmasına rağmen, ilk gösterimden sonraki geceler de aynı heyecanı uyandırdı (Sülker 2, 181).

Bu başarılı başlangıç, Nâzım'ı, aralarında *Bir Ölü Evi*'nin de bulunduğu bir dizi başka oyun yazmaya teşvik etti. Yine Muhsin Ertuğrul tarafından, 1932 yılında, bu kez meşhur Darülbedayi Tiyatrosu'nda sahnelen *Bir Ölü Evi*, bir tefecinin İstanbul'daki evinde geçer ve tefecinin mirası konusunda çocukları arasında çıkan anlaşmazlıkları konu alır. Kapitalist ahlakın özü, babanın kızına verdiği öğütte yatmaktadır: "Ne annenin babanın, ne kardeşlerinin, ne de arkadaşlarının sevgisine güven. Bu dünyada sana ihanet etmeyecek tek şey kendi parandır." Bir burjuva ailesinin çöküşünü anlatan bu trajikomik oyunun sosyalist bir izleyici topluluğunun hoşuna gideceğine kuşku yoktu, ama sansürden kurtulmak için oyun Nâzım'ın adıyla değil, takma bir isimle duyuruldu. Bu nedenle gösterinin ilk gecesine geleneksel bir izleyici topluluğu geldi ve oyunun mesajından rahatsız olan bazı izleyiciler ikinci perdeden sonra tiyatrodan ayrıldı. Para ve çıkar ilişkilerini hicveden oyun ticari anlamda başarısız oldu ve dört gösterimden sonra kaldırıldı (B 5, 14). Fakat 1934 yılında İstanbul'da iki yapım daha sahnelendi. Bunlardan *Şöhret veya Unutulan Adam* bir bilim adamının trajedisini konu alırken, librettosunu Nâzım'ın yazdığı *Bu Bir Rüyadır* neşeli bir operetti.

Toplumsal-eleştirel bir oyun yazarının neşeli bir operet yazması garip görünebilir. Fakat Nâzım *Bu Bir Rüyadır*'ın librettosunu, Semiha Berksoy'u düşünerek yazmıştı. 1910'da doğan kum-

ral güzeli Semiha, parlak kara gözleri, etkileyici hatları ve sahne hâkimiyetiyle sonradan meşhur bir opera sanatçısı olacaktı. Oyunculuğa, ilk sesli Türk filmi olan *İstanbul Sokakları*'ndaki küçük bir rolle adım atmıştı. Nâzım'la 1931 yılında, henüz tiyatro okurken, şairin *Kafatası* adlı oyununda rol aldığında tanışmışlardı. Semiha, Nâzım'ın eserlerinden çok etkilenmiş ve şair Bursa Cezaevi'ne gönderildiğinde bile onunla ilgilenmişti. Muhsin Ertuğrul Haziran 1934'te *Aysel, Bataklı Damın Kızı*'nı yönetmek için Bursa'ya gittiğinde, Semiha film ekibiyle birlikte gitmek için izin almış ve Nâzım'ı cezaevinde ziyaret etme fırsatını bulmuştu. Yeteneğiyle Atatürk'ün de dikkatini çeken Semiha, o tarihte çoktan, Türkiye'de Batı tarzı bir opera kurmayı amaçlayan hareketin yükselen yıldızı haline geldiğinden, Nâzım bu ziyaretten övünç duymuş olmalıydı. Ağustos 1934'te, Nâzım özgürlüğüne kavuştuktan sonra İstanbul'da bir vapurda karşılaştıklarında, Semiha o kadar heyecanlandı ki, Nâzım'a adresini vererek anne ve babasıyla birlikte yaşadığı eve davet etti. Semiha'nın daha sonra keyifle hatırlayacağı çay daveti, çok geçmeden ateşli bir aşka dönüştü (Berksoy'la görüşme, Ekim 1996). Semiha'nın karizmatik kişiliği, Cahit Uçuk'un edebiyat tutkusuyla da, Piraye'nin evcimenliğiyle de tam bir tezat oluşturuyordu. Piraye'nin şairin Semiha'ya olan ilgisini önemsemediği anlaşılıyor. Memet Fuat'ın söylediğine göre, Nâzım'ın hayatında "her zaman başka bir kadın vardı", ama Piraye Semiha'yı Cahit'ten "daha az ciddiye" alıyordu (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996).

İşte genç sanatçı Semiha'yla olan bu ilişkisi, Nâzım'a bir operet yazmak için esin vermişti. Lüks bir yolcu gemisinde geçen *Bu Bir Rüyadır*, ailesi kibarlık budalası olan güzel Fatma'yla evlenebilmek için zengin rolü yapan ve sosyeteye karışmak isteyen tipler üzerine bir hicivdir. Talipler bir Çingene'nin esrarlı sigaralarıyla kafayı bulup hep birlikte sanrılar görmeye başladıklarında, yalanları ortaya çıkar ve Fatma sonunda, nereden geldiğini hiçbir zaman saklamamış olan gerçek aşkı, mühendis Faruk'la evlenir (A 10, 183-242). Nâzım kendisini bu yapımın gerçekleştirilmesine o kadar kaptırmıştı ki, Fatma rolündeki Semiha'dan büyülenmiş bir halde provalara düzenli olarak katılıyordu. Müziklerini Ferdi Statzer'in yazdığı, orkestrayı Ferit Alnar'ın yö-

nettiği operet, Aralık 1934'te Darülbedayi Tiyatrosu'nda, Muhsin Ertuğrul'un yönetmenliğinde başarıyla sahnelendi. Librettonun yazarı olan Nâzım'ın sansürden mi, yoksa burjuva sapması suçlamalarından korunmak için mi Selma Muhtar takma adını kullandığı sorusuna kesin bir cevap vermek güçtür.

Operetin değişken ruh halleri, Nâzım'ın bu başrol oyuncusuyla olan ilişkisinin iniş çıkışlarını yansıtır. Film stüdyosu sayesinde, dedikodulara neden olmadan buluşma fırsatı buluyorlardı. Bir meslektaşı kendisine, "İnsan hayatta bir kişiyle mi, yoksa birçok kimseyle mi alakadar olmalı?" diye sorduğunda, Nâzım, "Esasında bir sevgi olur, ama diğer eğlencelerin de olması hiç de fena değil; fakat sevgi birdir" diye karşılık vermişti (Özbilgen, 67-68). Anlaşıldığı kadarıyla bu ilişkiden gururu okşanan Nâzım, bağlanma ihtiyacı hissetmezken, Semiha ona abayı yakmıştı. Nâzım Piraye'yle evlendikten sonra da ilişkileri sürdü, ama Semiha yavaş yavaş bu ilişkinin geleceğinin olmadığını anladı. 1936 yılında Berlin'de opera okumak üzere bir burs kazanan Semiha, orada kaldığı üç yıl boyunca Berlin Devlet Operası'nda konuk sanatçı olarak görev alarak Wagner'in eserlerindeki rollerde uzmanlaştı. 1939'da, Richard Strauss'un 75. doğum yılı nedeniyle düzenlenen bir festivalde, *Ariadne Auf Naxos*'ta başrolü oynadı. Ülkeye dönüşünde, Türkiye'ye göç etmiş Alman yönetmen Carl Ebert tarafından, Puccini'nin siyasi bir mahkûmu ele alan trajik operası *Tosca*'da başrol oyunculuğuna seçildi (Resim 12b). İşte bu proje, (sonraki bölümde görüleceği gibi) Nâzım ile Semiha'yı tekrar bir araya getirecekti.

Nâzım'ın avangard sanatta fazla ön plana çıkması sert tepkilere neden oldu. Komünist eylemlerden dolayı hüküm giymiş bir yazarın 1934 affından yararlanması, tahmin edilebileceği gibi milliyetçileri öfkelendirmişti. Nâzım bu kez de, daha önce kendisini desteklemiş olan Peyami Safa'nın saldırısına maruz kaldı. 1929'da edebiyattaki tutuculara karşı yürüttüğü kampanyada Nâzım'ı teşvik eden Peyami Safa olmuştu. 1935 yılına gelindiğinde, bir süre aynı gazetede (*Tan*) çalışmış olsalar bile, iki yazar kendilerini karşı cephelerde buldular. Peyami gazeteye mizah hikâyeleri yazarken, Nâzım da hemen karşı sayfada Orhan Selim adıyla makaleler yazıyordu. Başlangıçta atışmanın

12b. Semiha Berksoy Tosca rolünde.

tonu ölçülüydü. Nâzım 7 Haziran 1935 tarihli *Tan*'da, yurtdışından aldıkları fikirleri kendilerininmiş gibi sunan kahvehane aydınlarıyla dalga geçiyordu (A 2, 191). Bu eleştiriyi kendi üzerine alan Peyami Safa, 23 Haziran'da "Sürü Adamı" başlıklı bir makaleyle karşılık vererek, doğrudan Nâzım'ın adını anmadan, kolektif bir ideolojinin taraftarı olan insan tipini kınadı: "İçinde hep sürü insiyakları teptiği için şahsiyetten mahrum, insana en uzak insandır bu. Bir ferttir, fakat şahıs değildir. [...] Bu sürü adamlarının yüz bin tanesi bir tek şahsa muadil değildir. Nüfusunu gerçekten artırmak isteyen bir memleket, bunların sayısını azaltmakla işe başlamalı ve fertlerden değil, şahıslardan mürekkep bir sosyete kurmanın yoluna bakmalıdır" (Göze, 199).

Bu makale sert bir polemiği körükledi. "Sürü Adamı" makalesinin kendisini hedef aldığını düşünen Nâzım, Peyami Safa'nın nüfus kontrolü kavramına faşist ideolojinin tipik bir örneği olarak saldırdığı "Küçük Adam" başlıklı makaleyle karşılık verdi (*Tan*, 24 Haziran 1935). Saldırı artık *Tan*'ın sayfalarının kaldırabileceği boyutları aştığından, Peyami Safa rakip bir haftalık gazete olan *Hafta*'ya geçti ve "Biraz Aydınlık" başlıklı yedi makalelik bir dizi yazdı (*Hafta*, 8 Temmuz-19 Ağustos 1935). Peyami

Safa, Nâzım'la olan ilişkilerinin geçmişini özetleyip 1929 yılında Yakup Kadri'ye karşı yürüttüğü kampanyada ona nasıl destek verdiğini vurguladıktan sonra, canlı ve iğneleyici bir portreyle sözlerini noktalıyordu: "Hem bizim Nâzım'ın bir tek jurnalcisi vardır ki o da kendisidir. Kellesine geçirdiği işçi takkesi, sırtına vurduğu ceket, düğmeleri çözük mintanından dışarı fırlayan isyankâr kıllar, ütüsüz pantolonu ve yıkık omuzla ve ayrık bacakla kendisine yedi kat yerin dibindeki maden ocaklarından açık havaya henüz çıkmış bir işçi edası vererek tıkız ve gergin karınlı burju[va]ların üstüne hamle eder gibi varda kosta yürüyüşü, hep bir ağızdan 'Bu delikanlı bolşeviktir bakınız, bakınız' diye avazları çıktığı kadar bağırıyorlar" (Göze, 205-207). İkinci hafta saldırısının yönünü değiştiren Peyami Safa, şöyle devam ediyordu: "Kolayını arar. Felsefesini, Karl Marks'ın berber ve kasap çıraklarına kadar kolayca öğretilen umumî fikirlerinden, estetiğini ve nazmını artık her yerde, Rusya'da bile modadan düşmüş üslûbunu ve şeklini Maikovsky isminde bir Rus şairinden olduğu gibi almıştır. Bizim Nâzım, kolay fikir, kolay sanat, kolay şöhret avındadır. [...] Nâzım, su katılmamış burjuvadır. Ve en sahte tarafı, komünist tarafıdır. [...] Nâzım Hikmet ne Türktür, ne münevverdir. Sadece gayri mesul bir adamdır" ("Biraz Aydınlık", No. 2, *Hafta*, 15 Temmuz 1935). Bu sert kişisel saldırıyı, Nâzım'ın, aslında hapis cezalarına borçlu olduğu ününe hastalık derecesinde kafayı takmış olduğunu söyleyen başka yazılar izledi. Proleterya özentisi şair, aslında ayrıcalıklı bir burjuva ailesinden gelirken, Peyami mütevazı geçmişiyle övünüyordu (Göze, 239 ve 324).

Geriye dönüp bakınca, mistik eğilimleri olan ve Nietzsche tarzı bir bireyciliği savunan Peyami Safa ile devrimci Marksist Nâzım arasındaki ittifakın bir yanlış anlamaya dayandığı açıkça görülür. Peyami Safa, sonunda, Nâzım'ın savunduğu türden sosyalizmin amansız bir düşmanı haline gelecek ve Turancılığa, hatta faşist düşüncelere yakınlık duyacaktı. Nâzım verdiği yanıtlarda, hasmının bireyciliğini toplumsal ve fizyolojik bir hastalık olarak tanımlıyordu. Uzun bir sessizlikten sonra, 17 Temmuz tarihli *Yeni Gün*'de Naci Sadullah'la yaptığı söyleşide, Peyami Safa'yı sosyalizmden çıkarı olduğunu düşündüğünde sola

meyleden, ama beklediği gibi çıkmayınca anti-Marksist kesilen bir fırsatçı olmakla suçlayarak, ondan öcünü alacaktı (A 26, 23). Nâzım'ın en tahrik edici karşılığı, Peyami Safa'nın gerici sanat anlayışını Osmanlı döneminin büyük şairi Namık Kemal'le ilişkilendiren, "Bir Provokatör Üstünde Hiciv Denemeleri" başlıklı yergi yüklü şiiriyle geldi:

bir düşün ve hatırla ki, son defa:
O, takına aslan yeleli Namık Kemal üstadın senin;
abanoz ellerinden
zenci kölesinin
som altın taslarla şarap içerek
ve "didarı hürriyet"in dizinde
kendi kendinden geçerek

(A 2, 152)

Osmanlı yönetimi tarafından sürgüne yollanan Namık Kemal, Türk milliyetçilerinin kahramanı olduğundan, bu şiir çatışmanın boyutlarını iyice büyüttü. Peyami Safa Kasım 1935'te *Aydabir*'de yayımlanan "Karl Marks ve Namık Kemal" başlıklı milliyetçi duygularla yüklü makalede, milliyetçilik kartını oynuyordu (Göze, 326). Bunu 2 Aralık'ta, sağcı öğrencilerin Namık Kemal'in ölüm yıldönümünü anmak için düzenlediği bir miting izledi (Sülker 1968, 131). Aynı ay içinde Alman ırk teorilerinden etkilenmiş bir Türk milliyetçisi olan Nihal Atsız da, "Komünist Don Kişotu Proleter-Burjuva Nâzım Hikmetof Yoldaşa" başlıklı bir kitapçık yayımlayarak Peyami Safa'ya destek verdi (Yücebaş, 111).

Nâzım bu kitapçığa karşılık vermek için, Komünist Parti'ye başvurarak, Namık Kemal'in burjuva kültüründeki yerini inceleyen bir kitapçık yayımlamayı önerdiyse de, isteği reddedildi. Bunun yerine, Nâzım'ın yandaşlarından Kemal Tahir ve Kerim Sadi konuyla ilgili bir anket düzenlemeye karar verdiler ve bu anketin sonuçlarını Ocak 1936'da yayımladılar. Bunun ardından "1936 Modeli Gençler ve Zavallı Peyami Safa" başlıklı bir kitapçık geldi (Sülker 1968, 139 ve 169). Yapılan anketin sonucu, Namık Kemal'in halkın özgürlüğünü savunmak bir yana, yalnız-

ca burjuva seçkinlerinin çıkarlarını temsil ettiği, hatta padişahı savunduğu yönündeydi. Bu edebî tartışmaların sarsıcı etkileri, dönemin ideolojik bağlamından, yani Avrupa'da totaliter siyasi rejimlerin güçlenmesinden ve komünizm ile faşizm arasındaki kutuplaşmadan kaynaklanıyordu. Başka yerlerde olduğu gibi Türkiye'de de milliyetçilerin çoğu faşizmi, Bolşevizm tehdidine karşı direnmenin bir aracı olarak görüyordu. Hükümetin önde gelen isimleri, anti-komünist kanunlarından bazılarını Türk Ceza Kanunu'na uyarladıkları Mussolini'ye hayranlıklarını gizleme gereği bile duymuyorlardı. Eserleri, aralarında sivil ve askerî öğrencilerin de bulunduğu genç okuyucular üzerinde güçlü bir etkiye sahip olduğu için, Nâzım özellikle tehlikeli görülüyordu. Bu nedenle, basında Nâzım'a karşı yükselen eleştirilerin yanı sıra, iktidar çevrelerinde de sinsi planlar yapılıyordu. Bu manevraların sonucunda, 1935-1936 yıllarında süren polemikler, Nâzım'ın 30 Aralık 1936'da bir kez daha tutuklanmasıyla bir anda sona erdi. Bu tarih, şairi askerî kanunların sert yöntemleriyle sindirmek üzere başlatılan sistemli bir kampanyanın başlangıcına işaret ediyordu. Nâzım artık edebî polemikleri bir kenara bırakıp daha acil bir görev olan faşizme karşı mücadeleye girişmek durumundaydı.

Faşizme Karşı Mücadele: Taranta-Babu ve Şeyh Bedreddin

Türkiye ve Almanya arasındaki yakın ilişkiler eskiye dayandığından, Hitler'in iktidarı ele geçirmesiyle, özellikle de Franz von Papen'in Alman büyükelçiliğine atanmasıyla, Ankara'daki milliyetçi eğilimler güçlenmişti. Artık Atatürk soyadını taşıyan Mustafa Kemal, hâlâ Batı demokrasileriyle iyi ilişkiler sürdürmekten yanaydı ve Mussolini'ye kuşkuyla yaklaşıyordu. Atatürk 1932'de Türkiye'yi Milletler Cemiyeti'ne soktu ve Türkiye 1936 yılında Habeşistan'ı işgal eden İtalya'ya yaptırımlar uygulanması yönünde oy kullandı (Kinross, 723). Ama Türk siyasi seçkinleri arasında, Nazi Almanyası'nın ırkçı politikalarına yakınlık duyanlar da vardı.

1937 yılı sonunda *Tan*'ın yeni yayın politikasını belirlemek üzere gazetecilerle yapılan bir toplantıda, Sabiha Sertel iki tehlikeye birden dikkat çekiyordu:

> "Vaktinizi almayacağım, yalnız iki büyük tehlikeyi hatırlatacağım: Birisi Panturanizm, birisi de Alman Faşizmi. [...] Biliyorum ki, 1935'ten önce İstanbul'a gelen Almanca öğretmenleri arasında Hitler'e hayran olanlar duyulmuştu. Sonra bazı profesörler de gelmeye başladı. Bunu [...] birçok ekonomi uzmanı Almanların gelişi ve özel şirketlerde çok düşük ücretlerle danışmanlığa başlamaları izledi. Sonra basına sızanlar yanında Almanca yayın yapan ve 1935'ten beri yayınını sürdüren Türkische Post var. [...] [Almanya] Türkiye'de İspanya'da yaptığı gibi bir beşinci kolu sivil halk arasında propaganda ile dost kazanma için kurmuştur ya da kurmak üzeredir." (Sülker 4, 241)

Sabiha Sertel, aralarında İstanbul Üniversitesi'ne uluslararası saygınlık kazandıran edebiyat tarihçisi Erich Auerbach gibi bilim adamlarının da bulunduğu, Türkiye'ye yeni gelmiş Alman üniversite hocalarından bazılarının Yahudi mülteciler olduğundan söz etmez. Ama Türk basınındaki faşist eğilimlere dikkat çekmekte elbette haklıydı. *Cumhuriyet* gazetesinin başyazarı Yunus Nadi, Almanya'ya duyduğu sempatiyi gizlemiyordu. İşte bu bağlam, faşizmin sinsi etkilerinden söz ederek uluslararası dayanışmayı vurgulayan Nâzım'ın 1930'ların ortalarında yazdıklarına yeni bir siyasi önem kazandırıyordu. Nâzım bunu, sansürü atlatmak için akıllıca stratejiler izlediği, anlatı tarzındaki şiirlerinin en güzellerinden olan *Taranta-Babu* (1935) ve *Şeyh Bedreddin*'le (1936) başardı.

Ekim 1935'te Mussolini'nin Habeşistan'ı (Etiyopya) işgali sağcı basında destek bulurken, liberal gazeteciler endişelerini dile getirdiler. Türkiye'nin İtalya'yla müttefik olduğu bahanesini öne süren hükümet, dış politikaya yönelik her türlü eleştiriyi yasakladı. Bu ortamda, anti-faşist bir kitapçık için yayıncı bulmak kolay değildi. Nâzım 1936 yılında yayımladığı "Alman Faşizmi" başlıklı eleştirisini bastırabilmek için borç almak zorunda kalmıştı (Sülker 4, 40). Bir yıl önce, "İtalya'da Habeşistanlı Genç"

başlıklı anlatı şiirini bastırmaya çalışırken de benzer zorluklarla karşılaşmıştı. Bu şiirin çeşitli bölümleri, önce 18 Eylül 1935 tarihli haftalık *Yedigün* dergisinde, bir ay sonra da *Aydabir*'de yayımlandı. Ama böyle tahrik edici bir başlık taşıyan bir kitabın yasaklanacağı kesin olduğundan, Nâzım esere *Taranta-Babu'ya Mektuplar* şeklinde şifreli bir isim vererek sansürü atlattı. 1935'in sonuna doğru çıkan bu ince kitap, faşizme karşı mücadelenin yandaşlarından Henri Barbusse'e ithaf edilmişti.

Hem içerik hem de biçim açısından yenilikler taşıyan *Taranta-Babu*, yan yana getirdiği günün gazete haberlerini ve Etiyopya'nın sıradan insanlarının yaşamlarına ilişkin lirik gözlemleri, faşizm üzerine acımasız bir eleştiriyle iç içe dokur. Bir yandan Mussolini iktidarı altındaki Roma'da yaşanan baskı ve sefalet imgeleri verilirken, öte yandan anlatıcının Habeşistan'daki köyündeki günlük yaşama dair anıları, İtalyan işgalinin getirdiği ölüm ve yıkımla tezat oluşturur. Güya yazara İtalyan bir arkadaşı tarafından gönderilmiş olan ve "Roma, 5 Ağustos 1935" ibaresini taşıyan bir mektup, eserin beş sayfalık giriş bölümünü oluşturur. Yazarın arkadaşı, Roma'daki izbe pansiyon odasında, odanın daha önceki kiracısı olan Siyah bir Etiyopyalı gencin yazdığı ve polis tarafından tutuklandığı için postaya veremediği bir deste mektup bulduğunu yazar. Mektupları savaşın pençesinde kıvranan Etiyopya'ya ulaştırma olanağı olmadığından, tercüme edilip Türkiye'de basılmaları için Nâzım'a göndermiştir.

Serbest nazıma dönüştürülmüş, yer yer kısa notların ve açıklamaların da yer aldığı bu mektupları okurken, Etiyopya'daki karısı Taranta-Babu'ya Roma'yla ilgili izlenimlerini aktarmaya çalışan Afrikalı sanat öğrencisinin karmaşık duygularının içinde buluruz kendimizi. Bu yaratıcı biçim, 13 mektuptan oluşan diziye yepyeni bir ifade tarzı kazandırır. Bu tarz, daha tutucu komünistlerin faşizm eleştirilerinden çok farklıdır. Nâzım'ın eleştirisinde, Roma'yı ziyaret eden bir Afrikalı'nın yepyeni bakış açısı ile baskı altındaki bir sömürge insanında siyasi bilincin uyanışı birleşir. Mektupların tonu lirik bir övgü, polemik tarzı protesto ve hüzünlü bir ağıt arasında gidip gelirken, bu duyguları, Afrika'nın engellenen yaratıcı gücünün simgesi olan Taranta-Babu'yla paylaşma özlemi dile gelir: "benim üçüncü ka-

rım / gözlerim, dudaklarım." Mektup biçimi, Taranta-Babu'nun kırılgan güzelliğinin ve buna bağlı olarak da savaşın harap edeceği kendi halinde bir toplumun sürekli olarak hatırlanmasıyla, mektup yazarının siyasi düşüncelerine duygusal bir bütünlük vererek, iki yönlü bir görüş açısını sürdürür.

Duyguların öne çıkarılması, tarihsel bir bakış açısına sahip mektup yazarını, Roma'nın sanat mirasını şehrin o günkü vahşi haliyle karşılaştırmaktan alıkoymaz:

Roma'da
Roma'yı aradım!..
Burda artık
büyük ustalar mermeri ipekli bir kumaş gibi
kesmiyor;
Floransa'dan rüzgâr esmiyor!..
Ne Dante Aligeri'den şarkılar,
[...]
Roma'nın büyük
Roma'nın geniş caddelerinde bugün;
[...]
yalnız bir kara
yalnız bir kanlı gölge var

Dördüncü mektubun ilk dizeleri ince ironiyi daha da keskinleştirir:

İtalya'nın
nakışlarında güneşler oynaşan ipekli şalları,
Pompei yollarında kara katırlarının nalları,
boyalı kutusunda Verdi'nin yüreği atan
laternası
ve âlâ düdük makarnası
kadar
faşizmi de meşhuurdur
Taranta-Babu.

Geleneksel bir Afrika toplumunun dindarlığı, kapitalist Avrupa'nın çılgınlığını gözler önüne sermek için bir araç olarak kullanılır. Afrika'da insanlar açlıktan ölebilir, ama yalnızca kuraklık nedeniyle:

büsbütün tersine burda bu!..
Bir öyle şaşılası
dünya ki burası,
bollukla ölüyor
kıtlıkla yaşıyor.
Varoşlarda hasta, aç kurtlar gibi
insanlar dolaşıyor
[...]
İnsanları sözle besliyorlar,
domuzları patatesle...

Kısacası faşist sistem, Taranta-Babu'nun geniş bedeniyle özdeşleştirilen doğanın ritmini ve bolluğunu kötüye kullanır:

Düşün beni
kollarım, senin üç çocuk doğurmuş
geniş kalçalarındayken...

Diğer mektuplar Vatikan'ın şatafatlı zenginliğini, Mussolini'yi finanse eden eli sıkı bankerleri ve ipek mendillerine gamalı haçlar işleyen D'Annunzio ve Marinetti gibi "faşist edebiyatın dâhileri"ni hicveder. Bir mektubun tamamı, bir gazete haberine göre "Habeşistan'da tatbik edilecek olan bir ölüm ışığı" bulmuş olan, mültimilyoner bilim adamı Marconi'ye ayrılmıştır. Mektup yazarı bu büyük bilim adamı hakkında, "yaparak / kulluğunu kara gömlekli Benito'nun, / boyanacak dirseklerine kadar / kardeşlerimin kanıyla" der. Son mektuplar "İtalyan kuvvetlerinin Habeşistan'da harekete geçmeleri için... baharın gelmesi"ni beklediklerini duyuran başka bir gazete haberiyle başlar. Söz konusu haber, ölüm anında Afrika baharının uyanışı ve Taranta-Babu'nun bronz tenli güzelliğiyle ilgili imgeler uyandırır:

Ne tuhaf şey Taranta-Babu!
Kapımızdan içeri ölüm
kolonyal şapkasına
bir bahar çiçeği takıp girecek..

Geveze Mussolini için, hava kuvvetlerini gönderdikten sonra, "salçalı makarna yemeğe gitti" diyen mektup yazarı, karısına, "seni öldürmeğe geliyorlar / Karnını deşip / barsaklarının / kumun üstünde aç yılanlar gibi kıvrandıklarını / görmeğe geliyorlar" diye seslenir.

Yazar, yine gazete alıntılarını kullanan ve sonsöz yerine geçen, düzyazı şeklindeki son mektupta, gelecekle ilgili olarak, "beni kurşuna dizen namlular, sonra gelip senin memelerinde kırmızı delikler açacak" der. İnsanların hâlâ Mussolini'nin muhteşem toplumsal reformlarını övdükleri ve Afrika'ya medeniyet götürdüğünü söyledikleri bir dönemde, bu dehşet ve ölüm imgeleri, okuyucuyu şoka uğratarak, faşizmin gerçek yüzünü görmesini sağlamayı amaçlar. Yine de yaklaşan felaketin kesin işaretlerine rağmen, şiirin bir bütün olarak yarattığı etki garip bir şekilde coşturucudur. Bu şiir, Afrikalı keçilerin "kıvırcık uzun tüyleri"ne ve "memelerinden iki kol ışık gibi akan sütleri"ne kadar varan ayrıntı zenginliğiyle, her şeyden önce, yaşama duyulan sarsılmaz bir bağlılığı dile getirir. Faşizmin sıradan insanların yaşamlarına yönelttiği tehdit büyük bir açıklıkla dile getirilirken, savaşın savunmasız insanlar üzerindeki yıkıcı etkisini anlatmak için son derece yaratıcı bir anti-faşist söylemden yararlanılır. Mektup yazarının kuşkucu sesini kullanan şair, faşist tehdidi küçümsemediği gibi, devrimin zaferi hakkında da kolay vaatlerde bulunmaz. Tarih üzerine düşüncelerinin yalnızca bir noktasında, bir meydan okuma sezilir:

Dinle bak:
zincirlerini kırıyor
Roma'nın varoşlarında SPARTAKUS!..

(A 2, 179-216)

Taranta-Babu Nâzım'ın Batı'da yayımlanan ilk eseriydi. Birkaç ay içinde, Louis Aragon'un editörlüğünü yaptığı sol görüşlü *Commune* dergisinde Fransızca bir çevirisi yayımlandı (Mart 1936).

Fakat Nâzım'ın 1938 yılında tekrar tutuklanmasının ardından yasaklandığı ve yapılan alıntılar mahkemede şairin aleyhine delil olarak kullanıldığı için, Türkiye'de bin bir güçlükle yayımlanabildi. Türk şiiri antolojilerinde uzun yıllar şiirin yalnızca bazı bölümleri, özellikle de Roma'yla ilgili ikinci mektup yer alabildi. Bunun sonucunda, Nâzım'ın bizzat Roma'yı ziyaret ettiği ve Etiyopyalı bir kadınla evlendiği söylentileri bile yayıldı; bu da, farkında olmadan Nâzım'ın hayal gücüne yapılmış bir övgü olarak kabul edilebilir.

Bu sıkıntılı yıllarda Nâzım'ın üretkenliği olağanüstüydü. 1936 yılında, tarihsel şiirlerinin en iyilerinden biri olan ve Ortaçağ'da Osmanlı İmparatorluğu topraklarında çıkan bir köylü ayaklanmasına yeni bir siyasi anlam yükleyen 14 bölümlük *Şeyh Bedreddin Destanı*'nı yayımladı. Edirne yakınlarındaki Simavne isimli küçük kasabada doğan Bedreddin, sıra dışı bir İslam düşünürüydü. Nâzım gibi kozmopolit bir aileden gelen Bedreddin'in babası Simavne kadısı, annesi ise Hıristiyanlık'tan dönme bir Müslüman'dı. İstanbul'un henüz Bizans'ın başkenti olduğu dönemde, Türk ve Rum nüfusun birlikte yaşadığı bir yörede yetişti. Konya, Edirne ve güzel bir Çingene'yle evlendiği Kahire'de eğitim gördü. Uzun yıllar din hocalığı yapan Bedreddin, görüşlerini dinle ilgili vecizelerden oluşan *Varidat* başlıklı bir kitapta topladı. Daha sonra Edirne'ye dönerek, Osmanlı sarayının hizmetinde, sözü geçen bir kadı ve ilerici görüşleri olan bir dinî lider haline geldi. 1413 yılında yeni Padişah I. Mehmed tarafından sürüldüğü İznik'te daha radikal görüşler edinerek otorite karşıtı bir düşünür olarak ün saldı. Simavî tarikatı tarafından benimsenen görüşleri, toplumsal koşullara yönelik bir eleştiriye dönüştürüldü ve taraftarları, özellikle de Mustafa, Bedreddin'in adına Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların desteklediği bir ayaklanma örgütledi. İslamî düşüncenin temeli olan her şeyin Allah'a ait olduğu düşüncesi, feodal toprak mülkiyeti ve kulluk sistemine meydan okumanın zeminini oluşturdu. Üç yıl süren bir mücadeleden sonra, 1417'de, ayaklanma padişahın kuvvetleri tarafından bastırıldı; 1420 yılında da Bedreddin yakalandı, yargılandı ve asıldı. Bedreddin'in 4000 adamı da öldürüldü (Eyüboğlu, 182-187).

Nâzım daha 1929 yılında yazdığı "Kablettarih" başlıklı bir şiirinde, Bedreddin'in idamına değiniyordu (A 1, 110-111). O sıra-

lar Nâzım'la birlikte hapiste bulunan Nail V.'ye göre, Nâzım 1933 yılında Bursa Cezaevi'ndeyken bu konu üzerine uzun bir şiir yazmaya başlamıştı. Hatta yazdıklarını okuyarak, geceleri koğuş arkadaşlarını uyutmuyordu (Çakırhan'la görüşme, Mart 1996). Şiirdeki bazı karakterler de, şairin hapishane arkadaşlarına benzer. Nâzım'ın, İslam ilahiyatçısı Mehemmed Şerafeddin'in 1925 yılında yayımladığı, Bedreddin'in kahramanlıklarını küçümseyerek ele alan *Simavne Kadısı Oğlu Bedreddin*'i okuyunca duyduğu tepkileri dile getiren giriş yazısı, sonuçta ortaya çıkan 50 sayfalık şiire çerçeve oluşturur. Hapishanede gece geç saatlerde bu kitabı okuyan Nâzım'ın dikkati, bitişik hücrelerde idam edilmeyi bekleyen diğer mahkûmların zincirlerinin şakırtılarıyla dağılır. Bedreddin ve müridi Mustafa'nın fikirlerini özümsemeye uğraşırken, şairin ruhu acıyla dolar. "Bir aspirin olsa" der, "Kendimi biraz daha zorlıyabilsem, başım böyle gözlerimi bulandıracak kadar ağrımasa, çok uzak yılların kılıç şakırtıları, at kişnemeleri, kırbaç sesleri, kadın ve çocuk çığlıkları içinde iki ışıklı ümit sözü gibi Bedreddinle Mustafanın yüzlerini görebileceğim" (A 2, 225).

Bu giriş, Nâzım'ın kendi yaşantısını yansıtan bir anlatım çerçevesi kurarken, aynı zamanda hapishanenin kısıtlamalarının ve bu kısıtlamaların getirdiği korku, hayal kırıklığı ve uykusuzluğun, şairin imgelem gücünü nasıl şahlandırabileceğini etkili bir şekilde gösterir. Ana anlatı bir düş biçiminde olup Mustafa'nın beyaz gömlekli bir müridinin şairi XV. yüzyıla geri götürmek üzere hapishane penceresinde belirmesiyle, zaman içinde çıkılan bir yolculuktur. Ardından gelen 15 bölüm şiir ile düzyazıyı, tiyatroyu çağrıştıran sahneler ile folklorik motifleri birleştirir ve Bedreddin'in yenilerek Osmanlıların elinde can vermesi, müritlerinin de vahşice katledilmesiyle son bulur. Şiir geleneksel destan özellikleri taşısa da, Nâzım avangard sanatın deneysel tekniklerini tamamıyla bir kenara bırakmaz. Eserin yeniliği şimdiki, geçmiş ve gelecek zamanları iç içe geçirmesinden ve Bedreddin'in Ortaçağ seferini çağın komünizm davasına bağlamasından kaynaklanır. Nâzım'ın okuduğu kaynakta Bedreddin ve Mustafa'ya atfedilen sözler, geleneksel şiirsel ritimler ile Türk halk türkülerinden parçaları kaynaştıran ve etkili diyalog unsurları taşıyan karmaşık bir şiirsel montaj yoluyla güncel gönderme-

lerle birleştirilirken, çarpıcı tabiat tasvirleri de devrim güçleri ile doğanın diyalektiği arasında bir paralelliğe işaret eder.

Şair, düşsel anlatı sayesinde, padişahın Bursa ipeklileri ve çinilerle süslü bolluk içindeki sarayından, yasak bölgede sazan avladığı için hapishanede idamı bekleyen kocasına ağlayan yalınayak kadının ve aç çocukların beklediği, sıtmayla kavrulan İznik Gölü kıyılarına kadar, çok çeşitli karakterlerden ve durumlardan söz etme olanağı bulur. Bedreddin bu manzara karşısında öyle dehşete düşer ki, ilmî çalışmalarını bir kenara bırakarak, insanları ağaların ve beylerin kılıçtan geçirilmesi ve halkın ıstıraplarına son verilmesi için silaha sarılmaya çağırır. Müritleri Mustafa ve Kemal, efendilerinin elini öpüp hayır dualarını aldıktan sonra, atlarına atlayarak Anadolu'nun diğer bölgelerinde isyan bayrağını yükseltmek üzere yola çıkarlar. Bedreddin etnik azınlıklara ayrımcılık uygulayan yasaları da kaldırmak istediği için, Mustafa, Yahudi dönmeler ile adalı Rumların desteğini de kazanır. Bedreddin, Batı Anadolu ağalarının yenilgiye uğratılmasının ardından, padişahın ordunun önüne düştüğü ve karşı saldırıya hazırlandığı yolundaki haberlere rağmen, seferin boyutlarını genişletmek için Balkanlar'a yönelir.

Şiir, Bedreddin'in, kızıl ve yeşil bayraklar altında, hep birlikte aynı türküleri söyleyen, Mustafa'nın kumandası altındaki Türk köylüler, Rum gemiciler ve Yahudi tüccarlardan oluşan 10.000 müridinin padişahın ordusunun karşısına çıktığı dokuzuncu bölümde doruğuna ulaşır:

Hep bir ağızdan türkü söyleyip
hep birlikte sulardan çekmek ağı,
demiri oya gibi işleyip hep beraber,
hep beraber sürebilmek toprağı,
ballı incirleri hep beraber yiyebilmek,
yârin yanağından gayrı her şeyde
her yerde
hep beraber!
diyebilmek
için
on binler verdi sekiz binini..

(A 2, 246)

1936 yılının koşulları düşünüldüğünde, bu dizeler faşist tehdit karşısında bir dayanışma çağrısı olarak okunabilir. Nâzım'ın "birliğe" olan inancı o kadar etkileyici bir şekilde dile getirilir ki, Bedreddin'in mücadelesi farklı toplumsal gruplar, dinler ve ırklar arasındaki ayrılıkların aşılması gerekliliğine dair ölümsüz bir simge haline gelir.

Savaşın sonunda Mustafa ve yandaşları feci kayıplar vererek yenilirler. Bu noktada destanın coşkulu anlatımı, modern şairin kederli düşünceleriyle kesilir:

> Tarihsel, sosyal, ekonomik şartların
> zarurî neticesi bu!
> deme, bilirim!
> O dediğin nesnenin önünde kafamla eğilirim.
> Ama bu yürek
> o, dilden anlamaz pek.
>
> (A 2, 247)

Tam da burada, siyasi çözümleme ile şiirsel imgelem arasındaki gerilim ortaya serilir. Aynı sayfadaki dipnot, daha keskin Marksistlerin itirazlarını sezinler gibidir: "Vay, kafasıyla yüreğini ayırıyor; vay, tarihsel, sosyal, ekonomik şartları kafam kabul eder amma, yüreğim yine yanar, diyor. Vay, vay, Marksiste bakın!" Nâzım'ın böyle düşünecek olanlara verdiği yanıt, haklı olarak büyük yankı bulmuştur: "Marksist, bir 'makinaadam', bir ROBOTA değil, etiyle, kanıyla sinir ve kafası ve yüreğiyle tarihî, sosyal, konkre bir insandır."

Nâzım siyasi mücadeleyi güçlendirmek için yüreğin dilini kullanır. Örneğin, başkaldıranların idamlarını tasvir eden bir sahnede Mustafa'nın ağıtı siyasi bağlılık için bir örnek oluşturur. "Çıplak boyunlar yarıldı nar gibi" dizesindeki ıstırap tablosu, düzyazı şeklinde kaleme alınmış olan on birinci bölümdeki boyun eğmez bir kararlılıkla dengelenir: "Serbest insan ve esir... ezenler ve ezilenler, nihayet bulmaz bir zıddiyette birbirine karşı göğüs gererek bazen el altından, bazen açıktan açığa fasılasız bir mücadeleyi devam ettirdiler." Nihayet, on dördüncü bölümde, bizzat Bedreddin yakalanır ve pazar yerinde bir ağaca ası-

lır. Fakat metin burada, kötümser bir şekilde son bulmaz. Yine düzyazı şeklinde kaleme alınmış olan son bölümlerde Bursa Cezaevi'ne geri döneriz. Artık şafak sökmüştür ve daldığı hayalden uyanan şair, koğuş arkadaşlarına, beyaz gömlekli haberciyle çıktığı destansı yolculuktan söz eder. Fakat arkadaşı Şefik cam kenarında asılı gömleğine işaret ettikten sonra, gömleğini giymeden önce şöyle der: "Sen... yolculuğu Mustafa'nın müridiyle değil, benim gömleğimle yapmışsın." Ne var ki, şairin hayali yalnızca bir fantezi olarak sunulmaz; anlatılanlar Balkan Savaşları sırasında, dokuz yaşındayken dedesinden Bedreddin'in hikâyesini dinlemiş olan Ahmed adlı bir başka mahkûm tarafından doğrulanır.

Nâzım daha sonraları, "biraz aceleye gelen ve ancak yarısı yazılabilen" (B 1, 18) diye söz edeceği kitaptan tam anlamıyla hoşnut kalmadığından, siyasi olduğu daha açık olan "Millî Gurur" başlıklı bir sonsöz eklemişti. Bu bölüm, muhtemelen tüm kitabın toplatılma tehlikesini azaltmak için, ayrı bir kitapçık olarak basıldı. Kitapçığa eklenen ve Ahmed ile şair arasında geçen konuşmayla, Nâzım yurtseverlik kavramından ne anladığına açıklık getirir. "Millî bir gurur duyuyorum" der Ahmed, "çünkü derebeylik tarihinde bile bu milletin emekçi kütleleri (yani nüfusunun onda dokuzu) Sakızlı Rum gemiciyi ve Yahudi esnafını kardeş bilen bir hareket doğurabilmiştir" (A 2, 271). Nâzım'ın tarih karşısında tavrı, yalnızca geçmişin acılarına feryat etmekle kalmayıp geçmişten ders çıkarmaya da kararlı bir şairin tavrıdır. Nâzım'ın tutumu şu ünlü dizelerde dile gelir:

> Ne ah edin dostlar, ne ağlayın!
> Dünü bugüne
> bugünü yarına bağlayın!
>
> (A 2, 273)

Şairin başarısı, Osmanlı tarihini antika meraklılarının elinden kurtararak, esin veren bir güçle donatmasında yatar.

Şeyh Bedreddin'in, sonradan eklenecek sonsöz bölümü olmadan yayımlanması bile epeyce gürültü koparmıştı. O sıralarda, bütün sol görüşlü yayınları yasaklamak amacıyla Mussolini'nin

faşist modeline dayanan yeni ceza yasalarının (meşhur 141. ve 142. maddeler) Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na girmeye başladığı düşünülürse, aslında, kitabın basılması bile bir mucizeydi. Nitekim, bu kitaptan sonra, Nâzım'ın eserlerinin Türkiye'de yayımlanması için 30 yıl beklemek gerekecekti. *Şeyh Bedreddin* hem soldan hem de sağdan olumlu ve olumsuz tepkiler aldı. Şiirsel özellikleri, ayrıntılarının canlılığı ve ritminin ahengi nedeniyle övgü topladı. Daha güncel değerlendirmelerde, araştırmacı Talât Sait Halman, eserin Nâzım'ın "gerçek başyapıtı" olarak kabul edilebileceğini söylerken (Halman, 28), Randy Blasing ve Mutlu Konuk 1994 yılında Nâzım'ın şiirlerini derledikleri çalışmalarında, "Millî Gurur" başlıklı sonsöz kısmı hariç olmak üzere şiirin tümünün İngilizce çevirisine yer verdiler. Fakat özellikle komünist cepheden olmak üzere, diğer okurlar şiiri aşırı duygusal ve milliyetçi olmakla eleştirdiler. Nâzım, dokuzuncu bölümün sonunda yer alan ve yaklaşımının "etiyle, kanıyla sinir ve kafası ve yüreğiyle" bir insanın yaklaşımı olduğunu savunan dipnotu, işte bu tür eleştirilere karşılık vermek için düşmüştü (A 2, 247).

Nâzım'ın siyasi tavrı, 1930'ların ortalarında yayımladığı, Alman faşizmine ve ırkçılığına saldıran çalışmasında daha da belirgindir (*Alman Faşizmi ve Irkçılığı*, A 24, 258-254). Bu 96 sayfalık kitapçık, Batı kapitalizmini korumaya yönelik gerici bir sistem olan faşizmin işlevini çözümlerken birçok kaynaktan yararlanır. Nâzım, Almanya ve İtalya'nın Kuzey Afrika'nın doğal kaynakları üzerinde tekel kurmayı ve kendi ekonomilerini güçlendirmek için pazarlarını genişletmeyi planladıklarını öne sürer. Irkçı teoriler geliştirmelerinin nedeni Afrika ve diğer ülkelerdeki egemenliklerini haklı göstermektir. Thyssen çelik firması, Hitler'in dış politikasına, en az Alfred Rosenberg'in teorileri kadar esin kaynağı olmuştur. Nâzım'ın faşizme karşı mücadeleye bir katkısı da, *Kan Konuşmaz* adlı romanıdır. Nâzım 1934 yılında Bursa Cezaevi'nden çıkarken, koğuş arkadaşlarına, bir romanında kendilerine yer vereceğine söz vermişse de, gerçekte, söz konusu romanın ne kadarını hapisteyken planladığı belli değildir. Şair özgürlüğüne kavuşup Piraye'le evlendikten sonra, sorumlu bir koca olmak ve Piraye'nin çocuklarına babalık

etmek için yaşamına bir çekidüzen vermesi ve düzenli bir gelire sahip olması gerektiğinin farkındaydı. Bu nedenle, arkadaşı Naci Sadullah'ın, Zekeriya Sertel'in sahibi olduğu *Son Posta* gazetesinde yayımlanmak üzere bir roman yazma önerisini kabul etti. Sertel, romanın siyasi mesajı hakkındaki kaygılarını belirtse de, roman 29 Mayıs 1936 tarihinde, Orhan Selim takma adıyla tefrika edilmeye başladı ve Eylül ayında sona erdi. Sertel ve Nâzım arasında hararetli tartışmalardan sonra, siyasi mesaj bir ölçüde yumuşatıldı ve kışkırtıcı olan son paragraf çıkarıldı. Nâzım, *Son Posta*'nın kendisiyle yaptığı söyleşide, romanın parmak bastığı konulara açıklık getirerek şöyle diyordu: "Aynı muhitle insan arasındaki münasebet bir değildir. İnsan, kendisini çevreleyen doğayı, toplumu da biçim değiştirerek kendi tabiatını da etkiler. Ve işte Orhan Selim de bu olgu üzerinde durmak istiyor" (Sülker 4, 222).

Arka planını işgal altındaki İstanbul'un oluşturduğu roman, kısmen emekçilerin işgal güçlerine karşı direnişini, kısmen de yoksulluk temasını ve zenginlerin fakirler üzerindeki baskısını ele alır. Bildik bir romantik motifi kullanarak, yanında çalıştığı zengin ailenin oğlu Seyfi Bey tarafından baştan çıkarılan hizmetçi kız Gülizar'ın hikâyesini anlatır. Gülizar hamile kaldıktan sonra işini kaybedince, merhametli, iyi kalpli bir komşusu ona destek olup sahip çıkar, evini açar, ama çok geçmeden bu kadının oğlu Nuri Usta'nın Gülizar'ı orospu gibi kullandığı dedikoduları yayılır. Aydın bir insan olan Nuri, Gülizar'la evlenmeye karar vererek hamileliğin sorumluluğunu üzerine alır ve Gülizar'ın oğlu Ömer'e babalık eder. Bir süre için her şey yolunda gider, hatta Ömer yetişip avukat olur. Ama yoksulların kaderi, kolay kolay pes etmeyen Seyfi Bey'in simgelediği zenginlerin elindedir hâlâ. Seyfi Bey gösterişli arabasıyla gezerken Nuri Usta'yı çiğneyerek ölümüne neden olur. Ömer cinayet suçlamasıyla Seyfi Bey hakkında dava açar. Hayatının tehlikede olduğunu fark eden Seyfi Bey, Ömer'in gerçek babası olduğunu açıklar ve aile dayanışması ilkesinden söz ederek Ömer'e soyadını ve mirasını teklif eder: "Şayet ben yarın cezaya uğrarsam senin kanın... nedamet ve esefle isyan etmez mi?" Ama Ömer'den hiç beklenmediği bir yanıt gelir: "Etmez... Zira beşerî alçaklık-

lar karşısında feryatları kanlar değil, şuurlar koparır... Kan Konuşmaz."

Sonradan Brecht'in *Kafkas Tebeşir Dairesi*'nde vurgulayacağı gibi, burada söylenmek istenen, toplumsal sorumluluklarm kan bağından önce geldiğidir. Her iki eserde de mahkeme sahnesi, akılcı yaklaşımın kan bağından gelen önyargı karşısındaki üstünlüğünü vurgulamak amacıyla kullanılır; edebî biçim, eserin temelindeki öğretici amaçla bağdaştırılır. Roman o kadar tutulur ki, yakın arkadaşı Suat Derviş aracılığıyla, Nâzım'dan *Son Posta*'da yayımlanmak üzere yeni bir roman yazması istenir. Ama Nâzım roman yerine, ismini kullanmadan gazeteye düzenli bir köşe yazmayı önerir. Bunun üzerine çarpıcı çizimlerle süslenmiş, güncel toplumsal ve ekonomik sorunlara eğilen, "Halkın Kulağı, Halkın Sesi" başlıklı bir dizi makale yayımlanır (Sülker 4, 225). Nâzım 1936-1937 yıllarında başka gazetelere de yazı yazar. Şairin dış basından izleyebildiği İspanya İç Savaşı'nda yaşanan olaylar, bu yazıların başlıca konularından biridir. Nâzım savaşın patlak vermesinden kısa bir süre sonra, 26 Temmuz 1936 tarihli *Akşam* gazetesinde, Orhan Selim takma adıyla yayımlanan bir makalesinde, konumunu şöyle betimler: "İspanya'da bu en mürteci unsurları teşkil eden asîler muzaffer olurlarsa dünya sulhu, bu sulhün bugün yegâne temeli olan 'demokratik' cephesinden yara alacaktır. İspanya sulh unsuru olmaktan çıkacak harp unsuru olacaktır. Dünya sulhunu korumak için uğraşan bütün milletler, işte bir de bu bakımdan İspanyol hadiselerini heyecanla takip etmektedirler" (A 24, 171). Nâzım'ın dış basından okuduğu, savaşın gidişiyle ilgili çelişkili haberler, *Akşam*'da yayımlanacak başka makalelerin temelini oluşturacaktır.

İspanya İç Savaşı, her ulustan şair ve aydınların bu mücadeleye gösterdikleri ilgi nedeniyle de dikkati çekiyordu. Nâzım 1936 yılında Fransız gazetelerinde Federico Garcia Lorca'nın öldürülmesiyle ilgili haberleri okumuştu. Bu İspanyol şair ve oyun yazarının adını daha önce hiç duymamış olduğundan, hakkında elinden geldiğince bilgi toplamaya girişmiş, ama Türk kütüphanelerinde tüm bulabildiği birkaç sayfalık biyografik bilgi olmuştu. Madrid'in savunmasına yardım etmek amacıyla Şubat 1937'de Uluslararası Tugay'ın oluşturulmasıyla, olayların seyri

değişti. Aralarında İlya Ehrenburg'un da bulunduğu sol görüşlü birçok Avrupalı aydının tugaya katıldığı haberleri Türkiye'ye ulaştığında, Nâzım *Akşam* ve *Tan*'da buna coşkulu bir tepki gösterdi. Bu tutumu öylesine kuşkuyla karşılandı ki, çok geçmeden Babıâli'de şaka konusu haline geldi: "Duydun mu? Nâzım Bilbao'daki Fransız lejyonunda İlya Ehrenburg'la yan yana dövüşüyormuş." – "Nerden duydun?" – "Hayal ettim be birader!!" (Sülker 4, 125). Nâzım tugaya katılmasa bile, 1937 yılında Cumhuriyetçileri desteklemek amacıyla bir kampanya başlattı ve aralarında "Talihsiz Yusuf'un Gemisiyle Barselon'a Seyahat" başlıklı şiirin de bulunduğu çeşitli şiirler yazdı. Nâzım'ın, kayık çalmak suçundan hapse düşen Yusuf'la birlikte faşizme karşı mücadeleye katılma hayallerini dile getiren bu şiir, dönemin ruh halini yansıtır (A 4, 21).

Dört bölümden oluşan şiirin en etkileyici kısmı, şairin İspanya'da Uluslararası Tugay'la birlikte olma özlemini yansıtan "Karanlıkta Kar Yağıyor" (1937) başlıklı son kısmıdır:

Karanlıkta kar yağıyor,
sen Madrit kapısındasın.
Karşında en güzel şeylerimizi
ümidi, hasreti, hürriyeti
ve çocukları öldüren bir ordu.
[...]
Ben ne senin yanına gelebilir,
ne sana bir kasa kurşun,
bir sandık taze yumurta,
bir çift yün çorap gönderebilirim.
Halbuki biliyorum,
bu soğuk karlı havalarda
iki çıplak çocuk gibi üşümektedir
Madrit kapısını bekleyen ıslak ayakların.

(A 4, 28)

Bu şiir Ocak 1938'de *Haber-Akşam Postası*'nda yayımlandı (A 4, 21). O sırada Franco'nun güçleri önemli ilerleme kaydetmekte ve sivil halk Madrid'i terk etmekteydi.

İspanya, Halk Cephesi'nin faşizm karşısındaki ilk büyük sınavını temsil ediyordu. Nâzım açısından, diğer siyasi gruplarla birlikte anti-faşist bir cephe oluşturma düşüncesi, artık İktisat Bakanlığı'nda bölüm şefi olan eski yoldaşı Şevket Süreyya'yla görüşmek gibi çok somut bir biçim aldı. Şair, Nisan 1937'de hapisten çıktıktan sonra, görünüşte bir akraba ziyareti amacıyla Ankara'ya nadir yolculuklarından birini yaptı. Ama yolculuğun esas amacı siyasiydi. Şevket Süreyya 1967 yılında *Yön* dergisinde dizi halinde yayımlanan uzun bir söyleşide, Nâzım'ın dogmatik bir Marksist olmaktan çok toplumsal vicdan sahibi bir şair olduğu düşüncesinden hareket ediyordu. Atatürk'ün de anti-faşist olduğu düşünülürse, faşizme karşı mücadelede ortak bir zemin bulmak elbette mümkündü. Şevket Süreyya Nâzım'a, komünizmin tek çözüm olduğunda ısrar etmeden günün en önemli siyasi ve toplumsal sorunlarına değinilebileceğini belirtmişti. Nâzım Komünist Parti'yle arasına mesafe koyabilse, iki üç ayda bir tutuklanma korkusuyla yaşamasına gerek kalmayacaktı. Şevket Süreyya, Nâzım'ın aklını başına toplayabileceği ve taraf değiştirebileceği umuduyla, şairin hükümetin önde gelen temsilcileriyle tanışmasını da sağladı. Nâzım çok karşı koyduysa da, *Resimli Ay*'da beraber çalıştıkları gazeteci arkadaşı Sadri Ertem de yemekli bir toplantı ayarladı. Davetliler arasında İçişleri Bakanı Şükrü Kaya ile Kurtuluş Savaşı'na katılmış ve İsmet Paşa'nın yakın korumalığını yapmış olan, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer de vardı.

Yemek, Şevket Süreyya'nın Nâzım'ı emniyet müdürüne tanıştırırken yaptığı espriyle sıcak bir havada başladı. Süreyya, "Aradığın yakalandı, onu sana teslim ediyorum" deyince herkes gülmüş ve Nâzım çok geçmeden o her zamanki sıcakkanlı, espirili ve samimi Nâzım olmuştu. İçişleri bakanının gelmesini beklerlerken, Nâzım ile Sökmensüer arasında hararetli bir tartışma başlamıştı. Nâzım kapitalizm, emperyalizm ve dünya devrimi dedikçe, Sökmensüer nazikçe karşılık veriyordu: "Peki ama, bu dediğin kapitalistler, emperyalistler bizler miyiz? Pencereden dışarı bakarsan, Ankara'nın gelişmeye çalıştığını göreceksin. [...] Bu davada hepimize yapacak bir vazife yok mu? Âlime, cahile, memura, şaire?" Hava o kadar rahatlamıştı ki, Nâzım şiirlerinden

birini okumaya razı oldu. İspanya İç Savaşı üzerine etkileyici şiirini okuyunca, sert emniyet müdürünün bile gözleri doldu. Ama Sökmensüer için işin en önemli yanı, bu savaş ile Türk Kurtuluş Savaşı arasındaki benzerliklerdi: "Bu şiirde anlatılan halkın isyanıdır. Tıpkı bizim İstiklâl Savaşımızda olduğu gibi. Ama ne yazık ki hiçbir Türk şairi bu destanı dile getirmedi. Yazık değil mi, Nâzım? Bizim halkımızın isyanı ve savaşı yanında İspanya İç Harbi çocuk oyuncağı kalır. Anadolu destanını yazsana Nâzım sen. Anadolu destanını yaz." Başka şiirler de okundu ve sohbet gecenin geç vakitlerine kadar sürdü. Gayet dostane bir havada ayrılırlarken, Şevket Süreyya Nâzım'a XIX. yüzyıl Fransası'ndan bir anekdot anlatıyordu: "Nâzım, [...] şu Proudhon'un hikâyesini biliyorsun ya? Hani kitabında, ben her akşam yemeğimi polis müdürüyle yer, fakat gene ihtilalimi yaparım diye yazılıydı da, bunu seninle boyuna tartışırdık." Nâzım akrabasının evine emniyet müdürünün arabasıyla bırakıldı.

Şükrü Kaya yemeğe gelememişti, bu nedenle ertesi gün Sökmensüer Nâzım'ı arabayla alarak bakanlığa götürdü. Bu kez ortam çok rahat değildi ve Şükrü Kaya lafı dolaştırmadı:

> "Avrupa ufuklarında kara harp bulutları toplanıyor. [...] Bizler böyle uğursuz yangına karşı, elbette yorgun, teçhizatsız milli kurtuluş askerlerinden on misli güçlü olarak yurdumuzu korumaya hazırız. Bununla beraber, cephe gerimizden de tam olarak emin olmak isteriz. İyi, iyi ama sizin takım çok düşündürüyor Nâzım Bey. [...] Bazı gerçekleri de görmezden gelemeyiz, gizli gazeteler, beyannameler, broşürler, geçtiğimiz yıllarda hep ülkemizde çıkmadı mı? [...] Siz neden yeşillerle uğraşmıyorsunuz da hep hükûmetle uğraşıyorsunuz. Asıl irtica onlar değil mi? Altı okun her umdesi, sizler için de birer dayanak, gelecek garantisi değil mi?"

Bu noktada Nâzım, partiden atıldığını söyleyerek kendisini Türkiye Komünist Partisi faaliyetlerinden ayrı tutmak istedi. Ama bakan hükümet aleyhine sol görüşlü propaganda yapmak için parti üyesi olmak gerekmediğini söyledi; Nâzım da tam bu nedenle kaç kez tutuklanmış ve hapis yatmıştı. Bu nedenle Şükrü

Kaya sözünü hiç sakınmadan devam etti: "Ama biz sizi defalarca uyardık Nâzım Bey, anlamamazlıktan geldiniz, biraz realist olun, Türkiye Komünist Partisi'nin başlıca elemanları şimdi elimizde bizim. [...] Sizi de artık bu kararsız durumunuzdan kurtarmak istiyoruz, onun için burada değil misiniz?" Mesaj gayet açıktı: "Bizden olmayan, bize karşıdır." Kendisine son uyarının yapıldığını fark eden Nâzım, konuşmanın seyrinden tedirgin olmuştu. Görüşme bitip ayrıldığında, bakanın son sözleri hâlâ kulaklarında çınlıyordu: "Ülkeyi karakol karakol dolaşamayacağımı siz de takdir edersiniz. Bir haksızlığa uğrarsanız, elimi seve seve uzatacağımı bilmelisiniz. Bir telefon etmeniz kâfidir" (*Yön*, 20 ve 27 Ocak ve 3 Şubat 1967).

Nâzım hiçbir ödün vermeden İstanbul'a döndü. Politikacıların iltifatları karşısında eğilmeyecek kadar ilke sahibiydi ve özgürlüğünden de ancak bir şairin duyabileceği kadar gurur duyuyordu. Nâzım için özgürlük, eskiden kendisine örnek aldığı Rosa Luxemburg için olduğu gibi, farklı düşünme özgürlüğüydü. Nâzım'ın Marksizm anlayışı aslında hümanist düşünceden esinleniyordu, ama şiirin politikadan ayrılabileceğini düşünenler de yanılıyorlardı. İspanya İç Savaşı'nda Cumhuriyetçilerin kahramanca direnişini öven Nâzım, yine İspanya üzerine ünlü bir şiir yazmış olan, ama işler zorlaşınca devrimci mücadeleyi terk eden W. H. Auden gibi bir dönek değildi. Nâzım, Auden'in anlatım gücü ile Luxemburg'un devrimci coşkusunu birleştiren ve davası olan bir şairdi. Özgürlüğüne yönelik tehditler hakkında kuruntuları yoktu ve İspanya'da dövüşmemiş olsa bile, faşizme karşı mücadelede üzerine düşen fedakârlığı kesinlikle yapmıştı. Ocak 1938'de komünistlere karşı yürütülen geniş kapsamlı bir temizlik kampanyası sırasında, tekrar tutuklandı. Nâzım'ın Marksizmi'nin "iğreti bir gömlek" olmadığı açıktır. Nâzım için politika ve şiir, bir davaya adanmanın kaba iplikleri ile imgelemin daha esnek iplikçiklerinin, *Taranta-Babu*'da söylediği gibi, "hep beraber ipekli bir kumaş dokur gibi" birleştirilmesiyle oluşan tek bir kumaştı.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Harp Okulu ve Donanma Davaları
1938 - 1940

Bu bölümde anlatılacaklardan da anlaşılacağı gibi, 1930'lu yılların sonlarına doğru giderek güçlenen baskıcı ortamda en masum faaliyetler bile yanlış yorumlanmaya açıktı. 30 Aralık 1936 akşamı film stüdyosundaki işinden çıkan Nâzım, her zaman uğradığı kahveye gitti, şapkasını çıkarıp masanın üzerine bıraktıktan sonra, şöyle bir göz gezdirdiği gazetesini de şapkanın üzerine koydu. Böyle yapar yapmaz da, bu hareketin yasadışı bir grubun üyelerine verilmiş gizli bir işaret olduğunu düşünen üç sivil polis tarafından tutuklandı (Sülker 4, 141-143).

Sansaryan Han'da gözaltına alınan ve 13 kişiyle birlikte yasadışı bir örgüte üye olmakla suçlanan Nâzım, 17 Nisan 1937 tarihinde kefaletle salıverilene kadar üç aydan fazla tutuklu kaldı. Siyasi muhalefeti sindirmek için sivil mahkemelere bel bağlanamayacağını düşünen parlamentodaki gerici unsurlar ve yüksek rütbeli askerler başka bir yol izlemeye karar verdiler. Nâzım'ı sivil mahkemelerde komünizm propagandası yapmak suçundan mahkûm ettiremeyeceklerini anladıklarında, sağ görüşlü bir milletvekili şöyle demişti: "Biz onu Divanı harbe mahkûm ettirelim de görsün" (Coşkun, 116). Bundan sonraki kampanyanın, daha Harp Okulu'ndaki olaylar başlamadan, iktidar çevrelerince planlandığı apaçıktı.

Askerî okullar, aralarında köylü ve kentli yoksul ailelerin de bulunduğu çok çeşitli sosyal katmanlardan gelen zeki çocuklar için son derece çekiciydi. Masrafların devlet tarafından karşılandığı ayrıcalıklı bir eğitim olanağı ve itibarlı bir meslek sağladıklarından, bu okullara girmek için kıyasıya bir yarış vardı. Ama öğrenciler askerî düzene ters düşecek düşünceler edinebildiklerinden, zeki genç subaylar yetiştirme amacı bazen ters sonuçlar verebiliyordu. 1930'lu yılların sonlarına doğru, Almanya ve İtalya örneklerinden etkilenen ordu üst kademeleri, giderek daha gericileşmişti. Uzun süredir Genelkurmay başkanı olan Fevzi Çakmak, askerlik mesleğiyle ilgisi olmadığını düşündüğü için askerlerin gazete okumalarına bile karşıydı (Ahmad, 18). Parlak bir askerî geçmişe sahip koyu bir Müslüman olan Fevzi Çakmak, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Almanya'da gözlemlerde bulunmuştu ve siyasi olarak Turancılığa yakındı. Gerek İstanbul Kuleli Askerî Lisesi'nde, gerek Ankara Harp Okulu'nda milliyetçiler ile ilericiler arasında hararetli tartışmalar yaşanıyordu. 1937 yılının ilk aylarında, başlarını Ömer Deniz, A. (Abdül) Kadir, Orhan Alkaya, Necati Çelik ve Şadi Alkılıç'ın çektiği Kuleli son sınıf öğrencileri sol görüşlü kitaplar okumaya başlamış, hatta siyasi konuları tartışmak üzere bir grup oluşturmuşlardı. Orhan Alkaya, diğerlerinin aksine, hali vakti yerinde bir aileden geliyordu. Gruptakiler hafta sonu izinlerinde Orhan'ın evinde toplanarak edebiyat ve siyaset sohbetleri yapıyor, hatta Nâzım'dan şiirler okuyorlardı. Sol düşünceye duydukları yakınlığı gizleme gereği duymuyorlardı. Milliyetçi kanadın önde gelen isimlerinden Süreyya Koç, grubun güvenini kazanmayı ve faaliyetleri hakkında bilgi almayı başarmıştı. Atatürkçülerin görevinin komünizmi ezmek olduğuna hararetle inanan Süreyya Koç'un bu görüşü, ileriki yıllarda orduda yüksek kademelere gelecek olan Fuat Uluç, Saim Sonbaz ve Sami Küçük tarafından da paylaşılıyordu. Fuat Uluç yıllar sonra yayımlayacağı anılarında, "Nâzım Hikmet'in şiirlerini ya hırlayarak ya uluyarak, yahut zırlayarak okurlar çömezleri" diyecekti (Uluç, 65-68).

Süreyya Koç'un grubunun da gözde yazarları vardı ve onlar da milliyetçi şiirler okuyacakları toplantılar düzenlemeye karar verdiler. Solcuları, Sadık Aran'ın Osmanlıların kahramanlıklarına düzdüğü övgüleri dinlemeye zorladıklarında kavga patlak verdi ve Nâzım'ın taraftarları dayak yediler. Solcular durumu üstlerine bildirmeye çekiniyorlar, Temmuz 1937'de mezun olana kadar dikkat çekmemek gerektiğini hissediyorlardı. Yaz tatili gelince, askerî deneyim kazanmaları için Türkiye'nin değişik yerlerine gönderildiler. Ekim ayında yeni akademik yıl başladığında, iki grup Ankara Harp Okulu'nda tekrar bir araya geldi. Bu sefer Süreyya Koç ve arkadaşları, rakiplerini tamamen gözden düşürecek kanıtlar toplamaya kararlıydılar. Ömer aralarında sivillerin de bulunduğu "Köylü ve Halkçı" isimli bir grup kurmuştu. İddialara göre birbirlerine "yoldaş" diye hitap ediyorlar, Ömer Deniz de toplantılarda tartışmak üzere Marx ve Engels hakkında kitapçıklar ya da Gorki veya André Malraux'nun eserlerini dağıtıyordu. Nâzım'ın şiirleri arasında özellikle "Salkımsöğüt" ve *Benerci*'ye hayrandılar. Fuat Uluç'a göre "Melanetin kaynağı Nâzım Hikmet engereğiydi. Hakkında gerekli tedbirler vaktiyle alınmış olsaydı kızılcık dalları bu kadar çok meyve vermeyeceklerdi" (Uluç, 69). Fuat Uluç, Nâzım'ı iyice gözden düşürmek için "Türk kanından değildir" dediği şair hakkında ırkçı laflar da ediyor, "Nâzım Hikmet her şey olabilir, fakat Türk olamaz. [...] yurtsever değildir, vatan hainidir" diyordu (Uluç, 26-29). Küfürlerine Allah'ın adını bile karıştırarak, "Allah ıslah etsin duası da faydasızdır bunlar için. [...] Haklarından Azrail gelir ancak. Fakat o da elini o kadar yavaş tutuyor ki bazen" diye devam ediyordu (Uluç, 134).

Yönetimin gözünde ders kitapları dışında her tür kitap kuşku uyandırıcıydı. A. Kadir sonradan, kinayeli bir şekilde, "Harp Okulu'nda ayaklanma vardı" diyecekti. "Bir tek el tüfeğin kabzasına sarılmamıştı. Ama gene de ayaklanma vardı. Başka türlü bir ayaklanmaydı bu. Kitaplar okunuyordu okulda. Ders kitaplarından ayrı kitaplar okunuyordu. Kimsenin kafası alınıyordu Harp Okulu'nda Balzak'ın, Zola'nın, Tolstoy'un, Anatol Frans'ın, Gorki'nin, Pirandello'nun, Dosteyevski'nin okunmasını. [...] 'İspanya Kurtuluş Savaşı' , 'Yarı Müstemleke Oluş Tarihi'

okunuyordu. Göte'nin *Faust*'u okunuyordu. Gogol, Turgenyef, İbsen okunuyordu" (Kadir, 11). Öğretmen olan babasının kütüphanesindeki kitapların etkisiyle gazeteci olma hayalleri kuran Ömer Deniz Nâzım'ın şiirleriyle öylesine coşuyordu ki, hazır İstanbul'dayken kahramanıyla tanışmayı aklına koymuştu. Ankara'ya gitmeden kısa bir süre önce, Ekim 1937'de, Nâzım'ı İpek Film Stüdyoları'ndaki işyerinde ziyaret etti. Tanışma faslından sonra söze girerek, "Okulda birçok arkadaşlarımla beraber hep sizin eserlerinizi okuruz ve ideolojik tartışmalar yaparak bilgimizi derinleştiririz" dedi (Sülker 4, 128). Bir tuzaktan şüphelenen Nâzım, misafirinin sözünü keserek başından savdı. Ömer Deniz'in ajan olduğunu düşünerek, büyük bir öfkeyle emniyet müdürüne telefon etti ve muhbir olduğu her halinden belli insanları peşine takmaktan vazgeçmelerini istedi. Musluk ya da elektrik tamircisi kılığındaki sivil polislerle yeteri kadar uğraşmıştı; askerî üniforma giyen bir ajanı yutacak kadar aptal değildi.

Göründüğü kadarıyla, Ömer Deniz sadece hayran olduğu bir yazarla tanışmak istemişti ve polis ajanı olduğuna dair kanıt yoktur. İşin acıklı, ama gülünç tarafı, bu kadar masum bir tanışmanın çağdaş Türk tarihinin en kindar cadı avma yol açmış olmasıdır. Ömer Deniz ileride, ilk tanışmalarında Nâzım'ın kendisine ters davranmış olmasına incindiğini söyleyecekti. Bundan üç ay sonra, Aralık 1937'de, Ramazan'ın arifesinde, Nâzım'ın ailesiyle birlikte oturduğu eve uğrayarak bir girişimde daha bulunmaya karar verdi. Bu sefer ceza gerektiren ve kesinlikle dikkatleri üzerine çekecek bir davranışta bulunup Harp Okulu'ndan izinsiz ayrılmıştı (Kadir, 26). Nâzım ile Piraye alışverişe çıkmışlardı. Nâzım'ın üvey annesi, şairle randevusu olduğunu söyleyen Ömer Deniz'den şüphelenmedi. Nâzım Piraye'yle eve döndüğünde, Ömer Deniz'e sert bir şekilde ne istediğini sorduğunda, davetsiz misafir, daha sonra ifadesinde geçecek olan şu karşılığı verdi: "Size olan hayranlığımı söylemiştim. Son günlerde bazı kitaplar okudum. Anlamadığım yerleri var. Birkaç sorum olacaktı." Feuerbach, Marx ve Engels hakkında her şeyi öğrenmek istiyordu. En önemlisi de, Askerî Okul'u bitirdiklerinde genç askerlere neler öğretmeleri gerektiğini soruyordu. Nâzım

anlaşılabilir bir tedbirlilikle, "Sorularının bir bölümünü herhangi bir ansiklopedide bulabilirsin. Ben âlim veya felsefe, iktisat hocası değilim" diye karşılık verdi. Bunların yerine, öğrencilere anayasadaki altı ilkeyi öğretmesini öğütledi. Sonra da orada bulunan herkesi şaşırtan bir şekilde, soğukkanlılığını kaybederek şöyle dedi: "Şimdi benim senden soracağım var. Nişantaşı'nda Vali Konağı'ndaki Selçuk Apartmanı'nda, 3 numaralı dairede oturduğumu kimden öğrendin? Polis verdi değil mi? Hadi çek git bakalım. Bir daha da seni görmeyeyim" (Sülker 5, 23-25). Ankara'ya dönüşünde, Nâzım'la aralarında geçen konuşmayı gururla yoldaşlarına anlatırken, Ömer Deniz'i dinleyenler arasında sağcı grubun muhbirleri de vardı. Milliyetçi grubun üyeleri, Genelkurmay başkanına Ömer Deniz'in Nâzım'ı ziyaret ettiğini ihbar eden imzasız bir mektup yolladılar (Uluç, 105). Yetkililer hemen harekete geçerek, bütün suçları şiire tutkun olmak olan bir grup öğrenciyi tutukladılar.

Ankara Davası

Dünyanın gözleri Moskova'daki göstermelik mahkemelere çevrilmiş olduğundan, 1938 yılında Ankara'daki gizli yargılamalar dikkatlerden kaçtı. Yaşananlar hakkında ancak sanıkların kişisel anıları sayesinde fikir sahibi olabiliyoruz. A. Kadir anılarında, Ocak ayında başlayan ilk tutuklama dalgasını canlı bir şekilde tasvir eder: "Bir gün ders ortasında birden, sınıf kapısı vurulmadan açıldı. İçeriye bir hâkim subay, bir binbaşı, bir okul nöbetçi subayı, silahlı, girdi. Yanlarında bir iki çavuş ve onbaşı da vardı. [...] Binbaşı sert bir komut verdi: Herkes ellerini sıranın üstüne koysun! Hiç konuşma ve kıpırdama yok. [...] Cebinden bir kâğıt çıkardı ve başladı numaralarımızla isimlerimizi okumaya" (Kadir, 13). Daha sonra öğrenciler yurtlara götürüldü ve yastık kılıflarının içine varana kadar tüm özel eşyaları arandı. Yirmi üç öğrenci sorgulanarak okul binasında gözaltına alındı. Öğrenciler ilk önce bir savcı ve Şerif Budak adında bir askerî hâkim tarafından sorgulandılar. A. Kadir'e *Benerci*'nin nüshasını nereden edindiğini sordular.

Edebiyata meraklı başka bir öğrenci olan Şadi Alkılıç'a niçin Nâzım'ın kitaplarını bulundurduğunu sorduklarında, şu yanıtı aldılar: "Kitaplarımın arasında Fuzulî Divanı da var, neden sormuyorsunuz onu?" Soruşturmanın esas amacı, liderlerinin ve okul dışındaki destekçilerinin kimler olduğunu bulmaktı. Sürekli olarak, Nâzım'la sözde bağlantıları hakkında sorular soruldu (Kadir, 60-65).

Nâzım, tutuklandığı 17 Ocak 1938 günü, yeni bir edebiyat dergisiyle ilgili bir projeyi görüşmek üzere kuzeni Celalettin Ezine'ye uğramıştı. Nişantaşı'nda evde kalmaya karar vermiş olan Piraye'nin ise beklenmedik ziyaretçileri vardı: Bir grup polis evi aramak üzere gelmiş, başka bir grup da İpek Film Stüdyoları'na baskın yaptıktan sonra evdeki aramaya katılmıştı. Nâzım'ın evi didik didik edilerek kitaplarına, notlarına ve çalışmalarına el koyuldu. Daha sonra dört polisin tutukladığı Nâzım, geceyi polis merkezinde, bu sefer hangi bahaneyle tutuklandığını merak ederek geçirdi (Kadir, 23). Artık parti üyesi olmadığından ve siyasete pek karışmayıp geçimini sağlamakla meşgul olduğundan, kısa sürede serbest bırakılacağını düşünüyordu. Ama sorgulamadan sonra üç polis eşliğinde üçüncü sınıf bir yolcu vagonunda Ankara'ya sevk edildi (Sülker 5, 42-44). Ankara Askerî Cezaevi, şehrin dışında, kuş uçmaz kervan geçmez, kasvetli bir yer olan Soğukkuyu'daydı. Burada tek başına bir hücreye kapatılan Nâzım, Ömer Deniz'le olan bağlantısı hakkında sorgulandı. Niçin Harp Okulu'ndaki öğrencilere kitaplarını vermişti? Öğrencilere farklı siyasi rejimler hakkında ne söylemişti? Nâzım, Askerî Ceza Kanunu'nun 94. maddesine göre, askerleri askerî disipline karşı kışkırtmakla suçlandığını öğrendi. Ömer Deniz'in ziyaretini polise kendisi bildirdiği için, davanın düşeceğinden emindi. 28 Ocak'ta mektup yazmasına izin verildiğinde, ilk yazdığı kişi elbette Piraye oldu (AM 1, 65). Nâzım hapishanedeki ilk iki ayında yaşadığı duyguları, "Bir Cezaevinde, Tecritteki Adamın Mektupları" başlığı altından toplanan şiirlerinde yansıtır. Hapishaneden yazdığı şiirlerin çoğu gibi, bu şiirlerden ilki de Piraye'ye seslenir:

Senin adını
kol saatımın kayışına tırnağımla kazıdım.
[...]
Bana kendimden başkasıyla konuşmak
yasak.
Ben de kendi kendimle konuşuyorum.
Fakat çok can sıkıcı bulduğumdan sohbetimi
şarkı söylüyorum karıcığım.
(A 3, 139)

Şair, insan sesinden ve yüzünden mahrum olmasının, hem ruhsal hem de fiziksel olarak kötü sonuçları olacağından korktuğunu belli eder. Nâzım hapishane koşullarıyla başa çıkacak gücü Piraye'nin mektuplarından alıyordu. Piraye'nin günümüze ulaşan az sayıdaki mektubundan biri, buna iyi bir örnektir:

"5 Mart 1938

Nâzımcığım
Üzülme. Sen orada sıkıldıkça biz burada daha çok azap çekiyoruz. [...] senin yanında her zaman dünyanın en bahtiyar kadını idim, öyle de kalacağım. [...] Sen en güzel senelerini bana verdin, en güzel aşk şiirlerini bana yazdın, en kuvvetli yazılarını benim yanımda yazdın, bütün eserlerinde benden bir parça var. Yüzündeki birkaç çizgi de benim yüzümden olmadı mı, Nâzım? Seninle ben aynı insanız gibi geliyor bana, sen ağladığın zaman ağlamak, güldüğün zaman da gülmek istiyorum." (AM 1, 68 ve 75)

Ne yazık ki, çok geçmeden Piraye maddi sıkıntıya düştü; artık bakmakla yükümlü olduğu bir ailesi vardı. *Haber* gazetesi ile İpek Film Stüdyoları Nâzım'a olan borçlarını bir seferde ödememişlerdi. Bu nedenle Piraye evinden çıkarak Erenköy'de oturan kız kardeşinin yanına taşınmak zorunda kalmıştı (AM 1, 68 ve 75).

Tecritte geçirdiği günlerden sonra, nihayet Nâzım'ın havalandırmaya çıkmasına izin verildi. "Bugün Pazar" başlıklı şiiri işte böyle bir özgürlük duygusuyla yazılmıştır:

Bugün pazar.
Bugün beni ilk defa güneşe çıkardılar.
Ve ben ömrümde ilk defa gökyüzünün bu kadar benden uzak
bu kadar mavi
bu kadar geniş olduğuna şaşarak
kımıldamadan durdum.
Sonra saygıyla toprağa oturdum,
dayadım sırtımı duvara.
Bu anda ne düşmek dalgalara,
bu anda ne kavga, ne hürriyet, ne karım.
Toprak, güneş ve ben...
Bahtiyarım...

(A 3, 142)

Hapishane duvarlarının gölgesinde, boyun eğmeden, yaşama dört elle sarılan şiirlerinden ilkiydi bu Nâzım'ın.

Yargılamaların hükümet tarafından yönlendirildiği açık olduğundan, Nâzım'ın ailesi üst makamlara başvurmayı denedi. Hem annesi hem de kız kardeşi, en azından kefaletle salıverilmesi için hükümet yetkilileriyle görüştüler. Bir yıl önce Nâzım'ı dostça uyarmış olan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, belki de duruma el koyabilirdi. Nâzım, Piraye ve annesinin Ali Fuat Cebesoy'dan yardım istemelerini önerdi (Kadir, 160 ve 170). 9 Mart 1938'de Ali Fuat Cebesoy, Gemlik'te bir ipek fabrikasını ziyaret eden Atatürk'e eşlik ediyordu. Yemek sırasında Nâzım'ın tutuklanmasından söz açıldığında, Cebesoy, Nâzım'ın başına örülmek istenen çoraplar hakkında Atatürk'ü uyarmak için fırsat kolladı. Ama o gün orada bulunan Nizamettin Nazif'in aktardığına göre, Atatürk'ün askerî disiplinle ilgili bir konuda Genelkurmay başkanının işine karışamayacağını söyleyen Şükrü Kaya, Cebesoy'u bu düşüncesinden vazgeçirdi (Sülker 5, 64-66). Zaten Atatürk de ağır hastaydı ve iktidar ellerinden kayıyordu.

1 Mart 1938'de başlayan yargılamalar, öğrencilerin hâlâ tutuklu bulunduğu Ankara Harp Okulu'ndaki bir askerî mahkemede yapıldı (AM 1, 77). Nâzım, daha önceki davalarda da kendisini savunmuş olan, İstanbullu Avukat İrfan Emin Kösemihaloğlu tarafından savunulmayı ümit ediyordu. Ama yetkililer sa-

nığın ancak Ankara Barosu'na bağlı bir avukat tarafından savunulabileceğinde ısrar ediyorlardı. Sonunda Kösemihaloğlu'nun iki öğrencisi, Ömer Fuat Keskinoğlu ve Saffet Nezihi Bölükbaşı, bir komünisti savunup ünlerini tehlikeye atmayı göze alarak davayı üstlendiler. Ne var ki, hapisteki Nâzım'ı, davadan ancak birkaç gün önce ziyaret edebildiler. Yargı usullerine göre, askerî bir mahkemede bile, görev alacak beş yargıcın hepsinin hukukçu olması gerekiyordu. Ama bu mahkemede yargıçlardan dördü hukuk eğitimi olmayan subaylardı. Mahkemenin hukuk eğitimi görmüş tek üyesi olan Başyargıç Kâzım Yalman, sonradan savunma avukatlarının biri tarafından "korkunç bir sadist" olarak nitelenecekti (Aksoy, 31-35). Hazırlık soruşturmasını yürüten Savcı Şerif Budak da aynı ölçüde gaddardı. Avukatları hizaya getirmek için de Fahri isimli bir yarbay mahkemeye nezaret ediyordu.

Sanık sandalyesindeki öğrenciler için mahkeme ortamı ürkütücüydü. "Toplu bulunduğumuz yerden süngülüler arasında getirdiler bizi mahkeme salonuna" diye anlatacaktı A. Kadir yıllar sonra. "Önde bir sıra sandalye vardı, bu sandalyelerin arkasında bizim ders sıralarından dizilmişti. Bütün sanıklar iskemlelere ve sıralara dağıldık. Bir Nâzım Hikmet eksikti aramızda." Nâzım'ın gelişiyle salon hareketlenmişti: "Üzerine güneş vurmuş ayçiçeği gibi apaydınlık bir yüzle girmişti içeri. Işıl ışıl gülen gözlerini hepimizin üstünde ayrı ayrı, okşar gibi gezdirdi, başıyla hepimize ayrı ayrı selâm vererek sık adımlarla geldi en öndeki iskemleye oturdu." Nâzım'ın üzerinde eski bir palto, başında küf rengi, geniş kenarlı bir fötr şapka vardı. Mahkeme üyeleri yerlerine oturduktan sonra, sanıklar dışarıdan gelen birtakım seslerle irkildiler: Anti-komünistlerin sövgü dolu bağırışları neredeyse binayı yıkacaktı (Kadir, 77). Nâzım kendisini en az 27 sanığın arasında bulmuştu. Bunlardan yirmisi Harp Okulu, ikisi lise, biri Hukuk Fakültesi öğrencisi, dördü de işçiydi. 11 Mart Cuma günü hakkındaki iddianameyi aldı. Askerî Ceza Kanunu'nun 94. maddesine göre üç ana suçla itham ediliyordu: 1) Birden ziyade şahısları hep birlikte amire veya üste karşı itaatsizliğe veya mukavemete teşvik etmek (en az beş yıl ceza); 2) Tahrik sebebiyle, askerî hizmete ehemmiyetli bir zarar gelmişse

isyan muharriki (en az on yıl ceza); 3) Seferberlik isyan muharriki (ölüm cezası). Savcı dört sayfalık iddianameyi okurken sanıkların hepsi sessizce dinlediler. İddianamede Ömer Deniz'in Nâzım'ı nasıl ziyaret ettiği ve sözümona şairden nasıl talimat aldığı anlatılıyordu. Ana delillerden biri, Ömer Deniz ve arkadaşlarının kaleme aldığı, erken kalkmak, idman yapmak, yeni arkadaşlar edinmek gibi 22 kuraldan oluşan "İyi Bir Hayat Tarzının Tanzim Edilmiş Şekli" başlıklı bir belgeydi (Kadir, 41). Daha da tartışılmaz bir kanıt, gruptakilerin edebiyata olan ilgisiydi.

Nâzım'dan başka, diğer sözde elebaşları Ömer Deniz ve Mustafa Ergun da, en büyük suç olan isyana teşvikle suçlanıyorlardı. İlk başta, Nâzım suçlamaları ciddiye almakta zorlandı. Bir öğrenci tarafından ziyaret edilmekten başka ortada bir komplo olduğuna dair bir kanıt olmadığından, beraat edeceğine kesin gözüyle bakıyordu (AM 1, 79). 94. maddeye göre, bir tertip içinde bulunmak için birden fazla kişiyle ilişkiye geçildiğinin kanıtlanması gerekirken, Nâzım yalnızca Ömer Deniz'le konuşmuştu. İlk savunma yapacak olan Nâzım'dı. Ömer Deniz'le iki kere görüştüğünü ve iki seferinde de Ömer'i kendisinin davet etmediğini söyledi. Hatta Ömer Deniz'in ilk ziyaretinden sonra, muhbir olduğundan şüphelenerek (ki bu şüphesini hiçbir zaman tamamıyla gidere memişti) polise haber vermişti (Dinamo, 26). Ömer Deniz'in mahkeme öncesi hazırlık sorgulamalarında verdiği ifade, Nâzım'ı zor durumda bırakacak gibi görünüyordu. Ömer Deniz'in iddiasına göre, ikinci ziyareti sırasında Nâzım kendisine şöyle demişti: "Türkiye'de en büyük tehlike faşizmden gelir. [...] Orduya girince köylü neferlere evvela Cumhuriyet ve sonra komünistliği telkin edeceksiniz" (Coşkun, 124). Ömer Deniz mahkemede, baskı altında alındığını söylediği bu ifadesini değiştirdi. Fakat hâkimler, hazırlık soruşturmalarında alman bütün ifadelerin geçerli olduğuna karar verdiler. Sorgu yargıcı ve savcı aynı kişi olduğundan, bu karara itiraz edilmedi (Sülker 5, 107 ve 110).

Öğrencilere yöneltilen, zararlı kitaplar okudukları suçlaması, başka pek az toplumsal eleştiri kaynağının bulunduğu bir toplumda edebiyatın işlevi konusuna ışık tutan ilginç atışmalara neden oldu. "Elbette ki Gorki'yi okuyacağım, Nâzım Hikmet'i

okuyacağım" diye karşılık verdi A. Kadir. "Nedir bu dünyada zenginlik, fakirlik diye düşündük mü, hemen komünist deniyor. Ben zenginleri sevmiyorum. Komünistlik mi bu sizce? Soruyorum, komünistlik mi? Mahallemizde 'yorgancılar' denen birileri vardı, çok zengindiler, komşumuzdular. Bir akşam bir tabak yemek gönderdiler bize. Koyduk yemeği sofraya. İlk lokma boğazımızda kaldı. Yemek ekşimişti. Namussuzlar, bizi insandan mı saymıyorlardı fukarayız diye? İşte ben o günden beri hiç iyi gözle bakınam zenginlere" (Kadir, 83). Bu konuşma salondakilerin gözlerini yaşartsa da yargıçlar bu gençlerin komünizme kapıldıklarına inanmışlardı. Oturum sürerken, Nâzım sinirli bir şekilde bıyığıyla oynamaya başlamıştı. Disiplin meraklısı askerî yargıçlardan biri, mahkemeye saygısızlık ettiğini söyleyerek Nâzım'ı uyardı. Aynı subayın sürekli tespih çekmekte olduğunu fark eden Nâzım, bu hareketin laik bir ülkede mahkemeye daha büyük bir saygısızlık olduğu karşılığını verdi. Savunmasının son bölümünde, askerî kanunlar önünde bile suç teşkil etmeyen kişisel inançlar ile siyasi eylemler arasındaki farkı vurguladı: "Ben sosyalist değil, ben komünistim. [...] Bu bende bir ideal, bir fikirdir. Komünizm propagandası yapmam ben kimseye. [...] Bir iki askerî okul öğrencisi kandırmakla gelmez komünizm" (Kadir, 95-97).

Savunmalara ayrılan dört günün sonunda, 29 Mart'ta, sanıklar son kez mahkemeye çıktılar. Tepeden tırnağa silahlı 12 askerin salona girmesi, ağır cezaların verileceğine işaret ediyordu. Yargıç Kâzım Yalınan kararı ve cezaları okudu. Nâzım 94. madde uyarınca orduda ayaklanmaya teşvik suçundan 15 yıl hapis cezasına çarptırılmıştı. Cezanın bu kadar ağır olmasında, daha önce yasadışı siyasi faaliyetlerden mahkûm olmuş olmasının da payı vardı. Ömer Deniz de aynı suçtan dokuz yıla mahkûm olmuş, ama 21 yaşından küçük olduğu için cezası yedi buçuk yıl indirilmişti. Geriye kalan 27 sanıktan 23'ü, haklarında geçerli kanıt bulunmadığı gerekçesiyle beraat ettiler. Dört sanık ise 11 ila 14 yıl arasında değişen cezalar aldılar; yaşları 21'in altında olanların cezaları beş ila altı yıla indirildi. Beraat edenler bile subay olma haklarını yitirdiler (*Tan*, Mart 1967). Annesine ve Piraye'ye yazdığı mektupta bu ağır cezaya tepki gösteren

Nâzım, "Maalesef Dreyfus hadisesinin hükmüne benzeyen bir kararla 15 seneye mahkûm edildim" diyerek, açık bir benzerliğe parmak basıyordu. "Anlaşılan hâkim mevkiinde oturan baylar sadece Nâzım Hikmet'i diri diri mezara gömmek keyfini sürmek istediler." Annesine yazdığı mektupta ise, sonunda "52 yaşında sakat bir gövde ve söndürülmüş bir kafayla" özgürlüğüne kavuşmanın nasıl bir şey olacağını kafasında canlandırmaya çalışıyordu (AM 1, 85 ve 87). Fakat dava temyize gittiğinde adaletin yerini bulacağı umudu hâlâ vardı.

Yargıtay ve Genelkurmay Başkanı

Diğer "isyan" ortaklarının da Nâzım'ın yanma yerleştirilmesi, askerî cezaevinde yaşamı biraz canlandırmıştı. Koğuşlar Harp Okulu'nda olduğundan daha rahattı ve dört arkadaş, Ömer Deniz, A. Kadir, Necati Çelik ve Orhan Alkaya yine bir araya gelmişlerdi. Cezaevi avlusuna çıkmalarına bile izin veriliyor, burada, kavak ve akasyaların altındaki çeşmenin başında toplanıyorlardı. Ali Fuat Cebesoy hapishaneyi ziyaret ettiğinde, kaşarlanmış devrimciler yerine çocuk denecek yaşta bir avuç genç görünce şaşırmıştı. İlk başta, Nâzım'ın kolayca etki altında kalabilecek bu gençlerle bir araya gelmesinin çok tehlikeli olduğu düşünülmüş, ama komutan çok geçmeden yumuşamıştı (Kadir, 159-160). Kitap ve gazete okumalarına ve Nâzım'ın odasının bitişiğindeki bir odada duran masayı kullanmalarına izin verilmişti. Kısa sürede yeni bir "sosyal aile" kurulmuştu. Mahkûmlar yemek pişirme işini paylaşarak, zaman zaman hapishanenin tatsız tuzsuz yemeklerine çeşni katıyorlardı. Sigara içmek de keyiflerden biriydi. Nâzım daha hesaplı olsun diye en ucuz sigaralardan alınması için ısrar ediyordu. Kendisini hayranlıkla izleyen dinleyici topluluğu, şairin esin kaynağıydı; akşamları ağaçların altında oturup sohbet ediyorlar ve birbirlerine şarkılar öğretiyorlardı. Nâzım bazen Cervantes, Balzac, Stendhal, Çehov, Gorki, Jack London ve Charlie Chaplin gibi hayranlık duyduğu yazar ve sanatçılardan söz ediyordu. Akşamları elinde bir paket sigarayla yatağına uzanıp ekonomipolitik üzerine konuş-

malar yapıyor ya da şiir okuyordu. Baudelaire'i ezbere okuyabilen Nâzım, başka kültürlere açık olmanın önemini vurgulayarak, Fransız edebiyatına duyduğu ilgiyi öğrencilerle paylaşıyordu. Herkes yatağına çekildikten sonra, "Ali ile Mustafa" ismini vermeyi düşündüğü bir roman üzerinde çalışıyor, ertesi sabah da öğrenciler yazdıklarını sarı bir deftere geçiriyorlardı (Kadir, 156).

Nâzım'ın bir de beyaz defteri vardı. Bu deftere bakarak, A. Kadir'in deyişiyle, "gürül gürül, dağlardan boşanan sular gibi bir ses"le en son yazdığı şiirlerini okuyordu. Ama Nâzım'ın seslendiği kişi aslında bir başkası, geride bıraktığı karısıydı. Bu deftere Piraye'nin sözlerini not etmişti: "Bir defter al, her gün gördüklerini, duyduklarını yaz. Eminim ki mektupların kadar güzel olacaktır. PİRAYE" (Kadir, 120). Nâzım 24 Mayıs 1938 tarihli mektubunda Piraye'ye, saatinin bozulduğunu, bunun üzerine akrep ile yelkovanı sökerek yerlerine çocuklarının resimlerini koyduğunu yazıyordu (AM 1, 97). Nâzım Piraye hakkında konuşmaktan ve herkese onun ne kadar mükemmel bir kadın olduğunu söylemekten çok hoşlanıyordu: "Çekmediği kalmadı benim yüzünden kadıncağızın" demişti A. Kadir'e. "Bir defasında hapiste kalabalıktık çok. Şöyle kırk kişi kadar vardık. [...] Bilirdi ki bir iki yumurta getirse, arkadaşlarımın gözü önünde yiyemem onu, arkadaşlarımdan gizliyse hiç yiyemem. Kırk yumurta getirirdi ki, onlar da yesinler ve benim de içime sinsin. [...] Sık sık tembellik ârız olurdu bana. O zamanlar kollardı beni.[...] Kapatırdı beni odaya. Kahve üstüne kahve, kahve üstüne kahve. Böyle yazdım 'Şeyh Bedreddin Destanı'nı, 'Alman Faşizmi ve Irkçılığı'nı, Cihangir'de Mühürdaroğlu Nuri Bey'in apartmanının çatı katında" (Kadir, 136).

Temyiz kararını beklerken geçen iki aylık sürede, Nâzım ilk defa kâbuslar görmeye, geceleri bağırarak uyanmaya başlamıştı. Sinirlerini yatıştırmak için resim yapmaya başlayacağını söylüyordu; bu dönemde bazı mahkûmların toplu bir resimlerini bile yapacaktı. Yazar, hatta film yönetmeni olarak parlak bir gelecek hayalleri de kuruyordu. 24 Mayıs'ta teyzesi Sare ve akrabası Ali Fuat Cebesoy Nâzım'ı ziyaret ettiler (Kadir, 159-164). Temyiz kararının çıkması artık an meselesiydi ve Cebesoy ka-

rar hakkında ümitliydi. 28 Mayıs'ta, dönüm noktası olacak telefonu beklerlerken, hapishanede sinirler iyice gerilmişti (AM 1, 99). Hapishane müdürü de dahil herkes o gün erkenden kalkmıştı, ama Nâzım odasında kalmış kitap okuyordu. Diğerleri aralarında İstanbul'a trenle mi, uçakla mı gideceklerini tartışırlarken telefon çaldı. Arayan Orhan Alkaya'nın babasıydı. Oğlunun ve diğer iki kişinin başvuruları kısmen sonuç vermişti; davaları yeniden görülecekti. Ne var ki, Nâzım ve Ömer Deniz'in başvuruları reddedilmişti (Kadir, 172-176). Haberi alan Nâzım odasına döndü ve yatağına uzanarak gözleri tavana dikili, dondu kaldı.

İmdadına yine Piraye'den gelen mektuplar yetişti: "Mektubunu aldım" diye başlıyordu Nâzım'ın 31 Mayıs 1938 tarihli mektubu. "Dünyalar benim oldu. [...] Kuvvetliyim. Bir derecesini geçtikten sonra felaket denen şeyin acısı duyulmuyor. Emin ol içeride benim dünyadan uzak yaşayacağım günler, senin dışarıda, bir başına insanlar arasında geçireceğin yıllara nazaran çok daha ağrısız, ıstırapsız ve üzüntüsüz olacaktır." Nâzım çalışıp para kazanabileceği, eve daha yakın sivil bir hapishaneye sevk edilmeyi ümit ediyordu. En büyük korkusu, çalışma olanağı bulamayacağı Diyarbakır gibi uzak bir yere gönderilmekti. "Beni Sinop, Diyarbekir, filan gibi iş olmayan bir hapisaneye sürmeleri ihtimali var. Bu beni aynı zamanda açlığa mahkûm etmek demektir" (AM 1, 100). Nâzım İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya yazarak, İmralı Adası'ndaki gibi daha modern bir hapishaneye gönderilmesini istedi. Ayrıca annesine de, yetkilileri bu konuda sıkıştırmasını söyledi. Celile Hanım oğlunun isteği doğrultusunda hemen harekete geçerek, 8 Haziran'da Ankara'ya geldi (AM 1, 102). Hapishanede bir sürü masum yüzlü genci gören Celile Hanım'ın gözlerinden yaşlar boşandı. Mahkûmlar arasında paylaştırılmak üzere getirdiği sigaralar, zeytinler, ev yapımı reçeller onları teselli etmeye yetmedi. Ama annesi sanatçı olduğundan, Nâzım üzerinde çalıştığı portreleri nasıl tamamlayacağı konusunda birkaç ipucu almak için bu ziyaretten olabildiğince yararlanmaya çalıştı. Piraye Nâzım'ı ziyarete gelememişti, ama mektuplarıyla kocasını teselli etmeyi sürdürdü. 10 Haziran'da yazdığı mektupta, Nâzım

nereye gönderilirse gönderilsin onun peşinden gideceğine söz veriyordu (AM 1, 103). Nâzım umutsuzluğa kapıldığı bir anda, uzun sürecek mahpusluğunun Piraye üzerinde dayanılmaz bir yük olacağını düşünerek, ona kendisinden boşanmasını önermişti. Piraye'nin cevabı, arkadaşları arasında meşhur olacaktı: "101 seneye mahkûm olsan bile, ben gene senin arkandayım, bunu böyle bil" (Kadir, 181). Nâzım 13 Haziran'da Ankara'daki sivil bir cezaevine nakledildikten kısa bir süre sonra, İstanbul Sultanahmet Cezaevi'ne gönderildi. Hiç değilse, görmek için sabırsızlandığı karısına yakın olacaktı artık. Fakat İstanbul'a nakledilmesi yetkililerin tavrının yumuşadığı anlamına gelmiyordu; tam tersine Nâzım'a başka suçlamalar yöneltmek niyetindeydiler.

Hiç kuşkusuz Nâzım ve Ömer Deniz'e verilen ağır cezalar, sağcı kesimin 1938 yılında belirginleşen siyasi gündemini yansıtıyordu. Almanya ile İspanya'da ve İtalya'nın Habeşistan'ı işgaliyle, faşizmin yükselişi durdurulamaz görünüyordu. Mart ayı ortalarındaki Harp Okulu Davası, Hitler'in en büyük siyasi zaferlerinden biri olan Avusturya'nın ilhakıyla aynı zamana rastlamıştı. Bunu izleyen altı ay içinde, Hitler'in tehditle karışık diplomasi yoluyla Münih Antlaşması çerçevesinde Südetler'i işgal etmeyi başarması, Batı demokrasilerinin zayıflığını her zamankinden daha açık hale getirmişti. Bu gelişmeler Türk ordusu içindeki Alman modeli bir diktatörlük hayalleri kuran grubu iyice yüreklendirmişti. Nâzım ve mahkûm arkadaşları temyiz kararını beklerlerken, Ankara'daki iktidar kavgası iyice kızışmıştı. Atatürk'ün ardından cumhurbaşkanı olacak kişi, Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı İnönü'ydü, ama İnönü sağcıların hükümette giderek artan ağırlıklarına karşı koyacak durumda değildi. Sahne arkasındaki en güçlü kişi Fevzi Çakmak'tı. Dönemin tanıklarından birine göre, "Bu hastalığın [komünizm] kesinlikle önlenmesi için çok radikal bir operasyon yapılması" kararını alan kişi Çakmak'tan başkası değildi (Aksoy, 37).

Fevzi Çakmak amansız bir hasımdı. Kendisi, Birinci Dünya Savaşı öncesinde imparatorluk Almanyası'nda tetkiklerde bulunmuş ve Alman disiplinine hayranlık duyan Türk subayla-

rı kuşağına mensuptu (Weisband, 250-251, dipnot). Fevzi Çakmak Alman birlikleriyle birlikte, Filistin'de Allenby'ın ordusuna karşı bile savaşmıştı. Kurtuluş Savaşı'nda birçok başarı kazandıktan sonra, 1925 yılında genelkurmay başkanlığı görevine getirilmişti. 1944 yılında, 68 yaşında emekli olana kadar da bu görevi yürütecekti. Siyasi kadrolarla, özellikle de gerek başbakanlığı, gerek cumhurbaşkanlığı sırasında İnönü'yle ilişkileri gergindi. İnönü'nün Batı yanlısı eğilimleri ve temkinli tarafsızlığı, Çakmak'ın otoriterliğiyle taban tabana zıttı. *Türkische Post*'un başyazarı General Ali İhsan Sabis'le birlikte, Türk dış politikasının Almanya yanlısı bir çizgide yeniden şekillendirilmesinin en ateşli savunucularından biri olan Çakmak, özel sohbetlerinde İnönü'nün temkinli tavrını korkaklık olarak niteliyordu (Weisband, 247-249). Nâzım'ın temyiz başvurusunun sonucu henüz belli değilken, Çakmak'ın önderlik ettiği sağ kanat, kararın Nâzım aleyhinde çıkması için bastırıyordu. Nitekim, başlangıçta Nâzım'ın durumuna anlayışla yaklaşan İçişleri Bakanı Şükrü Kaya, Çakmak'a, başarılarını taçlandırmaları için Donanma'da da benzer bir temizliğe girişmelerini önermişti. Çakmak 10 Haziran 1938'de, tüm ordu mensuplarına, Komünist Parti üyelerinin sözde faaliyetleriyle ilgili bir bilgi notu gönderdi: Notta, "Bugün, komünist propagandası, bundan on sene evvel yapıldığı gibi 'Bütün dünya işçileri birleşiniz' şeklinde değildir. [...] Astların üstlerinden itimatlarını gidererek ve ordunun temeli olan disiplini sarsmaya giden ve götüren şekillerde yapılmaktadır." Bu bilgi notunun iki amacı vardı: Antikomünist cadı avını yaygınlaştırmak ve mahkemeleri askerî ceza yasalarını daha sert bir biçimde uygulamaya ikna etmek. Çakmak'a göre Harp Okulu Davası, mevcut yasaların ordudaki yıkıcı komünist faaliyetlerle başa çıkmakta yetersiz kaldığını ortaya koyuyordu. Bu nedenle Çakmak, yasalarda önemli değişikliklere gidilmesinde ısrar ediyordu. Çakmak'ın notunun dağıtımından bir ay sonra, 6 Temmuz 1938'de, komünizm propagandasını suç sayan 141. ve 142. maddeler anayasaya eklendi (Sülker 5, 70, 137 ve 251).

13. Nâzım'ın gözaltında tutulduğu Yavuz zırhlısı.

Suya Düşen Adalet

Nâzım daha Ankara'da askerî cezaevindeyken, komünist avı İstanbul'a uzanmıştı. Yeraltı faaliyetlerinin liderleri Hikmet Kıvılcımlı ve karısı Fatma Nudiye Yalçı, 1 Mayıs gösterilerini engellemeye yönelik, beklenen bir operasyonla, 25 Nisan 1938'de gözaltına alınmışlardı. Bunu, 19 yaşındaki Kerim Korcan'ın babasıyla birlikte çalıştığı bir saatçi dükkânına yapılan baskın izledi. Kerim Korcan, Hikmet Kıvılcımlı'nın sahibi olduğu sol eğilimli kitapçıdan kitap ve dergiler satın alıyordu. El koyulan kitapları arasında Nâzım'ın eserleri de vardı. Kerim Korcan baskı altında verdiği ifadede, Erdek'te demirli bulunan eğitim gemisi Yavuz'da teknisyen olarak görev yapan kardeşi Haydar'a kitaplar verdiğini kabul etmişti (Sülker 5, 146). El koyulan eşyalar arasında, Kerim'in kardeşi Haydar'ın deniz astsubayı Seyfi Tekdilek'le çekilmiş bir fotoğrafı da bulunuyordu. Bu fotoğraf nedeniyle sorguya çekilen Seyfi Tekdilek, diğer bağlantılarının isimlerini vermeye zorlandı ve peşinden başka tutuklamalar geldi (Sayılgan, 219). İleride Nâzım'ın en yakın dostlarından biri olacak olan yazar Kemal Tahir de, kardeşi Nuri'nin Donanma'da görevli olması nedeniyle tutuklananlar arasındaydı.

Türk adaleti, artık Yavuz'un komutanının ellerindeydi. Orijinal adı Goeben olan Alman yapımı bu savaş gemisi, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesine neden olarak, 1914 yılında Avrupa siyasetinde tehlikeli bir rol oynamış-

tı (Resim 13). Nâzım, İstanbul'a naklinden kısa bir süre sonra motorla Yavuz'a götürülerek, ana güvertenin 101 basamak altındaki bir ambara kapatılmıştı. Gemi Almanların elindeyken, bu ambarda domuzlar besleniyordu. Ambar su seviyesinin epeyce altında kaldığından temiz hava alınıyordu. Ayrıca gemi o kadar kalabalıktı ki, bazı tutuklular koridorlara bazıları da makine dairelerine koyuluyordu. Yavuz'da yer kalmayınca, yeni gelen tutuklular denizaltı filosunun ana gemisi olan ve koşulların çok daha bunaltıcı olduğu Erkin'e gönderildiler. Bu geminin ikinci güvertesi askerî öğrencilerle tıka basa dolu olduğundan bu insanları barındırmak için tuvaletler bile kullanılıyordu. Başlangıçta Silivri açıklarında demirlemiş olan Erkin, şimdi cezaevi ve mahkeme salonu olarak kullanılıyordu. Hem gerçek hem de mecazi anlamda, adalet suya düşmüştü. Tutuklulardan birinin daha sonra bir dergiye yazdığı makalede belirteceği gibi, zor koşullar tutukluları son derece korunmasız kılıyor, işkence tehdidiyle kendilerine her şey imzalatılabiliyordu (*Medet*, 18 Mayıs 1950). Bu acımasız taktikler insanın aklına Donanma'nın siyasi otoriteden bağımsız hareket ettiğini getirebilirdi, ama filo İzmit Limanı'nda konuşlandırıldığında, Başbakan Celâl Bayar, İstanbul belediye başkanı, Deniz Kuvvetleri komutanı ve askerî mahkeme reisi tarafından resmen ziyaret edilmişti.

Nâzım'ın yıllar sonra Şilili şair Pablo Neruda'yla yaptığı bir sohbet sırasında aktardığı gibi, tutuklular çeşitli biçimlerde aşağılanıyorlardı:

> "Türk Donanmasını isyana teşvik etmekle suçlanan Nâzım'a cehennem azabı çektirilmişti. Mahkeme bir savaş gemisinde yapılmıştı. Nâzım bana ayakta duracak hali kalmayana kadar geminin kaptan köprüsünde yürütüldüğünü, daha sonra da dışkıların yerden yarım metre yükseldiği tuvaletlerin bir bölmesine kapatıldığını söylemişti. Şair kardeşim gücünün tükendiğini hissetmiş. Kokudan başı dönüyormuş. Daha sonra birden aklına gelmiş: işkencecilerim beni izliyorlar, yıkılmamı bekliyorlar, acı çektiğimi görmek istiyorlar. Gücünü toplayıp başını dik tutmuş. Önce hafiften, daha sonra biraz daha yüksek, sonra da avazı çıktığmca şarkı söylemeye başlamış. Bütün

şarkıları ve hatırlayabildiği bütün aşk şiirlerini, kendi şiirlerini, halk türkülerini, halkın savaş ilahîlerini okumuş. Bildiği her şarkıyı, türküyü söylemiş. Bu şekilde pisliği ve işkencecilerini yenmiş." (Neruda 1977, 195-196)[1]

Şiir okumak Nâzım'ın moralini yükseltmiş olabilirdi, ama haksız yere hapsedildiği gerçeğini değiştirmiyordu.

Gemiler sürekli yer değiştirdiğinden, avukatların, akrabaların ya da arkadaşların olup bitenlerden haberdar olmaları olanaksızdı. Nâzım da Yavuz'dan Erkin'e nakledilenler arasındaydı. Ama anlaşıldığı kadarıyla, ailesinin çevresi geniş olduğundan Nâzım'a işkence yapılmamıştı. Sonunda gemiden karısına bir mektup yazmasına izin verildiğinde (zarfın üzerindeki damga 16 Temmuz 1938 tarihini taşır), yalnızca, hapishaneden gelirken elbiselerini toplamaya fırsat bulamadığını yazacaktı (AM 1, 110). Annesi Celile ve kız kardeşi Samiye Nâzım'm artık Sultanahmet'te olmadığını öğrenir öğrenmez, soluğu Erenköy'de yaşayan Şükrü Okan isimli bir amiralin yanında aldılar. Celile Hanım kendisini tanıtarak, adı hâlâ bir ağırlık taşıyan eski Osmanlı devlet memuru Enver Celâleddin Paşa'nın kızı olduğunu söyledi. Amiral, Nâzım'ı Erkin gemisinde ziyaret etmelerini sağladı (Aydemir 1986, 226-230). 17 Temmuz'da gerçekleşen ziyaret için uzun bir yolculuk yaptılar; önce otobüsle Silivri'ye, oradan da askerî bir tekneyle Yavuz'a gitmeleri gerekti. Gemide görüştükleri amiral, emir subaylarından birine bayanları Erkin'e götürmelerini emretti. İğrenç kokulu tuvalette geçen günlerden sonra, kendisini üst güvertede, yüksek rütbeli subaylarm eşliğinde annesi ve kardeşiyle yemek yerken bulan Nâzım, şaşkına dönmüştü. Kendisinin de sofraya davet edildiğini ancak subaylardan birinin, "Yemeğinizi soğutmayın" demesiyle anlamıştı. İşin ironik yönü, bu lafı söyleyen, şimdi üzerinde bir denizci üniforması olan Şerif Budak'tan başkası değil-

1 Pablo Neruda'nın söz konusu kitabı *Yaşadığımı İtiraf Ediyorum* başlığıyla Türkçeye çevrilmiş olmasına rağmen, yukarıdaki pasaj üç değişik baskısı olan Ahmet Arpad'ın Türkçe çevirisinde yer almamaktadır. Bu nedenle pasaj, yazarların kullandığı İngilizce baskıdan çevrilmiş ve kaynakçada İngilizce baskının künyesi de verilmiştir. İleriki bölümlerde geçecek olan Stalin'le ilgili bir bölüm ise yalnızca kitabın Altın Kitaplar (1975) baskısında yer almaktadır. (ç. n.)

di. Ününü iyi bildiklerinden, Şerif Budak'ın kibar davranışlarına aldanmadılar. Piraye'yi görmek için sabırsızlanan Nâzım, 26 Temmuz'da karısına şöyle yazıyordu: "Burda bir başıma, bir gemi lombozundan aynı deniz parçasını seyretmek ve uykuya kavuşup seni rüyamda görmek için gecelerin çabuk gelmesini beklemekle günlerim geçiyor." Sonunda Ağustos'ta Piraye'ye Nâzım'ı ziyaret izni çıktığında, gemi Erdek'te demirlemişti (AM 1, 111-114).

Donanma Davası 10 Ağustos'ta, Erkin gemisinin mahkeme salonuna dönüştürülmüş bir bölümünde başladı. On dokuz gün süren mahkemenin ortalarında, 16 Ağustos'ta, gemi Haydarpaşa'ya geldi (AM 1, 114-116). Nâzım ve Kemal Tahir'den başka, aralarında Fatma Nudiye ve Emine Alev'in de bulunduğu yaklaşık 30 kişi yargılanıyordu. Mahkemeye Gökdenizer isimli bir amiral başkanlık ediyordu; hâkim ise Salih Könimen'di (Coşkun, 164). Sanıklara avukat tutma izni verilmişti. Kemal Tahir'in avukatı, askerî öğrencilerin okuduğu tüm kitapların kitapçılarda satılan yasal kitaplar olduğunu söyleyerek savunma yaptı: "Yaşadığımız yıl komünistlik ve faşistlik sözlerinin en çok konuşulmakta olduğu bir dünya savaşı öncesinin konuları arasındadır. Bu insanlar da gazete okumakta, Radyo Gazetesi'ni, hiç olmazsa onu dinlemektedirler. Bu mevzuları kendi aralarında boş vakitlerinde konuşmaları onların Donanma'ya herhangi bir zarar verme maksat ve gayesini taşımaz, taşımamıştır da." Bu savunmaya karşı, Hâkim Könimen şunları söyleyecekti: "Bugünkü durumda siyasete bu kadar dalmış bulunan bu gedikli başçavuş, üstçavuş ve erler bugün bir şey yapmamışlarsa, bu gidişle mutlaka Donanma'ya da, orduya da, memlekete de zarar iras edeceklerdir, yılanın başı küçükken ezilmelidir" (Sülker 5, 155).

Savunma söz konusu kitaplarm gerçekten zararlı olup olmadığı konusunda uzman görüşünün alınmasını isteyince, kitapların listesi Adalet Bakanlığı'na gönderildi. Üç gün sonra gelen raporda kitaplardan hiçbirinin yasaklı olmadığı teyit ediliyordu. Tekrar savcılığı üzerine alan Şerif Budak, bu resmî raporu elinin tersiyle iterek şöyle diyecekti: "Biz bu davada delil arayacak kadar saf değiliz. Bunlar bugün bir şey yapmamışlarsa yarın yapacaklardır" (Sülker 5, 156). Bu tür akıl yürütme-

ler otoriter zihniyetçe kabul görse de, herkesi ikna etmemişti. Amiral Gökdenizer durumu öfkeyle protesto ediyordu: "Ortada hiçbir şey yok, bu çocuklara yazık ediyorsunuz! Bu yaptığınız Donanma'ya kötülüktür!" Bunun üzerine mahkeme başkanlığına daha şahin bir isim olan Amiral Ertuğrul getirildi. Bu insanların yalnızca komünizmle ilişkilendirilen kitapları okuyup tartışmaları, bir entrika çevirdiklerinin kanıtı olarak kabul ediliyordu. Donanma'dan herhangi bir kişiyle ilişkiye geçtiğine dair herhangi bir kanıt olmadığı halde, Nâzım Donanma personeli arasında olası bir ayaklanmadan sorumlu tutuluyor ve "yapılması istenen suçun kastmdaki kötülük ve suç ağırlık nedeni sayıldığından öyle sayılarak 20 yıl süreyle hapsine" karar veriliyordu (Sebük, 80).

Önemli konumlarda bulunan kişiler arasında, Nâzım'ın adil bir şekilde yargılanmadığının farkmda olanlar vardı. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın Nâzım'a Atatürk'e bir mektup yazmasını önerdiği anlaşılıyor. Nâzım bu öneriye, merhamet değil adalet istediğini söyleyerek karşılık verdi (Kadir, 182). Ama cezasının artırılacağından çekindiği için, 17 Ağustos'ta, sağlık durumu kötüleşmiş olan cumhurbaşkanından adalet dileyen bir mektup yazdı. Atatürk'e gayet resmî bir dille hitap eden bu mektupta, mahkûmun uysal tavırlı ricası ile şairin boyun eğmez gururu harmanlanmıştı:

> "Cumhurreisi Atatürk'ün Yüksek Katına,
>
> Türk ordusunu 'isyana teşvik' ettiğim iddiasıyla on beş yıl ağır hapis cezası giydim. Şimdi de Türk donanmasını 'isyana teşvik etmekle' töhmetlendiriliyorum.
>
> Türk inkılabına ve senin adına and içerim ki suçsuzum.
>
> Askeri isyana teşvik etmedim.
>
> Kör değilim ve senin yaptığın her ileri dev hamleyi anlayabilen bir kafam, yurdumu seven bir yüreğim var. [...]
>
> Senin eserine ve sana, aziz olan Türk dilinin inanmış bir şairiyim. [...]
>
> Kemalizm'den ve senden adalet istiyorum.
>
> Türk inkılabına ve senin başına and içerim ki, suçsuzum."
>
> (Sülker 5, 207)

Bu mektup Nâzım'a hayranlık duyan ve şiirlerini ezbere bilen genç savcılardan Haluk Şehsuvaroğlu'na emanet edilmişti (Günyol, 2). Şehsuvaroğlu mektubu Beşiktaş'tan taahhütlü olarak postaya vermeden önce bir kopyasını çıkardı. Ali Fuat Cebesoy'a göre, mektup İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'ya verildi. Ama Atatürk çok hasta olduğundan mektup kendisine hiçbir zaman ulaşamadı. O dönemde sağ görüşlü baskı grupları iyice güçlenmiş olduklarından, Atatürk mektubu alsa bile, bir şey yapabileceği kuşkuluydu. Atatürk'ün 10 Kasım 1938 tarihinde ölmesiyle, bu gruplar iktidarlarını iyice güçlendirdiler. Fevzi Çakmak, 94. maddeden hüküm giyenlerin hiçbir aftan yararlanmaması konusunda ısrar ediyordu (Sülker 5, 138). 1938 sonbaharında genel afla serbest bırakılanlar arasında işgal kuvvetlerini desteklemiş işbirlikçiler, hatta Atatürk'e suikast planları yapanlar bile vardı, ama Ortaçağ'da yaşamış bir şeyh hakkındaki destanıyla bir avuç öğrenciyi baştan çıkaran şair yoktu.

Mahkeme 29 Ağustos'ta, kararı açıklamak üzere tekrar toplandı (Sülker 1974, 114). Deliller o kadar yetersizdi ki, sanıkların çoğu beraat etti, ama sözde elebaşlarmdan 12'si ağır cezalara çarptırıldılar. Tahir ve Kıvılcımlı'ya 15'er, Kerim Korcan'a on yıl ceza verilmişti. Fakat Nâzım'a verilen ceza o kadar ağırdı ki, sanki davanın esas amacı Türkiye'nin en yetenekli yazarını susturmaktı: "Suçu sabit görülen Nâzım Hikmet Ran'ın suçuna uygun As. C. K.'nun 94. maddesi mucibince ve siyasi fikirleri, mazisi, neşriyatı ve evvelki mahkûmiyetleri ile pek aşikâr bir suretle bir komünist propagandacısı olduğu" anlaşıldığından, kendisine verilen "20 sene ağır hapis cezası" artırılarak "28 yıl 4 aya" çıkarılıyordu (Coşkun, 166). 30 Ağustos 1922'de Yunanlılar karşısında kazanılan zaferin 16. yıldönümüne rastlayan ertesi gün, mahkûmlar hâlâ güvertenin altındaki hücrelerindeyken, gemi, Zafer Bayramı kutlamalarına katılıyordu. Komünistlerin başına gelenleri görmek, kutlamaları daha da tantanalı hale getirmişti.

Askerî mahkemenin verdiği kararlar, hem siyasi hem de hukuki açıdan epeyce gürültü kopardı. Mevcut yasalara göre askerî mahkemelerin sivilleri mahkûm edip edemeyecekleri bile açık değildi. Bu nedenle, Adalet ve Savunma bakanlıkla-

rı arasında yargılama hakkı konusunda belli bir çatışma vardı. Ankara'daki Harp Okulu Davası'nda verilen ağır cezalar da hem meclis koridorlarında hem de yargılananların akrabaları, sivil hukukçular ve entelektüeller tarafından sorgulanıyordu (Sülker 5, 251). Doğru düzgün işleyen bir hukuk sistemi olsa, temyiz için pek çok haklı sebep bulunabilirdi. Ama hükümet bunun yerine, propaganda faaliyetlerini suç kapsamına alacak şekilde geriye dönük düzenlemelere gitti. 3 Mayıs 1939'da, Askerî Ceza Kanunu'nun 148. maddesinin orduda komünist propaganda faaliyetlerine karışmış sivillerin askerî mahkemelerce yargılanmasını sağlayacak şekilde değiştirilmesi teklifi Millet Meclisi'ne sunuldu. Başbakan bir bakanlar kurulu toplantısında, yabancı radyo yayınları aracılığıyla orduya yönelik bir tertip yürütüldüğünü açıkladı. Savunma Bakanı Korgeneral Tınaz, askerî disiplinle ilgili, büyütülmemesi gereken bir sorunun müthiş bir komplo olarak nitelenmesine karşı çıkınca, görevini sertlik yanlısı Saffet Arıkan'a devretmek zorunda kaldı. Söz konusu yasa değişikliği teklifi başbakan tarafından, devletin "hukukî, siyasî, iktisadî nizamlarını ve Teşkilatı Esasiye Kanunu ile muayyen olan ana vasıflarını bozmak maksadıyla bilhassa yabancı rejimler lehine olarak ordu idaresinde sistematik şekilde hariçten propagandalar yapılmakta olduğu" savma dayanarak savunuluyordu. Başbakan Millet Meclisi'ni, bu tür komünist propagandanın dünyadaki bütün askerler arasında yayıldığı konusunda uyarıyordu. 14 Temmuz 1939'da yürürlüğe giren yeni maddeler, geriye dönük olarak Harp Okulu ve Donanma davalarına da uygulandı. Mahkemenin davalılar hakkındaki kararının "tamamen infazı" konusunda bastırılması için bir karar alınmıştı (Sülker 5, 206, 246 ve 259-260).

Olayların gelişiminden, esas yetkinin mahkemelerde ya da Millet Meclisi'nde değil Genelkurmay Başkanı'nda olduğu açıkça görülmektedir. Fevzi Çakmak 17 Şubat 1939'da, komünistlerin mahkûmiyetleri hakkında, Nâzım'ın davasının ibret olmak açısından taşıdığı önemi vurgulayan bir beyanat verdi. Bu açıklamadaki iki paragraf, Fevzi Çakmak'ın bu işteki sorumluluğunu göstermesi bakımından önemlidir:

"1. 1938 senesinin haziran ayında Donanma gedikli erbaşlardan birkaçı arasında komünizm cereyanlarının başladığı, bu fikirlerin bazı sivillerden geldiği ve işin başında Şair Nâzım Hikmet'in bulunduğu ve Donanma'da er ve erbaşlarının üstlerine karşı itaatsizlik ve isyana tahrik için çalıştığı görüldü. [...]

4. Baştan başa mübarek şehitlerimizin kanıyla sulanmış ve ebediyen yaşayacak olan Türk vatanının felaketine yol açmak ve Türk istiklalini ortadan kaldırmak, hür olan Türk'ü esir yapmak için çalışan komünizm ve ona benzer gizli ve kirli cereyanların yurtta tutunabilmeleri için tek çare vardır ki o da orduya el atmak, onu içinden bozmak ve eski tabiriyle kal'ayı içinden fethetmek!" (Korcan, 175)

Son sözü söyleyecek olan Genelkurmay Başkanı olduktan sonra, temyizden olumlu bir sonuç beklemek elbette ki boşunaydı.

Parmaklıklar Ardında Yaşam: İstanbul'dan Çankırı'ya

Mahkûmlar 31 Aralık 1938'de Sultanahmet Cezaevi'ne nakledildiler. Nâzım'ın yanına, 15 yıl hapis cezasına çarptırılmış olan yazar arkadaşı Kemal Tahir düşmüştü. Gece olunca, şilteleri yere serip birbirlerine kitap okuyorlar ya da karılarından aldıkları mektuplar üzerine konuşuyorlardı. Ama dayanışma kadar çatışma da hapishane yaşamının parçasıydı. Nâzım, bir zamanlar kendisine en acımasız eleştirileri yöneltenler arasında yer alan dogmatik komünist Hikmet Kıvılcımh'yla şimdi bir aradaydı. Sonraki aylarda, en azından aralarındaki anlaşmazlıkları gidermek için bol bol zamanları oldu. Daha keyifli anlar da yaşanmıyor değildi. 29 Ekim'de, Cumhuriyet'in 15. yılını kutlamak için bir gramofon bulmuşlar ve aralarmda Şalyapin'in "Volgalı Kayıkçının Şarkısı"nın da bulunduğu, ellerine geçen bütün plakları dinlemişlerdi. Kıvılcımlı ile Kemal Tahir, Türk ve Çerkez halk oyunları bile oynamışlar, Nâzım da *Charleston Boston Valsi* operetinden bir şarkıyla kendilerine eşlik etmişti. Diğerleri de Yavuz ve Erkin'deki denizcilerden öğrendikleri, yanık ayrılık ve ihanet türküleri okumuşlardı (Tahir, 273).

Parmaklıkların ardındaki yaşam, kendine özgü hiyerarşisiyle dışarıdaki yaşamın küçük bir modeliydi. Bazı mahkûmlar elbiselerinden döşeklerine kadar varlarını yoklarını kumarda kaybederek, don gömlek yerde yatmak zorunda kalıyorlardı. Diğerleri de yerleri halı döşeli, çift döşekli hücrelerinde keyif çatıyorlardı. Hapishanenin başka bir bölümünde, bazıları 13'üne yeni basmış, futbol oynayarak eğlenen çocuklar da vardı (Tahir, 228, 253 ve 267). Kadın siyasi mahkûmlar, Fatma Nudiye ve Emine Alev diğerlerinin yanma kesinlikle yaklaştırılmıyordu. Bazı günler mahkûmlar yalnızca kâğıt oynayarak vakit geçiriyorlardı; bir şair bile her zaman üretken olamaz. Nâzım'ın romanına devam etme çabaları, özellikle düş kırıcı olmuştu. Kemal Tahir, "Başladı başlayalı yazdıklarının iki misli fazla da sildi" diyecekti. Buna karşın, Nâzım, Kasım 1938'de, "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın nüvelerinden birini oluşturan ve emekçilerin cefakârlıklarını öven "Onlar" şiirini yazdı (Tahir, 254, 293-297 ve 357). Kemal Tahir ile Nâzım şiir yazmakta da işbirliği yapıyorlardı. Nâzım'ın Piraye'ye yazdığı aşk şiirlerinden birinde yer alan, "yeşil bir erik dalı gibi yüreğim / sen altın tüylü bir yemiş / sallanıyorsun" dizelerindeki kösnül çağrışımlar yapan olgunlaşan meyve imgesi, Kemal Tahir'in karısı Fatma İrfan'a gönderdiği, "Güneşte / denizin sonunda mavi bir duman gibi / gözümde tütüyorsun" diye başlayan şiirinde yankılanır (Tahir, 298; AM 1, 117).

Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de hayata gözlerini yummasının ardından, af konusundaki umutlar canlanmıştı. Hatta ortalıkta, yeni Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Nâzımların durumuna üzüldüğü söylentileri dolaşıyordu. Nâzım, Ankara'ya taşınıp Cumhuriyet Halk Partisi'nin gazetesi *Ulus*'ta yazı yazmak istediğini söyleyecek olsa, belki de salıverilecekti (Tahir, 370-374). Nâzım ve Kemal Tahir İnönü'ye, Kıvılcımlı grubunun dogmatik Marksizmi'ne uzak olduklarını belirten ve hükümetin devlet yatırımları politikasını desteklediklerini ifade eden bir mektup bile yazdılar. Fakat temyiz başvurularının reddedildiğini öğrendikleri 29 Aralık 1938'de, tüm umutları suya düştü. Geriye bir tek çıkış yolu kalmıştı. Uzun süreli cezalar alan mahkûmlar arasında en gözde hilelerden biri hasta olup doktor raporu almaktı. Türk

ceza sisteminin nispeten liberal yönlerinden biri, ağır hastalık durumunda iyileşene kadar cezanın askıya alınmasına olanak tanımasıydı (Coşkun, 167, dipnot). Asıl amaç bulaşıcı hastalıkları kontrol altına almak olsa da, bu uygulama sayesinde, hasta olmak gibi istenmeyecek bir durum yine de bir umut kapısı açıyordu. İlk olarak Kıvılcımlı, tıbbi bir kontrolden geçirildikten sonra salıverildi. Ama kılık değiştirerek Suriye'den tekrar Türkiye'ye girmeye çalışırken sınır muhafızları tarafından yakalandı (Kıvılcımlı, 206). Daha sonra, Nâzım ciddi bir akciğer rahatsızlığı olduğunu belirten bir rapor aldı. Üvey oğlu Memet Fuat'ın söylediğine göre, Nâzım tüberküloz olduğunu göstermek için bir mahpus arkadaşının tükürük numunesini kullanarak geçici salıverilme hakkını elde etmişti (Memet Fuat'la görüşme, Şubat 1990). Sağlık ekibinde sempatizanların olması bu işi kolaylaştırmıştı. Şair, Nisan 1939'da, evde dinlenmek şartıyla serbest bırakıldı.

Nâzım bu ev izni sırasında yurtdışına kaçmayı düşündü. Kendisini resmî Türkiye Komünist Partisi'yle temasa geçirmesi için eski yoldaşı Nail V.'yle görüştü. Fakat bir Merkez Komitesi toplantısında, mahkûmların haklarında doğru dürüst kanıt olmadığı için nasıl olsa yakında serbest bırakılacakları öne sürülerek, Nâzım'ın yurtdışma kaçma fikri reddedildi (Karaca 1996, 25). Bu kararda, Nâzım'ın artık resmen parti üyesi olmaması da etkili olmuş olabilir. Nâzım'm yaşamını tehdit eden ağır bir hastalıkla boğuştuğu kabul edildiğinden, doktor gözetiminde evde kalması için kesin emir vardı. Ama o, çok geçmeden bu zorunlu gözaltından bunaldı ve dışarı çıkmakta ısrar etti. İki deniz subayı kendisini dışarıda görünce, durumu Genelkurmay Başkanı'na bildirdiler. Bunun üzerine, tekrar bir muayeneden geçmesi emredildi ve Dr. İhsan Rıfat'ın çektiği röntgen filminde ciğerleri tertemiz çıktı. Hemen tutuklanan Nâzım, Temmuz başında yine demir parmaklıkların arkasındaydı. Piraye'nin bu feci aksiliğe ne kadar üzüldüğü, Nâzım'ın 11 Temmuz tarihli mektubundan anlaşılmaktadır:

> "Tellerin arasından senin gözyaşlarını ilk defa gördüm. Onun için sana metin ol demeye dilim varmıyor. Hayatımızın metanet icap ettiren anlarında bu tavsiyeyi daima sen bana yapmış-

sındır. Ne tuhaf, bu sefer de gözyaşlarınla beni demir gibi yapan gene sen oldun.

Felaketimiz artık son haddindedir sanıyorum. Ve ölüm haberinden başka hiçbir hadise beni artık sarsamaz. Son haddine gelen felaketlerin kendi zıtlarına dönerek bahtiyarlığa inkılap etmeleri lâzım." (AM 1, 122)

Bu kişisel sarsıntıyı bütün Türkiye'yi sarsacak bir felaket izledi. 26-27 Aralık 1939'da Erzincan'da meydana gelen ve 30.000'den fazla insanın canına mal olan büyük depremin Nâzım'ı da nasıl etkilediğini, "Kara Haber" şiirinden anlıyoruz. Şair, daha önce de kullandığı bir halk şiirini kullanarak, bu beklenmedik felaketin boyutunu etkileyici bir şekilde ifade ediyordu:

Erzincan'da bir kuş var
kanadında gümüş yok.
Gitti yârim gelmedi
gayrı bunda bir iş yok.
Oy, dağlar, dağlar, dağlar...
Aldı ellerine kanlı başını
karın ortasında Erzincan ağlar...
O ağlamasın da kimler ağlasın...

(A4, 36)

Nâzım ile Piraye'nin ilişkisi, mahkûmları taşrada uzak yerlere gönderme politikasıyla iyice zorlaştı. İkinci Dünya Savaşı çıktığında Türkiye tarafsızlığını koruduysa da, 1940 yılının Ocak ayında hükümete olağanüstü yetkiler veren Millî Korunma Kanunu yürürlüğe girdi. Bu durum siyasi mahkûmlara hoşgörüyle yaklaşılması olasılığını daha da azaltmıştı. Aynı yılın Şubat ayında Nâzım, Kıvılcımlı ve Kemal Tahir Çankırı'ya nakledildiler. Nâzım Piraye'ye, "Yine aramıza deniz, tren yolu, dağlar ve mektuplar girdi" diye yazacaktı. Annesi Celile'nin İzmit'te trene binerek Ankara'ya kadar kendilerine eşlik etmesi, yolculuğun sıkıntılarını azaltmıştı. Çankırı'ya varınca, hücrelerini yaşanabilir bir yuvaya dönüştürmek için ellerinden geleni yaparak, uzun bir hapishane hayatı için hazırlıklara giriştiler (AM 1, 124).

Çankırı Cezaevi'nden görüntüler:
14a. Kemal Tahir, Nâzım ve Hikmet Kıvılcımlı.

14b. Nâzım, Piraye, Piraye'nin oğlu Memet Fuat ve kız kardeşi Fahamet.

Çankırı'ya nakledilmek mahkûmlar arasındaki dayanışma duygularını zayıflatmamıştı. 19 Mayıs 1940 tarihini taşıyan ve üç yoldaşı yan yana otururken gösteren bir fotoğrafta, Kemal Tahir elindeki sazın tellerine vururken, Nâzım ve Kıvılcımlı objektife metin bir edayla bakmaktadırlar. (Resim 14a). Daha da iyisi, Piraye de peşlerinden Çankırı'ya gelmiş, düzenli bir biçimde Nâzım'ı ziyaret edebilmek için, hapishanenin yakınında iki aylığına bir yer tutmuştu. Piraye'nin Nâzım'ın arkadaşlarını görmesine ve mahkûmlarla birlikte yemek yemesine de izin verilmişti. Bu uzak taşra kasabasındaki atmosfer İstanbul'dakinden daha rahat gibidir. Çankırı'da çekilen fotoğraflarda Nâzım ve Piraye, Piraye'nin delikanlılık çağındaki oğlu Memet Fuat, Piraye'nin ablası Fahamet, Kemal Tahir ve Hikmet Kıvılcımlı'yla birlikte otururken görülmektedir (Resim 14b). Hatta şair, hapishane avlusunda "Sıcak bir duvar dibinde" oturmanın verdiği basit hazları yüceltecek sözcükler bile bulmaktadır (AM 1, 127).

Yöre halkı ikindi vakti güneş altında parkta dondurma yiyip limonata içerek gevşerken, Nâzım, Alman ordusunun Danimarka, Norveç, Fransa, Belçika ve Hollanda'ya saldırmasıyla Avrupa cephelerinde feci olayların geliştiğini acıyla fark ediyordu. Bu bilinç hali, şairin Haziran 1940'ta yazdığı "Beş Dakika" şiirine yansımıştır (A 4, 50). İkindi vaktinin dinginliği, haber bültenlerinin ürpertici tonuyla hoparlörden yükselen anonsla bozulur: "Cephede düşman / pek çok ölü bırakmıştır. / Bütün bir motorlu kolordu." Şairin bu duyuruya tepkisi son derece özgündür. Akla ilk gelecek olan soruyla ilgilenmez: Hangi düşman? Muzaffer Alman ordusu mu, yoksa tüm cephelerde geri çekilen İngilizler ve Fransızlar mı? Bunun yerine, hayal gücü savaşta ölen dört askeri tekrar hayata döndürür: Liverpoollu bir ateşçi olan Con, Prusyalı işçi Hans, Napolili bestekâr Mafeo ve "Bröton köylülerinden" Jilber. Bu düşsel şiirde, paramparça olmuş dört asker, savaşın hangi ulustan olursa olsun emekçilerin yaşamlarını nasıl mahvettiğinin korkunç hikâyesini anlatmak için hoparlörü ele geçirir. Şairin taraf olmayı reddetmesinin altında, genelde savaşa karşı beslediği nefret ve bu duygunun Marksizm'in işçi sınıfının uluslararası dayanışması kavramıyla pekişmesi yatar. Savaş, kaçınılmaz olarak ilk kurbanları emekçi-

ler olacak emperyalist bir macera olarak görülür. Nâzım'ın 1940 yazında savaş karşısında takındığı tutum, savaş boyunca tarafsız kalan İnönü liderliğindeki hükümetin tavrına şaşırtacak ölçüde yakındı.

Piraye Haziran sonunda İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Bakmak zorunda olduğu iki çocuk ve kısıtlı parasıyla, o da yaşam koşullarına mahkûmdu. Piraye'nin mektuplarından yalnızca birkaç tanesi günümüze ulaşmış olmakla birlikte, çektiği sıkıntıları Nâzım'ın mektuplarından yer yer çıkarabiliriz: "Canın sıkılıyor. Hiçbir şeyle oyalanamıyorsun. Kabahat bende. Sana en bedbin günlerini doldurabilecek şeyler yazamadım, resimler yapamadım. [...] Dâhi bir şair olsaydım, bir ressam, bir musikişinas olsaydım, tek satırımla, tek bestem ve tek çizgimle sana kuvvet ve ümit verebilseydim" (AM 1, 152). Türk halk kültüründe duygularını dile getirecek bir simge bulan Nâzım, mektuplarında ve şiirlerinde, Piraye'yle aralarındaki aşkın benzersiz niteliğini tanımlama çabalarını artırmıştı. Leyla ile Mecnun'un hikâyesini okuduktan sonra, XV. yüzyıl ozanı Fuzulî'nin aşkı algılayış biçimi üzerine düşünmeye başlamıştı. Hikâyenin orijinalinde, Mecnun önce Leyla'ya delice âşık olur, ama daha sonra duyguları ilahi aşkı ima eden platonik bir idealin içinde erir. Nâzım kendi durumunda bu sürecin tersine işlediğini hissediyordu: Kendisi için aşka duyulan özlem soyut bir gereksinim olarak başlamış ve Piraye'yle olan karşılaşmasıyla yoğunluk kazanmıştı: "Yani ben aşk denildiği, muhabbet, sevgi denildiği zaman, etiyle kemiğiyle, düşüncesi ve hareketiyle 1940 senesinde, İstanbul'da, Erenköy'de yaşayan Hatice Pirayende Ran'ı görüyorum. [...] Filhakika insan kafası müşahhastan [somuttan] mücerrete [soyuta] gelmiştir" (AM 1, 153).

Nâzım'ın bu dönemde yazdığı şiirlerin çoğu, mektup olarak başlayıp aniden şiire dönüşmüş izlenimini veren, samimi ve rahat bir üsluptadır. 1940 yılının Temmuz ve Ekim ayları arasında yazılan mektuplara eklenmiş olan, "Çankırı Hapishanesinden Mektuplar" başlıklı yedi şiirlik dizide ağır basan tema, Piraye'yle birlikte geçirilen değerli anlardır (AM 1, 127-145). Şair, hapishane bahçesinde yan yana oturduklarını anımsayarak, Piraye'ye, ölüm temasıyla büyülenmiş mistik şair Gazalî'nin rubailerinde yer alan o egzotik bahçenin tasvirlerini nasıl okuduk-

larını hatırlatır. Nâzım şiirine, Gazalî'nin bir dörtlüğünden alıntı yaparak başlar:

Gece:
büyük lâciverdî bahçe.
Altın pırıltılarla devranı rakkaselerin,
Ve tahta kutularda upuzun yatan ölüler.

Gazalî'nin tersine Nâzım, "aslolan hayattır" inancını vurgulamak için yerel bir deyişi kullanır:

Bilmiyorum, neden
aklımda hep
ilk önce senden duyduğum
Çankırılı bir cümle var:
"Pamukladı mıydı kavaklar
kirazlar gelir ardından."
Kavaklar pamukluyor Gazalî'de,
fakat
görmüyor, üstat,
kirazın geldiğini.
Ölüme ibadeti bundandır.

(AM 1, 130-131)

Diğer şiirler, "yumurtası, bulguru, / yaldızlı, mor patlıcanları"yla Çankırı'nın çarşamba pazarı gibi dünyevi imgelerle, yaşama bağlılığı örnekler. Fakat doğa idealleştirilmez. Ağustos sıcağı, şairin gündüzleri bir cibinliğin altında terlemesine neden olurken, geceleri ansızın çıkan ayaz, mahpusların sağlığını tehdit eder: "ürpermelerle duyuyoruz derimizin üstünde / bir korku halinde tabiatı" (AM 1, 143). Dizi, baharın güneşli bahçesinden, Ekim ayında alacakaranlık imgesine kadar uzanan mevsim değişikliklerinin kaydedilmesiyle, daha bir derinlik kazanır: "Saat beşte akşam oluyor [...] / Terziler ıhlamur içiyorlar... / Kış geldi demektir" (AM 1, 143).

Bu mektupşiirler yeni bir biçem arayışının işaretlerini de verir. Nâzım 1940 Eylülü'nün ortalarında, ileride modern Türkiye'nin mükemmel bir panoramasını çizeceği *Memleketimden İn-*

san Manzaraları adlı eserinin taslağını oluşturacak bir "Meşhur Adamlar Ansiklopedisi" yazma düşüncesinden söz eder (AM 1, 149). Nâzım'ın amacı daha güçlü bir nesnelliğe ulaşmak olduğundan, tipik bir Anadolu kasabasındaki yaşamın canlı vinyetlerini yaratır:

Yolun kenarında
beyaz evin önünde
bir demir direğin ucunda
elektrik yanıyor.
Yol aydınlık.

Şubenin bahçesinde cephanelik
ve ağaçlar.
Biliyorum:
dut, akasya, erik.
Bir de kameriye olacak.
Göremiyorum.
[...]

Böyle hışımla gelen
Zonguldak tirenidir.

(AM 1, 137)

Bu yeni biçemin gelişiminde, Piraye'yle mektuplaşmaları önemli rol oynamıştır. "Bana bu şiir hakkındaki fikirlerini uzun uzun yaz" der Nâzım. "Senin kanaat ve intibalarına ihtiyacım var." Nâzım bu çabalarının daha gerçekçi bir söyleyiş tarzına ulaşmasını sağlayacağını ümit etmektedir (AM 1, 141). Ne var ki, ilk dizelerin canlılığına rağmen, şiirin Nâzım'ın beklentilerini karşıladığını söylemek güçtür: İmgeler durağan, hatta tren pek yük taşımıyor gibidir. Şair birkaç hafta sonra, 28 Kasım tarihli bir mektupta, şiirin başarısız olduğunu üstü kapalı biçimde kabul eder (AM 1, 143). "Çankırı Hapishanesinden Mektuplar" başlıklı şiirlerde alışılmadık ölçüde dolambaçsız bir ifade biçimi olsa da, şair, Anadolu üzerine rastgele izlenimlerini etkileyici insan manzaralarına dönüştürmeyi henüz başaramamıştır.

Nâzım nesnellik arayışını vurgulasa da, Piraye'nin hayalî varlığı en güçlü motif olarak kalır: "elbette saçlarınız kırmızıdır, / gözleriniz / bazan yeşil / bazan bal rengi" (AM, 1, 144). Uzun süreli bir hapis cezasına çarptırılmış her mahkûm gibi, Nâzım da kâbuslar görür. Çankırı'dan yazdığı bir mektupta şöyle der: "Bazan rüyalarımda beni bırakıyorsun. Sana kızmıyorum, gücenmiyorum. Hatta haklı buluyorum. [...] Sadece içimde dumandan bir keder, bu rüyanın tesiri altında bir iki gün dolaşıyorum." Nâzım'ın Piraye'ye gönderdiği hediyeler arasında, rüyada çektiği acıyı yansıtmayı denediği kendi portresi de vardır (AM 1, 150). Bu tür ıstırap anlarının varlığını teslim etse bile, duygularını dışa vurmasını sağlamış olduğundan, "Çankırı Hapishanesinden Mektuplar"ı yazmanın kendisine iyi geldiğini de söyler. Ama bu Piraye'ye ve çocuklara duyduğu hasretin azaldığı anlamına gelmez. Kış yaklaşırken iklimin daha yumuşak olduğu ve kaplıca tedavisi görebileceği Bursa'ya nakledilmek için başvuruda bulunur (AM 1, 151).

Nâzım hem hapishane yaşamının tekdüzeliğini azaltmak hem de biraz para kazanmak için çalışmayı çok istiyordu. Edebiyatla ilgili işlerde annesi Celile Hanım tarafından desteklendiği için şanslıydı. Nâzım hapishane yaşamına alışırken, Celile Hanım da Ankara'da kapıları aşındırmakla meşguldü. Celile'nin tek amacı oğlunun suçsuzluğunu duyurmak değil, örneğin bir oyununun sahnelenmesi için izin alarak edebiyat kariyerini geliştirmekti (AM 1, 125). Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel Nâzım'a bazı çeviri işleri verdiğinde, Celile Hanım'ın çabaları bir ölçüde başarıya ulaştı. İlk işi, Puccini'nin Victorien Sardou'nun bir oyunundan operaya uyarladığı *Tosca*'yı Ankara'da sahnelenmek üzere Türkçeye çevirmekti. Operadaki baş erkek karakter otoriter kişiliğin bir karikatürü, şehvet düşkünü ve sadist bir polis şefi olan Baron Scarpia olduğundan, bu iş, hapiste çürüyen bir yazar için kaderin garip bir cilvesi olmalıydı. Scarpia'nın hasımları firarda bulunan siyasi mahkûm Cesare Angelotti ve Tosca'nın nişanlısı, ressam Mario Cavaradossi'dir. Mario, dostu Angelotti'nin kaçmasına yardım ederken Scarpia'nın eline düşer. Çeşitli sahtekârlıklar ve aldatmacalar içeren karmaşık bir olay örgüsünden sonra, düzenbaz Scarpia askıntı olduğu Tosca

tarafından bıçaklanarak layığını bulur. Tosca'nın dostlarını hapishane, işkence ve idamdan kurtarmayı başaramaması üzerine intihar etmesiyle, trajik öykü doruk noktasına ulaşır.

Sevgilisinin özgürlüğü için her tehlikeyi göze almaya hazır, tutkulu bir kadın olan Tosca'nın öyküsünün her siyasi mahkûm için özel bir anlamı olması kaçınılmazdı. Eserde başrolü Nâzım'ın yıllar önce kısa bir ilişki yaşadığı Semiha Berksoy oynayacağından, projenin Nâzım için ayrıca bir cazibesi vardı. Almanya'da üç yıl kaldıktan sonra 1939 yılında Türkiye'ye dönen Semiha, Nâzım'a mektup ve yiyecek göndermeye başlamış, 1940 yılının baharında da, ona aralarında Georges Sand'ın bir romanının da bulunduğu bazı kitaplar yollamıştı. Semiha'nın mektuplarından, *Tosca*'nın çeviri işinin Nâzım'a verilmesinde payı olduğu anlaşılıyor (Özbilgen, 129-131). Semiha 1940 yılının kasım ayında şairi ziyaret etmek için Çankırı Cezaevi'ne gitti ve Nâzım aynı ay içinde çeviriyi bitirdi (AM 1, 145 ve 154). Nâzım'm adını gizlemek için, çevirinin Ferit Alnar tarafından yapıldığı söylendi. İşin ironik tarafı, Alnar da Semiha'nın peşindeydi ve Semiha ile şair arasındaki yakınlığı kıskanıyordu. Bu karışık durumdan, 1941 Nisanı'nda Ankara'da galası yapılan ve başrolünü Semiha Berksoy'un oynadığı *Tosca*'nın başarılı bir prodüksiyonu çıktı.

Piraye'nin, bu yeniden alevlenen ilişkiye gösterdiği tepki hakkında ancak bir tahminde bulunulabilir. Yıllar sonra, akrabası Refik Erduran şair için, "Nâzım bir kadını reddedemeyecek kadar centilmendi" diyecekti (Erduran'la görüşme, Ocak 1990). Piraye'nin kocasının kaçamaklarına gösterdiği tepkinin en canlı yansımaları, Nâzım'ın 1940 yazında Çankırı'da yazdığı uzun bir otobiyografik şiir olan "Bir Küvet Hikâyesi"nde görülebilir. Kısa bir piyese benzeyen bu şiir, muhtemelen Nâzım ve Piraye arasında geçmiş olan kırıcı konuşmaları yeniden canlandıran Süleyman ve Fahire isimli bir çiftin sesleri aracılığıyla, "diğer kadın"ın neden olduğu gerginlikleri aktarır. Acılı kadın ile bahtsız koca arasında geçen bu zekice diyaloğu burada ancak özetleyebiliriz.

Süleyman'ın sadakatsizliğini öğrenen Fahire kocasını işten eve çağırarak soru bombardımanına tutar: "'Doğru mu? Nere-

de buluşuyordunuz?' 'Bir otelde.' 'Kaç defa?' 'Ya üç, ya dört.' 'Üç mü, dört mü?' 'Bilmiyorum.' 'Kim bilir çarşaflar nasıl kirliydi. Bir İngiliz romanında okudum, bu işlere yarayan otellerde kırık küvetler varmış. Sizinkinde de var mıydı Süleyman?' 'Bilmiyorum.' 'Hele düşün, toz pembe çiçekli, kırık bir küvet?' 'Evet.' 'Hiç hediye verdin mi?' 'Hayır.' 'Çukulata filan?' 'Bir defa' 'Çok mu seviyordun?' 'Sevmek mi? Hayır.' 'Başkaları da var mı Süleyman?' 'Yok.' 'Bunu sevdin demek... Başkaları da olsaydı daha rahat ederdim. Çok mu güzel yatıyordu?' 'Hayır.' 'Bir sual daha Süleyman: niçin?' 'Bilmiyorum...'"

Fahire uykusuz geçirdiği gecenin sabahında, Süleyman'a intihar etmeyi düşündüğünü söyler. Gece vakti aklına kendisini kuyuya atmak gelmiştir: Ertesi sabah kar üstünde ayak izlerini takip etmek ve bedenini kuyudan çıkarmak için bir merdiven kullanmak zorunda kalacaklardır. Ama her zamanki gibi, yanında uyuklayan kocasının görüntüsü, intihara kalkışmasını engeller. Zehir gibi soğuğa rağmen balkona çıkar ve intihar etmesi halinde çocuklarını, polisi, dedikoduları düşünerek sakinleşir. "Aldatılmış bir zevcenin intiharı: komik" diye düşünerek, "sen / ben / bir kırık küvet" hep birlikte hayatta kalmak için mücadele etmeye karar verir. Kar durur, güneş açar. Eğer kocası o anda uyanmış olsa, Fahire kollarına atılacaktır. O günden sonra bu olayı kâh hatırlayacak, kâh unutacaktır: "Yine yan yana yaşayacağız / beni sevdiğine emin olarak."

Altı ay sonra, "gökte yıldızlar, ağaçlarda yaz meyveleri"nin olduğu bir yaz gecesi sahilden dönerlerken, Fahire durur, sevgiyle kocasına bakar ve "suratına tükürür gibi" bir tokat atar! (AM 1, 157-162).

1940 Ağustosu'nda Çankırı'dan gelen mektubun ekinde bu şiiri bulan Piraye, herhalde bunun garip bir özür dileme biçimi olduğunu düşünmüştür. Nâzım'ın sonraki aylarda Bursa'ya nakledilmesini beklerken Piraye'ye yazdığı mektuplar, karısına tekrar kavuşmak için duyduğu özlemle doludur.

ALTINCI BÖLÜM

Bursa Cezaevi
1940 - 1950

"Nâzım Hikmet geliyor!" Haber 1940 yılının Aralık ayı ortasında Bursa Cezaevi'ne ulaştığında büyük heyecan yaratmıştı. Siyasi nedenlerle hapis yatan başka bir yazar adayı olan Orhan Kemal, "Herkes Nâzım'ın gelişini bekliyordu" diyecekti. Yeni mahkûmu getirdiklerinde, Orhan Kemal cezaevinin bürosunda sekreterlik işlerine bakıyordu. Nâzım gelir gelmez, oradakilere Çankırı'daki mahkûmların portrelerini ve fotoğraflarını göstermeye ve yaşam öykülerini ayrıntılı biçimde anlatmaya başladı. Gardiyanlar da dahil olmak üzere herkes Nâzım'ın anlattığı öykülerden büyülenmişti (Kemal, 24). Nâzım'a Orhan Kemal'in yattığı yerin iki kapı yanında bir hücre verilmişti. Demir kapılar üzerlerine kapatıldıktan sonra, merdivenleri tırmanarak, mahkûmlarm gece içine işeyip sabah hücre kapılarına bıraktıkları tenekelerden yayılan sidik kokuları içindeki koridorlarda yürüdüler (Sebük, 71). Orhan Kemal kömür sobasını yaktı ve çok geçmeden ortalığı nefis bir sucuk kokusu sardı. Günlük tayının 600 gram ekmek olduğu cezaevinde, elbette bu her günkü hapishane yemeği değildi (Balaban 1979, 126). Savaşta tarafsız kalmasına rağmen her şeyin karneye bağlandığı ülkede yaşanan kıtlık, koşulları son derece zorlaştırsa da, cezaevinin bitişiğinde şişirilmiş fiyatlarla da olsa ufak tefek şeylerin satın alınabileceği bir bakkal dükkânı vardı. Orhan Kemal, Nâzım'a hoş geldin demek için bir ziyafet düzenlemiş ve ikisi çok geçmeden

yakın dost olmuşlardı. Asıl adı Raşid Kemal Öğütçü olan Orhan Kemal, orduda komünizm propagandası yaptığı iddiasıyla 1938 Mayısı'nda tutuklanmış ve beş yıl ağır hapis cezasına çarptırılmıştı. Onun suçu da Nâzım'ın şiirlerini bulundurmaktı! (Sülker 1988, 5 ve 32).

Taş Tayyare

Nâzım'ın hapishaneye yerleştikten sonraki ilk işi, Piraye'ye ve Çankırı'da kalmış olan Kemal Tahir'e Bursa'ya sağ salim vardığını bildirmek oldu. Mektup yazmak şairin asıl uğraşlarından biri haline gelmişti. Nâzım'm önce Malatya Cezaevi'ne (1941-1944), daha sonra da Çorum Cezaevi'ne (1944-1950) gönderilen Kemal Tahir'e yazdığı mektuplarda, hapishane yaşamının çok canlı bir tasviri görülebilir. Nâzım, 6 Aralık 1940'ta ilk izlenimlerini şöyle aktarıyordu:

> "1933 senesinden beri Bursa Hapishanesi'nin duvarları, pencereleri, malta boyları değişmemiş. [...] Hatta o zamandan kalma bir iki mahkûma dahi rastladım. [...] Sana burasını birçok defalar anlatmıştım, tayyare biçimi bir bina. Benim oda kuyrukta, üçüncü katta, sol tarafta. [...] Oda arkadaşımın adı Kemal. Evet 'Kemal', senin adın gibi. Sana yalnız adı benzemiyor, senin gençliğine benziyen tarafları da var." (AM 3, 15)

Cezaevi Alman mühendisler tarafından inşa edilmişti. Dip tarafta "kuyruğu" oluşturan küçük bir kısımla birlikte büyük bir T biçimindeki planı, gerçekten de bir uçağı andırıyordu. Nâzım'ın arkadaşı Abidin Dino 1979 yılında yazdığı anılarında, binanın şakayla karışık "taş tayyare" olarak adlandırıldığını söyler (ML, 2, 5-10). Burası 750 metrekareye yayılmış, etrafı yüksek duvarlarla çevrili ve neredeyse 1000 kişiyi barındıran koca bir binaydı.

Mahkûmların çoğu baraka tarzı koğuşlarda barınıyorlardı, ama biraz mahremiyet sağlayan 30 adet daha küçük hücre de bulunuyordu (Sebük, 65). Nâzım ve Orhan Kemal'in bu hücrelerden birini paylaşmalarına izin verildikten sonra, iki arka-

daş duvarları süslediler, pencere önüne koydukları kutulara tohumlar ektiler, odayı bir tarafında çalışılacak diğer tarafında resim yapılacak şekilde böldüler. Hapishane yaşamı katı kurallara bağlıydı ve Nâzım bu durumdan hiç hoşnut değildi. "Sabah saat sekizde kapılar açılıyor" diye anlatıyordu başka bir mektubunda. "Dokuza kadar yıkanmak, çay, dolaşmak. Dokuzda biraz okumak. [...] Saat onda resme oturuyorum. Ve aşağı yukarı ortalık kararmcaya, yani akşam beşe kadar, öğle yemeği fasılası müstesna, resme çalışıyorum. Akşam saat sekizde kapılar kapanıyor. [...] Kapılar kapandıktan sonra hâlâ okuyacak bir şeyim olmadığı için dokuzda filan yatağa giriyorum. [...] Şiir yazmıyorum. Bilmem neden ama bu hususta bir teraküm [birikme] olduğunu zaman zaman hissediyorum. Yazarsam iyi şeyler yazabileceğim belki" (AM 3, 18).

Koşullar oldukça ağır, bina rutubetli ve soğuk olsa da siyasi mahkûmlara nispeten insanca davranılıyordu. Nâzım Bursa Cezaevi'ne nakledilmesini, sağlık nedenleriyle sağlamıştı. Bu yeni yerin çeşitli avantajları vardı. Bursa, Çankırı'ya göre daha yumuşak bir iklime ve daha iyi sağlık hizmeti olanaklarına sahip bir kaplıca kentiydi. Ayrıca 1940-1945 arasında cezaevi müdürü olarak görev yapan ve sanatsal uğraşları yüreklendiren Tahsin Akıncı'nın ilerici yaklaşımı sayesinde, cezaevi düzeni Çankırı'ya kıyasla daha rahattı. Mahkûmlar arkadaşlarının gönderdiği kitap ve dergileri de alabiliyorlardı (AM 3, 100). Çok geçmeden Nâzım'ın yaratıcılığı yeniden canlandı. Orhan Kemal'in anlatacağı gibi, şair piposunu tüttüre tüttüre şiirler okuyarak ve kâğıt parçalarına dizeler yazarak koridorda volta atmaya başlamıştı (Kemal, 66). Tahsin Akıncı'nın 1945'te başka bir göreve tayin edilmesinin ardından, yerine müdür olarak gelen Kutsi Bey de Nâzım'a sempatiyle bakıyordu. Ne var ki, 1948 yılında çok hoşgörülü olduğu gerekçesiyle görevden alındı. Ondan sonraki sert yönetim altında, mahkûmların kafalarını kazıtmaları emredilecekti (AM 3, 256 ve 340).

Nâzım ve Orhan Kemal dondurucu soğuklarla boğuşmak zorunda kaldıkları 1941 yılının ilk aylarında, geçici olarak revire nakledilmelerini sağladılar. Burada sağlık hizmetlerine yardımcı olan Vehbi Ertuğrul adında bir mahkûmla arkadaş oldu-

lar. Revirde sıcak bir sobanın ve daha iyi yemeklerin keyfini çıkardılar (AM 3, 102). Hapishane yaşamının odak noktalarından biri de, mahkûmların savaşın gidişatı hakkında bilgi aldıkları radyoydu. Mahkûmlar her gün haberleri dinliyor ve cephedeki durumu tartışmak üzere Nâzım'ın odasında toplanıyorlardı. Nâzım gazetelerden kestiği parçaları yapıştırarak bir harita yapmayı başarmıştı. Her gün gazeteden ve radyo haberlerinden savaşın gelişimini izleyerek, cephe hatlarını dikkatle çiziyordu. Mayıs 1941'de Almanların ve İtalyanların Yunanistan'a girerek Atina ve Selanik'i işgal etmesiyle, savaş Türk sınırına dayandı. Anti-faşist siyasi mahkûmlar, Türkiye'ye faşist bir rejimin dayatılması olasılığı karşısında güvenliklerinden endişe duymaya başlamışlardı. Komünistlerin Naziler tarafından işkenceden geçirildiği ve öldürüldüğü haberlerinden tedirgin oluyorlardı (Kemal, 73).

1941 yılının en sarsıcı olayı, Alman ordusunun Haziran ayında Sovyetler Birliği'ne saldırması oldu. Müthiş ilerleyişi nedeniyle faşizmin durdurulması imkânsız, Sovyetlerin teslim olması da kaçınılmaz görünüyordu. Aralarında Mareşal Fevzi Çakmak'ın da bulunduğu, devletin ileri gelenleri Almanya'yla ittifaktan yanaydılar. 1941 Ekimi'nde Ali Fuad Erden ve Hüseyin Erkilet adlı iki general, Doğu Prusya'da bulunan Alman askerî karargâhına görevli olarak gönderildiler. Hitler'le yaptıkları görüşmeden o kadar etkilenmişlerdi ki, döndüklerinde Cumhurbaşkanı İnönü'ye, "Rusya'dan geriye kardan başka şey kalmadığını" rapor edeceklerdi (Weisband, 125). Erkilet yeniden hareketlenen ve hükümeti Almanya'nın yanında savaşa girmeye zorlayan Turancı bir hizbin başını çekiyordu. Almanların Kırım'da ilerleyerek Temmuz 1941'de Sivastopol'u ele geçirmeleri, Karadeniz'in karşı yakasında Türkiye'ye yönelik başka bir potansiyel tehdit oluştuğu anlamına geliyordu.

Almanya'yla işbirliğine gitmek için hem ekonomik hem de askerî nedenler bulunuyordu. Haziran 1942'de, Hitler'in elçisi Franz von Papen Türkiye'yle bir ticaret anlaşması yapmayı başardı. Anlaşmaya göre, Türkiye alacağı ticari krediler karşılığında Almanya'ya silah sanayisi için gerekli kromu sağlayacaktı. Fakat Japonların Aralık 1942'de Pearl Harbor'a saldır-

ması ve ABD'nin savaşa girmesi dengeleri altüst etti. Churchill Türkiye'yi Müttefikler'in safına katmakta o kadar kararlıydı ki, İnönü'ye baskı yapmak için Ocak 1943'te Adana'ya gelen delegasyona bizzat başkanlık etti. Rivayete göre, Churchill Türkiye'nin tarafsızlığını bırakmasını önerdiğinde, ağır işiten Türk cumhurbaşkanı işitme cihazını kapatmıştı. Türkler Churchill'in Fransızcasını anlamakta elbette güçlük çekiyorlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı'ndan bir görevli, "Konuşma ne zaman Türklerin pratikte harekete geçme konusuna gelse, sanki söylenenleri her zamankinden daha zor duyuyormuş gibi davranıyorlardı" diyecekti (Denniston, 91-92). Stalingrad savunmasının ardından Sovyetler'in gösterdiği askerî başarılar da, Rus yayılmacılığı korkularının canlandığı Ankara'da tedirginlik yaratıyordu. Alman yanlısı propaganda sürmekteydi. Fakat sonunda, Mayıs 1944'te yapılan yasadışı bir gösteriden sonra, İnönü, aralarında General Erkilet ve Nâzım'ın eski hasmı Peyami Safa'nın da bulunduğu 30 Turancı liderin tutuklanmasını emretti (Landau, 171).

Bu dönemde, elinden hiçbir şey gelmeden hapiste bulunmak Nâzım'm çok ağrına gidiyordu. Karartılmış odalarında toplanan mahkûmlar, bıkmadan usanmadan güncel olayları tartışıyorlardı. Türkiye Almanya'ya savaş ilan edip faşizme karşı mücadeleye katılmalı mıydı? Yoksa Sovyet emperyalizmi daha büyük bir tehlike mi oluşturuyordu? Ankara'daki politikacılar gibi Bursa'daki mahkûmlar arasında da bu konularda fikir ayrılığı vardı. Nâzım'a göre, başka yerde bu kadar feci çatışmalar olurken nispeten güvenli bir biçimde yaşamak haksızlıktı. Haziran 1941'de Kemal Tahir'e, "Yeryüzünün bütün cephelerinde kafam, yüreğim, maalesef yalnız onlar kavga ediyorlar" diye yazacak ve "bir kavga ki beni hiçbir tehlikeyle, reel hiçbir ölüm tehlikesiyle şimdilik karşı karşıya bulundurmuyor" diyecekti. Sovyetler'in savaşa girmesi işin ideolojik görüntüsünü değiştirmiş olduğundan, Nâzım artık kendi tavrını daha net tanımlayabiliyordu. Çankırı'da yazdığı "Beş Dakika" gibi şiirler, savaşı çökmekte olan emperyalist güçler arasında bir kapışma olarak gören Marksist bakış açısını yansıtıyordu. Nâzım Haziran 1941'de bu görüş açısını terk ederek Soyvet Halklarının Büyük Anayurt Savaşı'nı kayıtsız şartsız desteklemeye başladı. Aynı

mektupta, "Türk halkına ve dünyamızın insanlarına söyleyebileceklerimizin en güzellerini söyleyeceğiz" diye ekleyerek, adeta, *Memleketimden İnsan Manzaraları*'ndaki "Moskova Senfonisi" başlıklı kahramanlık şiirlerinin müjdesini veriyordu (AM 3, 91).

Marksist Bir Akademi

Nâzım dünyada gelişen olaylarla ilgili olarak yorum yapamadığı için bunalmış olsa da, hapishanede kafaları ve yürekleri etkileyebilirdi. Mahkûmların çoğunluğu cahil, açlığın ve mahrumiyetin ya da kan davalarının kurbanı olan adi suçlulardı. Aralarından bazıları okuma yazmalarını geliştirme fırsatına dört elle sarılınca, Nâzım çok geçmeden öğretmenliğe başladı. Biraz daha eğitimli olanlara Fransızca, edebiyat eleştirisi, resim, felsefe ve güncel olaylar üzerine dersler veriyordu. Kendi şiirlerini okumak da eğitimin bir parçasıydı ve yazarlığa ilgi duyanları çalışmalarını kendisine okumaları için yüreklendiriyordu. Genç Orhan Kemal Nâzım'ın en parlak öğrencisiydi. Nâzım Fransızca öğrettiği yazarın siyasi rehberi de olmuştu. Nâzım, Orhan Kemal'i şiirden çok öykü yazmaya teşvik ediyordu. Orhan Kemal'in yazarlık yeteneği öylesine gelişecekti ki, 1944 yılında özgürlüğüne kavuştuktan sonra başarılı bir romancı olacaktı.

Nâzım, ücra bir köyden gelen genç ressam İbrahim Balaban'ın yeteneğini de ortaya çıkardı. Her ne kadar portrelerini yaptığı insanların yaşam öykülerini dinlemek değişik insan tiplerini tanımasını sağlasa da, resim onun için daha çok bir oyalanma aracıydı. Tabii bir de, masraflarını karşılamak için portre başına 2,5 lira alıyordu. Fakat resim yapmak Balaban'ın hayatı olacaktı. 1921 yılında Bursa yakınlarındaki Seçköy'de doğan Balaban, yalnızca üç yıl okula devam etmişti. On yaşında okuldan ayrıldıktan sonra kendisini avcılığa vererek, av peşinde dere tepe dolaşır olmuştu. Bir tütün kaçakçılığı ve uyuşturucu işine bulaşmış, 1937 yılının Aralık ayında 16 yaşındayken polisle çatışmaya girip altı ay hapis ve para cezasına çarptırılmış, para cezasını ödeyemeyince de cezası üç yıla çıkarılmıştı (Balaban'la görüşme, Ekim 1996). Nâzım ve Balaban ilk kez 1941

NÂZIM'IN CEZAEVİNDE YAPTIĞI PORTRELER:
15a. Orhan Kemal'in karakalem portresi

15b. İbrahim Balaban.

yılında, Balaban'm cezasının bitmesine az bir süre kala, Bursa Cezaevi'nde tanıştılar. Ailesi kendisine bir kız bulduğundan, Balaban dışarı çıkar çıkmaz evlenmeyi planlıyordu. Fakat 1941 yılının sonlarına doğru, serbest kalmasına birkaç ay kala, aralarında beraber kaçakçılık işine bulaştıkları bir kişinin de bulunduğu dört mahkûm Balaban'a saldırdı. Saldırıyı planlayan kişi, Balaban'ın evleneceği kıza göz koyduğundan, aralarındaki düşmanlık ressamın serbest bırakılmasından sonra da sürdü. Devrin namus kurallarına uygun hareket eden Balaban, Kasım 1942'de hasmını öldürünce bir on yıl daha hüküm giydi. 1930'lar Türkiyesi'nde arazi anlaşmazlıkları ya da cinsel suçlar nedeniyle aileler arasında kan davaları çok yaygındı ve cinayetlerin yarısı bu nedenle işleniyordu. Bu suçlara ölüm cezası nadiren verildiğinden (New Turkey, 119), Balaban Bursa Cezaevi'ne dönerek 1942-1945 ve 1948-1950 yıllarını burada geçirdi.

Eli her işe yatkın, zeki bir köylü çocuğu olan Balaban, hapishanede berberlik de dahil çeşitli meslekler öğrendi. Ama en sevdiği iş, diğer mahkûmların resimlerini çizmekti. 1941 yılında Nâzım'la tanıştıktan kısa bir süre sonra, bir gün şairin saçını keserken, ona resimlerinden söz açtı ve Nâzım resimleri görmek istediğinde çok sevindi (Balaban 1979, 163). Böyle doğal bir yetenekle karşılaşmak Nâzım'ı çok şaşırtmıştı. Balaban bir gün oturup bir mahkûmun resmini yapmakta olan Nâzım'ı izlemeye koyuldu. Nâzım'ın kalemi kullanarak insan yüzünün ölçüsünü almasından büyülenmişti. Kendi odasında mahkûm arkadaşlarına modellik yaptırarak daha yetkin çizim biçimleri denemeye ve çok geçmeden Nâzım'dan sistemli olarak ders almaya başladı. Şairle arkadaş oldular, hatta birbirlerinin portrelerini çizdiler. Balaban, portresi yapılacağı zaman nasıl giyinip kuşanıp kravat taktığını gururla anlatır. Nâzım kendisini kravatsız çizdiği zaman o kadar bozulmuştu ki, kendisi daha sonra resme şık bir kravat eklemişti. Tabii ortaya çıkan görüntü inanılmaz derecede resmîydi ve Orhan Kemal'in yine Nâzım tarafından yapılmış olan portresiyle çarpıcı bir tezat oluşturuyordu (Resim 15a ve 15b). Bursa Cezaevi'ndeyken Balaban'ın başına gelen felaketler bu kadarla kalmadı. Karısı doğum yaparken hayatını kaybetti ve hâlâ sürmekte olan kan davası, Balaban'ın işlediği suça mi-

silleme olarak 1943 yılında babasının öldürülmesine neden oldu (Balaban 1992, 22-28). Balaban'ın ilk aklına gelen babasının katilini öldürmek oldu, ama Nâzım, babasının hatırasını onurlandırmak için onu resimle ölümsüzleştirmesinin daha iyi bir yol olacağını söyledi. Bu fikir Balaban'ın aklına yattıysa da, elinde babasının fotoğrafı yoktu. Nâzım'ın önerisi doğrultusunda, bir ayna kullanarak kendi görüntüsünden babasının hatlarını tekrar yarattı (Balaban 1979, 187).

Nâzım bir süre sonra Balaban'a İmralı'ya naklini istemesini telkin etmeye başladı. Balaban'ın 1945-1948 arasında kalacağı bu yenilikçi cezaevinde, mahkûmlar üretime katılarak cezalarından indirim yapılmasını sağlayabiliyorlardı. Sosyalist görüşlere yakınlık duyan Müdür İzzet Akçal'ın yönetiminde, okuma yazmayı ve müzik aletleri çalmayı öğrenmeye de teşvik ediliyorlardı. Balaban da burada klarnet ve keman çalmayı öğrendi (Balaban'la görüşme, Ekim 1996). Akçal'm uğraşları yetkililerin dikkatinden kaçmadı ve yerine daha otoriter bir müdür atandı. Salıverilmesine iki ay kala, komünizm propagandası yapmaktan beş yıl daha ceza alan Balaban, tekrar Bursa'ya gönderildi. 1948-1950 arasında siyasi mahkûmlar bölümünde birlikte kalan, hatta bir süre aynı odayı paylaşan Nâzım ve Balaban, birbirlerine iyice yakınlaştılar. Nâzım'ın intiharı bile düşündüğü bu çok güç dönemde, Balaban şairi tekrar yaşama bağladı.

Nâzım'ın eğitsel uğraşlarının üçüncü ayağı da Kemal Tahir'le olan yazışmalarıydı. *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar* adıyla kitaplaştırılan bu yazışmalar, Aralık 1940 ila Nisan 1950 arasında yazılmış 240 mektuptan oluşur. Mektuplar, iki yazarın bu dönemdeki sanatsal gelişiminin anlaşılması için en önemli kaynaktır. Nâzım ve Kemal Tahir, başta sosyalist gerçekçilik olmak üzere, estetik sorunlar üzerine fikir alışverişinde bulunuyorlardı. İki devrimci yazar arasındaki karşılıklı destek, işbirliğinin iyi bir örneğini oluşturur. İkisinden biri ümitsizliğe kapıldığında, diğeri ona gelecek güzel günlere tanıklık etme sorumluluğunu hatırlatıyordu. Mektuplarda güçlü bir duygusal bağlılık da görülür: Kemal Tahir'e karşı kendisini bir baba gibi hisseden Nâzım, ailesinden destek almayan yazara para gönderiyordu. Nâzım bunun karşılığında ondan, örneğin Piraye için

Malatya'nın meşhur kuru kayısılardan bulmasını istiyordu (AM 3, 195). Nâzım, Kemal Tahir'in sağlığı konusunda çok titizleniyor, ne zaman mektuplarında bir aksama olsa hemen telgraf çekiyordu.

Bu uğraşlar hapishanenin sert ve insanı vahşileştirici bir ortam olduğu gerçeğini değiştirmiyordu. Siyasi mahkûmlar feci suçlar işlemiş mahkûmlarla aynı yerde kalıyorlardı. En aydın müdür bile uyuşturucu kullanımının ve fiziksel şiddetin önüne geçemiyordu. Kumar çok yaygındı ve yeni gelenler de oynamaya zorlanıyorlardı. Kumar sonucu insanların donlarına ve günlük tayınlarına kadar soyulduğu, neredeyse açlıktan ölecek hale geldikleri oluyordu. Uyuşturucunun etkileri de eklenince, kumar nedeniyle çıkan tartışmalar bazen ölümle sonuçlanan kavgalara neden olabiliyordu. Nâzım gardiyanlar da dahil olmak üzere herkese kibar davranarak beladan uzak durmayı başarıyordu, ama yine de birkaç kez yaşamına yönelik tehditlerle karşı karşıya kaldı. Bir keresinde, ömür boyu hapse mahkûm iki acımasız suçlu onu öldürmeye kalkıştı (Balaban 1979, 126, 136 ve 157). Belki de, adı çıkmış bir komünisti ortadan kaldırarak yetkililerin gözüne girmeyi düşünüyorlardı. Şans eseri Nâzım planı önceden haber aldı ve iki suçlu birbirlerine saldırmak zorunda kaldılar (Aydemir 1986b, 121-128). Kaşarlanmış suçlularla bir arada bulunmanın yaratıcılığın yolunu açmayacağı düşünülebilirse de, bu deneyimlerin bir kısmı daha sonra Nâzım'ın şiirlerine konu olacaktı. Bursa Cezaevi entelektüellerin ve kol gücüyle geçinenlerin deneyimlerini paylaştıkları bir ortam sağlıyordu. Bir araya gelip tartıştıklarında, Nâzım, yaşam öykülerini can kulağıyla dinlediği suçlulardan bazılarının Kurtuluş Savaşı'nda kahramanca çarpıştıklarını öğreniyordu. Bu nedenle, Nâzım'm şiirinde boy gösteren emekçiler sosyalist gerçekçiliğin yüceltilmiş kahramanları olmayıp kişiliklerinde mahpushane yaşamının acı deneyimlerinin izlerini de taşırlar. Nâzım bu insanların öykülerini şiirleştirip yazdıklarını kendilerine okuduğunda, mahkûmlar bazen gözyaşlarını tutamıyorlardı. Mahkûmlardan biri, "Senin yazdıkların benim anlattıklarımdan daha çok güzel benzedi gerçeğe" diyecekti (Kemal, 95-99).

Hapishane yaşamının temel sorunları geçim derdi ve hastalıklarla başa çıkmaktı. Besleyici yiyecekler, sıcak tutan giysiler, ilaç, kâğıt, boya, ip, sigara, posta pulu gibi her şeye para vermek gerektiğinden, para olmadan hapishanede hayatta kalabilmek imkânsızdı. Nâzım ayrıca, kendisini Piraye'ye karşı da sorumlu hissediyordu. Bu dönemde Piraye kız kardeşi Fahamet'le beraber yaşıyor, çocukları Memet ve Suzan ise dedeleriyle kalıyorlardı. Bazı arkadaşları Piraye'nin Nâzım'dan para kabul etmesinin doğru olmadığını düşünüyorlardı. Ama Nâzım Piraye'nin bir bankada işe girmeye çalıştığını öğrenince o kadar kıskançlık duydu ki, Piraye'yi bu düşüncesinden vazgeçirdi (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). Karısının ve çocuklarının geçimini sağlamak, ailenin erkeği olarak onun göreviydi ve sağlığının bozulmaya başladığı 1947 yılında bile yenilgiyi kabul etmeye yanaşmıyordu. Hafiften kendisiyle alay eder bir tonda, "Şarklı bir küçük burjuva aile reisi olarak yüklendiğim mesuliyeti zevkle taşıyacağım" diyordu. (Nurettin 1986, 83). Ne var ki, işin gerçeği, Nâzım maddi açıdan kendisine yetecek durumda değildi. Mahkûmların çoğu gibi ziyaretçilerin getirdiği ya da arkadaşların ve akrabaların gönderdiği yiyecek paketleriyle idare ediyordu. İpek Film Stüdyoları'nda yapımına yardım ettiği filmlerden alacağı olan para, Piraye'yi bir süre idare edip kendisine de bir miktar harçlık sağladıysa da (AM 1, 66 ve 90), ilerisi için başka geçim kaynakları bulması gerekiyordu; bunların başında da yazarlığı geliyordu.

Daha Çankırı Cezaevi'ndeyken tamamladığı *Tosca* çevirisi, Nâzım'ı az da olsa rahatlatıp ileride gelebilecek başka çeviri işleri konusunda umutlandırmıştı (AM 3, 60). En iddialı projesi, Millî Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'in ayarladığı başka bir iş olan, Tolstoy'un *Savaş ve Barış*'ının çevrilmesiydi. Çeviriyi kendi adıyla bastıramayacağı için, işi ve alacağı ücreti yasadışı Komünist Parti'nin lideri Zeki Baştımar'la bölüşmek zorunda kaldı ve eserin çevirisi Baştımar'ın adıyla çıktı. İşin aslı daha sonra ortaya çıktığında, Mareşal Fevzi Çakmak küplere binecek ve Yücel'i komünizme göz yummakla suçlayacaktı (Sebük, 122). Nâzım ve

Zeki Baştımar'm iki ciltlik *Savaş ve Barış* çevirisini 1943 yılında tamamlamaları, böylesine zor koşullar altında olağanüstü bir başarıydı (AM 1, 170). Rusçası Nâzım'ınkinden de iyi olan Zeki Baştımar, kitabın Rusça orijinalini kullanırken, Nâzım Fransızca çeviriden de yararlanmıştı (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). Başlangıçta Nâzım çoğunlukla elle yazmak zorundaydı. 1947 yılında yazılan "Ben İçeri Düştüğümden Beri" başlıklı şiir, mahkûm ve kalem arasındaki sinerjiyi unutulmaz bir dille anlatır:

Ben içeri düştüğümden beri
güneşin etrafında on kere döndü dünya.
Ona sorarsınız:
"Lâfı bile edilmez,
mikroskobik bir zaman."
Bana sorarsınız:
"On senesi ömrümün."

Bir kurşun kalemim vardı
ben içeri düştüğüm sene.
Bir haftada yaza yaza tükeniverdi.
Ona sorarsanız:
"Bütün bir hayat."
Bana sorarsanız:
"Adam sen de, bir iki hafta."

(A 4, 153)

Elle yazmak kısa yazılar için bir zorluk oluşturmasa da, daha büyük projelerin tamamlanmasını geciktiriyordu. 1943 yılına gelindiğinde, Nâzım, Kemal Tahir'e 1913 yapımı ikinci el bir daktilo aldığını gururla haber verecekti (AM 3, 166). Bu yeni üretim aracı Nâzım'ın üretkenliğini artırdı ve çok geçmeden dışarıdan aldığı işlere bir senaryonun çevirisi ve film senaryoları yazmak da eklendi (AM 3, 256). Daha sonra Nâzım'ın yayımcısı Ahmet Halit, şaire La Fontaine'in masallarını nazım biçiminde çevirme işini verdi. Çeviri hem çok zaman alan hem de iyi para getirmeyen bir iş olsa da, Nâzım'ın başka seçeneği yoktu. La Fontaine projesi hakkında söyledikleri bu konuya açıklık getirmek-

tedir: "Yetmiş parçaya dört yüz lira veriyor. Ben, elli daha olsun dedim ve ne yaparsın, hemen işe başladım. Dört yüz, yahut dört yüz elli liraya Lafonten'den yetmiş parça şiir tercüme etmek, insan ancak benim gibi hapiste olursa razı olabileceği bir iştir. Mamafi işin bir tarafı hoşuma gidiyor, tercümeleri hece veznine istilize edilmiş serbest vezinle tercüme ediyorum" (Nurettin 1986, 28, 159 ve 165).

Nâzım, revirde tanıştığı ve oldukça tutucu görüşlere sahip bir mahkûm olan Vehbi Ertuğrul'un öncülük ettiği bir dokuma kooperatifi aracılığıyla ek bir gelir kaynağı daha bulmuştu. Beraberce paylaştıkları hapishane yaşamının zorlukları ideolojik farklılıklarını bir yana bıraktırmış ve Nâzım ile Ertuğrul arkadaş olmuşlardı (Aydemir 1986b, 158). Ertuğrul Mayıs 1942'de, salıverilmek üzere olan başka bir mahkûmun dokuma tezgâhını satın almalarını önerdi. Bu iş yalnızca oyalanmalarını değil, dokudukları kumaşlardan para kazanmalarını da sağlayacaktı. Orhan Kemal bu işte oynadığı rolü önemsemese de, Nâzım'a göre, ortaya 200 lira gibi yüklü bir para koyarak işe başlayabilmelerini sağlayan oydu (AM 3, 251; Kemal 66-68). Sonradan ikinci bir tezgâhı da kullanabilme olanağına kavuştular ve hapishane kooperatifine üye olabilmek için gerekli formaliteleri tamamladılar. Böylece, savaş döneminin güç koşullarında sıkı biçimde karneye bağlanmış olan pamuk ipliği tahsisatından pay almaya hak kazandılar. Nâzım kooperatifte beş hissedar olduğundan söz etse de, Kemal Tahir'in de üye olacağını söylediğinden, kooperatifin tam olarak nasıl yapılandığı açık değildir (AM 3, 132).

Kooperatifi çekip çevirmek karmaşık bir işti. Nâzım atölyeleri dolaşarak, her şeyin yolunda gidip gitmediğini kontrol ediyordu. Gömlek, pantolon, çarşaf, mendil, havlu için malzeme, hatta ipek kumaş dokuyorlar, daha sonra da satılmak üzere bir kooperatif dağıtım merkezine gönderiyorlardı. Başlangıçta bu mallar için pazar bulmak, karaborsada fazladan iplik bulmaktan daha kolaydı (AM 3, 193-194). Kemal Tahir zaman zaman iplik bulmalarına yardımcı olabiliyordu. Bu da kârdan pay alma nedenini açıklayabilir. Nâzım, herkesin emeğinin karşılığını almasını ve ekstra kârın hakça bölüşülmesini sağlamak için kılı kırk yarıyordu. Kemal Tahir ve Piraye kooperatifin aktif üyeleri

olmamalarına rağmen "hissedar" olarak pay alıyorlardı. İki yıl boyunca işleri çok iyi gitti. Hatta 1944 yılında İstanbul'daki bir sergide, Balaban'ın dokumacıları tezgâhları başında gösteren bir tablosuyla birlikte kooperatifin ürünleri sergilendi. Nâzım bir ilke imza attığını düşünüyordu: "Mucidi şahsen özüm olan ve adına beraber çalıştığımız ustanın köyüne izafeten Kaymakçıköy kumaşı dediğim bir çeşit ve emsali piyasada mevcut olmayan yarı ipek, yarı iplik ince bir gömleklik de bu vesileyle dünya yüzü görecek" (AM 3, 216). Şairin üvey oğlu Memet Fuat, delikanlıyken Piraye'nin bu kumaştan diktiği bir pantolon ve ceketi giymekten nasıl gururlandığını anlatır (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). Fakat savaşın yoklukları nedeniyle 1944 yılının sonuna doğru ciddi sorunlar baş gösterdi; iki ay boyunca hiç iplik alamadılar. İpliğin karaborsadaki fiyatı öyle yükselmişti ki, satışlar masrafları kurtarmıyordu. Kooperatif 1944 yılının Kasım ayında, 249 lira borçla iflasını ilan etti (AM 3, 230 ve 247).

Ama tezgâhlar boş yatamayacağından, bu, dokumacılık faaliyetlerinin sonu olmadı. Çeşitli talihsizliklerden sonra 1946 Ağustosu'nda tül perde üretmeye başladılar. Nâzım bu yeni uğraşı gayet mağrur bir biçimde övünerek, şöyle anlatıyordu:

> "Sabahtan akşama kadar günüm dokuma atölyesinde tezgâhta geçiyor. Uğraşa didine, borç harç –hâlâ borçluyum– çala çala bir şeye benzetebildim biraz, yani artık hani Avrupa ayarında tül perde çıkarabiliyorum. [...] Zaten şu geçen 46 yılında ne yaptın derlerse, tül perde yaptım ve bugün bu tül perdeleri, bütün Türkiye fabrikaları dahil, benim tezgâhtan başka yapan değil, yapabilen yok." (Nurettin 1986, 59)

Her küçük işletme için olduğu gibi Nâzım'ın grubu için de pazarlama işi üretimden daha fazla zorluk çıkarıyordu. Tüller çok kaliteli olabilirdi, ama kolay satılmıyordu. Mahkûmlar yünlü kumaş üretmeyi de denediler, ama bu kez de zamanlama hatası yapılmıştı. İstanbul'da pazarlayacak miktarda malı üretmeleri o kadar uzun sürmüştü ki, iş bitene kadar kışlık kumaş alım sezonu kapanmıştı. Nâzım 1947'de, tekrar ilişkiye geçtiği eski dostu Vâ-Nû'dan bir miktar yünlü kumaşı pazarlaması için yardım

istedi. 1947 sonbaharında yazdığı mektupta, içine düştüğü güç durumu dile getiriyordu: "Fakat havaların güzel gitmesi, malı çıkartmakta on beş gün kadar da geç kalışımız, dokuduğumuz kumaşları sipariş veren tüccar efendi için bir vesile oldu, malları almadı. Bizim kumaşlar çeşit çeşit renktedir, örneklerini de işte zarfın içinde yolluyorum. [...] Bize maliyeti yedi liradır, fakat zararın neresinden dönülürse kârdır fehvasınca, biz bunları altı buçuk liradan vermeğe de razıyız, yeter ki, borçlarımızı ödeyelim" (Nurettin 1986, 80).

1946 yılında abajur da yapmaya başlayan Nâzım, Kemal Tahir'e yazdığı bir mektupta, yeni uğraşını, yine kendine güvenir bir tonda, "Resim kâğıdını suluboyayla nakışladıktan sonra bezir yağlarıyla filan şeffaf deve derisi haline getirip tel iskeletine ibrişimle geçirip abajur yapmak" şeklinde tanımlıyordu (AM 3, 299). Ama Vâ-Nûlara yazdığı bir mektupta, fabrika ürünleriyle rekabet edemedikleri için abajur işinin de başarısız olduğunu söylemek zorunda kalacaktı: "O işi 25 lira açıkla kapadım." Ama çok geçmeden aklına başka fikirler geldi: "İşi tepsiciliğe döktüm, tepsi camları boyuyorum. Nefis oluyor. Neler icat ettim. Vallahi bir yaldızlı akıtma tepsi camları yapıyorum, bayılırsın. Dur bir tane yapıp size yollayayım" (Nurettin 1986, 59, 171, 181 ve 187). Şairin 1948 yılındaki en son projesi ise, ünlü ressam Bedri Rahmi'nin tasarladığı boncuklarla süslenmiş el çantaları imal etmekti (AM 1, 287). Bu işler Nâzım'ın enerjisini tüketiyor ve "işin biraz komik-acı tarafı, hapishanede bile on altı saatlik iş günümün on saatinden fazlasını asgarî bir ekmek parasını çıkarmağa ayırmak zorunda kalışımdır" diyordu. 1947 Temmuzu'nda şairin maddi durumu o kadar bozulmuştu ki, her zamankinin tersine bu kez Kemal Tahir Nâzım'a 50 lira gönderdi (AM 3, 320). Nâzım'ın diğer arkadaşları da seferber olmuşlardı. 1948 yılında Nâzım Piraye'den bir miktar para alırken, Rasih Güran da her ay düzenli katkı sağlayabilmek için bir düzenleme yapma girişiminde bulundu (AM 1, 281 ve 287). Nâzım'a kız kardeşi ile annesinin kuzeni Ali Fuat Cebesoy da destek oluyorlardı. Bu yardımların altında kalmak istemeyen Nâzım, arkadaşlarından birkaçına tül perde ve abajur hediye etmişti.

Hapishane koşulları Nâzım'ın sağlık sorunlarını artırmıştı. Başlangıçtaki ufak tefek rahatsızlıkları işine bile yarıyordu. Bursa'ya vardıktan kısa bir süre sonra, kendisini 1920'lerden beri tanıyan bir komünist olan Dr. Neşati Üster'in şehirdeki hastanede çalıştığını öğrendi. Üster Nâzım'ı cezaevinde ziyaret etti; hatta Bursa kaplıcalarına gidebilmesi için izin almasına yardımcı oldu (Aydemir 1986b, 88). Kaplıca pahalı bir lükstü, ama Nâzım'ı ilk ziyaretinde Piraye de Kaplıca Oteli'nde kaldığından, bundan iyisi düşünülemezdi (AM 3, 19). Ama uzun dönemde, zor koşullar ve yetersiz sağlık hizmeti Nâzım'm sağlığına büyük zarar verecekti. Nâzım'ın uzun bir liste oluşturan rahatsızlıkları arasında, 1933'ten beri çektiği siyatik ve 1943 yılında sağ omzunda baş gösteren romatizma da vardı. Nâzım korunmak için takunya giymesine rağmen, rutubetli beton zemin durumu iyice kötüleştiriyordu. 1944 yılının sonuna doğru, karaciğerinin büyümesine bağlı olarak titreme ve kırıklık gibi belirtiler baş gösterdi. Nâzım sağlam bir bünyeye sahip olmasına rağmen karaciğerindeki sorun o kadar dayanılmaz bir hal aldı ki, 1946 yılında hastaneye yattı, iyileşene kadar bir ay kalması gerekti. İstanbul'daki bir uzman karaciğer büyümesi tanısı koydu ve Nâzım'a patates, havuç ve yoğurttan oluşan bir diyet verildi (AM 3, 163, 240 ve 325).

1947 Temmuzu'nda başlayan nefes darlığı Nâzım'ın hareketlerini kısıtlıyordu (AM 3, 319 ve 347). Şiirlerini aşağı yukarı volta atarken yazmayı sevdiğinden, yürümekte zorlanması yaratıcılığını da olumsuz etkiliyordu. Bu sefer annesi İstanbul'dan bir uzman tarafından muayene edilmesini sağladı. Dr. Nebil Bilhan'm koyduğu tanı bir kalp rahatsızlığı olan angina pektoristi (AM 1, 287; Aydemir 1986b, 97). Nâzım'ın şiirinin itici gücü büyük ölçüde otobiyografik olduğu için, çok geçmeden fiziksel belirtilere şiirsel bir biçim vermeye başladı. Nâzım kişisel sıkıntılarına genelde siyasi bir anlam yüklerdi, ama hastalık, yaşlılık ve ölümle ilgili endişeleri olgunluk dönemi şiirlerinin temalarından biri haline geldi. Nisan 1948'de kalbiyle ilgili gerçeği öğrendikten sonra, "Angina Pektoris" başlıklı şiiri yazdı:

Yarısı burdaysa kalbimin
yarısı Çin'dedir, doktor.
Sarınehre doğru akan
ordunun içindedir.
[...]
Ne arteryo skleroz, ne nikotin, ne hapis,
işte bu yüzden, doktorcuğum, bu yüzden
bende bu angina pektoris...
Bakıyorum geceye demirlerden
ve iman tahtamın üstündeki baskıya rağmen
kalbim en uzak yıldızla birlikte çarpıyor...

(A 4, 165)

Ölüm düşüncesi Nâzım'ı hiç olmadığı kadar melankolik yapmıştı. Temmuz 1948'de şöyle yazacaktı: "Tatlı bir mahzunluk. İhtiyarlamanın, hapisten seyredildiği zaman bile akıl almaz güzellikte dünyadan ayrılacağını düşünmenin mahzunluğu" (Kurdakul, 48).

Piraye'ye Şiirler

Hapishanede geçirdiği ilk on yılda (1938-1948) Piraye'yle ilişkisi Nâzım için bir can simidi olmuştu. Piraye'nin ara sıra yaptığı ziyaretler ve sürekli yazışmaları Nâzım'ın normal bir aile yaşamına geri dönme umutlarını canlı tutuyordu. Başlangıçta Piraye'nin Bursa'ya yerleşeceğini bile ümit ediyordu; ayrıca en azından Kaplıca Oteli'nde buluşmalarına izin veriliyordu. Yetkililer bu en seçkin mahkûmlarına belli bir hoşgörü gösteriyor, Nâzım'ı otele götüren jandarma kelepçe takması için bile ısrar etmiyordu (Aydemir 1970, 262). Fakat Piraye'nin ziyaretleri düzensizdi ve Nâzım hapishane yaşamının getirdiği duygusal ve cinsel yoksunluğu derinden hissediyordu. Bu duyguları Ocak 1941'de yazdığı "Lodos" başlıklı şiirde canlı bir biçimde dile getirir:

Biz altı yüz adet
kadınsız erkeğiz.
Alınmış elimizden
doğurtmak imkânımız.
En müthiş kudretim yasak bana:
yeni bir hayat aşılamak,
bereketli bir rahimde yenmek ölümü,
yaratmak seninle beraber:
sevgilim, yasak bana etine dokunmak senin...

(A 3, 181)

Bursa-İstanbul arası yalnızca 200 kilometre olduğu halde, yolculuk ve konaklama masrafları Piraye'nin ziyaretlerini kısıtlıyordu. Piraye'nin Bursa'da kalmayı başardığı 10 Şubat-8 Nisan 1941 arasındaki iki aylık dönemde iyice yakınlaştıkları anlaşılıyor. Nâzım deli dolu, konuşkan ve cilveli davranırken, Piraye tutuk ve oldukça mesafeliydi (Kemal, 86). Piraye'yle geçirdiği bu mutluluk anları Nâzım'ı ara sıra Semiha Berksoy'u aramaktan alıkoymuyordu. Şair Çankırı'dan nakledildiğinde, Semiha her hafta mektup yazacağına söz vermişti. Nâzım, Piraye'nin ziyaretinin sonlarına doğru, 27 Mart 1941'de Semiha'ya yazdığı mektupta, düzenli olarak kaplıcaya gittiğini ve Piraye'yle her gün görüştüğünü söylüyordu. Semiha bu habere o kadar bozuldu ki, Nâzım'ı artık mektup yazınamakla tehdit etti (Özbilgen, 143). Şairin sanat ve tiyatro dünyasıyla ilgili tek haber kaynağı olan Semiha, neyse ki çok geçmeden yumuşadı. Nâzım'a en son opera prodüksiyonlarının fotoğraflarını gönderiyordu. Aralık 1941'de Semiha da Bursa'ya, Selvinaz Otel'de kalmaya geldi. Nâzım'ın Piraye'ye yazdığı mektupta Semiha'nın geldiğini haber vermesine bakılırsa, Piraye bu ilişkiyi bir tehdit olarak görmüyordu (Özbilgen, 154; AM 1, 171).

Bursa'yı ziyaretinden sonra tekrar İstanbul'a yerleşmek Piraye için zor bir süreç oldu. Artık kız kardeşi Fahamet'le birlikte yaşayamayacağına karar vererek, Çamlıca'nın yeşil tepelerinde, Altunizade'de bulunan teyzesinin köşküne taşındı. Piraye hâlâ ailesinden destek alsa da, Bursa'ya gitmek için onlardan sürekli para isteyemiyordu. Hatta bir seferinde Bursa'ya gitmek için oğlu Memet'in sünnet harçlıklarını kullanmak zorunda kalmıştı. 1940'larm ortalarında, Piraye'nin, başta yetişme çağında-

ki çocuklarıyla ilgilenmek olmak üzere başka öncelikleri vardı. Memet'in sağlık durumu endişe yaratıyordu. Üstüne üstlük, kızı Suzan'ın dedesinin yanında yaşamakta her zorlanışında annesinin yanına dönmesi, Piraye'nin işini iyice güçleştiriyordu. 1943 yılında, artık evlenme çağına gelmiş bir genç kız olan Suzan ile annesi arasında bir gerginlik yaşandı: Suzan pek uygun olmayan bir gençle nişanlanmak istiyordu (AM 3, 188 ve 246). Ayrıca Piraye kendisini gittikçe daha yalnız hissediyordu. Bunda Nâzım'ın aile efradının, Piraye'nin geçimi için Nâzım'a bağımlı olmasını hoş karşılamamasının büyük payı vardı.

Piraye Ocak 1943'te tekrar Bursa'ya giderek eski püskü, soğuk bir otel odasında beş gün kaldı (AM 3, 157). Bu kez Nâzım, Piraye'nin kalması için gardiyanlardan birinin evini ayarlamıştı. Gözetim altında olsa da, Piraye'yle orada buluşarak bir süre baş başa kalmayı umuyordu. Ama bunun şerefini lekeleyeceğini düşünen Piraye, Nâzım'm planını kabul etmedi. Nâzım kendi cinsel istekleri ile Piraye'nin gururunu uzlaştırmakta güçlük çekiyordu. On iki saat süren sert bir tartışma ziyareti mahvetmişti. Nâzım kendisini o kadar aşağılanmış hissetmişti ki, Piraye'ye ertesi gün onu görmek istemediğini söyledi. Neyse ki, Piraye ertesi gün hapishane kapısında belirince, müdür konuşarak Nâzım'ı yumuşattı (Kemal, 82-85). Nâzım'ın bu ziyaretten sonra Piraye'ye yazdığı mektupta yaşadığı hayal kırıklığı açıkça görülür (AM 1, 179). Bu tatsız olaydan sonra Piraye'nin ziyaretleri daha da seyrekleşti ve zaman zaman yılda bire kadar düştü. Ama araya mesafe girmesi Piraye'yi yumuşatmıştı. Bu dönemdeki mektup ve şiirlerde Piraye imgesi ışıl ışıldır:

> Ne güzel şey hatırlamak seni:
> ölüm ve zafer haberleri içinden,
> hapiste
> ve yaşım kırkı geçmiş iken...
>
> Ne güzel şey hatırlamak seni:
> bir mavi kumaşın üstünde unutulmuş olan elin
> ve saçlarında
> vakur yumuşaklığı canımın içi İstanbul toprağının...
>
> (A 3, 95)

Bu şiirin tarihi tam belli olmamakla birlikte (muhtemelen 1943), Piraye üzerindeki yatıştırıcı etkisi kolaylıkla tahmin edilebilir. Şiir Nâzım'ın Bursa'dan Piraye'ye gönderdiği 100'den fazla lirik şiirden yalnızca biriydi.

1945 yılına gelindiğinde Piraye'nin sağlığı iyice bozulmaya başlamıştı. Düşük tansiyon rahatsızlığı gözlerini etkiliyordu. 1944 sonbaharında, dedesinin yanında kalmakta olan Memet vereme yakalandı. Bir yıldan uzun süren tedavi boyunca, Piraye her gün oğlunu ziyaret etti (AM 3, 249252 ve 320). Avrupa'da savaşın bitmesi herkesin moralini yükselttiğinden, siyasi haberler bir ölçüde rahatlatıcıydı. Ayrıca Piraye 1945 Haziranı'nda ailesiyle birlikte Nâzım'ın ziyaretine gelmişti. Ama çok geçmeden, barışın siyasi mahkûmlara af getireceği umutları yok oldu. Doğu Avrupa'yı etki alanına sokan Sovyetler Birliği, şimdi de Çanakkale Boğazı'nı kontrolü altına almak istiyordu. Bu durum Türkiye'de Sovyet karşıtı bir tepki yaratmış, hükümet çok geçmeden bağlantısız tavrından vazgeçerek ABD'ye yanaşmak ve NATO'ya üye olmak zorunda kalmıştı. Cumhurbaşkanı İnönü temkinli bir biçimde çok partili sisteme yönelmeye başlamış olsa da, ortada komünizme karşı yürütülen mücadeleyi gevşetme yönünde bir girişim yoktu. 1945 yılının Aralık ayı başında sol görüşlü gazetelere karşı düzenlenen gösterilerde, iş çeşitli gazete bürolarının tahrip edilmesine kadar vardı. Zekeriya ve Sabiha Sertel'in büyük bir başarıyla yönettikleri günlük *Tan* gazetesi kapandı. Ciddi bir rakip oluşturacak kadar iyi örgütlenmiş bir muhalefet partisinin bulunmadığı bir dönemde, Temmuz 1946'da yapılan genel seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi konumunu güçlendirdi. Cumhuriyet Halk Partisi mecliste 390 sandalye kazanırken, yeni kurulmuş olan Demokrat Parti yalnızca 65 milletvekili çıkarabildi. Böylelikle İnönü iktidarını korumuş, Nâzım da on yıl daha hapiste kalma gerçeğini kabullenmek zorunda kalmıştı.

Nâzım günlük programını şiirsel yaratıcılığını sürdürecek şekilde düzenleyerek ruh sağlığını korudu. Bu şekilde, gelecek bölümde ele alacağımız o büyük projesini, destan formundaki *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı geliştirmeye devam edebildi. Ayrıca her akşam saat dokuz ila on arasını, ibadet eder gibi,

Piraye'yle olan ilişkisini düşünmeye ayırmıştı. Bunun sonucunda, ortaya, "Saat 21-22 Şiirleri" adını verdiği bir dizi olağanüstü şiir çıktı. Otuz iki adet kısa ve gösterişsiz parçadan oluşan bu şiir dizisi, Nâzım ile Piraye'nin ilişkisine, Türk edebiyatındaki en büyük aşk hikâyelerinden biri olma özelliğini verir. Sonu hüsranla biten bu aşk oyununda "Nâzım" ve "Piraye" adlı karakterler, geleneksel Doğu halk masallarındaki trajik âşıkların durumuyla kıyaslanabilecek mitsel bir konum kazanırlar. Bu, abartılı bir dil kullanımıyla değil, ayrılık acısını en sade sözcüklerle aktaran bir dil yoluyla başarılır. Şiirlere isim verilmemiş olması, bu yeni yalın biçemin özelliğidir. Şiirlerin her birine başlık olarak, 20 Eylül ila 14 Aralık 1945 arasında değişen tarihler verilmiştir. Bazıları Japon *haiku* şiiri tarzında bir kısalığa ve özlüğe sahip olan şiirlerden en uzunu 20 dizeyi ya geçer ya geçmez. Bu esin patlaması yalnızca üç ay sürmüş olsa da, siyasi baskı nedeniyle kısıtlanmış tutkulu bir aşkı dile getiren bu şiirler, yalnızca Türkiye'de değil bütün dünyada binlerce okuyucuyu etkilemiştir. Randy Blasing ve Mutlu Konuk'un tüm diziyi İngilizceye çevirmelerinin yanı sıra, değişik dillerde çevrileri de yayımlanmıştır.

Nâzım kişisel bir ikileme toplumsal bir anlam yüklemeyi başardığı içindir ki, bu son derece kişisel şiirler kendi dışında kalan dünyaya da ulaşır:

21 Eylül 1945

Oğlumuz hasta,
babası hapiste,
senin yorgun ellerinde ağır başın,
dünyanın hali gibi halimiz...

(A 3, 98)

Bu ilişki, beş gün sonra yazılan bir şiirde daha da açıktır:

26 Eylül 1945

Bizi esir ettiler,
bizi hapse attılar:
beni duvarların içinde,
seni duvarların dışında.

Ufak iş bizimkisi.
Asıl en kötüsü:
bilerek bilmeyerek
hapisaneyi insanın kendi içinde taşıması...
İnsanların birçoğu bu hale düşürülmüş,
namuslu, çalışkan, iyi insanlar
ve seni sevdiğim kadar sevilmeye lâyık...

(A 3, 101)

Hapse düşen her âşık gibi, şair kıskançlık krizlerine girdiğini kabul ederken (*"8 Ekim 1945"*), Piraye'nin ıslak dudaklarına duyulan tensel özlem şairin rüyalarına girer (*"9 Ekim 1945"*). Öyle anlar gelir ki, Nâzım Piraye'nin sesini bile duyar:

8 Kasım 1945

Uzaktaki şehrimin damları üzerinden
ve Marmara denizinin dibinden geçip
sonbahar topraklarını aşarak
olgun ve ıslak
geldi sesin.
Bu, üç dakikalık bir zamandı.
Sonra, telefon simsiyah kapandı...

(A 3, 109)

Şair "yatıyorum demirli bir şilep gibi Bursada" dese de (*"20 Kasım 1945"*), aklı, "ve evlât acısı gibi yüreğimde, / senin hayalin gibi gözlerimde taşıdığım şehir" dediği (*"13 Kasım 1945"*) İstanbul'un dürüst, çalışkan insanlarının çektiği yokluk, ıstırap ve hastalıklardadır. Kişisel olan doğal olarak siyasi olanla kesişiyor gibidir:

1945 yılı Aralık ayının dördü

İlk göz göze geldiğimiz günkü elbiseni çıkar sandıktan,
giyin, kuşan,
benze bahar ağaçlarına...

Hapisten
mektubun içinde yolladığım karanfili tak saçlarına,
kaldır, öpülesi çizgilerle kırışık beyaz, geniş alnını,
böyle bir günde yılgın ve kederli değil,
ne münasebet,
böyle bir günde bir isyan bayrağı gibi güzel olmalı Nâzım
Hikmetin kadını...

(A 3, 112)

Bu şiirlerin özüne işleyen siyasi mesajlar örtülü olduğu için daha da etkilidir. İlk olarak *"6 Aralık 1945"* başlıklı şiirde söz edilen "ümidin düşmanları", soyut bir biçimde, emekçilerin düşmanları olarak hedef alınmaz. İstanbul'da 4 Aralık'ta sol görüşlü gazete bürolarına düzenlenen ve basında geniş yankı bulan saldırılara gönderme yapılarak, "Bursada havlucu Recebe, / Karabük fabrikasında tesviyeci Hasana [...] / düşünen insana düşman" olarak nitelenirler *("7 Aralık 1945")*.

Mevsim değişikliklerinin siyasi yenilenmenin zorlu süreçlerini ima ettiği bu şiirlerde, doğa imgeleri çifte bir anlam taşır. Yaban kazları İznik Gölü'ne yöneldiğine göre sonbahar bitmiş olmalıdır (*"12 Aralık 1945"*). Kışın bastırmasıyla sona eren mevsim döngüsü, şairin hem estetik keyfin hem de ekonomik güçlüklerin farkında olduğunu gösterir:

13 Aralık 1945

Gece kar birdenbire bastırmış.
Bembeyaz dallardan dağılan kargalarla başladı sabah.
Göz alabildiğine Bursa ovasında kış:
başsızlık ve sonsuzluk geliyor akla.
Sevgilim,
değişti mevsim
çekişen gelişmelerden sonra bir sıçramakla.
Ve karın altında mağrur
hamarat
sürüp gidiyor hayat...

(A 3, 116)

Yalın dilin ardında Marksist-Hegelci bir bakış açısının ipuçları gizlidir: Doğanın diyalektiği, emeğin bastırılamaz gücü ve daha iyi bir dünyaya doğru niteliksel sıçrama. Söz konusu olan, tumturaklı sözleri ve soyutlamayı es geçerek, şehir yaşamının acımasızlığını cesaretle kabul eden sosyalist şiirdir:

14 Aralık 1945

Hay aksi lânet, fena bastırdı kış...
Sen ve namuslu İstanbulum ne haldesiniz kim bilir?
Kömürün var mı?
Odun alabildin mi?
Camların kıyısına gazete kâadı yapıştır.
Gece erkenden yatağa gir.
Evde de satılacak bir şey kalmamıştır.
Yarı aç, yarı tok üşümek:
dünyada, memleketimizde ve şehrimizde
bu işte de çoğunluk bizde...

(A 3, 116)

Bu şiirlerin tümü Piraye'ye postayla yollanmıştır. Piraye'nin Nâzım'ın görüşlerine yakınlık duymasına rağmen çok güçlü siyasi inançları olmadığı söylenebilirse de, şiir yönünden Nâzım'ın bakış açısını paylaşması şaire güç verir. Nâzım, bu şiirlerde önceden kestirilebilecek bir tepki yaratmak için Marksist söylemin basmakalıp kategorilerine başvurmak yerine, gerek duygusal gerek ideolojik olarak okuru ayartmak ister gibidir:

27 Ekim 1945

Bir elmanın yarısı biz
yarısı bu koskoca dünya.
Bir elmanın yarısı biz
yarısı insanlarımız.
Bir elmanın yarısı sen
yarısı ben
ikimiz...

(A 3, 108)

Nâzım'ın sosyalist ütopyasında cenneti arayışın izleri vardır; bu, dizideki tüm şiirlere ayrı bir derinlik katar (P, 93-108).

Bu şiirler Nâzım'ın sağlığının giderek bozulduğu göz önüne alınarak okunduğunda daha da etkileyici hale gelirler. 1946 yılına gelindiğinde Nâzım o kadar güçten düşmüştü ki, yazacak hali yoktu (AM 3, 308). Ayrıca Piraye'nin sağlığı hakkındaki endişeleri durumu daha da kötüleştiriyordu. Zorluklar altında tökezlemeye başlayan ilişkileri, 1940'ların sonlarına gelindiğinde artık yalnızca mektuplar ve şiirler aracılığıyla yürüyor gibiydi. Haziran 1946'da Kemal Tahir'e yazan Nâzım, evliliklerini şöyle özetleyecekti: "Ben Piraye'yi, Piraye beni yıllardır severiz. [...] Bu sevgide annelik, ağabeylik, babalık, arkadaşlık, dostluk, insanlık vardır, ama romans yoktur. Daha doğrusu melodram yoktur" (AM 3, 294). Sanki şair daha tutkulu bir aşkı özlemekteydi. Ama bundan sonra yaşanacak olanları bir melodram yazarı bile hayal edemezdi.

Kambur Felek ve İki Kadın

Nâzım 1947 yılının başında "45 yaşımı bitirdim, ama her gün biraz daha âşık oluyorum. Karımdan, sanattan, tabiattan, insanlardan, idealimden tut da kanaryama kadar her şeye dolu dizgin oluyorum ve çok şükür âşığım. [...] Bana öyle geliyor ki, bir tek insana, yüz milyonlarla insana, bir tek ağaca, bütün bir ormana, bir tek düşünceye ve fikre âşık olmadan yaşamak yaşamak değildir" diye yazıyordu (Nurettin 1986, 57). Şair için kuşkusuz yaratıcı bir bakış açısıydı bu, ama sıradan insanlar için fazla karmaşıktı. Nâzım 1948 sonbaharında kendisini, yaşamının akışını değiştirecek bir aşk üçgeninin ortasında buldu. Şairin bu değişken davranışları yalnızca romantik yapısına değil, hapishanede geçirdiği on yılın yıkıcı etkilerine de bağlanabilir. Siyasi durum, özellikle de 1948 baharında Berlin'in Sovyetler tarafından ablukaya alınmasıyla ortaya çıkan kriz, anti-komünist tavırların sertleşmesine neden olduğundan, ufukta erken salıverilme ihtimali görünmüyordu. Zayıf bir kalp ve büyümüş bir karaciğerle kötüleşen sağlık durumu, Nâzım'a hapiste öleceği

korkusunu veriyordu. Yirmi sekiz yıl yatıp sağ çıksa bile, özgürlüğüne kavuşacağı 1966 yılında 60 yaşını geçmiş olacaktı. Piraye'yle olan ilişkisinin yaşlılığında da süreceğine güvenebilirdi, ama bu ilişki Nâzım'ın özlediği yenilenme konusunda bir şey vaat etmiyordu.

Yeni gelişen ilişkinin yolunu açan Vâ-Nû'nun karısı Müzehher'di. Vâ-Nû'yla aralarının düzelmesi, 1940'lı yılların sonunda Nâzım'ın kişisel yaşamındaki en önemli gelişmelerden biriydi. Vâ-Nû Nâzım'ın gençlik yıllarındaki en yakın dostuyken, İstanbul'da gazetecilik yaptığı 1930'lu yıllarda komünizmden uzaklaşmıştı. Ocak 1940'ta başlayan olağanüstü hal döneminde basın özgürlüğü o kadar kısıtlanmıştı ki, Serteller bile seslerini fazla yükseltmek istemiyorlardı. Ama savaşın sona ermesiyle tedbirli bir özgürleşme süreci başlamış ve Nâzım'ın eski dostlarından bazıları, eski inançlarını tekrar keşfetmeye başlamışlardı. On yıldan uzun süren bir küskünlük döneminden sonra, Aralık 1945'te, Vâ-Nû tekrar Nâzım'ı aradı. Müzehher gelişmeleri şöyle anlatıyordu:

> "1945 yılı aralık ayında bir gece, Sertellerin Moda'daki evinde, bir sofranın çevresinde yakın dostlar toplanmıştık. Böyle kendi aramızdaki toplantılarda Nâzım Hikmet'in şiirlerinin okunması bir gelenekti. Vâlâ, onun üslubuyla, yani sesini bir perde kalınlaştırarak ve kelimeleri toklaştırarak okurdu şiirleri. [...] Hepimizin yüreğine dokunurdu bu iki çocukluk arkadaşının, gençlik ve macera arkadaşının, uzun yıllar aynı yolda yürümüş ve bir süre aynı kaderi paylaşmış dostların birbirlerine kırgınlığı; koparılmış zincirin halkasını bağlamak için vesile arardık." (Nurettin 1986, 78)

Sertel, yılbaşı için Nâzım'a bir yiyecek paketi göndermelerini önermişti. Vâ-Nû siyasi çekincelerden dolayı ya da gururuna yediremediğinden, paketi kendi adına göndermek konusunda isteksizdi. Sertel de adının hüküm giymiş bir komünistle birlikte anılmasını istemediğinden, Müzehher paketi kendi adına gönderdi. Nâzım paketi alınca çok sevinmişti. Verdiği yanıttan, eski dostuyla arasını düzeltmeye istekli olduğu anlaşılıyordu.

Vâ-Nû ve Müzehher Nâzım'ı hapiste ilk kez 1946 yılının başında ziyaret ettiler. Savcıdan izin aldıktan sonra, altı gün boyunca her gün Nâzım'ı gördüler. Hatta cezaevi müdürü kendilerini odasına davet ederek beraber yemek yemelerini sağladı. Nâzım'ı ilk gördüklerinde üzerinde bir takım elbise ve kravat vardı. Birbirlerini on senedir görmeyen iki eski arkadaş sarılıp ağlaştılar. Çok geçmeden, Nâzım yine bildikleri Nâzım olmuştu. Ceketini ve kravatını çıkarıp gömleğinin yakasını açarak o her zamanki gür sesiyle şiirler okumaya başlamıştı. Nâzım duvarda asılı duran, kendi yapımı haritanın yardımıyla savaşın gidişatını nasıl izleyebildiğini anlattı. Vâ-Nû ile Müzehher ranzaların ucuna dikkatle ilişmiş otururken, Nâzım üzerinde çalışmakta olduğu "Yusuf ve Züleyha" adlı şiirinden parçalar okumakta ısrar etti (Nurettin 1986, 910). Bu ilk ziyaretten sonra aralarında hızlı bir mektup trafiği başladı. Özellikle de Nâzım duygusal yönden zor günler geçirirken Müzehher şaire sırdaşlık ettiğinden, 1946-1950 yılları arasında Nâzım'ın Vâ-Nûlara yazdığı 100 küsur mektup şairin duygularını canlı biçimde yansıtır.

1948 sonbaharında Nâzım ile Müzehher'in yazışmalarında, şairin kuzini Münevver Andaç'ın ismi geçmeye başlamıştı. Müzehher sürekli olarak, Münevver'in ne kadar çekici bir kadın haline geldiğinden ve şaire ne kadar hayran olduğundan söz ediyordu. Nâzım oldukça şaşırmıştı:

> "Ben dayı kızımı şöyle böyle on üç senedir gördüğüm yok. Buna rağmen, bilhassa son zamanlarda herkesten değilse de –birçoklarından– methü senasını işitiyorum. Sonra ara sıra bana mektup da yazıyor artık. [...] Yani herhalde değerli bir kadın. Ve öyle oluşu beni bahtiyar ediyor. Sonra mesut da herhalde. Kocası da akıllı, kültürlü, yakışıklı bir adammış. Fakat bütün bunlar böyle ya, yani benim bunları takdir etmemişsem etmemi, hele böyle 'emi?' ile etmemi niye istiyorsun?" (Nurettin 1986, 98-99)

Kumral ve yeşil gözlü olan Münevver, Nâzım'ın anne tarafının güzel hatlarını almıştı. 12 Şubat 1917'de Sofya'da doğmuştu ve

Celile Hanım'ın küçük kardeşi Mustafa ile Fransız karısı Gabrielle Taron'un küçük kızıydı. Mustafa, Birinci Dünya Savaşı'nın çıktığı dönemde Sofya'daki büyükelçilikte birlikte çalıştığı Kemal Atatürk'ün yakın arkadaşıydı. Mustafa genç yaşta hayata gözlerini yummuş ve anlaşıldığı kadarıyla, soyadı kanunu çıktığında aileye Andaç soyadını öneren Atatürk olmuştu. Gabrielle, kocasının ölümünden sonra kızları Leyla ve Münevver'le birlikte Paris'e taşınmış, kızlar burada yetişip Fransızca öğrenmişlerdi. 1926 yılında Gabrielle de ölünce, Münevver İtalya'da bir Fransız yatılı okuluna gönderilmiş, 1934 yılında da Marsilya'da eğitimini tamamlamıştı. 1935 yılında kız kardeşiyle İstanbul'a dönmüş, bir taraftan hukuk okurken bir taraftan da Fransızca öğretmenliği yaparak hayatını kazanmaya başlamıştı. 1945 yılında İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi'nde profesörlük yapan ressam Nurullah Berk'le evlenmiş, ertesi yıl da kızları Renan dünyaya gelmişti. Ne var ki Münevver, geleneksel Türk evlilik hayatının kısıtlayamayacağı kadar özgür bir ruha sahipti.

Nâzım'ın Münevver'le ilgili ilk izlenimlerinin geçmişi, Münevver'in daha 18 yaşındayken kendisine âşık olduğu, 1935 yılındaki bir aile toplantısına kadar uzanıyordu. Münevver'in anlattığına göre, Nâzım tutuklanana kadar süren, üç yıllık oldukça çalkantılı bir ilişkileri olmuştu. Münevver, "Nâzım evli olduğu için işimiz zordu" diyecekti (Münevver'le görüşme, Temmuz 1996). Şair hapishanedeyken bağlantıları kopmuş, 1948 yılında Nâzım ansızın Münevver'den mektuplar almaya başlayınca şaşırmıştı. Münevver'le tekrar bağlantı kurması, serbest bırakılma olasılığının bulunduğu söylentileriyle aynı zamana denk gelmişti. Vâ-Nû 1948 Ekimi'nde yazdığı bir mektupta, yeni hükümet af sözü vermiş olduğundan, Nâzım'ın çok yakında serbest kalacağını söylüyordu. Ne var ki, söylentilerin aslı yoktu (AM 3, 344). Münevver'in Nâzım'ı tam salıverilme olasılığının bulunduğu bir dönemde aramış olması yalnızca bir rastlantı mıydı, yoksa bu iki gelişme arasında bir bağlantı var mıydı? Münevver'le yaptığımız görüşmede söylediğine göre, zamanlama tamamen tesadüftü ve ondan, kendi adına Nâzım'a telefon etmesini isteyerek şairle yeniden bağlantı kurmasına neden olan kişi Celile Hanım'dı. Yoksa, Nâzım'ın arkadaşları ve akrabaları arasın-

da şairi Piraye'den koparmaya yönelik ortak bir çaba mı vardı? Türkiye'nin en ünlü şairi olan Nâzım'ın haklarının iade edilmesi onu kollayan kişilere önemli bir itibar sağlayacağından, şairin salıverilme olasılığı belirdiğinde farklı ideolojik gruplar arasında olaya sahip çıkmak için birtakım manevralar yapılmış olması olasıydı.

Münevver 1948 yılının Ekim ayı başında, yanmda kuzini Ayşe Baştımar ve arkadaşı, romancı Peride Celal'le birlikte Nâzım'ı ilk kez hapishanede ziyaret etti (Aydemir 1986b, 91). On yılını demir parmaklıklar ardında geçirmiş olmasına rağmen, 48 yaşındaki Nâzım hâlâ yakışıklıydı (Resim 16). Münevver'in Nâzım'a beslediği küllenmiş duygular yeniden canlanırken, Nâzım da kendi payına bu özgür kadından büyülenmişti. Şair Temmuz 1948'de yazdığı bir mektupta, "Piraye'den başkasına sevda sözleri söylemek ne zor şey" dese de (AM 3, 338), bundan üç ay sonra, Münevver'e olan tutkusunu dile getiren ve ümitsizlik ile arzu arasında gidip gelen şiirler yazıyordu. 1948 Ekimi'nde yazdığı "Güz" başlıklı şiirde, tensel beklentileri dile getirmek için sonbahar imgeleri kullanılmıştır:

Günler gitgide kısalıyor,
yağmurlar başlamak üzre.
Kapım ardına kadar açık bekledi seni.
Niye böyle geç kaldın?

Soframda yeşil biber, tuz, ekmek.
Testimde sana sakladığım şarabı
içtim yarıya kadar bir başıma
seni bekleyerek.
Niye böyle geç kaldın?

Fakat işte ballı meyveler
dallarında olgun, diri duruyor.
Koparılmadan düşeceklerdi toprağa
biraz daha gecikseydin eğer...

(A 4, 176)

16. Nâzım Bursa Cezaevi'nde, 1948.

Nâzım'ın kendi cinselliğinin son demlerini ima eden sonbahar meyveleri imgeleri, daha üç yıl önce Piraye'ye göndermiş olduğu ve sonbaharı yaşamdan el etek çekmekle bağdaştıran *"5 Kasım 1945"* başlıklı şiirle çarpıcı bir tezat oluşturur (A3, 109; P, 103). Nâzım, Münevver'den esinlenerek yazdığı bu şiiri hem Kemal Tahir'e hem de Müzehher'e yollamış, ama henüz yeni ilişkisinden haberi olmayan Piraye'ye göndermemişti. Şair 1 Kasım 1948 tarihli bir başka şiirde, Piraye'yi aldatmaktan duyduğu suçluluğu dile getirir; Piraye'yi "sırtından bıçakladığını" düşünmektedir (Nurettin 1986, 139).

Nâzım, ilişkilerinin sona erdiğini bildiren mektubu Piraye'ye ulaştırma görevini Rasih Güran'a vermişti. Mektubunda çok uzun süredir kopuk olan cinsel yaşamlarının tekrar canlandırılamayacağını, ama yaşamının en güzel yıllarını paylaştığı ve en güzel eserlerine esin kaynağı olduğu için Piraye'ye minnettar olduğunu ve hep dost kalacaklarını söylüyordu. Daha önce ayrılma konusu hiç geçmediğinden, bu mektup Piraye için müthiş bir şoke olmuştu. O kadar sarsılmıştı ki, birkaç gün odasından hiç çıkmadı (AM 1, 292-293). Oğlu Memet'in söylediğine göre, Nâzım ile Münevver'in arasına girmeyeceğini söyleyerek, istemeyerek de olsa durumu kabullenmişti (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). Nâzım'm cevabında da daha yatıştırıcı bir ton vardı: "Ne senden ne Türk milletinden uzağım. [...] Sen istesen de, istemesen de, biz insanlarımızın hafızasında yaşayacaksak, el ele, beraber yaşayacağız" (AM 1, 294).

Piraye'den şairin sonsuza kadar bağlı kalacağını söylediği ideal kadın olarak kalması beklenirken, Nâzım'ın başka bir sevgili bulma özgürlüğü vardı. Şair 1948 yılının sonunda Kemal Tahir'e yazdığı bir mektupta, kendisini haklı çıkarmaya çalışıyordu:

> "Piraye benim için öyle mükemmel, öyle yiğit, öyle iyi ve kendisine en güzel senelerimi, en iyi eserlerimi borçlu olduğum insan ve kadındır ki, ona yalan söyleyemezdim. [...] Bu münasebetimizde –bu karı kocalık münasebetimizde dahi, ki artık münasebetlerimizin en arka plana geçeni olmuştu– ona yalan söylemekten, onu aldatmaktansa, onu üzmeği, hem de belki

dehşetli üzmeği, kahretmeyi tercih ettim. Ben de bir hayli üzüldüm, kahroldum ve olmaktayım. Fakat ikimiz de haysiyetli ve şerefli insanlarız, üzüntüyü, kahrolmayı, haysiyetsizliğe, şerefsizliğe, yalan dolana tercih ederiz." (AM 3, 346)

Bundan sonraki 18 ay boyunca, klasik orta yaş krizinin pençesinde kıvranan Nâzım'ı, kendisine diriliğini yeniden kazandırabilecek genç bir kadına hasret duyarken görürüz. Nâzım'la olan ilişkisinden kocasını anında haberdar ettiğine bakılırsa, Münevver de Nâzım'a âşık olmuştu. Ekim ayının sonuna doğru, Nurullah Berk, Nâzım'ı hapishanede ziyaret ederek niyetinin ne olduğunu sordu. Bu ziyaretten sonra, Nâzım, Münevver'in kocasının yanından derhal ayrılarak hemen boşanma işlemlerine başlamasını istedi (Nurettin 1986, 116). Ama Münevver için bu dönüşüm çok aniydi. Mektup yazarak Nâzım'dan sabırlı olmasını istedi; kocası kızlarının velayetini vermek istemiyordu. Sabır gerektiğini söylediğinde Nâzım öfkelenmiş, reddedildiğini düşünmüştü. Münevver'e olan karmaşık duygularını ve Piraye'ye karşı hissettiği vicdan azabını, Vâ-Nûlara yazdığı tarihsiz (Şubat 1948 olabilir) bir mektupta çarpıcı bir biçimde ifade eder:

"Ömrümde ilk defa kayıtsız şartsız sevdiğim kadın [Münevver] nasıl bu işi yapabildi? Ben en yakın, en iyi, bana tek yalan söylememiş dostumu [Piraye] arkadan bıçaklarken yepyeni bir dünya keşfeder gibi aşkı keşfetmiştim bre. Ötekisi beni bıçaklarken neyi keşfetti? Ve ben bıçaklandıktan sonra dahi, bana yazdığı, İstanbul'dan yazdığı mektupta, beş altı gün önceki mektubunda 'Seni sevdiğimden bir an bile şüphe etme. Seni bekleyeceğim. Sen de beni bekleyecek misin?' demeğe neden lüzum gördü? Bunları bana yazdığı gün kocasının kolunda Beyoğlu'nda dolaşmağa gitti ve belki o gece de onun koynundan çıkıp bana bunları yazdı. Dedim ya, en büyük acım eski bir mendil gibi fırlatılmak değil. Bu, ne yalan söyleyeyim, haysiyetime, kibrime dehşetli dokunmakla beraber, meheldi bana, ben bu muameleye layığım elbet diyorum, fakat acım bu değil, acım, bu hareketi izah edememek." (Nurettin 1986, 141)

Ne var ki, şairin aynı mektupta, "Ben", "Kızıl Saçlı Bacı" ve "Siz" karakterlerinin rol aldığı, Epilog ve Prologu da olan "Melodram" başlıklı beş perdelik kısa bir piyeste, "bıçaklama" motifini temel imge olarak kullanarak acısını şiire dönüştürdüğünü görürüz. "Kızıl Saçlı Bacı" elbette Piraye iken, resmî bir biçimde "Siz" diye hitap edilen kişi Münevver'dir. Nâzım bu "Melodram"ı üvey oğlu Memet'e gönderdiğine göre, Piraye'nin görmesini istemiş olmalıydı. Prolog, şairin kendi kendini yaralayan ifade biçiminin altyapısını kurar:

En ümitsiz mâcera:
yedi yerden yara almak değil.
En ümitsiz mâcera:
ipin ucunu kaybetmek elinden
ve gözlerimiz koyun gözü gibi mahzun,
bıçağın altına kendiliğinden
bıçağın altına bıkkın ve uzun
yatıvermesi boynumuzun.

İkinci perde ismi verilmeyen Münevver'e seslenir:

Siz sadece bir rivayetsiniz.
Durup dinlenmeden işliyor kafam,
durup dinlenmeden yaratıyor sizi.
Ve ben dokunamayan ellerimle giydiriyorum
çırılçıplaklığınıza yeşil entarinizi...

Piraye'ye seslenen ve şairin suçluluk duygularını dile getiren dördüncü perdede, alttan alta bir özeleştiri sezilir:

Bu akşam, belki şimdi, şu dakka sen
arkadan bıçaklandın bacım.
Hem de ben bıçakladım seni,
kanın damlıyor ellerimden.

(A 4, 182)

Tiyatro dilini anımsatan ifade biçimi, Nâzım'ın yalnızca duygularının değil sanatının da kontrolünü elinden kaçırdığına işaret eder. Melodram tekniklerini kullandığının bilincinde olması, bu sonucu değiştirmez. Özellikle de "oğlum Memet" şeklinde seslendiği oğlundan, "bizimkiler" dediği Mao'nun Kızıl Ordusu'nun Nankin'i ele geçirmek üzere olduğunu annesine haber vermesini istediği son bölüm çok yapmacıktır. Nâzım'ın eserlerinin tümü düşünüldüğünde, herhalde, devrimci siyasetin heyecanının bu kadar yersiz kullanıldığı bir başka örnek daha yoktur.

Münevver fazla üzerine düşülmesini istemiyor, Nâzım da aradığı büyük tutkuyu bulamadığından, kendisini tamamen reddedilmiş hissediyordu. Münevver'in kendisini "eski bir mendil gibi" attığı duygusu boşanma konusunu tekrar düşünmesine, hatta Piraye'ye yazıp her şeye yeniden başlamayı önermesine neden oldu. Belki de iki senelik ömrü kaldığını söyleyerek duygu sömürüsü yapsa da, Nâzım'ın kendisine acıyan tavrının pek etkili olduğu söylenemezdi. Nâzım'a bakılırsa, artık Münevver'le olan ilişkisini kesinlikle bitirmeye karar verdiğine göre kâbus kesinlikle sona ermişti. Cinsellikle ilgili o küçük sorunlar bile zamanla aşılabilirdi. Bir aptallık yaptı diye, kendilerini sefil etmelerine değer miydi?

> "Farzet ki ben sana yanlışlıkla –bunda ısrar ediyorum, yanlışlıkla mesela bir sarhoşluk anında– bira yerine zehir içirdim, sonra ne yaptığımın, şu veya bu suretle farkına vardım ve seni kurtarmak için sana geldim, sen beni itecek misin? [...] Biz o hatırayı da bir an önce unutacak kadar kuvvetli değil miyiz ve unutmamaya değer mi? [...] Sana uzattığım –günahkâr– eli gülerek tut ve geri kalan bir iki senelik ömrümü elim elinde olarak geçireyim ve sen de benden sonra yaşayacağın uzun yıllarda benim için çocuklarımıza ve beni senden soracak olanlara: çok zayıf tarafları olan bir insandı, fakat her şeye rağmen iyi bir insandı, benim de çok sevdiğim bir insandı, bazı tarafları da kuvvetli bir insandı, onu öfkeyle, nefretle değil, muhabbetle, sevgiyle anıyorum diyebil." (AM 1, 298)

Bir sonraki mektup daha da duygusaldır:

> "Seni arkadan bıçakladım. [...] Beni affet demiyorum, yaptığım işin afla filan alakası olmayacak kadar namussuzca bir iş olduğunu müdrikim. [...] Fakat her şeye rağmen yaşamam lazım. Hayatım yalnızca bana ait olsaydı, gebermeyi çoktan tercih ederdim. Kendi ferdiyetimden, fizyolojimden, kafamın deli, hasta tarafından öylesine nefret ediyorum. Fakat yaşamam lazım. Beni affetmek için değil, beni, oğlumuz, kızımız ve onlar gibi iyi, namuslu insanlarımız için yaşatmak için gel ve bir daha beni yalnız bırakma." (AM 1, 299)

Nâzım'ın, Piraye'nin esas sorumluluğunun ailesine karşı olduğunu varsayarken, kendi cinsel ihtiyaçları konusunda anlayış görmeye hakkı olduğunu düşündüğü anlaşılıyor. Tahmin edilebileceği gibi, Piraye bu savunmadan etkilenmemişti. Kimseye haber vermeden İstanbul'dan kaybolan Piraye'nin, akrabalarının yanma gittiği söyleniyordu. Nâzım da, bu konudaki haberler için üvey oğlu Memet'e güvenmek durumundaydı.

Nâzım'ın 1943-1950 arasında, Bursa Cezaevi'nden Memet'e yazdığı 50 küsur mektup hikâyeye yeni bir boyut katar. Memet, Nâzım için yalnızca Piraye'yle iletişimini sağlayan bir araç değildi. Delikanlının Nâzım'ın sevgisini ve saygısını kazandığı belliydi. Şair 27 Ocak 1950 tarihli mektubunda Memet'le olan ilişkileri hakkında şunları söylüyordu:

> "Her insan başka bir insanın değil, başka iki insanın -biri kadın, biri erkek- oğludur, fakat sen, annenle ilgisiz benim oğlumsun. [...] Seni bana anan getirdi, benim kendisini tanıdıktan sonra yazdığım bütün yazıları nasıl bana o getirmişse, seni de bana o getirdi. [...] Hiçbir baba oğlunu benim seni sevdiğim kadar sevmemiştir. [...] Sen benim biyolojimin değil, bende olan en güzel manevi şeylerin devamısın." (AM 2, 109)

Nâzım Memet'e zaman zaman şaşırtıcı bir açık sözlülükle her şeyi yazıyor, hatta Piraye'yle aralarındaki cinsel sorunlardan bile söz ediyordu:

"Piraye'm beni vekarla, vefayla, sadakatla, temkinle, itidalle, alışkanlıkla, haşmetle, akılla, yürekle sevdi. [...] Bütün bunlar bir arkadaşın, bir annenin, bir zevcenin, bir nişanlının, fakat en yakın bir arkadaş, en şefkatli bir anne, en sadık bir zevce, en vefalı bir nişanlının sevgisini, muhabbetini vasıflandırır. [...] Beni delicesine canı çekmedi. [...] Ben Piraye'm için su gibi, ekmek gibi, hava gibi, fizyolojik bir ihtiyaç olamadım. [...] Bilir misin ki, Piraye'm bana, bir kere olsun, gözlerimin içine bakarak ve ne söylediğinin bile farkında olmaksızın, 'Seni seviyorum' dememiştir." (AM 2, 90)

Memet bir mektubunda, Nâzım'ın aşk ilişkileri nedeniyle Piraye'nin kalbinin kırıldığını, ama Nâzım'ı çok sevdiği için terk edemediğinden söz eder (AM 2, 94). Nâzım bu görüşü kesinlikle reddederek, Piraye'den yeterince sevgi göremediği için başka ilişkilere itildiğini öne sürer. Nâzım'ın kendi sadakatsizliğini haklı çıkarma çabaları daha da acıklı bir hal alır:

"Bu işi annenden ayrılmaya kadar götürüşümde, daha doğrusu, annenle aramdaki karı koca münasebetini kesmek istemeye kadar götürüşümde, biraz da, büsbütün değilse de, onu artık bu yönden aldatmaya tahammülsüz oluşum da rol oynamıştır. [...] Sonra, o [Münevver], çocuğundan ayrılamayacağını, biraz daha ve daha müsait şartları beklemek lazım geldiğini, aramızdaki münasebeti kesmememizi falanı, filanı teklif edip benden kendisini bekleyeceğime dair söz isteyince, bu teklife bir cankurtaran gibi sarıldım ve hemen münasebeti kestim. Kendisine bir mektup yazdım, ona, kendisine, kocasına ve bilhassa kızıl saçlı bacıma kötülük ettiğimi, bütün suçun bende olduğunu söyledim. [...] Bu böyle, şimdi sana gayet garip bir şey söyleyeceğim: Anneni tanıdığımdan beri, okuduğum bütün kitaplardaki ve seyrettiğim bütün filmlerdeki ve dinlediğim bütün hikâyelerdeki sevgililerin kadınları yerine onu, erkekleri yerine kendimi koymuşumdur. Cahit Uçuk'a filan ilanı aşk ederken, bu sefer aşk mektupları yazarken –inanmanı istiyorum, bir sanat ve fikir adamı olarak anlamını istiyorum– karşımda daima annen vardı. [...] Eğer Piraye bana olan sevgisini belirtmeyi bir izzetinefis meselesi yapmasaydı ve beni dışarda ve içerde yalnız bırakmasaydı hayatıma başka bir kadın girmezdi." (AM 2, 96-97)

Bütün bu düğümleri çözmek, herhalde bir psikanalistin epeyce zamanını alırdı. Nitekim annesi, Nâzım'm ruh halinden o kadar endişe duyuyordu ki, Vâ-Nû'dan oğlunun bir sanatoryuma yatırılmasını sağlaması için yardım istedi (Nurettin 1986, 243). Ama Piraye, Nâzım'ın önüne gelenle kendisini aldatarak sınırı çoktan aştığını ve izzetinefsini onarılmaz biçimde yaraladığını düşünüyordu. Şair bu konuda önceden uyarılmadığını söyleyemezdi. 1949 Eylülü'nde Kemal Tahir'e yazdığı bir mektupta, uzun yıllar önce Cahit Uçuk'la ilişkisinden sonra Piraye'nin kendisine, "Bir daha böyle bir halt edersen, senin dostun, arkadaşın, ahbabın olarak –uzaktan– kalırım, fakat karın olamam artık, bunu aklına koy" dediğini pişmanlıkla hatırlayacaktı (AM 3, 353).

Piraye neredeyse bir yıl boyunca Nâzım'a yazmayı reddetti. Sonunda yumuşayarak Eylül 1949'da ona yazmasının nedeni, yalnızca, Nâzım'a avukatlarının kimler olduğunu sormaktı. Piraye'nin tonu öylesine resmîydi ki, Nâzım'a "Hikmet Bey" diye hitap ederek onunla bir daha kesinlikle birlikte yaşamayacağını ima ediyordu (AM 1, 309). Nâzım 29 Ekim'de Memet'e gönderdiği cevapta, kendisini ziyarete gelmesi için Piraye'ye tekrar yalvarıyor, hatta gelmezse intihar edeceğini ima ediyordu: "Buraya gelmesini rica ediyorum. Bu son ricamdır. Bu, hepinizden son ricamdır. Kendisine bundan önce yazdığımı tekrar edeyim: gelmezse, beni sen de, Suzan da, annen de yalnız manen değil –sizin için manen değil– maddeten de ölmüş bilin" (AM 1, 314). Akrabalarından ve arkadaşlarından gelen baskı üzerine, Piraye 30 Ekim'de Nâzım'ı cezaevinde ziyaret etti. Yanında Memet, Suzan ve Memet'in daha sonra evleneceği kuzini İzgen vardı. Nâzım ziyaretten sonra Kemal Tahir'e yazdığı mektupta, "Piraye'yi gayet iyi buldum, çektiği bütün ıstıraplara rağmen gülmesini, ümit vermesini hâlâ unutmamış" diyecekti (AM 3, 335). Ama Memet hapishaneden ayrılırlarken Piraye'nin yalnızca, "Artık Nâzım'ı sevmiyorum" dediğini hatırlıyordu (AM 1, 315).

Piraye'nin yeniden mektup yazmaya başlaması Nâzım'ı ümitlendirmişti. Memet'in söylediğine göre, Piraye hem arkadaşlarından hem de Türkiye Komünist Partisi üyelerinden Nâzım'la yeniden birlikte olması için baskı görüyordu. Öte yandan, şairin yüksek ateşle kıvranırken Piraye hakkında sanrılar gördü-

günü söylediği 4 Kasım 1949 tarihli kısa bir not da, Nâzım'ın Piraye'ye olan bağımlılığının sürdüğünü canlı bir şekilde dile getirir (AM 1, 316). Nâzım 1949 Aralığı'nın sonunda Piraye'ye, İbrahim Balaban'ın "Mapusane Kapısı" isimli tablosundan esinlenerek yazdığı bir şiir gönderdi. Balaban'ın Bursa Cezaevi'nde yaptığı resimlerin en güzeli olan bu tabloda, cezaevi kapısında, etraflarında çocukları ve mahkûmlara getirdikleri hediyelerle bekleyen altı kadın görülür. Nâzım'ın şiirinde "kamış sepetlerde yeşil biber vardı, / torbalarda kömür, heybelerde soğan sarmısak" şeklinde aktardığı ayrıntılar sıradan görünse de, Balaban'ın kompozisyonundaki karakterlerde kahramanlara yaraşır bir direnme havası vardır. Nâzım, bekleyen kadın motifini, Piraye'ye seslendiği dizelerde kendi amacına uygun biçime sokar:

> Altı kadın vardı demir kapının önünde
> ve demir kapının ardında beş yüz erkek vardı efendim;
> altı kadından biri sen değildin, ama
> beş yüz erkekten biri bendim...
>
> (A 4, 196-197)

Neyse ki, bunlar Nâzım'ın son sözleri olmaz. Yaklaşık üç aylık bir sessizlikten sonra, Ocak 1950'de Piraye'den iki mektup alan Nâzım o kadar sevinir ki, ona yazdığı cevapta mektubu nasıl yatağının üstüne serip el yazısını doya doya seyrettiğini anlatır (AM 1, 322). Ama artık, Piraye'nin bir daha kendisiyle birlikte yaşamayacağını kabul etmiştir.

Nâzım'ın sağlığı gittikçe kötüleşmekte, karaciğer problemi yüzünde lekeler çıkmasına neden olmakta ve uykusuzluk çekmektedir. O kadar bunalmıştır ki, yüksek dozda uyku ilacı alarak intihara bile kalkışacak, ama dokuma kooperatifinden arkadaşı Vehbi Ertuğrul şairi koma kadar derin uykusundan uyandırmayı başaracaktır (Memet Fuat'la görüşme, Mart 1996). Nâzım'ın bu aylarda yazdığı mektuplar ıstırap doludur. 1949 baharında Müzehher'e yazdığı mektupta yalnızlıktan yakınarak, "Kederden boğuluyorum bazen. [...] Bunu, bu yalnızlık duygusunu, bu kahrolası kederi yenmem lazım" der (Nurettin 1986, 160). Artık bir insan olarak var olmadığını düşünmektedir:

"... dört elle Münevver'e sarıldım. [...] Piraye beni bilemediğin gibi ihmal etmeseydi, ona sarılmakta devam edecektim. [...] Bebek, diyorsun. Bebektim hakikaten, renge, ışığa, sese, insanlara, hayvanlara, kâinata, yaşamağa hayran bir bebektim ve ne kadar bahtiyardım. Artık bebek değilim, çok şükür bebek değilim demiyorum, fakat malesef de demiyorum, vakıa vakıadır, kızım." (Nurettin 1986, 171-172)

Sabah uyanıp Piraye'yi de Münevver'i de hatırlamamak geçici bir rahatlama sağlasa da, öğlene doğru ikisini de düşünmeden edemez (Nurettin 1986, 174). Nâzım'ın mektupları, zaman zaman, içinde bulunduğu psikolojik durumu yansıtır:

"Fakat kızım, ne yapalım, elliye merdiven dayamışken başımızdan hazin bir macerayı aşk geçti. Huyumuz kurusun, aşkı filanı pek ciddiye aldığımızdan ötürü, hapislik şartları da üstüne binince ve sevdiğimiz vefasız çıkıp bir yandan da, bizi şimdiye kadar sevdiğini sandığımız hatunun da pek öyle sevmemiş olduğunu keşfedince böğrümüzün iki yanından bıçaklanmışa döndük. [...] Kulunuz, Allah sağlık verirse, yetmiş beşine basacak ve bastığı yıl, yine âşık olacak, hem de aksi şeytan en olmaz şartlar içinde en entipüften hatunlara âşık olurum, çünkü bir illetim var: âşık olduğum mahlûkun boyunu bosunu, huyunu suyunu ille biraz da ben yaratacağım, evet yetmiş beşinde yine âşık olacak, tabii yine atlatılacak ve yine aşk yüzünden yüreğim yarelidir diye feryat eyleyeceğim." (Nurettin 1986, 182)

Mektuplarda hem kendisine yönelik soğukkanlı bir değerlendirme yapabilme yeteneğinin hem de her zamanki değişken ruh hallerinin işaretleri vardır: "Kriz geldiği zaman, sanki kriz bana değil de başka birine gelmiş gibi, krizin seyrini bir sinir mütehassısının soğukkanlılığıyla takip ediyorum. [...] Hani canlı olan ben, cenaze olan beni ibretle seyrediyor, o kadar" (Nurettin 1986, 174-175). Nâzım kendisini bu kadar incinebilir kılan şeyin hapiste bulunması olduğunun bilincindedir: "Mesela bak dışarda olsaydım, Piraye'yi değil bak Münevver'i çoktan unutmuştum, bir müddet sonra, mesela bir sene sonra filan bel-

ki Piraye'yi de unuturdum" (Nurettin 1986, 187). Aynı yılın sonuna doğru, Nâzım'ın hâlâ Münevver tarafından terk edilmenin acısını tam olarak ifade edebilecek güçte sözcükler aramakta olduğu görülür: "Mum ışığında yanan pervane gibi, kanatlarımı –ki zaten yarı yarıya yanıktırlar– büsbütün tutuşturup kül edeceğim diye ödüm kopuyor. Hani bazen tımarhaneyi boylayacağım diye ürküyorum. Çok komik şey ama, bir dönüm devreme rastladığı için, bir hatuncağızm köküme salladığı balta canıma adam akıllı okumuş" (Nurettin 1986, 209).

Nâzım için böyle bir krizden sağ salim çıkabilmenin tek yolu kriz hakkında yazmaktı. La Fontaine'i Türkçeye çevirmekte olduğundan, aklına bir hayvan masalı, "Tekir'le Kavak" geldi. Bu öyküde maceraperest bir tekir kedi boylu boslu, olgun bir kavağa tırmanır. Ağaç heyecandan titrer, yaprakları hışırdar, pamukları rüzgârda dans etmeye başlar. Ama gece ayazı çıkınca, kedi sıcak yuvasını özlemeye başlar ve ağacı yüzüstü bırakarak, sahibine dönmeye karar verir. Nâzım bu masalı Piraye'ye gönderdiğinde, karısının bunu yaşananlardan gerekli dersi aldığının bir işareti olarak görmesini bekliyordu: Orta yaşlı adamlar maceraperest kurnaz yaratıklardan uzak durmalıdırlar. Ne var ki Piraye, hüzünlü ağacın, aslında kedinin yolunu gözlediğini hissetmişti. Şair, Piraye'nin yorumlarına verdiği karşılıkta, pek de ikna edici olamayan bir şekilde, Münevver'le ilişkisini bitirmesinin kedinin önceden kestirilemez davranışlarıyla hiçbir ilgisi olmadığında ısrar ediyordu. "Korkulu bir rüyadan" uyanan kendisiydi (AM 1, 306).

Nâzım'ın karmaşık duygularını çözümleyebilmek için 1949 yılının baharında başladığı bir ikinci proje de "Allah Rahatlık Versin" başlığını taşıyordu (Nurettin 1986, 152 ve 160). Başlangıçta Nâzım'ın aklındaki isim daha da anlamlıydı: "Kambur Felek ve İki Kadınla Bir Erkek." Bu oyun hiçbir zaman tamamlanamadıysa da, oyunun ana karakterinin, Nâzım'ın Münevver hakkındaki duygularını yeniden gözden geçirmenin bir aracı olarak düşünüldüğü açıktır. Oyunun saygıdeğer kadın kahramanı olan, evli ve üç yaşında bir kız çocuk annesi Zeliha, radikal ve bohem bir ressama âşık olur. Kocası, Zeliha'nın yoksul bir yaşam uğruna, evliliğin güvencesinden gerçekten vazgeçebileceğine ina-

namaz. İki adam Zeliha'nın kendi geleceğiyle ilgili kararı kendisinin vermesi konusunda anlaşırlar. Ama daha sonra kocası, maddi destek sağlamayacağını ve kızını göremeyeceğini söyleyerek Zeliha'yı tehdit eder. Yarım kalmış olan bu oyun, insanların kıskançlık ve arzuyla nasıl başa çıktıklarına dair bir konuşmayla sona erer (A 12, 79). Olay örgüsünde orijinal bir şey olmadığı açıktır. Nitekim Nâzım'ın Müzehher'e yazdığı mektuplardan, oyunun Münevver'in Zeliha hakkındaki yorumlarını almak bahanesiyle, ama aslında neler hissettiğini öğrenmek için yazıldığı anlaşılır. Oyunun henüz tamamlanmamış olduğu 20 Şubat 1950 tarihinde, Nâzım'ı çok sevindiren bir gelişme olur: Münevver Nâzım'ı cezaevinde tekrar ziyaret eder ve evlilik konusunda şairin umutlarını tazeler. Müzehher'e yazdığı başka bir mektupta, Nâzım'ın neler hissettiğine tanık oluruz: "Bak, bir gün nasıl olsa –bütün öfkelerime, vicdan azaplarıma, telaşlarıma rağmen– bir gün nasıl olsa bir başkasının da geleceğini biliyordum, nitekim geldi. [...] Sanki hiç gitmemişmiş gibi oturup konuştum. [...] Ben bütün münasebetsizliklerime ve hatta bazen irade zaafıymış gibi görünen hallerime rağmen, el attığım şeyi bir daha bırakmam" (Nurettin 1986, 221). Pirandello'nun ünlü oyununda olduğu gibi, Münevver "yazarını" aramaya gelmiş bir "karakter" gibidir. Ama gerçek yaşam oyunu başladığında, diğer oyun tamamlanmadan bırakılsa da olur.

Bir Türk Dresyfus'ü Davası

Kişisel yaşamının en fırtınalı dönemlerinden biri olan 1949 yazında, salıverilmesi için başlatılan bir kampanya, Nâzım'ın moralini yükseltmişti. Komünist Parti darmadağın edilmiş olduğundan bu kampanya Türk solu tarafından başlatılmamış, ancak çok partili siyasi yaşamın canlanmasıyla şekillenmişti. Ortalıkta, 1950 Mayısı'nda yapılacak olan genel seçimden önce (bu, gerçek anlamda özgür, ilk çok partili seçim olacaktı) af çıkacağı söylentileri dolaşıyordu. Yeni kurulmuş olan Demokrat Parti, uzun süredir iktidarda bulunan Cumhuriyet Halk Partisi'ne meydan okuyordu. Nâzım'ın davasını, ilk olarak, demokrat cep-

heye mensup gazeteci Ahmet Emin Yalman, bir dizi yazıyla köşesine taşıdı. Nâzım'ın hapiste bulunması nedeniyle yurtdışından yağan protesto mektupları kendisini endişelendirse de (Yalman, 186), Yalman insani kaygılardan çok Türkiye'nin uluslararası itibarının zedelendiği yolundaki kaygılarından dolayı harekete geçmiş gibiydi. Bunun yanı sıra, Demokratlar'a puan kazandırmak istediği de açıktı.

Aslen Selanikli, Musevilik'ten dönme bir aileye mensup olan ve Birinci Dünya Savaşı'ndan önce New York'ta Columbia Üniversitesi'nde okuyan Yalman'ın ilgi alanı çok genişti. Sözünü sakınmayan bir Türk yurtseveri olduğundan, 1919 yılında İttifak güçlerinin İstanbul'u işgali sırasında İngilizler tarafından tutuklanmış ve birkaç aylığına Malta'ya sürgün edilmişti. 1925 yılında Kürt isyanının ardından kurulan İstiklal Mahkemeleri tarafından cezalandırılınca, gazetecilik kariyerinin ilk safhası kapanmıştı. On beş yıl işadamlığı yaptıktan sonra, 1940 yılında *Vatan* gazetesini tekrar kurmuştu. Büyük Millet Meclisi'nin özellikle Rum, Yahudi ve Ermeni kökenli işadamlarını etkileyen ayrımcı bir vergi olan Varlık Vergisi'ni çıkarmasından sonra, bağımsız tutumu kendisini hükümetle karşı karşıya getirmişti. Vergilerini ödemeyenler kamuoyuna teşhir edilerek çalışma kamplarına gönderilmiş ve mallarına el koyulmuştu. Türkiye'nin Yahudi düşmanhğı hastalığına kapıldığını öne süren Yalman, 1943 Ekimi'nde bu uygulamaya karşı bir kampanya başlatmıştı. Vergi, Batılı ülkelerden gelen baskılar sonucunda, Mart 1944'te nihayet kaldırılmıştı. Verginin altında yatan ırkçı anlayış, savaştan sonra İstanbul Defterdarı Faik Ökte tarafından da kabul edilecek ve tarihçiler uygulamayı utanç verici olarak niteleyeceklerdi (Weisband, 231-236).

Bir gazeteci olarak Yalman'ın pek popüler olmayan davaları savunmak konusundaki sicili kabarık olsa da, amansız bir antikomünist olması nedeniyle, Nâzım'ı gündeme getirmesi özellikle dikkat çekiciydi. Yalman'ın İngilizce olarak yayımlanan anılarında, Moskova'nın sözünden dışarı çıkmayan "kızıl komünistlerin" uğursuz faaliyetleri hakkında bir sürü şey anlatılır (Yalman 1956, 225-226). Ama her şeye rağmen kültürlü bir insandı ve Nâzım'ın şiirine olan ilgisi 1942 yılma kadar uzanıyordu. Yalman "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın müsveddelerin-

den bölümler okuyunca o kadar etkilenmişti ki, şiirleri *Vatan*'da yayımlamayı düşünmüştü (AM 3, 162). Haziran 1949'da Nâzım'ı hapishanede ziyaret etmesi, kampanyanın ilk aşamasını oluşturuyordu. Anlaşıldığı kadarıyla, bu Yalman'ın Nâzım'ı ilk ziyareti değildi, ama Nâzım'ın Müzehher'e yazdığı 10 Haziran 1949 tarihli mektupta anlattığı üzere, aralarında görüş birliği olmasa da, görüşmeleri bir dönüm noktası olmuş gibiydi:

> "Yirmi dakika kadar konuştuk. Daha doğrusu ben söyledim o dinledi. Yahu dedim. Bulgar papasları, Macar kardinali hapis edildi diye ortodoksluğunuz, katolikliğiniz tutar, sütun sütun gözyaşı dökersiniz. Biraz da Türklüğünüz tutsun da, on iki yıldır haksız, kanunsuz yere hapislerde çürüyen yurddaşlarınızı düşünün. Söylendim durdum. Ahfeşin keçisi gibi kafasını salladı durdu. [...] Bir aralık 'Sizin için Sovyetler pul çıkarmışlar. Bulgarlar Türk mekteplerine isminizi vermişler' gibi bir laf etti. 'Bu haberlerin ne kadar doğru olduğunu bilmiyorum' dedim. [...] 'Eğer doğruysa bizim posta idaresi ve Millî Eğitim Bakanlığı ibret alsınlar da, çoktan yapmaları gereken böyle bir işi yapsınlar' dedim. Amma da kendini beğenmiş şeysin deme, can burnuma geliyor böyle lafları duyunca." (Nurettin 1986, 189)

Anlattıklarına bakılırsa, Yalman, Nâzım'ın Marksizm'e dogmatik bir şekilde yaklaşmamasından etkilenmişti. Ama kendisini Nâzım'ı komünizmin pençesinden kurtararak, "millet hesabına kazanmaya azmetmiş bir misyoner konumunda" görüyordu (Yalman, 14, 186-190).

Bu gerginliklere rağmen, Yalman'ın oldukça dokunaklı bir dille kaleme aldığı görüşme, 19 Ağustos tarihli *Vatan*'da yayımlandı. Yalman'ın yine Nâzım'ın davasıyla ilgili daha önceki iki yazısını engellemiş olan yazı işlerinin ayak diremesi yüzünden, görüşmenin yayımlanması üç ay gecikmişti. Yalman yazısında, Nâzım'ın Türk halkının acılarına duyarlı olduğunu, hiçbir zaman Moskova hesabına çalışan bir ajan olmadığını, bu nedenle de bu kadar uzun süredir hapiste tutulmasının haksızlık olduğunu söylüyordu. Yazının özellikle sonuç bölümü unutulacak gibi değildi:

> "Nâzım Hikmet'in uğradığı haksızlığın mesuliyeti, yalnız mahkûmiyet kararını veren iki askerî mahkemeye, yalnız tek parti devrinde bunun emrini verenlere, yalnız elindeki dosyalarda haksızlığın bütün delilleri bulunduğu halde hareketsiz duran adliyemize, yalnız münevver nesle düşmüyor. Yirmi milyon Türk'ten her birinin bu mesuliyette hissesi vardır." ("Fikret ve Nâzım Hikmet", *Vatan*, 19 Ağustos 1949)

Yalman, Türklerin, Tevfik Fikret gibi geçmişin büyük yazarlarından onur duyuyorlarsa, Nâzım Hikmet'in haksız yere hapiste yatmasına da karşı çıkmaları gerektiğini vurguluyordu.

Nâzım komünistliğinin sulandırılmaya çalışılmasını kuşkuyla karşılamıştı. Müzehher'e yazdığı 21 Ağustos 1949 tarihli mektupta, "Ahmed Emin Yalman Bey bana, benim kendisine söylemediğim bazı şeyler söyletmiş" diyerek şikâyet ediyordu. 29 Eylül tarihli başka bir mektupta da, uğradığı düş kırıklığını dile getiriyordu: "Ahmed Emin Bey ve öteki zevat, benim kanunsuz yere on iki yıldır hapiste yatan ve daha on altı sene aynı kanunsuzluğun devamı olarak yatırılmak istenen bir yurttaş olduğuma kanunî delilleriyle ya kanîdirler yahut değildirler" (Nurettin 1986, 194 ve 201). Yalman'm yazısı Nâzım'ın bir haksızlığın kurbanı olmaktan çok, merhamet duygularına dayanarak salıverilmesi gerektiğini ima ediyordu. Ayrıca Yalman, Nâzım'ın hapiste kalmaya devam etmesinin komünizmin işine yaradığı ve Türkiye'nin dış itibarını sarstığı yolunda faydacı bir yaklaşıma fazla ağırlık veriyordu. Yine de Yalman'm makalesi bayağı etkili oldu ve basında hararetli bir tartışma başlattı. 1 Eylül tarihli *Vatan* gazetesinde, Nâzım'ın davasında görev almış askerî yargıçlardan Selami Helvacıoğlu'nun, verilen cezaların haksız olduğunu kabul eden bir destek mektubu yayımlandı. Bu mektupta belirtildiği gibi, komünistler ve silahlı kuvvetler mensupları arasındaki gündelik ilişkiler suç oluşturmuyordu.

Yalman Eylül sonunda ya da Ekim başında, bu kez yanında karısı ve şair Behçet Kemal'le birlikte Nâzım'ı tekrar ziyaret etti. Yalman iki yıl içinde serbest bırakılacağı konusunda Nâzım'a ümit veriyor (Nurettin 1986, 206), fakat Nâzım iki yılın çok uzun bir süre olduğunu düşünerek var gücüyle karşı çı-

kıyordu. Yalman bu arada, bir komünistin serbest bırakılması için kampanya yürütmesine karşı çıkan sağcıların eleştirilerine karşı kendisini savunmak durumunda da kalmıştı. 20 Ekim tarihli *Vatan*'da çıkan bir başka yazısında, Nâzım'ın insan haklarından çok Türkiye'nin uluslararası itibarının üzerinde durarak ve kendi tavrını haklı göstererek, "Nâzım Hikmet meselesinin dünya efkârına aksetmemesine imkân yoktu. Biz, böyle bir meselede önayak olmayı yabancılara bırakmayarak, ilk adımı bir aile meselemiz diye bizzat attığımızdan dolayı ancak iftihar duyarız" diyordu.

Nâzım, Yalman'ın yöntemlerine kuşkuyla yaklaşsa da, bir avukatın da desteğini alması konusunda ikna olduğundan, Yalman'ın kampanyasını destekleyecek niteliklere sahip bir isim olan, Fransa'da kriminoloji okumuş Mehmet Ali Sebük'ü avukat olarak seçti. Daha sonra milletvekili seçilecek olan Sebük, Demokrat Parti üyesiydi. *Vatan* gazetesine hukuk danışmanlığı da yapan Sebük'ün cezaevlerindeki koşulların düzeltilmesine yönelik kampanyaya katkıları olmuştu. Nâzım'la siyasi görüşleri uyuşmasa da, adalet duygusu, şairin davasını üstlenmesine neden olmuştu. Sebük geride, bunun ardından gelen ideolojik atışmaları canlı biçimde anlatan belgeler bırakmıştır. Yalman iğneleyici bir tavırla Nâzım'a: "Siz Moskova'yı Kâbe bilen bir adam mısınız?" diye sorduğunda, Nâzım Kâbe'sinin yurt sevgisi olduğu karşılığını vermişti. Nâzım Marx'tan çok önce eşitliği, kardeşliği ve halkın haklarını savunan Şeyh Bedreddin'e inanıyordu. Bir düşünür olarak Marx'a saygı duyuyor, ama ona körü körüne bağlanmıyordu: "Ben ise planlı cemiyet yoluyla öyle bir içtimaî bir nizama varılmasını istiyorum ki, insanlar arasında cebir ve tazyika, zabıta müdahalesine, esarete, sefalete, fuhşa, şekavete, cinayete yer bırakmasın. Bu rüya belki bin sene sonra gerçekleşecektir, belki hiç gerçekleşmeyecektir. Eğer böyle bir rüyayı sevmek bir suçsa, bu suç ancak rüyamı başkalarına kabul ettirmeye çalışmak suretiyle tahakkuk eder" (*Vatan*, 20 Ekim 1949).

Sebük, Bursa Cezaevi'nde ziyaret ettiği Nâzım'ı ruhsal ve bedensel olarak çökmüş bulduğunu söyler. Ama hukukçuların 12 yıllık suskunluğundan sonra, böyle yetkin bir avukatın da-

vasını tekrar açmak istemesi, şairi etkilemişti. Sebük mahkeme dosyalarını üç ay inceledikten sonra, Kasım 1949 Şubat 1950 arasında, *Vatan*'da, Nâzım'ın davasıyla ilgili on makaleden oluşan bir dizi yazı yayımladı. Yazılarında Nâzım'ın siyasi görüşlerini bir yana bırakarak, eleştirisini yargılama sürecindeki sorunlar üzerinde yoğunlaştırdı. Harp Okulu ve Donanma yargılamaları kapalı kapılar ardında yapılmış olduğundan, okurlar, dışarıya doğru yansımamış olan davanın gerçek içeriğini ilk kez öğrenme fırsatı buldular. İnsanların çoğu Nâzım'ın komünizm propagandası yapmaktan hüküm giydiğini düşünürken, şimdi, aslında orduyu isyana teşvikle suçlandığını öğreniyorlardı. Nâzım'm bu suçlamayla mahkûm edilmiş olmasının saçmalığını göstermek zor değildi. Sebük, Ankara'daki beş kişilik mahkeme heyetinden yalnızca ikisinin hukukçu olmasına bağladığı bir dizi usul hatası saptadı. Sorgulama sırasında alınan ve teyit edilmeyen ifadeleri maddi delil olarak kabul ettiklerinden, bu üyelerin delille ilgili usul anlayışları temelden hatalıydı. Ömer Deniz mahkemede, iddia edildiği üzere Nâzım'ın kendisine, "Köylü neferlere, önce cumhuriyeti ve sonra komünistliği aşılayacaksınız" dediğini reddetmişti. Donanma davasında da, savcı Nâzım'ın bir denizciden komünizme kazanabilecekleri kişilerin isimlerini istediği iddiasını kanıtlayamamıştı. Verildiği iddia edilen her iki ifade de mahkemede geri alınmıştı ve iddiaları kanıtlayacak bağımsız tanıklar yoktu. Ayrıca, üçüncü bir şahsın tanıklığı olmadığı sürece, bir sanıktan elde edilen bir itirafın, aynı davadaki başka bir sanık aleyhine delil olarak kabul edilemeyeceği temel bir hukuk ilkesiydi.

Sebük'ün tezinin ikinci dayanağını, verilen cezaların uzunluğu oluşturuyordu. Sebük cinayete verilen standart cezanın, 12 yılı hapis olmak üzere, 15 yıl olduğuna işaret ediyordu. Oysa Nâzım cinayet suçundan değil, tesadüfi konuşmalar yüzünden hali hazırda 13 yıl yatmıştı ve daha da 15 yıl yatması gerekiyordu. Askerî Ceza Kanunu'na göre orduyu isyana teşvik suçuna verilecek ceza en az beş, en fazla 20 yıldı. Mahkeme usulüne göre, beş yılı geçen cezalarm verilmesi için inandırıcı nedenler olması gerekiyordu; eğer yapılan açıklamalar yeterli değilse karar temyizden geri dönebiliyordu. Askerî mahkeme Nâzım'm

cezasını 15 yıla çıkarırken, neden olarak, Nâzım'ın Medenî Kanun çerçevesinde daha önce aldığı mahkûmiyetleri göstermişti. Ama teknik açıdan Medenî ve Askerî kanunlar iki farklı hukuk sistemi oluşturuyordu. Askerî Kanun'a göre, komünizm propagandası suç teşkil etmediğinden, Nâzım'ın daha önceki mahkûmiyetleri askerî mahkemeye cezayı uzatma hakkını tanımıyordu. Benzer iddialar Donanma davasında verilen 13 yıllık ceza için de geçerliydi.

Vatan'da yayımlanan bu makaleler üzerine gazeteye mektup yağmaya başladı. Ülke tarihinde ilk kez, basının öncülük ettiği kamuoyu baskısı düzeni zorluyordu. Sebük teknik hukuksal sorunlarla sınırlı kalmaya niyetli değildi. Ocak 1950'de "Dreyfus Davası" ve "Dreyfus-Nâzım" gibi etkileyici başlıklarla yayımladığı iki makaleyle davanın siyasi yönlerini gözler önüne serdi. Önce Dreyfus'ün kurban edilmesine kadar gelişen olayları, daha sonra da Dreyfus'ün serbest bırakılmasını sağlayan kampanyayı özetledi. Ardından, Nâzım'ın davasının her aşamasındaki adaletsizliğin Dreyfus Davası'ndakinden daha açık olduğunu gösterdi. Fransız yetkililer, vatana ihanet suçlamasına dayanak oluşturmak için, düzmece de olsa Dreyfus tarafından yazıldığı iddia edilen birtakım belgeler üretmişlerdi en azından. Nâzım'ın davasındaki deliller ise söylentilerden ibaretti. Fransız kanunlarına göre casusluk gerçekten de bir suçtu; Türk kanunlarına göre ise komünizm hakkında konuşmak suç teşkil etmiyordu. 1890'lı yıllarda casusluk Fransa için gerçekten de bir tehditti; 1938 Türkiyesi'nde ise askerî öğrencilerin sol görüşlü yazarların kitaplarını okumalarında çekinecek bir şey yoktu. Dreyfus, Şeytan Adası'nda geçirdiği dört yıldan sonra serbest kalmıştı; ama Nâzım Türk hapishanelerinde çoktan 13 yılını doldurmuştu. Kısacası, Nâzım'ın davası, "Yirminci yüzyılda benzeri görülmemiş [bir] adlî hata"ydı (Sebük, 104-114).

Sebük Nâzım'ın masum olduğuna yürekten inansa da bunun başkaları tarafından kolayca kabul edilemeyeceğini biliyordu. Zola'nın yolundan giderek, Adalet ya da Savunma bakanlıklarını hakkında dava açmaya sevk edeceğini umuyordu. Böylece, mahkeme önünde kendi görüşlerini savunma fırsatı bulacaktı. Bunu başaramazsa, yargılama sürecindeki hataları göster-

mesinin, en azından, Nâzım'ın çıkacak bir aftan yararlanmasının yolunu açacağını ümit ediyordu. Başka bir düşüncesi de, Nâzım'ın durumundaki bir mahkûmun, normal şartlarda, sağlık problemleri nedeniyle salıverileceği yönündeydi. Yetkililer, Sebük'ün açıklamalarına karşılık vermeyince, Nâzım'ın sağlık konusunu ön plana çıkarmaya karar verdi. Bursa savcısına bir dilekçe yazarak, şairin kalp rahatsızlığı ve tüberkülozdan başka ciddi asabi sorunları olduğunu, bu rahatsızlıkların tedavisi için Bursa'daki hastanelerin yeterince donanımlı olmadığını belirtti. Ama Nâzım'ın tedavi için İstanbul'a nakledilmesini talep eden bu başvurusu reddedildi.

Sebük'ün bundan sonraki girişimi özel bir af için İnönü'ye başvurmak oldu. Yargılama sürecindeki hataları gösteren bir rapor sunarak, Cumhurbaşkanı İnönü'yle konuyu yüz yüze görüştü (Sebük, 142). Özel bir af umuduyla, Şubat 1950'de, Nâzım'ın davasının yeniden incelenmesi için hem Yargıtay'a hem de Büyük Millet Meclisi'ne resmen başvurdu (Nurettin 1986, 223). Ama bu girişimler de bir sonuç vermedi. Sebük, sağlık sorunları nedeniyle Nâzım'ın İstanbul'da bir cezaevine nakledileceğine dair söz almak dışında hiçbir şey elde edemedi. Nâzım bu çabaları giderek artan bir kuşkuyla izliyordu. Onun istediği af değil, adaletti (Sebük, 153-160). İnönü'nün af lehindeki görüşleri niçin reddettiği, bu konuda daha fazla belge ortaya çıkana kadar bir sır olarak kalacaktır. Bu dava konusunda en büyük sorumluluğun kimde olduğu sorusuna, "Nâzım hapiste olduğu sürece görevde bulunan cumhurbaşkanında" yanıtı verilebilir. Bilindiği üzere, komünistlere yönelik cadı avını başlatan kişi Fevzi Çakmak olsa da, güç bakımından kıyaslandıklarında, İnönü, Çakmak'ı etkisiz kılabilecek durumdaydı. Nitekim Ocak 1944'te, Çakmak'ı Genelkurmay başkanlığından emekli olmaya zorlamıştı (Weisband, 249). Almanya'nın yenilgisiyle birlikte, İnönü'nün temkinli bir tarafsızlık politikası izleme stratejisi tamamıyla haklı çıkmıştı. İnönü 1945'ten sonra başlayan liberalleşme sürecine de sahip çıkarak, çok partili sisteme geçişe önayak olmuştu. Bu nedenle Nâzım'ın mahkûmiyetinin sürmesinden de bütünüyle Cumhurbaşkanı İnönü sorumluydu. Nâzım, ancak İnönü'nün iktidarı yitirmesinden sonra özgürlüğüne kavuşacaktı.

1950 yılının ilk aylarında afla ilgili söylentiler öyle yayılmıştı ki, Nâzım Vâ-Nûlara mektup yazarak ısrarla, her akşam meclisten gelecek haberleri izlemelerini, böylece affın ilanının ertesi günü kendisini Bursa'dan alabileceklerini söylüyordu (Nurettin 1986, 227). 20 Mart'ta geniş kapsamlı af teklifleri meclisin gündemine geldiğinde, teklifler eleştiri bombardımanına tutuldu. Komünistlerin katillerden bile kötü oldukları, çünkü katillerin yalnızca bir tek kişiye karşı, komünistlerin ise tüm ulusa karşı suç işledikleri öne sürülüyordu. Komünistler ve aileleri Sovyetler Birliği'ne gönderilmeli deniyordu! (Tutanak 1950). Bu arada, pek yakında Nâzım'ın özgürlüğüne kavuşmasını kutlayacaklarından emin olan Vâ-Nûlar çoktan Bursa'ya doğru yola çıkmışlardı bile. Cezaevi müdürünün odasına kabul edildiklerinde, başka dostların da orada bulunduğunu gördüler. *Cumhuriyet* gazetesinden bir muhabir de Nâzım'ın salıverilişiyle ilgili haberi geçmek için oradaydı (Nurettin 1986, 10). 22 Mart 1950'de, meclisin af yasasını onaylamadan tatile girdiği haberini alınca, hepsi büyük bir düş kırıklığına uğradı. İktidarı ellerinden kaçırmamak için çırpınan Cumhuriyet Halk Partililer, Demokrat Partililerin af yasasının geçmesini kendi başarı hanelerine yazacaklarından korkarak, son anda geri adım atmışlardı. Askerî mahkemeler tarafından mahkûm edilenlerin aftan yararlanmamaları için değişiklik önergeleri verildi ve konu özel bir Adalet Komisyonu'na geri gönderildi. Böylece, Mayıs seçimlerinden önce af çıkacağı yönündeki bütün umutlar suya düşmüş oldu.

Af yasasının engellendiği haberleri Nâzım'ı iyice sarsmıştı. Müzehher, Vâ-Nû'yla birlikte hapishaneye vardıkları anı şöyle anlatır:

> "Nâzım elindeki bir kâğıda kilim desenleri çiziyordu. [...] Yüzü soluk ve gözleri kısılmıştı. [...] Ayrılık saati çatınca, kilim desenlerini cebine indirdi. Avlunun sonundaki büyük demir kapıya kadar bizi teselli ederek uğurladı. [...] Vâlâ'nın sokakta ağladığını hatırlıyorum. Nâzım'm eşyasını İstanbul'a götürmek üzere taşıdığımız boş valizleri, yine bomboş, bir otomobile yüklemiş, Yalova'ya yollanmıştık." (Nurettin 1986, 10)

Bu yenilgiden sonra geriye bir tek yol kalıyordu: Açlık grevi. 1949 yılında intiharı düşündüğü bunalımlı dönemlerinde Nâzım'a kol kanat germiş olan Balaban, bir kez daha şaire destek oldu. Açlık grevinin başlamasından bir gün önce, Yakup Yıldırım isimli bir mahkûm, Nâzım'ın en sevdiği yemeklerle bir sofra hazırladı (Balaban 1979, 339). Bursa'daki cezaevlerinin müfettişi olan ve Nâzım'ın görüşlerine yakınlık duyan İzzet Akçal da şairin ziyaretine gelerek bir kez daha düşünmesini istedi. Nâzım bu isteğe "Hak ve hürriyet için [...] riski göze almak ve ölüme bu şekilde kavuşmak, zahmete değer" karşılığını verdi (Sülker 1974, 217). Nâzım'ın açlık grevine başlama kararı, Sebük'ün yazdığı bir mektupla, 30 Mart tarihli *Vatan*'da duyuruldu. Ertesi gün Yalman'dan Sebük'e destek geldi. Yalman başbakana seslenen bir açık mektupla, Nâzım'ın sağlık sorunları nedeniyle özel aftan yararlandırılmasını istediğini belirtiyordu. Yalman şöyle diyordu: "Bu neslin yetiştirdiği en değerli kalem sahiplerinden, Türk dilini en iyi terennüm eden ediplerimizden Nâzım Hikmet, kanunlarımızın ve milletimizce kabul ve imza edilen İnsan Hakları Beyannamesi'nin metnine ve ruhuna aykırı olduğu bütün hukuk âlimlerince tasdik edilen bir itham yüzünden on üç yıldır zindanlarda yatıyor" (Sülker 1974, 194). Nâzım, çok duygusal olduğunu düşündüğü Sebük'ün yazısındaki tondan çok rahatsız olmuştu. Vâ-Nûlara yazdığı 30 Mart tarihli mektupta şöyle diyordu: "Yahu bu ne kepazeliktir? [...] Ne olmuş, ben büyük bir yeis içindeymişim de, manen çökmüşüm de [...] ne halt edeceğimi bilemez bir hale düşmüşüm de, yok yataklarımı denk etmişim de, yok karım hapisane kapısında iki gözü iki çeşme beni çıkacağım diye bekliyormuş da. [...] Dert anlatmak kabil değil mi kimseye? Bu işi yapacaksam, bu işi yapıyorsam, yeis neticesi, yılgınlık, çöküntü neticesi değil, hakkımın, adaletin, hakikatin, oraya çıkması için [...] yapıyorum." Piraye'ye yazdığı son mektup olan 30 Mart 1950 tarihli mektubunda da, açlık grevini sabır ve umutla karşıladığını yazıyordu (AM 1, 333).

Bu arada Sebük'ün kamuoyu kampanyası da sürüyordu. Avukat İrfan Emin'in de desteğini alan Sebük, basın toplantıları düzenliyor, hatta kamuoyunun desteğini kazanmak için Nâzım'ın *Kurtuluş Savaşı Destanı*'ndan yurtseverlik duygularıy-

la yüklü pasajlar okuyordu (Sülker 1974, 216). Açlık grevi ilan edildikten sonra olayların gelişimi ivme kazandı. 7 Nisan'da Ankara'ya giden Sebük, hükümet üyeleriyle görüşerek Nâzım'm hapishanede ölmesi durumunda ulusal itibarımızın sarsılacağı konusunda uyarıda bulundu. Ertesi gün başlayacak olan açlık grevi nihayet politikacıların dikkatini çekmişti. Davanın yeniden gözden geçirilmesi beklenirken, şairin daha iyi sağlık hizmeti alabilmesi için İstanbul'a nakledilmesine karar verildi. 8 Nisan'da sağlık kontrolünden geçirilen Nâzım, ertesi gün Sebük'e bir telgraf çekerek, taleplerine karşılık verildiği ve davası konusunda inceleme başlatılacağı için açlık grevini ertelediğini bildirdi. Aynı gün Üsküdar Cezaevi'ne sevk edildi (Sebük, 128).

İstanbul'a nakledilmesinden sonra, savcının, yetkisini kullanarak sağlık sorunları nedeniyle Nâzım'ın kalan cezasını erteleme yoluna gideceği umut ediliyordu. Belirsizliğin sürmesi Nâzım için son derece bunaltıcıydı. 10 Nisan-2 Mayıs arasında, sağlık kontrolleri için Sultanahmet Cezaevi'nin reviri, Cerrahpaşa Hastanesi ve Üsküdar Paşakapı Cezaevi arasında mekik dokudu (Sebük, 128). 16 Nisan'da Piraye çocuklarıyla birlikte Nâzım'ı son kez Üsküdar Cezaevi'nde ziyaret etti (Bezirci, 58). Aynı gün Münevver ile Nâzım'ın kız kardeşi Samiye'nin de cezaevine gelmesiyle son barışma umudu da suya düştü. Artık Nâzım için Münevver'in desteği Piraye'nin desteğinden daha önemli hale gelmişti (AM 1, 335). Nâzım en çok, bir kez hastaneye sevk edildi mi, affın sonsuza dek erteleneceğinden korkuyordu. Açlık grevi tek çıkış yoluydu. Üsküdar Cezaevi'ndeyken, 2 Mayıs 1950'de yine yemek yememeye başladı. Şair bundan sonra çok sıkıntılı günler geçirdi. İlk birkaç gün kitap ve dergi okuyabiliyordu, ama üçüncü gün sesi kısılmaya ve nefesi kokmaya başladı. Yedinci gün Cerrahpaşa Hastanesi'ne götürüldü. Çeşitli tetkikler yapıldıktan sonra, doktorlar, Nâzım'ın tam donanımlı bir sağlık merkezinde kalması gerektiğini bildirdiler (Sebük, 130). Fakat Nâzım hastanede kalmayı reddederek cezaevine geri gönderilmeyi istedi (*Vatan*, 10 Mayıs). Yalman Nâzım'ı Üsküdar Cezaevi'nde ziyaret ettiğinde, çok değişmiş olduğunu görerek dehşete kapıldı. Nâzım artık, Yalman'ın bir yıl önce Bursa'da gö-

rüp hayran kaldığı o yetenekli, açık fikirli şair değil gibiydi (Yalman 14, 194). İnanmış bir komünisti desteklemekle hata yaptığını düşünerek, 11 Mayıs tarihli *Vatan*'da Nâzım'ı açlık grevini bırakmaya çağıran bir açık mektup yayımladı.

Genel seçimlerin yapıldığı 14 Mayıs günü, Nâzım nihayet Cerrahpaşa Hastanesi'ne nakledilmeyi kabul etti. Münevver de dahil olmak üzere hastanede ziyaretçi kabul edebileceği söylenince direnci kırılmıştı. Açlık grevinin ilk 12 gününde sekiz kilo veren Nâzım'a serum takılması gerekmişti (Nurettin 1991, 158). Başka bir söylentiye göre ise, 18. günde bilincini tamamen yitirmişti (Sülker 1975, 241). Nâzım'ın çağdaşlarının anlattıkları çelişkilidir ve bunlarda gerçek ile mit iç içe geçmiştir. Kuşkusuz, kamuoyuna Nâzım'ın her an ölebileceği söylenirken, sağ kalması için gizliden gizliye her türlü çaba gösteriliyordu. Genel seçimlerin hemen öncesine gelecek şekilde ayarlanan açlık grevinin zamanlamasının yanlış olduğu ortaya çıkmıştı. Basın ülke siyasetine o kadar kilitlenmişti ki, Nâzım'm serbest bırakılması için yürütülen kampanya gündemin kıyısında köşesinde kalmıştı. Nâzım'ı destekleyenler, şairin Cumhuriyet Halk Partisi ile Demokrat Parti arasındaki devir teslim dönemindeki iktidar boşluğunda ölebileceğinden kaygılanmaya başlamışlardı. Nâzım'ın dostu Abidin Dino, şairi, yeni hükümet göreve başlayana kadar açlık grevine ara vermek konusunda ikna etmekle görevlendirildi. Nâzım'ın tekrar yemek yemeye başlamayı kabul etmesinin nedeni, her şeyden önce siyasi zamanlama sorunuydu.

Zekeriya Sertel'in de destek verdiği Dino, bu görüşleri Nâzım'a aktardığında, şairden, açlık grevini bırakmasının bir zayıflık işareti olarak algılanabileceği karşılığını aldı. Bununla birlikte, Nâzım, yeni hükümete taleplerinin yerine getirilmesi konusunda bir şans vermek için greve ara vermesini isteyen bir kamuoyu kampanyası başlatılırsa, söyleneni yapmayı kabul ediyordu. Dino ve Sertel hemen, önemli kişilerin imzaladığı ve Nâzım'ı açlık grevine son vermeye çağıran bir dilekçe hazırladılar (Dino, 123-125). İki ayrı dilekçe hazırlanmış, bunlardan birini aralarında Halide Edip'in de bulunduğu ünlü yazarlar ve sanatçılar, diğerini de doktorlar, avukatlar, yazarlar ve politikacılar gibi diğer meslek gruplarından kişiler imzalamışlardı. Nâzım'ın

davası uluslararası platformda da giderek artan bir ilgi uyandırdığından, yurtdışından da destek telgrafları yağıyordu. Böylelikle Nâzım 20 Mayıs'ta açlık grevine resmen son verdiğinde, bu hareketi bir çözülme işareti olarak değil, kamuoyunun taleplerine asil bir karşılık olarak yorumlanabilecekti. Şair kendisine ilk ziyafetlerden birini, Münevver'in getirdiği bir sepet çilekle çekecekti.

Uluslararası yankılar uyandıran kampanya açlık greviyle doruk noktasına varmıştı. Yalınan Ağustos 1949'da *Vatan*'da yayımlanan ilk yazısında, çok haklı olarak Türkiye'nin kendi evinin önünü temizlemesini istiyordu. Bu öğüde kulak verilmediğinden, olay yeni bir Dreyfus Davası'na dönüşmüş ve hükümete yurtdışından gelen baskılar giderek artmıştı. 1949 Eylülü'nde Paris'te, şair Tristan Tzara'nın önderliğinde uluslararası bir komite oluşturuldu. Aralarında Camus, Sartre, Simone de Beauvoir, Picasso ve şarkıcı Yves Montand'ın da bulunduğu ünlü Fransız sanatçıları ve aydınları kampanyaya destek verdiler (Sülker 1974, 219). 1930'lu yıllardan beri Nâzım'ın şiirine hayran olan Aragon da kampanyada önemli bir rol üstlendi. 6 Kasım 1949'da Tristan Tzara Türk başbakanına bir dilekçe gönderdi. Daha sonra aynı ay içinde, 16 ülkeden öğrencileri temsil eden Paris merkezli Uluslararası Öğrenci Federasyonu da başka bir dilekçe yayımladı (Sülker 1974, 172 ve 181-186). Daha da önemlisi, 1950 yılının Şubat ayında Uluslararası Demokrat Hukukçular Cemiyeti tarafından kaleme alınan etkileyici mektuptu. Bu mektup Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne, Adalet ve Savunma bakanlıklarına gönderilmenin yanı sıra basına da dağıtıldı (Sülker 1974, 172 ve 181-186).

Nâzım'ın ilk açlık grevini duyuran mektubu, 9 Nisan 1950'de Vâ-Nû tarafından *Akşam*'da yayımlandı ve başta New York *Daily Worker* gibi sosyalist dergiler olmak üzere, yurtdışında da hemen basıldı (Nurettin 1986, 234; Sülker 1974, 199). Türkiye'nin ABD için giderek artan önemi düşünüldüğünde, New York'ta Rockefeller Plaza'daki Türk Konsolosluğu önünde yapılan gösteriler hükümet üzerindeki baskıları önemli ölçüde artırıyordu. Göstericilerin ellerinde taşıdıkları dövizlerde, "NÂZIM TÜM İNSANLIĞA AİTTİR – TÜRK ZİNDANLARINDAN

KURTARILMASINA YARDIM EDİN" yazıyordu (Resim 17a). ABD Dışişleri Bakanı Dean Acheson'a Nâzım'ın serbest bırakılmasını isteyen mektuplar gönderiliyor (Aydemir 1970, 300), Amerika'da komünistler için kaynatılan cadı kazanından payını almış olan şarkıcı Paul Robeson, güçlü sesiyle kampanyaya katılıyordu. 2 Mayıs'ta Nâzım'ın açlık grevi ciddi olarak başladığında, uluslararası kampanya iyice yoğunlaşmıştı. Doğu Bloku ülkelerinde Nâzım'ın davasına zaten öteden beri yoğun bir ilgi vardı. Ama şimdi, İngiltere, Hindistan, İsviçre, Mısır, Kıbrıs, Irak, İran, Suriye ve Lübnan'da da protestolar yükseliyor, dilekçeler yazılıyordu. Nâzım'm bu ülkelerden bazılarında ilk kez bu dönemde çevrilen şiirlerinin yumuşak ritimleri, hapis cezasının sertliğiyle çarpıcı bir tezat oluşturuyordu. Şairin eserlerinin Türk azınlık arasında eskiden beri bilindiği Bulgaristan'da, Yazarlar Birliği 15 Mayıs'ı Nâzım'm özgürlük mücadelesini anma günü ilan etmişti (Babayev, 205). Bu dayanışma gösterileri, "Açlık Grevinin Beşinci Gününde" başlıklı şiirden de anlaşılacağı gibi, Nâzım'ın moralini iyice yükseltmişti:

Kardeşlerim,
biliyorum,
yine de yaşamakta devam edeceğim yanı başınızda:
Aragon'un mısraında olacağım
—gelecek güzel günleri anlatan her mısraında—
ve beyaz güvercininde Picasso'nun
ve Robeson'un türkülerinde
ve asıl
ve en güzeli:
Marsilya dok işçilerinden yoldaşımın muzaffer gülüşünde
olacağım.

(A 4, 200)

Bu tür bir uluslararası dayanışmanın ters tepme tehlikesinin de olduğu açıktı. Millet Meclisi'ndeki sağcıların gözünde, Aragon ve Robeson gibi meşhur Kremlin uşaklarının Nâzım'a destek vermesi, kuşkularının doğrulandığı anlamına geliyordu. Eninde sonunda, Türkler sorunu kendi aralarında çözmeliydi-

NÂZIM'IN SERBEST BIRAKILMASI İÇİN YÜRÜTÜLEN KAMPANYA:

17a. New York'ta, Rockefeller Plaza'nın önünde yapılan gösteri.

17b. Nâzım'ın annesi Celile Hanım, İstanbul'da gösteri yaparken.

Nâzım Hikmetin annesi köprüde imza toplarken

Nâzım Hikmet hastanede yatmadı

ler. Dengeleri değiştiren, genel seçimlerden önce başlayan ulusal kampanya oldu. *Vatan, Cumhuriyet* ve yeni sahiplerin çıkardığı *Tan*'m öncülüğünde neredeyse tüm basın kampanyaya sahip çıktı. Nâzım'ın annesi Celile Hanım'ın artık neredeyse hiç görmeyen gözleriyle, İstanbul sokaklarında yılmadan kamuoyu desteği aramasına, en taş kalpli politikacının bile kayıtsız kalması zordu. Celile Hanım 9 Mayıs'ta Galata Köprüsü'ne giderek, gelen geçen insanlardan imza toplamaya başladı. O günlerde çekilmiş bir fotoğraf, "HAKSIZ YERE MAHKÛM EDİLEN OĞLUM NÂZIM HİKMET" sözleriyle başlayan ve kendisinin de protesto amacıyla oruç tuttuğunu bildiren bir pankart taşıyan Celile Hanım'ı göstermektedir (Resim 17b). Kendilerine "Garipçiler" adını veren üç ünlü Türk şairi, Orhan Veli, Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat da 12 Mayıs'ta açlık grevine başladılar. Bu eylemleri "oruç" olarak niteleyerek Müslüman halk arasında destek bulmak amaçlanıyordu (Sülker 1974, 235-239). Münevver de binlerce imza toplamayı başarmış ve dilekçe cumhurbaşkanı ile başbakana gönderilmişti. Nâzım'ın serbest bırakılması için yürütülen kampanyada oyuncu Semiha Berksoy bile üzerine düşeni yaptı. Çeşitli küçük dergiler de kampanyaya destek verdiler. 4 Mayıs'ta, Komünist Partili gençler Nâzım'ın sanatını tanıtmaya ve protesto eylemleri arasında eşgüdümü sağlamaya yönelik, *Nâzım Hikmet* isimli haftalık bir gazete yayımlamaya başladı.

Ayrıca bazı gösteriler ve mitingler de yapılıyordu. 10 Mayıs günü İstanbul Yüksek Tahsil Talebe Cemiyeti üyeleri, tutuklanma tehditlerine kulak asmadan bildiri dağıtmaya başladılar. Ne var ki, Nâzım için yürütülen kampanyanın karşıtları da yok değildi. 15 Mayıs'ta Çiçek Palas Salonu'nda düzenlenen toplantıyı anti-komünistlerin basması sonucu kargaşa yaşandı. Bu toplantıda aileyi Nâzım'ın annesi ve teyzesi Sare temsil ediyorlardı. Dernek lideri İlhan Berktay ateşli bir konuşma yapmaya başlayınca, arka sıralarda ve balkonda bulunan milliyetçiler "Moskova'ya!" diye bağırarak, yuh çekmeye başladılar. Kavga patlak verince polis geldi ve milliyetçiler salondan çıkarıldılar. Ama salon dışında yeniden bir araya gelen milliyetçiler anti-komünist sloganlar atıyor ve ellerinde taşlar, içerdekile-

rin çıkmasını bekliyorlardı. Binanın camları taşlandı ve İstanbul Belediye başkanı olay yerine gelene kadar gösteri kontrol altına alınamadı (Sülker 1974, 241-253).

Bu olay tam seçim sonuçlarının açıklanmasına denk gelmiş, seçimlerde Demokrat Parti ezici bir üstünlük sağlamıştı. Seçimlerde uygulanan çoğunluk sisteminin sağladığı avantajla, oyların yüzde 53'ünü alan Demokrat Parti 408, yüzde 38'ini alan Cumhuriyet Halk Partisi ise 39 milletvekili çıkardı. Cumhurbaşkanı İnönü istifa ederek yerini Celâl Bayar'a bırakırken, koyu bir ABD yanlısı olan Adnan Menderes başbakan oldu. Demokrat Parti de en az Cumhuriyet Halk Partisi kadar anti-komünist olsa da, af konusundaki vaatlerinden çark etmesi zordu. Yine de Nâzım'ın durumu son ana kadar belirsizliğini korudu. Millet Meclisi tekrar toplandığında, Adalet Komisyonu'nda üzerinde değişiklikler yapılan af teklifleri bir kez daha tartışmalara neden oldu. Görüşmeler 13 Temmuz'da başladı ve iki gün sürdü. Devlet Bakanı Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu'nun, affı askerî mahkemelerin mahkûm ettiği kişileri de kapsayacak biçimde genişletme önerisi, sağcıların şiddetli tepkilerine neden oldu. Komünistler suçlu değil, hain deniyordu (Şevket Mocan). Daha da beteri, komünistler hem İslam'a hem de özel mülkiyete düşmandılar (Ömer Bilen) (Tutanak, 1950). Bir milletvekili Nâzım'ı "kızıl kuduz" olarak aşağılıyor ve "onun ağzından sızan salyaları yalayanları elbette tecziye edeceğiz" diyordu (Ahmet Gürkan). Genç milletvekili Tevfik İleri biraz daha hukuki bir dil kullanarak, "Nâzım Hikmet mutlak surette komünisttir. [...] Nâzım Hikmet komünistlikten mahkûm edilmiş değildir. [...] Türk ordusuna ve bahriyesine kundak sokmak suçundan mahkûm edilmiştir. [...] Eğer bunu mahkûm eden mahkemeler hata etmişlerse yazık etmişlerdir. [...] Bu hatayı tashih etmek meclise ait değildir. Bu meclis [...] affetmek salahiyetine haiz midir?" diyordu (Sülker, 1974, 254).

Sağ kanattan Türk politikacıların yargının bağımsızlığını savunmalarında gerçekten de ironik bir taraf vardı. Ama çok geçmeden sonu Türk askerlerinin Kore'ye gönderilmesine kadar varacak anti-komünist humma düşünülürse, 1950 yılında Nâzım'ın davasının tekrar görülmesi şairin başka suçlardan hü-

küm giymesine de neden olabilirdi. Nitekim Tevfik İleri milletvekillerini uyarıyordu: "Türk bahriyesine, yarın bu memleketi koruyacak olan büyük varlığa, bizim sigortamıza, bizim garantimize fesat ve isyan mikrobunu sokan bir insanı nasıl dışarı çıkartacağız? Dünyanın neresinde bir komünist teşekkül varsa orası Nâzım Hikmet için bayrak açmıştır. [...] Nâzım Hikmet'i aldık diye övünecektir." (Sülker 1974, 253-255). Nihayet 14 Temmuz'da kabul edilen Af Yasası, aslında bir uzlaşmaydı. Yasaya göre iki yıldan az ceza almış olan bütün mahkûmlar serbest kalıyor, uzun cezalar almış olanların cezalarında da üçte iki indirime gidiliyordu. Nâzım 28 yıllık cezasının neredeyse yarısını yatmış olduğundan, aralarında Kemal Tahir, Hikmet Kıvılcımlı ve İbrahim Balaban'ın da bulunduğu, komünizm propagandası ya da devlete karşı suç işlemekten mahkûm olmuş 110 kişiyle birlikte hemen serbest bırakıldı. 15 Temmuz 1950 günü, öğleden sonra saat iki sularında eşyalarını toplayarak, yanında Münevver ve avukatı Sebük'le Cerrahpaşa Hastanesi'nden çıktı. Kendisini güçlüklerle dolu bir özgürlük bekliyordu.

YEDİNCİ BÖLÜM

Memleketimden İnsan Manzaraları

Temmuz 1950'de özgürlüğüne kavuşan Nâzım'ı bekleyen en önemli iş, hapishane yıllarının büyük projesi olan *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı yayıma hazırlamaktı. Söz konusu eserin yaratılış öyküsüne bakıldığında, Nâzım'ın karşılaştığı güçlükler açıkça görülür. Nâzım 1961'de eserin Rusça baskısına yazdığı önsözde, bu şiire 1941 yılında Bursa Cezaevi'nde başladığını söyler (B 4, 5). Ama mektuplarından anlaşıldığı kadarıyla, İstanbul ve Çankırı'da yazdığı bölümleri de şiire katmıştır. 1950'li yılların sonuna gelene kadar şiir üzerinde son değişiklikleri yapacak durumda olmadığından, eserin tamamlanması, aralıklarla 20 yıl sürmüştür. Eser bu uzun süreçte çeşitli yaratıcılık evrelerinden geçerken, aynı zamanda kat kat sanatsal değişiklikler de geçirmiş ve siyasi göndermeler eklenmiştir. Bu nedenle şiirin ortaya çıkış sürecine göz atmak, Nâzım'ın entelektüel gelişimi hakkında önemli ipuçları sağlar.

Bir Destanın Evrimi, 1939-1961

Memleketimden İnsan Manzaraları farklı zamanlarda ve değişik niyetlerle yazılmaya başlanmış bir dizi anlatıyı bir araya getirir. 1960'ların başında ancak tamamlanmış (tabii ona da "tamamlanmış" denebilirse) olan eserin doğuşu, 1939 Aralığı'na kadar uza-

nır. O tarihte İstanbul'da cezaevinde bulunan Nâzım'ın aklına, alışıldık "Kim Kimdir?" türü kitaplarda boy gösteren "büyük adamlar" yerine, insanlık tarihinin biçimlenmesinde gerçek pay sahibi olan işçilerin, köylülerin, ev kadınlarının, kısacası sıradan Türk insanlarının yaşamlarını kaydedecek bir "ansiklopedi" yazma fikri gelmişti (Tahir, 357). Çankırı'ya nakledildikten kısa bir süre sonra, "Meşhur Adamlar Ansiklopedisi" gibi kışkırtıcı bir başlık verdiği bu eser üzerinde ciddi biçimde çalışmaya başlayan Nâzım, 1940 yılının sonlarına doğru Piraye'ye yazdığı bir mektupta şöyle diyordu: "Buradaki insanların çoğunu beraber tanıdık, beraber düşündük. Büyük lugatlardaki ve tercümeyi hal ansiklopedilerindeki edayla, bu eda istilize edilerek ve şahısların hal tercümeleri fonunda kısa bir tarih ve cemiyet parçası vermek için uğraşıyorum" (AM 1, 149). Bursa'ya nakledildikten sonra da çalışmaya devam eden ve alfabetik bir plan izleyen Nâzım, 1940 Aralığı'na gelindiğinde, A'dan H harfine kadar gelen 30 kadar biyografik öykücüğü tamamlamıştı. A harfinde yer alan iki madde, Nâzım'ın izlediği yöntem hakkında bir fikir verir:

AHMET — (Onbaşı)
Balkan Harbinde gitti,
Seferberlikte gitti,
Yunan harbinde gitti.
"Ha dayan hemşerim sonuna vardık!"
sözü meşhurdur.

ÂTIFET — (927. Süleymaniye. İstanbul)
Çorapta çalışır.
(Tophane caddesi. Galata.)
940'da on üç yaşındadır.
(A 4, 55)

Aşağıdaki örnekteki yaklaşım ise biraz daha dramatiktir:

GALİP — (Şehirlerden birinde doğdu.)
(1300 küsur.)
Tuhaf şeyler düşünmekle meşhurdur.

"Kâat helvası yesem her gün," diye düşündü.
(5 yaşında.)

"Mektebe gitsem," diye düşündü.
(10 yaşında.)

(A4, 70)

Şiir bu şekilde daha bir düzine başka "garip" düşünce yoluyla, 52 yaşına gelmiş bir insanın harcanmış yaşamının parametrelerini kaydeder (A 4, 55 ve 70).

Nâzım ilk başta bu minimalist yaklaşımla yetinmiş gibi görünür. Fakat 1941 yılında Kemal Tahir'e yazdığı mektuplar, "bir üslup arayışının" kendisini belirsizliğe sürüklediğini gösterir: "Sultanî tembelliğim devam ediyor. Tembellik de değil. Düşünmediğim, yani üzerinde durup sistemli bir surette düşünmediğim halde kafam edebiyatın, bilhassa şiirin şekle ait kıymetleri hakkında asabımı bozucu bir mesai yapıyor." "Şairanelik [...] bir hastalık" olduğundan, bu yeni üslubun cüretkâr bir gayri şairanelik taşıması gerekiyordu. Nâzım, "Yeni realist edebiyatın en ön planda göz önünde tutulması lâzım gelen tarafı, tesirciliği, öğreticiliği, okuyucuyu hayatla, pratikte daha müessir kılabilmek için ona yol gösteriliciliğidir" diyor ve bu tür gerçekçilik "bir ajitasyon vasıtası değildir" diye ekliyordu. Marksizm'e duyduğu borcu, "Edebiyatta modern realizm şuurlu olarak edebiyat sahasına diyalektik materyalizmin tatbikidir" sözleriyle dile getiriyordu. Ama Nâzım edebî kaynaklardan da yararlanıyordu. Engels'in, Diderot'nun *Rameau'nun Yeğeni* adlı romanını bir diyalektik şaheseri olarak nitelemesi, şaire 1941 Nisanı'nda, "Şimdi şu Diderot'nun romanını elime geçirmek için bir ay kuru ekmeğe razıyım" dedirtiyordu. İki hafta içinde romanın bir kopyasını bulacak ve bu keşiften duyduğu heyecanı Kemal Tahir'le paylaşacaktı (AM 3, 25, 42-48, 57 ve 62).

Hegel'in *Tinin Görüngübilimi* adlı eserinde belirttiği gibi, Diderot'nun romanı birbirine zıt felsefi konumların canlı bir diyalog aracılığıyla nasıl billurlaştığını gösterir. 1941 Mayısı'nda, Halide Edip'in Ortaçağ İngiliz edebiyatı üzerine yazdığı *İngiliz Edebiyat Tarihi*'ni okuduktan sonra, Nâzım'ın ilk baştaki ansiklope-

di düşüncesi Halide Edip'in eserinden esinlenen yeni bir biçimsel yapıya doğru evrilecekti. Nâzım, William Langland'in XIV. yüzyıl İngilteresi'nde yazdığı ve Halide Edip'in kitabında "Çiftçi yahut Köylü Piyer'in Rüyası" olarak geçen "Piers the Ploughman" adlı anlatı-şiirinde, toplumun tüm kesimlerinden karakterlerin bir rüyada bir araya geldiğini okumuştu. Langland'in toplumsal-eleştirel yaklaşımı ve modern sinemanın panoramik niteliğini öngördüğü hissini veren hayal gücüne dayalı tekniği, şairi büyülemiş ve tazelenmiş bir güçle "Ansiklopedi" üzerinde tekrar çalışmaya başlamak ve eserini tamamen farklı bir üslupla yeniden biçimlendirmek konusunda yüreklendirmişti. Bu arada, yalnızca Türkiye'deki yaşamla sınırlı kalmayacak "Onlar ve Maceraları" dediği başka bir projeden de söz ediyordu. Buradaki amacı, çizdiği panoramayı daha dinamik hale getirmekti. Bu durumu Kemal Tahir'e, "Meşhur Adamlar Ansiklopedisi'ndeki adamları hareket geçiriyorum" diye açıklıyor ve şöyle devam ediyordu: "Doğrusu ordaki adamlardan bazıları hareket halindedirler, yaşarlar; bazıları ise senin bir mektubunda yazmış olduğun gibi mezar taşlarıdır. Ben... memleketimin muayyen bir tarihî devrindeki insanlarını en tipik mümessilleriyle vermeğe uğraşacağım" (AM 3, 71-75).

Bu yazışmalar, Nâzım'm düşüncelerini değerlendirmek ve eleştirmek açısından Kemal Tahir'in ne kadar önemli bir rol oynadığını gösterir. Her iki yazar da bu eleştirel diyalogdan faydalanıyordu; hatta Nâzım yeni bir şiir gönderdiğinde, arkadaşının şiiri hissedebilmesi için, ondan "temiz, çok az deklamasyonlu, nesir okur gibi" okumasını istiyordu (AM 3, 134). Nâzım başka görüşler de almak için, yazdıklarını Bursa Cezaevi'nde, Orhan Kemal gibi dostlarıyla paylaşıyor, ayrıca düzenli olarak Piraye'ye de gönderiyordu. Piraye yalnızca "Sevdim" ya da "Sevmedim" şeklinde görüş belirtirken, Nâzım daha profesyonel yorumlar için Kemal Tahir'e güveniyordu (AM 3, 228). "İnsan Manzaraları" başlığını da ilk kez, Tahir'e yazdığı 17 Haziran 1941 tarihli mektupta kullanmıştı:

> "Ben 940 senesinde Türkiye'den İnsan Manzaraları gibi bir isim koymağı düşündüğüm esere başladım. Günde elli mısra yazıyorum. Altı ayda bitecek. 10.000 mısra olacak. Şimdiye kadar programı bozmadım. 650 mısra yazdım." (AM 3, 81)

Nâzım aynı mektupta, artık yeni bir üslup arayışından vazgeçtiğini belirtiyordu: "Şekil meselesinde, cümle turnürleri, fiil şekilleri, kafiye meseleleri ile filan uğraşmıyorum. [...] Müstakilen, mücerret olarak şekil araştırmalarına artık elveda. Muhteva, muhteva, muhteva." Şair, bu yeni yaklaşımla gücünün yenilendiğini ve kendisini "bir boksör, bir pehlivan, bir futbolcu" gibi hissettiğini söylüyordu (AM 3, 81).

Bu aşamada, Nâzım'm "memleketimin insanlarının" tarihî bir portresi olarak yeniden tanımladığı ansiklopedi, henüz, üzerinde çalışmakta olduğu "Millî Kurtuluş Destanı" adlı ikinci büyük projeden ayrıydı. Nâzım bu şiire de 1939 yılında Sultanahmet Cezaevi'ndeyken başlamıştı (AM 1, 118). Şairi söz konusu şiire başlamaya iten, Emniyet Genel Müdürü Şükrü Sökmensüer'in 1937 yılındaki görüşmeleri sırasında kendisine yaptığı, Türk Kurtuluş Savaşı'nın şiirinin henüz yazılmadığı şeklindeki serzenişi olabilir miydi? Nâzım, "Destan"ın daha hamasi bir tona sahip ilk nüshası üzerindeki çalışmasını 1940-1941 yıllarında aralıklarla sürdürdü. Kurtuluş Savaşı'nın ayrıntılarını yeniden kurmak amacıyla, ilk kez 1938 yılında basılan Atatürk'ün *Nutuk*'unu okuması, şiirin yurtsever bir ton kazanmasında kısmen etkili olmuştu. Bu şiirde 23 Ağustos-13 Eylül 1921 arasında yapılan Sakarya Meydan Muhaberesi'nde Türklerin kazandığı zaferin tasviri gibi bölümlerde kullanılan dil, bizzat Atatürk'ün kullandığı dili yansıtır. Atatürk'ün "büyük ve kanlı Sakarya Meydan Muharebesi" (Atatürk, II, 454) anlamında kullandığı "Sakarya Melhamei Kübrası" sözcükleri, Nâzım'm şiirinde de geçer (A 5, 195).

1941 Haziranı'nda bu nüshadan çeşitli pasajları okuyan Kemal Tahir o kadar heyecanlanmıştı ki, Nâzım'a "Kurtuluş Savaşı Destanı"nı Cumhurbaşkanı İnönü'ye göndererek basılması için izin istemesini öğütledi. Şiirde, Cumhurbaşkanı İnönü'nün, İsmet Paşa olarak bilindiği günlerde, zafer kazanan Türk ordularına bizzat kumanda ettiği İnönü Savaşı'yla ilgili bir bölüm de vardı. Kemal Tahir'in Nâzım'a verdiği öğüt üzerine, şairin annesi Celile Hanım şiirin bir kopyasını akrabası Ali Fuat Cebesoy'a verdi; Cebesoy da şiiri İnönü'ye gösterdi. Eylül ayında Nâzım, gerek Ali Fuat'ın gerek İsmet Paşa'nın şiiri "pek beğendiklerini" öğrendi (AM 3, 78 ve 79). Söylenenlere bakılırsa,

İnönü, "Nâzım bu destanla Anadolu Savaşı'nı bir daha kazandı" demişti. Bu sözler kendisine iletilince, Nâzım şu karşılığı vermişti: "İsmet Paşa dua etsin ki, vaktiyle kazanmış savaşı. Yoksa şimdi burada beraber olacaktık" (Vâ-Nû, 372). Nâzım'ın şiiriyle ilgilenen tek politikacı İnönü değildi. Şiirlerini gizli gizli tercüme eden Nermin Menemencioğlu'nun söylediğine göre, hükümet üyeleri de Nâzım'ın şiirlerini okuyorlardı (Menemencioğlu, 3). Menemencioğlu'nun amcası İnönü'nün Dışişleri bakanı olduğundan, bu konuda bilgisi vardı.

Şiirin yarattığı olumlu izlenimlerin Nâzım'ın salıverilmesini çabuklaştıracağı umudu, daha sonra yaşanan olaylarla tersine döndü. 22 Haziran 1941'de, yani Nâzım'ın şiirin adının "Memleketimden İnsan Manzaraları" olacağını duyurmasından beş gün sonra, Alman ordusu beklenmedik bir biçimde Sovyetler Birliği'ne saldırdı. İlk başta Nâzım o kadar şaşırmış gibiydi ki, Sovyetler Birliği'nde gelişen olaylar ile Türkiye'yle ilgili şiirler arasında nasıl bağlantı kuracağını kestiremiyordu. Eylül 1941'de yazdığı "Zafere Dair" başlıklı kısa şiir, şairin Sovyetler'in verdiği kayıplar karşısında duyduğu kederi dile getirir (AM 3, 97-98). Sovyet cephesini tasvir eden bölümler, ancak Eylül 1945'te, Nazi Almanyası'nın yenilgisinden sonra şiirin bir parçası haline gelir. 1941 sonbaharında Nâzım'ı hâlâ Türkiye'yle ilgili malzemeyi sunmak için en etkili tekniği bulmaya çabalarken görürüz. Bu durumu Kemal Tahir'e, "Yani şimdi şu yazdığım 3350 küsurluk kitap bir şiir kitabı değil. İçinde şiir unsuru var, hatta bazan teknik bakımdan kafiye filan bile. Fakat aynı derecede nesir ve tiyatro hatta senin kaydettiğin gibi sinema senaryosu unsuru da var" sözleriyle açıklıyordu (AM 3, 105).

Şair, Mart 1942'de, o güne kadar 2300 dize yazdığını ve eserin tümünün, her biri 3000 dizelik dört kitap olmak üzere 12.000 dizeden oluşacağını gururla bildiriyordu. Aynı mektup, tren yolculuğu motifinin girmesiyle şiirin odak noktasında radikal bir değişiklik olduğunu belirtiyordu. Nâzım Birinci Kitap'ın isminin "Haydarpaşa Garı ve 510 Numaralı III ncü Mevki Vagon", İkinci Kitap'ınkinin "Haydarpaşa Garı ve Ekspres" olacağını yazıyordu. Üçüncü Kitap'ın başlığı "Bozkırda Bir Hapishane ve Bir Hastahane", Dördüncü Kitap'ınki ise "Yol ve İstanbul" olacaktı.

Bundan da anlaşılacağı üzere, trenin sonunda İstanbul'a dönmesiyle birlikte, şiirde çevrimsel bir yapı kurulmaktadır. Nâzım, 20 Mart tarihini taşıyan bir sonraki mektubunda, yeni taslağın altında yatan sınıfsal yapıyı, özellikle de Birinci Kitap'taki proleter sahneler ile İkinci Kitap'taki burjuva karakterler arasındaki çelişkiyi ayrıntılı biçimde açıklıyordu. Bu iki mektupta da, Rus cephesinde süren savaşın şiirlere yansıyacağına dair bir ipucu yoktu (AM 3, 121-123). Nâzım'ın destanına dramatik ivme kazandıran unsur tren yolculuğuydu:

Haydarpaşa garında
1941 baharında
saat on beş.
Merdivenlerin üstünde güneş
yorgunluk
ve telaş.
Bir adam
merdivenlerde duruyor
bir şeyler düşünerek.
[...]
"Kaât helvası yesem her gün" diye düşündü
5 yaşında.
"Mektebe gitsem" diye düşündü
10 yaşında.
[...]
"Gündeliğim artar mı?" diye düşündü,
20 yaşında.
[...]
"İşsiz kalırsam" diye düşündü
22 yaşında.
[...]
Ve zaman zaman işsiz kalarak
"İşsiz kalırsam" diye düşündü
50 yaşına kadar.

"Ansiklopedi"nin renksiz kişilerinden biriyken, renkli, dramatik bir karaktere dönüşmüş olan Galip, arkadaşları Fuat, Sü-

leyman ve Halil'i yolcu etmek üzere gara gelmiştir. Silahlı muhafızların gözetiminde Anadolu'ya nakledilen elleri kelepçeli mahkûm arkadaşları (bunlardan Halil kısmen Nâzım'ın kendi portresidir), gelişen olayların odak noktasını oluştururlar. İstasyondaki kalabalık içinde Galip'in dikkatini önce bir gazi, daha sonra da bir genç kız çeker:

Ahmet Onbaşı.
Balkan Harbinde gitti.
Seferberlikte gitti.
Yunan Harbinde gitti.
"Ha dayan hemşerim sonuna vardık"
sözü meşhurdur.

Merdivenlerden bir kız çıkıyordu.
Çorapta çalışır.
—Tophane caddesi, Galata.—
Âtifet on üç yaşındadır.
Galip Usta
baktı Âtifet'e,
"Evlenseydim eğer
torunum olurdu bu kadar"
diye düşündü.

(A5, 14)

"Ansiklopedi"de alfabetik sırayla düzenlenmiş olan karakter taslaklarına yeni bir hayat verilmişti. Tren istasyonu koca yüklerin altında iki büklüm olmuş hamalları ve dünyanın sıkıntılarıyla beli bükülmüş yolcularıyla, yabancılaşmış insan ilişkilerinin bir manzarasını sunarken, tren yolculuğu anlatısı da, "510 Numaralı III ncü Mevki Vagon"daki mahkûmlardan Anadolu Ekspresi'ndeki zenginlere, toplumsal tiplerin zengin bir panoramasının sunulmasına olanak sağlıyordu.

Nâzım 1942 yılının Mart ayı içinde yazdığı mektuplarda ikinci parlak fikrini duyuruyordu: Yurtseverlik yüklü "Kurtuluş Savaşı Destanı' şiirini, dinamik bir biçimde yeniden tasarladığı "Memleketimden İnsan Manzaraları' başlıklı çalışmaya ka-

tacaktı (AM 3, 123). Bunun sonucunda ortaya çıkacak çifte bakış açısı uyumu bozan bir karışıklık yaratacağından, Kemal Tahir Nâzım'ın bu fikrine şaşırmıştı. İkinci Kitap'ta odak noktası, köylü ve mahkûm yolcularıyla yamacı tırmanan üçüncü sınıf trenden, Anadolu Ekspresi'nin şık salonuna kayar. Nâzım "Destan"ı bu İkinci Kitap'ın içine ekler. Esinle gelen bu değişiklik kararıyla, "Destan" farklı bir şiir olmaktan çıkar ve garson Mustafa'nın şair Celâl'den (Nâzım'ın bir başka takma adı) alarak baştan sona okuduğu, metin içinde bir metin haline gelir. Trenin birinci sınıf restoranındaki yolcular şaraplarını yudumlar ve keyifle Nazi Almanyası'nın askerî başarılarını konuşurlarken, garson bir dizi kahramanlık öyküsü okur. Bu kahramanlıklar, Türk kadınlarının İzmir'e son saldırıya geçmeden önce hazırlık için cepheye kağnılarla cephane taşımalarını anlatan ünlü bölümle doruğa ulaşır:

— Okuyorum: [Mustafa'nın sesinden]
"Ayın altında kağnılar gidiyordu.
Kağnılar gidiyordu Akşehir üstünden Afyon'a doğru.
Toprak öyle bitip tükenmez
dağlar öyle uzakta
sanki gidenler hiçbir zaman
hiçbir menzile erişmeyecekti.
Kağnılar yürüyordu yekpare meşeden tekerlekleriyle,
ve onlar
ayın altında dönen ilk tekerlekti.
Ayın altında öküzler
başka ve çok küçük bir dünyadan gelmişler gibi
ufacık
kısacıktılar
ve pırıltılar vardı hasta kırık boynuzlarında,
ve ayakları altından akan
toprak
toprak
ve topraktı.
Gece aydınlık ve sıcak
ve kağnılarda tahta yataklarında
koyu mavi humbaralar çırılçıplaktı.
Ve kadınlar

birbirlerinden gizleyerek
bakıyorlardı ayın altında
geçmiş kafilelerden kalan öküz ve tekerlek ölülerine...
Ve kadınlar
bizim kadınlarımız:
korkunç ve mübarek elleri
ince küçük çeneleri, kocaman gözleriyle
anamız, avradımız, yârimiz,
ve sanki hiç yaşamamış gibi ölen
ve soframızdaki yeri
öküzümüzden sonra gelen,
ve dağlara kaçırıp uğrunda hapis yattığımız,
ve ekinde, tütünde, odunda ve pazardaki,
ve karasabana koşulan
ve ağıllarda
ışıltısında yere saplı bıçakların
oynak ağır kalçaları ve zilleriyle bizim olan
kadınlar
bizim kadınlarımız
şimdi ayın altında
kağnıların ve hartuçların peşinde
harman yerine kehribar başaklı sap çeker gibi
aynı yürek ferahlığı
aynı yorgun alışkanlık içindeydiler.
Ve on beşlik şarapnelin çeliğinde
ince boyunlu çocuklar uyuyordu.
Ve ayın altında kağnılar
yürüyordu Akşehir üstünden Afyon'a doğru.

(A 5, 218-220)

Bu pasaj tartışılmaz mükemmelliğinin yanı sıra, eleştirel ironilerle de doludur. Örtülü erotik göndermeler, modern silahları erkeğin cinsel fethiyle kolayca özdeşleştiren bakış açısını tersyüz eder ve yüzlerce yıldır süren baskıya karşı yükseltilen protesto, kadınların gücü kendi ellerine alabileceklerini ima eder. Abidin Dino'nun kağnıların önü sıra top mermisi taşıyan kadınları gösteren çizgileri bu etkiyi güçlendirir (Resim 18). Gerek tek-

18. *Memleketimden İnsan Manzaraları:* "Kağnılı Kadınlar", Abidin Dino.

nik gerek şiirsel açıdan, "Kurtuluş Savaşı Destanı"nın tren yolculuğu çerçevesine yerleştirilmiş olması son derece etkilidir. Yurtsever söylem tüm duygusal ağırlığıyla kullanılır. Ama diğer taraftan Türk halkının kahramanca fedakârlıklarının sürekli hatırlatılmasıyla, bu söyleme karşı eleştirel bir mesafe alınır. Bu fedakârlıklar sonucu ortaya çıkan sistemde zenginler birinci mevkide yolculuk ederken, Anadolu insanının hâlâ ezildiği vurgulanır.

Nâzım 1942 yılının sonuna doğru, gerekli değişiklikleri yapıp "Memleketimden İnsan Manzaraları"na ekleyebilmek için, Piraye'nin elinde bulunan "Kurtuluş Savaşı Destanı"nın müsveddelerini istedi. O sıralarda şiirin elle çoğaltılan bölümleri elde ele dolaşmaya başlamıştı. *Vatan*'ın başyazarı Ahmet

Emin Yalman şiirden o kadar etkilenmişti ki, "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın içinden "Kurtuluş Savaşı Destanı" bölümlerini satın alarak tefrika etmek istediğini belirtti. Savaş yıllarının sansürü devam ettiği sürece, şiirinin gazetede basılmadan önce siyasi olarak iğdiş edileceğinden korkan Nâzım, bu teklifi geri çevirdi (AM 3, 161-162). Yine de elyazmasının en azından bir bölümü savaş sırasında yayımlandı: İsmail Habib 1943 yılında yayımladığı *Yurddan Yazılar* başlıklı kitabına, Kurtuluş Savaşı'nda Antep'in kahramanca savunulmasını anlatan, İkinci Kitap'taki "Hikâyei Karayılan" bölümünü almıştı (Habib, 70).

Nâzım 1943 baharında kitabın adını "İnsan Manzaralarından Memleketim" olarak değiştirmeyi düşündüğünden söz ediyordu (AM 3, 173). Yine bu sıralarda, siyasi anlatıya daha kişisel vurgular kazandırmak için şiirin duygusal alanını genişletmeye karar vermişti:

> "Canım şiir yazmak istiyor, ama Manzaralar'dan ayrı ve taban tabana zıt şeyler, lirik, eski tabiriyle şirü hayal dolu tatlı, yumuşak, renkli şeyler. Ben ihtiyarladıkça şunu iyi ve cesaretle anlıyorum ki, sıhhatli, umutlu, hatta yumuşak kederli lirik şiir insanlara lazımdır. Ondan sakınmak, onu hor görmek bir çeşit sol çocukluk hastalığıdır." (AM 3, 165-166)

Söz konusu lirik unsur, bu dönemde ana motif haline geldi. Nâzım siyasi ve kişisel olanı kendine özgü bir biçimde kaynaştırarak, daha kişisel motiflere temel oluşturmak üzere arkadaşlarından gelen mektupları kullanmaya karar vermişti. Kemal Tahir'e yazdığı bir mektupta, yazarın en çok, "şiirli parçalar" dediği bölümlerden hoşlanacağını ve tekrar tekrar okuyacağını vurguluyordu (AM 3, 219). Bu "şiirli parçalar" özellikle Üçüncü ve Beşinci kitaplarda öne çıkar. Nâzım ve Piraye'nin mektupları, çocuklarıyla birlikte İstanbul'da yaşam kavgası veren Ayşe ile hapishanedeki kocası Halil arasında süren, mektuplaşma biçimindeki hoş bir diyaloğun temelini oluşturur:

Mahzundu Halil,
Ayşe'nin yazısını görünce unuttu mahzunluğunu,
[...]
Okudu Ayşe'nin mektubunu bir kerre daha.
Doymadı.
Eski mektupları aldı dosyadan.
Tarihsizdiler.
Halil numara koymuştu hepsine.
Ayşe'den son sekiz ayda gelen mektuplar.
Dizdi mektupları iskambil falı açar gibi üstüne masanın.

Ayşe'den gelen 1 numaralı mektup şöyle başlar:

Bu mektubu yatakta hasta yazıyorum sana.
Burda olsaydın bana ne iyi bakardın.
Leylâ bastı altısına.
Yaşına göre zayıf:
uyutuyorum gündüzleri.
Şimdi uyandırdım:
yanakları pembe pembe
adeta büyük insanlarınki gibi elâ gözleri.
(A 5, 477-478)

Piraye'nin ve de tabii ki diğer dostların ve mahkûm arkadaşların mektup ve hikâyelerinin böyle yaratıcı biçimde kullanılması, Nâzım'm Piraye'ye "senin kitabın" dediği "Memleketimden İnsan Manzaraları"na ortak bir çalışma niteliği verir (C 6, 485). Bu bölümler, savaşın ve hapishanenin insanı insanlıktan çıkaran baskıları altında, kişisel ilişkilerin değerini bir kez daha vurgulamaya yarar.

Nâzım 1944 yılının ilk aylarında, Jön Türklerin 1908-1909 yıllarındaki ayaklanmasıyla ilgili anılar da dahil olmak üzere Üçüncü Kitap'ın daha siyasi bölümlerini tamamladı. İdealist sosyalist Halil ile nihilist Doktor Faik Bey arasındaki diyaloğun yer aldığı hastane bölümünü de yazdı. Nâzım potansiyel okurlarının hislerine yine büyük bir duyarlılık gösteriyordu. İlerleyen bir göz hastalığı nedeniyle tedavi gören, şiire yat-

kın mahkûm Halil ile Başhekim Dr. Faik Bey arasındaki felsefi diyalogda Diderot'nun etkisi fark edilir. Doktor Faik tedavi olmak için kendisine gelen bir köylünün karısının durumundan söz ederken, küçük görme ile lütufkârlık karışımı bir tonda konuşur: "Bir toprak parçası halinde [...] / Bir yaşında / bin yaşında olabilir / yaşamamış ki" (A 5, 353). Kemalist seçkinlerin aydın bir temsilcisi olan doktor, Anadolu Ekspresi'nin restoranında karşılaşılan bencil karakterlerden daha halkçı olsa da, hizmet vermesi beklenen insanlara yabancılaştığından, "ölümünü düşünen bir insanın yalnızlığı"na yenik düşer. Üçüncü Kitap, Faik Bey'in gece intihar ettiğinin anlaşılması ve Halil'in hemen yanı başlarındaki ameliyathaneden yükselen dünyanın en güzel sesini, "yeni doğanın ilk zafer türküsünü" duymasıyla sona erer (A 5, 389).

Nâzım 1944 Kasımı'nda, canla başla Dördüncü Kitap üzerinde çalıştığını söylüyordu (AM 3, 249). "Memleketimden İnsan Manzaraları" o sırada hâlâ, Nâzım'm "kendi ülkesi"nin perspektifinden yazılmış, Türk halkının tarihiyle ilgili bir şiirdi. 1945 başlarında, Nâzım şiirin yaza kadar biteceğini tahmin ediyordu (AM 3, 263). Ama Nazi Almanyası'nın yenilgisi ve Sovyet nüfuz alanının önemli ölçüde genişlemesiyle, eserin kapsamının Türkiye sınırlarının çok ötesine uzandığını fark etti. 1945 Ekimi'nde Kemal Tahir'e şiirin "çerçevelerini parçaladığını" söyleyecekti. "Bu yıllarda yazı yazıp da harpten bahsetmemek kabil değilmiş gibi geliyor bana ve bu düşünce beni şimdiye kadar iki üç defa kitaptan alıp cepheye götürdü. Şu bizim yirminci yüzyılımızın en baş hususiyeti, inkılaplar, kurtuluş hareketleri ve muharebeler" (AM 3, 274-275). Nâzım o güne kadar, ileride "Moskova Senfonisi" başlığıyla tanınacak olan, Doğu Cephesi'ndeki savaşın anlatıldığı yeni "cephe" bölümleri de dahil olmak üzere, 16.000 dize yazmıştı. Ve daha 8.000 dize yazmayı planlıyordu.

Nâzım Dördüncü Kitap'taki savaş dizisine, 1940 yılında, henüz Çankırı Cezaevi'ndeyken ve Nazi-Sovyet Paktı yürürlükteyken yazdığı "Beş Dakika" başlıklı şiirindeki motifleri katarak başlar. Ama şiirin tonunda ince bir değişiklik vardır. "Beş Dakika"nın ilk hali, savaşan güçleri temsil eden dört karakter –Alman Hans, Fransız Jilber, İtalyan Mafeo, İngiliz Con– ara-

sında bir ayrım yapmıyordu (A 5, 51-53). Karakterlerin hepsi de, uluslararası işçi sınıfının emperyalist bir savaşta dövüşüp ölmek üzere silah altına alınmış, üyeleriydiler. "Memleketimden İnsan Manzaraları"nda ise bu motifte köklü bir değişiklik yapılarak, "özgürlük" için dövüşen Liverpoollu Harri Tomson ile "Führer" için savaşan Münihli Hans Müller arasında çarpıcı bir karşıtlık kurulur. "Canım isterse, harp içinde bile Çörçil'e sövmek hürriyeti"yle övünen ve savaş sonrasında toplumsal bir reform bekleyen Tomson'm, "harpten sonra artık işsiz ve aç kalacak değiliz. / Planı hazırlıyor Lordlarımızdan biri. / Adalet: ihtilalsiz" sözleri, İngiliz İşçi Partisi hükümetinin 1945'ten sonra uygulamaya koyduğu Beveridge reform tekliflerine yapılan beklenmedik bir övgüyü dile getirilir. Tomson'm tersine, Müller'in aklmda yalnızca üç düşünce vardır: Komutanlarına selam durmak, silahına bağlılık ve "günde asgarî üç çıfıt [Yahudi] çevirip / sövmek sinsilelerine." Bir deniz çarpışmasında ölen iki karakterin bedenleri Atlantik'in dibinde yatmaktadır artık. Ama "balıklar Tomson'u afiyetle" yerken, "dokunmadılar ötekisine, / Hans'ın etiyle zehirlenmekten korktular anlaşılan" denmektedir (A 5, 429-430).

Nâzım Kasım 1961'de yazdığı satırlarda, Sovyetler Birliği'nin Almanya tarafından istila edilmesine büyük bir önem veriyordu. Bu gelişmeler karşısında şu karara vardığını hatırlayacaktı ileride: "'Yirminci yüzyılın tarihini yazmalı' dedim kendi kendime. Hitler'in saldırısından başlamalı, geriye doğru gitmeli, İngiliz Boyer harbine kadar, sonra ilerlemeli, ve hapisten çıktıktan sonra da, ölene kadar, her yıl bir kitap çıkmalı. Faşizmin yenileceğinden, hapisten çıkacağımdan emindim" (B 4, 5). Geçmişe dönük bu değerlendirme, metnin aslıyla çok bağdaşmasa da, şiirin bazı bölümlerinin kaybolduğu unutulmamalıdır. Aslında ele alman en eski olay Boer Savaşı değil, Jön Türklerin 1908 yılındaki ayaklanmasıdır. Ayrıca mektuplarından anlaşıldığı üzere, Nâzım "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın Dördüncü Kitap'ını Hitler'in Sovyetler'e saldırısı ve Kızıl Ordu'nun kahramanca direnişini de kapsayacak şekilde genişletmeye karar verdiğinde, yıl 1945'ti ve faşizm yenilgiye uğramıştı. Nâzım'ın başlangıçtaki planına göre, şii-

rin çevrimsel bir yapısı olacak, trenle birlikte yol alan anlatının İstanbul'a, başlangıç noktasına geri dönüşüyle de Dördüncü Kitap sona erecekti. Ama Sovyetler'in faşizme karşı direnişini anlatmaya karar verince, şiirin tüm yapısı değişmişti. Böylelikle, sanat eserinin belli bir sonu olmasına inanan estetik anlayışın yerine, şiire daha da etkili bir tarihsel dinamik veren açık uçlu bir yapı çıkmıştı ortaya. Dördüncü Kitap'ın ana temasını oluşturacak şekilde gelişen Kızıl Ordu'nun kahramanlıkları, 20 yıl önce Türkiye'de erken bir aşaması yaşanan bu anti-emperyalist savaşın hedefine varması olarak yorumlanabilir. Anadolu'daki bir hapishanede yaşanan sahnelerden Sovyet-Alman Cephesi'ne geçiş, Türk mahkûmların radyodan dinledikleri haberler aracılığıyla sağlanır. Böylece, Bursa Cezaevi'ndeki toplu yaşamın önemli bir parçası olan, savaş haberlerini radyodan dinleme deneyimleri şiire aktarılır. "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın Dördüncü Kitap'ındaki radyo yayınları, Türk hapishanelerindeki komünistler ile Doğu Cephesi'ndeki Kızıl Ordu arasında bağlantı kurarak, anlatıda belli bir bütünlük sağlar:

> Dört lambalı ve 29 modeliydi hapisanede radyo.
> On beş gün önce yolladılar Halkevinden.
> Ve koridora kurdular.
>
> Dışarıda soğuk ve cam gibi bir gecenin altında
> tüyleri diken diken, kaskatı donmuştu bozkır.
> İçerde, hapisane, uykusundadır.
> İçerde yalnız üç kişi uyanık:
> nöbet yerinde gardiyan
> (taşlığa ateş yakmış ısınmakta),
> ve radyo başında Halil, ressam Ali ve Bethoven Hasan.
> Sesi kısmışlar.
> Ve beş yüz kilometre güneylerinde turunç bahçesini dolduran
> senfoniyi
> dinliyorlar binlerce kilometre kuzeydoğularındaki Moskova'dan.
> (A 5, 432-433)

19. *Memleketimden İnsan Manzaraları:* "Partizan Zoya".

Burada, Alman saldırısını ve kahramanca direnişi canlandırmak için yeni bir müziksel dil geliştiren Şostakoviç'in meşhur "Leningrad Senfonisi"ne gönderme yapılmaktadır. Nâzım'ın şiirinin hikâyeyi anlatmaya başladığı nokta olan Kasım 1941'de, Alman ordusu Sovyet topraklarının içlerine doğru ilerlemekte ve Ankara Radyosu'ndaki spiker, Almanların on güne kalmadan Moskova'ya gireceğini duyurmaktadır (A 5, 447). İzleyen bölümlerde, Sovyet askerleri artık Tomson ve Müller gibi kurbanlar olarak sunulmazlar. Tam tersine, Kiev Muharebesi'nde beş Alman subayını öldüren İvan'm kişiliğinde temsil edilen, insanüstü cesarete sahip kişiler olarak gösterilirler. Daha da uç bir örnekte, 28 piyade eri, cephaneleri bittikten sonra ilerleyen Alman tanklarına karşı çıplak elleriyle dövüşerek ölürler. "Moskova Senfonisi" dizisi, partizanları desteklediği için Almanlar tarafından asılan 18 yaşındaki bir Rus kızının cesaretini anan bir bölümle doruğa ulaşır:

ZOE'ydi adı,
ismim TANYA, dedi onlara.

(Tanya,
Bursa Cezaevi'nde karşımda resmin.)
[...]
Sene 1941 değil artık
sene 1945.
Moskova kapılarında değil artık
Berlin kapılarında dövüşüyor seninkiler
(A 5, 461)

Cesur Tanya sorgulandıktan sonra asılırken, bir Alman subayı albümüne koymak için fotoğrafını çeker. 1952 yılında Sofya'da, çarpıcı çizimlerle (Resim 19) ve *Zoya* adıyla Türkçe olarak basılan bir kitapçıkta yer alan bu bölüm, "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın basılan ilk bölümlerinden biridir. Bölüm, Kızıl Ordu'nun karşı saldırıya geçtiği, 13 Alman tümeninin bozguna uğratıldığı ve 400 "barınak"ın kurtarıldığı haberinin alınmasıyla sona erer.

Almanlara karşı Sovyetler Birliği'nin savunulmasıyla ilgili bölümlerdeki ifade tonu, Türkiye'yle ilgili önceki bölümlerin duygusallığı hicivle dengeleyen tonundan çok farklıdır. Nâzım Sovyetler'in 1945 yılındaki büyük zaferleriyle ilgili haberlere Moskova savunmasını abartılı bir biçimde öven, hamasi pasajlarla karşılık verir. Zaman zaman, gazete kesiklerinden oluşturdukları Doğu Cephesi haritası üzerinde gelişmeleri kaygıyla izleyen Halil ve diğer mahkûmlara geri dönülse de, aşırı Sovyet yanlısı söylem uğruna ironik montaj tekniği bir kenara bırakılmıştır artık. Nâzım'ın kahramanları hâlâ Türkistanlı Ahmet, Ukraynalı Yurçenko, Ermeni Sagamanyan gibi "sıradan insanlar" olduğu için, şair Stalin'e methiye düzmez. Ama bu insanlar, bölüklerinin siyasi komiseri Kloçkof'tan esinlenen, garip bir şekilde gelişmiş insanüstü güçlere sahiptirler.

Nâzım, İkinci Dünya Savaşı'nı şiirine ekleme kararıyla, daha iddialı projelere yönelmiş gibidir. Şairin Piraye'ye yazdığı mektupların birinden, bu daha geniş perspektifi yansıtması

için, kitabın başlığını "Panorama" olarak değiştirmeyi bile düşündüğünü biliyoruz (C 6, 487). 1961 yılında yazdığı önsözde geriye dönüp bu döneme bakan Nâzım, aslında XX. yüzyıl tarihinin bir özetini vermeyi amaçladığını, ama 1946 yılından itibaren sağlığının giderek bozulması nedeniyle bu projenin yarım kaldığını söyler. 1945 Eylülü'nde "Moskova Senfonisi" dizisinin tamamlanmasıyla, Nâzım'ın yaratıcılık patlaması da sonuna gelmiştir. O tarihten sonra hastalık ve yorgunluk bu çapta bir proje üzerine yoğunlaşmasını engelleyecekti. Dördüncü Kitap, yine Naziler tarafından kurşuna dizilen Fransız direnişinin kahramanlarından Gabriel Peri'ye adanan bir bölümle sona erer. Çok farklı bir tonda yazılan ve pek de başarılı sayılamayacak bir biçimde, üstünkörü bir araya getirilmiş parçalardan oluşan Beşinci Kitap, hapishanedeki Halil ile kocasının özgürlüğüne kavuşmasını sabırsızlıkla bekleyen Ayşe'nin kişisel kaygılarına geri döner. Tarihsel perspektifi bir yana bırakıp Ayşe'nin aile hayatı üzerinde odaklanan Nâzım, ilk defa kişisel olan ile siyasi olanı bağdaştırmakta başarısız kalır.

1950 yılında hapisten çıkan Nâzım bir ikilemle karşı karşıyaydı. Öncelikli işinin, başına bir şey gelmemesi için saklanmak üzere arkadaşlarına gönderdiği "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın çeşitli bölümlerini bir araya getirmek ve bunları tek bir anlatı halinde bütünleştirmek olduğu açıktı. Ama sansür nedeniyle kitabın bütün olarak basılamayacağı ortadaydı. İşte bu aşamada, Nâzım, XX. yüzyılın siyasi tarihinin bir panoraması olarak düşünülmüş nesir bölümleri eserden çıkarmaya karar verdi (B 4, 56). 1950'lerin Soğuk Savaş ortamında yalnızca Türk Kurtuluş Savaşı sırasındaki kahramanlıkları anlatan bölümler basılabilirdi ki, bunlardan yedi sayfalık bir bölüm 1946 yılında, Orhan Burian'ın yayıma hazırladığı *Kurtuluştan Sonrakiler* başlıklı antolojide zaten yer almıştı. Nâzım bu büyük eserin en azından bir kısmının basılması için can attığından, Kurtuluş Savaşı'yla ilgili bu bölümleri "Kuvâyi Milliye" başlığıyla ayrı bir kitap olarak yayıma hazırlamak için kolları sıvadı. Münevver yıllar sonra, Nâzım'ın bu işe nasıl dört elle sarıldığını anlatacaktı (Münevver'le görüşme, Temmuz 1996). Nâzım yoğun bir çalışmaya girişerek, bölümleri, 1918'de İstanbul'un işgaliy-

le başlayıp Ağustos 1922'de Yunanlıların İzmir'de yenilmesiyle sona eren kronolojik bir sıraya koydu. Emperyalist güçlerin 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgalini anlatan Beşinci Bölüm, Dinoların evinde, şair Melih Cevdet'in yardımıyla tamamlandı (A 3, 51-56; Dino, 137). Ama kitap ancak 1960'lı yıllarda basılabildi. 1968 yılında Cevdet Kudret'in hazırladığı açıklamalı baskıda yer alan 50 küsur sayfalık not, eserin karmaşık yaratılış sürecine ışık tutar (Hikmet 1986, 127-180).

Atatürk'ün 1938'de yayımlanan *Nutuk*'unda yer alan motiflerin, İkinci Kitap'ın 1919 yılında toplanan Erzurum ve Sivas kongreleriyle ilgili bölümüne yedirilmesiyle, tarihsel gerçeklik duygusu sağlanır (A 3, 21). Atatürk'ten adıyla söz edilmese de, Nâzım, Atatürk'ün Sivas Kongresi'nin sonucunu özetleyen meşhur "ya İSTİKLAL, ya ölüm" sözlerini aktarır (A 3, 29). Ayrıca kısa, ama çarpıcı bir pasajda, ismi verilmeyen, ama kim olduğu herkesçe bilinen "sarışın bir kurda" benzeyen bir kumandandan söz edilir (A 3, 83). Aynı metnin 1965 yılında *Kurtuluş Savaşı Destanı* adıyla yayımlanan farklı bir baskısında, iki ayrı yerde Türk başkomutanı ibaresi kullanılır (Hikmet 1965, 69 ve 73). Şiirin ilk taslaklarından birinde Atatürk ile Ali Fuat Cebesoy'un ilişkilerini anlatan uzunca bir bölüm olduğu anlaşılıyor. Nâzım'ın hapisteyken, 1945 yılında Bursa'da Cezaevi doktoru olarak görev yapan Neşati Üster'e yüksek sesle okuduğu bu bölüm, daha sonra ya çıkarılmış ya da kaybolmuştur (Aydemir 1986a, 90-91). Nâzım düzeltme ve değişiklikler yaparken, şiirin ilk halinde bulunan İnönü'yle ilgili kısmı da ("Batı Cephesi Kumandanı/İsmet") çıkarmıştır (Hikmet 1986, 147). Böylece kendisine af hakkı tanımayan İnönü'den öcünü almış oluyordu.

"Kuvâyi Milliye"nin daktilo edilmiş hali 1729 dizeden oluşuyordu; bu da, ancak 1960'lı yıllarda yayımlanabilen "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın uzunluğunun yalnızca onda biriydi. Eserin "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın karmaşık montaj tekniğinden çok farklı olan kronolojik düzeni, Nâzım'ın bunu doğrudan daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaştırmayı amaçladığını gösterir. Şiirin günümüze ulaşan daktilo edilmiş hali, oldukça sert, sarı bir kâğıda yazılmış 65 sayfadan oluşmaktadır. Sayfalar incelendiğinde, şiirlerde noktalamayla il-

gili olanlar dışında fazla bir değişiklik yapılmadığı ve titizlikle daktilo edilmiş oldukları görülür. Dizgici için elle yazılmış, sayfa sonlarını gösteren ve "dört aralık" bırakılmasını isteyen notlardan, Nâzım'ın eserin kısa süre içinde basılmasını beklediği anlaşılmaktadır. Yine 1950 yılında Abidin Dino metni resimlemek için bir dizi desen hazırlamıştı (Hikmet 1986, 134 ve 139). Bu kadar etkileyici bir şiiri baskıya hazır hale getirdikten sonra, sırf yayıncıların korkusu yüzünden basılamamış olması oldukça can sıkıcı olmalıydı. Müzehher'in bize verdiği bilgiye göre, o kadar emeğe rağmen hiçbir Türk yayıncısı kitabı basmayı göze alamıyordu (Nurettin 1986, 151). Ama 9 Ağustos 1950 tarihli bir mektuptan, İnkılâp Kitabevi'nin sahibi Garbis Fikri'nin, taksitler halinde ödenmek üzere, 3500 lira gibi yüklü bir para karşılığında "Kuvâyi Milliye"nin yayın haklarını satın aldığı anlaşılmaktadır. Garbis Fikri basım izni almak istediğinde güçlüklerle karşılaşacak ve daktilo edilmiş şiir, kitap olarak basılamadan kalacaktır (Hulusi, 55-58). Nâzım'ın son dakikada kararsız kalmış olması da olasıdır. Oldukça savaşkan bir tonu olan "Kuvâyi Milliye", komünist bir şairin, tam da Türk askerlerinin savaşmak üzere Kore'ye gönderildiği bir dönemde bastırmak isteyeceği bir eser değildi.

Parçalar Halinde Yayımlanma ve Şiirde Montaj Tekniği

Memleketimden İnsan Manzaraları'nı yayımlamak, neredeyse eserin yaratılması kadar karmaşık ve güç bir işti. Nitekim eserin yayımlanması yazılmasından daha uzun zaman almış, Nâzım hayattayken Türkçe metnin yalnızca bazı bölümleri yayımlanabilmiştir. Eserin tümünün basılmasını engelleyen yalnızca sansür değil, güvenilir bir metin oluşturmanın güçlüğüydü. Nâzım, Piraye'ye ve İstanbul'daki arkadaşlarına bitmemiş taslaklar bırakmıştı. Sovyetler Birliği'ne kaçtıktan sonra da hiç kimse tamamıyla güvenilir bir metin hazırlayabilecek konumda değildi. Nâzım eserin 1961 baskısına yazdığı önsözde, metni baskıya girecek biçimde tekrar bir araya toplamanın güçlüğünden söz ediyordu:

"Size tuhaf gelecek ama altmış altı bin satırın tümünün bir ikinci kopyasını çıkarmaya da vakit bulamamıştım. İstanbul'da kalan biricik sayı parçalara bölünerek dost evlerine dağıtılmıştı. Moskova'ya geldikten biraz sonra bunların ya polisin eline geçtiğini ya da yakıldığını haber aldım. Bazı parçalar daha ben hapisteyken Paris'e gidebilmiş, basılabilmişti. 66 bin satırdan yalnız bunlar kalmıştı. Aradan yıllar geçti ve 1956'da polisten ve ateşten kurtulan bazı parçalar Moskova'ya gelmeye başladı. Bugün elimde on yedi bin satır var. Elime hâlâ geçmeyen parçalar arasında Fransa'nın Hitler'ce işgali ve Moskova ve Leningrad muhasaraları var." (B 4, 6)

Nâzım toplam 66.000 dize derken, hafızası kendisini yanıltmış olmalıydı. Şiiri yazdığı dönemdeki mektuplarında, şiirin dize sayısı konusunda en yüksek tahmini 24.000'di (AM 3, 275). Fakat Orhan Kemal'e yazdığı 19 Temmuz 1948 tarihli mektupta, şiir üzerinde çalışmayı bıraktığında "yaklaşık 40.000" dizeyi tamamladığını söylüyordu (yayımlanmamış mektup, Aziz Nesin Arşivi). Bundan da, şiirin önemli bir bölümünün sansür ya da polis baskınları ve başka talihsizlikler sonucu kaybolduğu anlaşılıyor. Nâzım şiirin bir bölümünü saklaması için Münevver'in arkadaşı, romancı Peride Celal'e emanet etmiş, o da bu bölümü teyzesi Hidayet Karacan'a vermişti. Ama anlaşıldığı kadarıyla, Karacan polis tarafından bulunacağı korkusuyla, bir panik anında şiiri yakmıştı (Celal, 378-389). Fakat "Kuvâyi Milliye"nin 1950-1951 tarihli, daktilo edilmiş 1729 dizelik kopyası *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nın standart Türkçe baskısına dahil edilirken, birçok bölümünün çıkartılmış olması bilinçli bir seçim olabilir. Söz konusu versiyonun naif olarak nitelenebilecek hamasi tonu, sıradan insanların dayanma gücünü vurgulamak üzere yazılmış bir şiirde sırıtacaktı.

İlk baskılarla ilgili bir sorun da, elde kalan 17.000 dizenin bile önemli bölümünün bu baskılarda kullanılmamasıdır. Birinci Kitap'tan Dördüncü Kitap'a kadar olan bölümlerden seçmeler ilk olarak Türkçede değil, Giovanni Crino ve Velso Mucci'nin çevirisi ve *Panorama Umano* başlığıyla, Crino'nun Nâzım Hikmet için hazırladığı *Poesie* adlı kitabın 615-705 numaralı sayfaların-

da çıktı (Editori Riuniti, Bologna, 1960). Bu çeviri, Münevver Andaç tarafından yapılmış, kelimesi kelimesine bir Fransızca çeviriye dayanıyordu (Münevver'den Nâzım'a mektup, 13 Aralık 1959). İki yıl sonra, Muza Pavlova'nın yaptığı nispeten daha eksiksiz bir çeviri, Rusçada *Çeloveçeskaya Panorama* başlığıyla basıldı (Moskova, 1962). Nâzım'ın Kasım 1961 tarihli önsözünü de içeren bu baskı, Nâzım'la birlikte yürütülen yoğun bir çalışma sonucu yayına hazırlanmıştı. Münevver'in Nâzım'a danışarak yaptığı çeşitli bölümlerin Fransızca çevirisi, yine aynı yıl *En Cette Année 1941* adıyla çıktı (Éditions Maspéro, Paris, 1962). İşin acıklı tarafı, şiirin ilk Türkçe baskısı ancak 1965 yılında, o da bir sürü bölüm eksik olarak, Joyce Lussu'nun *Peaseggi Umani* başlığıyla çıkan İtalyanca çevirisine paralel metin olarak yayımlandı (Lerici Editori, Milano, 1965). Bunu, iki yıl sonra, Memet Fuat'ın *Memleketimden İnsan Manzaraları* başlığı altında yayına hazırladığı, beş ciltlik daha eksiksiz bir Türkçe baskı izledi (De Yayınları, İstanbul, 1966-1967). Bu baskı Piraye'nin elinde bulunan ve üzerinde Nâzım'ın kendi eliyle yaptığı düzeltmelerin de olduğu orijinal daktilo metne dayanıyordu.

Polis arşivlerinden ya da özel koleksiyonlardan, orijinal daktilo metne ait başka bölümlerin çıkması hâlâ olasıdır. Nâzım'ın çeşitli yerlerde sözünü ettiği Boer Savaşı, Nazilerin Fransa'yı işgali, Moskova ve Leningrad kuşatmalarıyla ilgili bölümler Memet Fuat'ın yayımladığı standart Türkçe baskıda bile eksiktir. Nâzım'ın muhtemelen 1944 yılında Piraye'ye yazdığı mektuplardan birinde, Almanların Londra'yı bombalaması ve Nazilere karşı direniş hakkında kitaplar istediğine bakılırsa, bu konularda taslaklar hazırladığı bile düşünülebilir (C 6, 487). Mevcut baskılardaki bir başka kusur da, karmaşık tasarım ve düzeltme süreçleri sonucunda metinde ortaya çıkan değişikliklerle ilgili çözümleyici bir araç sunulmamasıdır. Buraya kadar anlattığımız süreç, şu kronolojiyle özetlenebilir:

"Meşhur Adamlar Ansiklopedisi" (1939)
"Millî Kurtuluş Destanı" (1939)
"Onlar ve Maceraları" (Mayıs 1941)
"Türkiye'den İnsan Manzaraları" (Haziran 1941)

"Haydarpaşa Garı" (1942)
"Şiirli Parçalar" (1943)
"Cepheye" (1945)
"Panorama" (1945)
"Kuvâyi Milliye" (1950)

Yazılma ve basılma sürecinin zorluklarla dolu tarihini vurgulamak, şiirin sanatsal açıdan kusurlu olduğunu ima etmek anlamına gelmez. *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nı örseleyen tek unsur, yalnızca Beşinci Kitap'taki eksikliklerdir. Mektuplarından açıkça görülebileceği üzere, Nâzım şiirin dört kitaptan oluşmasını tasarlıyordu. Ne var ki, ilk başta trenin İstanbul'a dönmesini planlarken, sonradan şiirin sonuyla ilgili kararını değiştirmiş, anlatıyı genişleterek faşizmin yenilgiye uğratılmasıyla doruk noktasına varan açık bir yapı benimsemiştir. Kemal Tahir'e ve Piraye'ye yazdığı mektuplarda "Beşinci Kitap"la ilgili hiçbir bilgi yoktur. Bu bölüm, yayıncıların Nâzım'ın ana anlatının içine dağıtmadığı, henüz tamamlanmamış bazı parçalara yer açmak için buldukları iğreti bir çözüm gibi görünmektedir. Şiir, biçimsel kusurlarına rağmen hâlâ Nâzım'ın başyapıtı olarak görülebiliyorsa, bunda, şairin yer yer Homeros'u anımsatan bir anlatı kurmak için esnek bir modernist montaj tekniği kullanmış olmasının payı vardır. Nâzım, Piraye'ye yazdığı ve başka müsveddeler de eklediği tarihsiz bir mektupta, kompozisyon yöntemini şöyle anlatır:

> "Karıcığım, sana senin kitaptan bir parça yolluyorum. Bu üçüncü cildin ikinci kısmının birinci bölümü başlangıcıdır. Şimdi böyle parça parça çalışıyorum, sonra montaj yapınca iş kolay bitecek. Böyle montaja hazır daha dört beş parçam var. Onları da gönderirim temize çekip. Sonra montaj sırasını yazarım, ona göre parçaları eklersin." (C 6, 485)

Buradan da anlaşılacağı gibi, şiirin sürekliliğinde meydana gelen şaşırtıcı kopuşlar bilinçli bir estetik stratejinin parçasıdır. Şiir, göç yolundaki bir leyleğin, tam da radyo meraklısı Cevdet Bey'in "Telefunken" marka, altı lambalı güçlü radyosun-

dan Amerika'nın Sesi'ni dinlediği sırada antene çarpmasıyla gelişen olayları anlatan, Dördüncü Kitap'ın başlarındaki sevimli hikâyede olduğu gibi, geleneksel ve ultramodern iletişim biçimleri arasındaki farklılıkları da konu edinir (A 5, 395-396). Uyuyan çocuklara ve top mermilerine beşiklik ederek Anadolu'yu kat eden kağnılarda olduğu gibi, burada da modern siyasi anlatı tarihöncesi destanların yankılarını taşır. Dahası, montaj tekniği geriye dönüş sahnelerini kullanmayı kolaylaştırır ve bölümler arasında akıcı bir geçiş sağlar.

Eğer *Memleketimden İnsan Manzaraları* Nâzım'ın *Savaş ve Barış*'a yazdığı bir sonsöz olarak görülebilirse, bu, her iki eserin de kişisel olan ile siyasi olan arasındaki bağ üzerine çok etkileyici bir biçimde eğilmelerindendir. Nâzım'ın Bursa Cezaevi'ndeyken yaptığı en önemli işlerden birinin, askerî kahramanlıklar ve toplumsal hafıza arasındaki bağlantıyı kavramasını sağlayan Tolstoy'un bu romanını çevirmek olması, kesinlikle bir rastlantı değildir. Fakat 1908'de Sultan Abdülhamid'in devrilmesinden Moskova'nın kahramanca savunulmasına kadar bir dizi siyasi olaya ilişkin değerlendirmeler, şiirin sadece ilk anda göze çarpan temalarıdır. Şiir, doğanın vurdumduymazlığı, yaşam yolculuğunun güçlükleri, hapishanenin sıkıntı ve yoksunlukları ile özgürlük kavgası gibi ilkörneksel unsurlarla zenginleştirilmiştir. Nâzım'ın bu evrensel temaları özgün bir coğrafyada yorumlaması ve bu temaları etkileyici bir biçimde ete kemiğe büründürmesi, ortaya olağanüstü güçlü bir şiir çıkarmıştır.

Nâzım'ın olgunluk dönemi şiiri, Balaban'ın ilk dönem resimleri, Kemal Tahir ve Orhan Kemal'in romanları ve Yılmaz Güney'in filmleri gibi, modern Türkiye'nin en üstün sanat ürünlerinden bazıları ya doğrudan hapishanede ya da hapishane deneyimlerine dayanılarak yaratılmıştır. Daha güncel başka yazarların eserleri için de aynı şey söylenebilir. Hapishane deneyimi bu sanatçıların yaratıcı imgelemlerinde varoluşsal bir temaya dönüşür. İnsanlığın durumu, Balaban'ın "Öküzler" başlıklı resim dizisinde, ilkel pulluğun boyunduruğu altında zıt yönlere doğru çekiştiren hayvanlara benzetilir. Bu sanatçıların en güzel eserlerinde, emekçiler ile zincirleri arasındaki ilişki tersine çevirilerek, mevcut toplumsal-ekonomik koşullar altında, hırs

ve arzu, emek ve sevgi güdülerinin insanları dayanma güçlerinin ötesinde zorladığı, bu nedenle de hapishanenin sıkıntılarının aslında özgürleştirici bile olabileceği anlatılır. Yılmaz Güney cinayet suçundan hapiste yatarken, hafta sonu ev iznine çıkan yedi mahkûmla ilgili bir film olan *Yol*'un senaryosunu hazırlamıştı. Nâzım'ın örneğini izleyen sanatçı, mahkûmların deneyimlerine destansı bir nitelik vermek için Anadolu'da bir tren yolculuğu motifini kullanmıştı. Bu filme gücünü veren hapishane ve özgürlük arasındaki diyalektik geri dönüşler, eserin yaratılma koşullarını yansıtır. Yılmaz Güney filminin kendi istediği gibi çekilmesini sağlamak için, hapishane hücresinden Şerif Gören'in yönetiminde kalabalık bir asistan ekibini seferber etmek zorunda kalmıştı. Nâzım'm işi daha kolaydı. Zulmün panoramasını ve özgürlük hayallerini yaratmak için ihtiyaç duyduğu tek şey bir daktiloydu.

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Bir Hazin Hürriyet
1950 - 1951

Nâzım Temmuz 1950'de af çıkmadan çok önce Vâ-Nûlara yazdığı bir mektupta, hapisten çıktıktan sonra Salacak'taki evlerinde kalıp kalamayacağını sormuştu. Avukatı Mehmet Ali Sebük 15 Temmuz'da şairi Münevver'le birlikte Salacak'taki eve götürdü. Bu, sevinç gözyaşları ve bir ziyafetle karşılanan Nâzım'ın 13 yıldır yaşadığı ilk gerçek mutluluktu. Vâ-Nû Nâzım'ın hapishane dışındaki yaşama bu kadar iyi ayak uydurmasına hayran kalmıştı: "Hoşgörürlükle hafiften alay etmesini de öğrenmişti. Gönül alıcı, hatta politikacı olmuştu" (Vâ-Nû, 394). Ama dışarıda gelişen olayların yarattığı kaygılar, Nâzım'ın muhteşem karşılanışına gölge düşürüyordu. Şairin salıverilmesi için kampanya yürütenler küçük bir azınlıktı; toplumun çoğunluğu ise siyasi mahkûmların kaderlerine en iyi ihtimalle kayıtsız kaldığından, hatta çoğu zaman açıkça düşman bir tavır aldığından, Vâ-Nû olası saldırılara karşı bir önlem olarak pencerelere demir parmaklıklar taktırmıştı. Daha Nâzım gelmeden, adı çıkmış bir komünisti açıkça desteklediklerı için atılan tuğlalarla evlerinin camları kırılmıştı. Nâzım ve Münevver geldikten sonra da, evin çevresinde 24 saat boyunca polis beklemesine rağmen, saldırılar tekrarlandı. Polise verilen görev, evdekileri korumak değil, Nâzım'ı ziyarete gelenleri gözlemekti (Nurettin 1986, 14). Bu durum, hükümet değişikliğine rağmen Türkiye'deki düşmanca siyasi ortamın değişmediğinin açık bir işaretiydi.

Demokrat Parti'nin Mayıs 1950'deki seçim zaferini izleyen iyimserlik havası fazla uzun sürmedi. Adnan Menderes'in başbakanlığındaki yeni hükümetin benimsediği serbest piyasa ekonomisi başlangıçta kredilerin ucuzlaması, ulaşımın gelişmesi ve tarımsal üretimin artması gibi sonuçlar vermişti. Ama Amerika'yla ittifakın bazı askerî bedelleri de vardı. 25 Haziran 1950'de Kuzey Kore ordusunun düzenlediği sürpriz bir saldırı sonucu Güney Kore savunmasının çökmesi, Amerika ve müttefiklerini iki ülke arasında çıkan savaşın içine çekti. Türk-Amerikan işbirliğini güçlendirmeyi amaçlayan Menderes, başarılı bir pazarlıkla Türkiye'nin NATO'ya girmesini sağladı ve 1950 Ekimi'nde ilk Türk tugayı komünistlere karşı savaşmak üzere Kore'ye gönderildi. Savaş boyunca 25.000 Türk askeri Kore'de görev yapacak ve yüzde 10'dan fazla kayıp verilecekti (Zürcher, 246). Hükümetin bu politikasını sürdürmek için sistemli bir şekilde yürüttüğü anti-komünist kampanya, aynı zamanda barış hareketini de hedef alıyordu. Mayıs 1950'de Behice Boran önderliğinde Türk Barışseverler Cemiyeti kurulmuş, fakat Türkiye'nin Kore Savaşı'na bulaşmasına karşı çıktığı için yıl sonunda kapatılmıştı. Cemiyetin önde gelen yedi üyesi tutuklanmış ve 13 Haziran 1951'de sonuçlanan davalardan 15 ay hapis kararı çıkmıştı. Nâzım savaşa kesinlikle karşı olmasına rağmen, siyasi faaliyetlerden uzak durmaya, yazarlık üzerinde yoğunlaşarak ailesini geçindirecek ve borçlarını ödeyecek kadar para kazanmaya kararlıydı. Özgürlüğüne kavuşması için yürütülen kampanya sırasında oldukça yüklü bir avukat masrafı ortaya çıkmış, ama Mehmet Ali Sebük Nâzım'm durumu uygun olduğunda tümünü ödemeye söz verip de bir türlü ödeyemediği bir senetle yetinmek durumunda kalmıştı (Sebük, 179-80). Nâzım'ı bekleyen ilk iş, hapishanede yazıp arkadaşlarına ve akrabalarına gönderdiği bir sürü şiiri bir araya toplamak ve yayma hazır hale getirmekti. Hapishanede yazdığı mektupların bir bölümünü oluşturan ve Vâ-Nûların bahçesinde teneke bir kutu içinde toprağa gömülerek saklanmış olan şiirler üzerinde hemen çalışmaya başladı (Nurettin 1991, 151).

20. Nâzım hapisten çıktıktan sonra İpek Film Stüdyoları'nda çalışırken.

Nâzım ve Münevver iki hafta Vâ-Nûların misafiri olduktan sonra kendilerine bir ev açmaya karar verdiler. Fakat kiralar bir apartman dairesi tutamayacakları kadar yüksek olduğundan, Nâzım'ın annesinin yanına, Cevizlik'teki ahşap eve taşınmak zorunda kaldılar. Münevver için Celile Hanım'la geçinmek kolay olmasa da, Nâzım iş bulmadan kendi evlerine çıkmaları imkânsızdı. Dönemin histerik anti-komünist atmosferinde gazeteci olarak iş bulmak da kolay değildi. Nâzım'ın arkadaşı olan İpek Film Stüdyoları'nın müdürü İhsan İpekçi, bir kez daha yardımlarına koşarak Nâzım'a iş teklif etti. Sağlığı hâlâ kötü olmasına rağmen, Nâzım kolları sıvayıp düzeltmenlik ve seslendirme yapmak, senaryo yazmak, hatta çekimlere yardımcı olmak gibi işlerden oluşan çalışma ortamına daldı (Resim 20). Siyasi nedenlerden dolayı ismi belirtilmese de, aralarında *Üçüncü Selim'in Gözdesi ve Aşkları* ve *Balıkçı Güzeli* gibi aşk filmlerinin de bulunduğu çeşitli yapımlara önemli katkılarda bulundu (Bezirci, 65).

Stüdyodan avans olarak aldığı parayla, Münevver'le birlikte Kadıköy'de bir bodrum dairesi tutarak elbirliğiyle evi döşemeye giriştiler (Vâ-Nû, 396). Maddi sorunları olmasına rağmen gönül-

21. Balaban'm yaptığı karakalem desenler, 1950: **(a)** Nâzım Hikmet; **(b)** Münevver Andaç.

leri zengindi. Evin duvarlarını Balaban ile Nâzım'ın resim ve desenleriyle süslediler. Afla birlikte özgürlüğüne kavuşan Balaban da, Serteller ve Dinolarla birlikte Nâzım ve Münevver'in düzenli konuklarındandı. Balaban'ın çizdiği iki karakalem portrede bu ilk özgürlük aylarının büyüsünü görebiliriz (Resim 21a ve 21b): Delici bakışları, devrimci enerjinin simgesi haline gelmiş alev alev saçlarıyla Nâzım ve sakin, düşünceli haliyle, saçları şık biçimde arkasında toplanmış Münevver. Dinolar Nâzım'ı devrimci türkücü Ruhi Su'yla tanıştırmak üzere Suadiye'deki evlerine götürdüklerinde, şair nihayet güncel kültürel gelişmeler hakkında bilgi edinme fırsatını yakalamıştı (Nurettin 1991, 138). İşte bu günlerde Nâzım, genç kuşağa duyduğu güveni ve özgürlüğe kavuşması için yürütülen kampanyayı desteklemiş olan öğrencilere şükranını dile getiren "Gençlik Marşı" başlıklı kısa şiirini yazdı (A 4, 207).

Nâzım Soğuk Savaş sırasında İstanbul'daki gergin havayı yansıtan çeşitli şiirler de kaleme aldı. Bunlar arasında en dikkat çekici olan ve "Hapisten Çıktıktan Sonra" başlığını taşıyan dizi şiir, uzun süre hapiste yattıktan sonra özgürlüğüne kavu-

şan mahkûmun çevreye uyum sağlamakta karşılaştığı güçlüklerden söz ederek başlar: "On üç yıl hapiste kalmanın / sersemliklerinden biri de bu." Karı koca akşam yürüyüşlerinde yumuşak geçen 1950 sonbaharının keyfini çıkarmaya çalışırlar, ama acı anılar incirlerden ve dut ağaçlarından tat almalarını engeller:

Bakkal Karabet'in ışıkları yanmış.
Affetmedi bu Ermeni vatandaş
Kürt dağlarında babasının kesilmesini.
Fakat seviyor seni
Çünkü sen de affetmedin
bu karayı sürenleri Türk halkının alnına.

(A 4, 203)

Burada Nâzım, modern Türk siyasetinin önemli konularından biri olan Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki Ermeni tehcirinden bahsetmektedir. Aynı zamanda, siyasi düşünceler şiirin ana teması olan anne babalıkla kaynaştırılır: "hapisten çıkmışsın / çıkar çıkmaz da / gebe koymuşsun karını" diyen şair, açık bir şekilde kendisini iğneler.

1950-1951 kışı boyunca Nâzımlarm aile yaşamının eksenini, Münevver'in hamileliği ve bebek için yaptıkları taksitli alışverişler oluşturdu. Münevver, Nâzım'ın hapisten çıkmasından sekiz ay sonra, 26 Mart 1951 tarihinde bir oğlan çocuğu dünyaya getirdi. Bebeğin bir komünistin çocuğu olarak damgalanmasından çekindiklerinden, baba ismi olarak rastgele seçtikleri Yekta adını kullandılar. Bebeğe de Memed adını verdiler (bu kitapta Nâzım'ın oğlunun ismi, kendisinin daha sonra seçtiği Mehmet Nâzım şeklinde geçecektir). Nâzım yaklaşan doğum üzerine duygularını, yine kişisel yaşam ile siyaseti iç içe dokuyan pasajlarda, dokunaklı bir biçimde dile getirir:

Yavrum.
Kız olsun, oğlan olsun,
kaç yaşında olursa olsun,
yavrum düşmesin istiyorum hapislere
güzelden, haklıdan, barıştan yana diye.

Bu şiir dizisinin doğumdan sonra yazılmış olan son kısmı, doğum olayı ile güncel siyasi olaylar arasında bağlantı kurar:

Anası bir oğlancık doğurdu bana;
kaşsız, sarı bir oğlan,
masmavi kundağında yatan
bir nur topu, üç kilo ağırlığında.

Kendi oğlunun tersine, Kore'de doğan bebekler için, "gittiler ana sütüne bile doymadan", Anadolu'daki bebekler için, "bitlendiler doğar doğmaz", Yunanistan'da dünyaya gelenler için ise, "Bu dünyada ilk görülecek şey diye / demir parmaklığı gördüler" der Nâzım. Yine de, şiir iyimser bir biçimde sona erer:

Benim oğlan
benim yaşıma bastığı zaman,
ben bu dünyada olmayacağım,
ama harikulâde bir beşik olacak dünya,
siyah,
beyaz,
sarı,
bütün çocukları
sallayan
mavi atlas döşekli bir beşik.

(A 4, 202-206)

Şair savaş sonrası dönemin sert çatışma atmosferinde bile, doğumu umudun bir simgesi olarak görür. Ayrıca oğlunun doğumundan üç gün önce Piraye'yle boşanma davası da sonuçlandığından, artık istikrarlı bir aile yaşamına kavuşma umudu da vardır (Aydemir 1970, 343).

Nâzım özgürlüğüne kavuşması için yürütülen kampanya sırasında uluslararası ün kazanmıştı. 22 Kasım 1950'de Varşova'da düzenlenen II. Dünya Barış Kongresi'nde kendisine, Pablo Picasso (Fransa), Paul Robeson (ABD), Wanda Jakubowska (Polonya) ve Pablo Neruda'yla (Şili) birlikte bir barış ödülü verildi. Türk yetkililerin törene katılması için şaire izin vermeleri dü-

21. Nâzım ve Münevver.

şünülemeyeceğinden, ödülü Nâzım adına Neruda aldı ve yaptığı konuşmada şairin hapsedilmesine rağmen ulaştığı yaratıcılığı övdü: "Hapishanede geçirdiği seneler işe yaradı, Nâzım'ın lirik sözleri dev ölçüsüne gelmiştir. Sesi yeryüzünün sesi olmuş. Barış için açılan savaşın bu kilit anında, şiirlerimin onun şiirleri yanında olması ile iftihar ediyorum" (Aksoy, 61). Özellikle Doğu Bloku ülkelerinde Nâzım'ın şiirine büyük bir ilgi vardı. Çek Yazarlar Birliği, Nâzım'ı tedavi olması için Bohemya'daki bir kaplıcaya davet etmişti. Ama bu davet Mehmet Ali Sebük'e resmen iletildiğinde, avukatı Nâzım'ı davetten haberdar etmemeye karar verdi. Sebük, Nâzım'ın ülkeden ayrılması durumunda, şairin salıverilmesi için dilekçeler imzalayan yurtsever insanların başlarının derde girmesinden çekiniyordu (Sebük, 221-222).

Siyasi gerginliklere rağmen, Nâzım normal bir yaşam sürmek için elinden geleni yapıyordu. Şairi Münevver'le dinlenir-

ken gösteren bu döneme ait fotoğraflarda (Resim 22), kendisine nefes aldırmayan polis takibi tabii ki görülemez. Nâzım kâğıt üzerinde özgür olsa da, 1951 yılında Türkiye'deki durumu "Bir Hazin Hürriyet" olarak nitelemesi için yeterli nedeni vardı:

> Büyük hürriyetinle çalışırsın el kapısında,
> ananı ağlatanı Karun etmek hürriyetiyle,
> hürsün!
> [...]
> Yapışır yakana kopası elleri Valstrit'in,
> günün birinde, diyelim ki, Kore'ye gönderilebilirsin,
> büyük hürriyetinle bir çukuru doldurabilirsin,
> meçhul asker olmak hürriyetiyle,
> hürsün!
>
> (A 4, 210)

Nâzım'ın en büyük projesi olan "Memleketimden İnsan Manzaraları" hâlâ tamamlanmayı beklediğinden, şairin tek istediği, huzur içinde yaşamasına izin verilmesi ve başka bir şey düşünmeksizin şiir üzerine yoğunlaşmaktı. Ama mevcut koşullarda bu bile olanaksızdı.

Büyük Kaçış

"Memleketimden İnsan Manzaraları"nda tekrarlanan motiflerden biri de, savaşın felaketlerine kahramanca göğüs geren, ölümsüz Türk piyadesi Mehmetçik'tir. Tam da Nâzım yayıma hazırlamak üzere şiirin bu bölümü üzerinde düzeltmeler yaparken, yabancı topraklardaki bir savaşta dövüşmek üzere yine binlerce Mehmetçik'in silah altına alınması, tarihin garip bir cilvesiydi. Artık 49 yaşında olmasına rağmen, Nâzım için de hâlâ silah altına alınma tehlikesi vardı. Uzun yıllar cezaevinde kaldığından askerliğini yapmamıştı. Her zaman çok yavaş çalışan Türk bürokrasisi, bu durumda hiç vakit kaybetmedi. Şair 1950 sonbaharında yurtdışına çıkmak üzere pasaport almak için başvurduğunda, askerlik dosyası yeniden açıldı. Gerekli hizmet süresini

tamamlamadan ordudan resmen uzaklaştırıldığı için, gençliğinde askerî öğrenci olması dikkate alınmadı. Yetkililer Nâzım'ın askerlik hizmetini tamamlamadığını anlayınca, bu durumu yalnızca pasaport vermemek için değil, şairi askere almakla tehdit etmek için bir bahane olarak kullandılar (Sülker 6, 218).

Yaşı 50'ye yaklaşan kalp hastası bir insanın askere çağrılması saçma gibi görünebilirse de, bazı silahlı kuvvetler mensupları Nâzım'ın aftan yararlanmış olmasına o kadar öfkeliydiler ki, eski hesapları görmek için Nâzım'ı askere alma tehdidine sarıldılar. Askere çağrı emrini getiren polis Cevizli'deki evlerinin kapısını çaldığında, kapıyı Münevver açmıştı. Emir, Nâzım'ın silah altına girmek üzere hemen hazırlanması gerektiğini bildiriyordu. Aklına kötü şeyler gelen Nâzım, Münevver'e çantasını hazırlamasını söyleyerek, askerlikten muaf olduğunu açıklamak üzere Vâ-Nû'yla birlikte Kadıköy Askerlik Şubesi'ne gitti. Şubeye, şairin askerî okulda geçirdiği sürenin hizmet süresine sayılması gerektiğini ve 1920 yılında sağlık sorunları nedeniyle ordudan uzaklaştırıldığı için askerlikten muaf olduğunu bildiren bir dilekçe bıraktılar. Şairin 1950 yılında Bursa Cezaevi'nden sevk edildiğinde verilen, askerlik yapmaya uygun olmadığını belirten sağlık kurulu raporunu da dilekçeye eklediler. Görevli subay bu belgeleri kabul ederek Nâzım'ın eve dönmesine izin verdi (Vâ-Nû, 397).

Birkaç hafta boyunca yeni bir gelişme olmadı. Nâzım tam yetkilileri ikna ettiğini düşünmeye başlamışken, sağlık kontrolüne çağrıldı. Doktor şairi çürüğe ayırmaması konusunda üstlerinden baskı görüyor olmalıydı ki, sadece gösterişli bedenine bakarak askerlik yapmasına bir engel olmadığına karar verdi. Nâzım bir sağlık kurulu tarafından muayene edilmesi için ısrar edince, 6 Haziran'da daha kapsamlı bir tetkik için Haydarpaşa Hastanesi'ne gönderildi. Sağlığının bozuk olduğu apaçık ortada olduğundan, askerlikten muaf tutulacağına kesin gözüyle baksa da, 8 Temmuz'da verilen sağlık raporu şikâyetlerinin çoğunu kulak ardı ediyordu (Aydemir 1970, 384). Askerlik belgeleri tebliğ edilen şairin Zara'ya gönderileceği söylentileri dolaşıyordu ortalıkta. İşlerini yoluna koyabilmek amacıyla, zar zor da olsa gidişini bir süre erteletmeyi başardı (Vâ-Nû, 399). Nâzım'ın du-

rumu hakkında resmî bir açıklama yapılmadığından, yetkililerin verdiği kararın ardında yatan nedenler hakkında birçok tahmin yürütülmüştür. Popülaritesi nedeniyle sol görüşlü muhalefet gruplarının ilgi odağı olan Nâzım'ın serbestçe dolaşmasının istenmediği açıktı. Ama Nâzım'ı tekrar hapsetmek de siyasi bir skandal olacaktı.

Nâzım haklı olarak, Doğu Anadolu'ya gidecek olursa sağ dönmeyeceğine inanıyordu. Hayatının en önemli kararını vermek için önünde bir haftalık bir süre vardı. Hapisten çıktıktan sonra Komünist Parti'yle arasına mesafe koyduğundan, yurtdışına kaçışının organizasyonu konusunda partiden yardım bekleyemezdi. Eğer parti yurtdışı bağlantılarını kullanacak olsaydı, Nâzım sahte bir kimlikle, İstanbul-Odessa arasında düzenli seferler yapan Sovyet gemilerinden birine binip gizlice kaçabilirdi. Nâzım'ın imdadına, Marksizm'e yakınlık duyan becerikli bir delikanlı olan eniştesi Refik Erduran yetişti. Erduran'm bundan sonra gelişen olaylarda oynadığı rol, *Gülerek* başlığıyla yayımladığı anılarından izlenebilir. Erduran'ın kitabında ağır basan mizahi üslup, bazı noktaları açıklık getirmeden geçse de, olayın ayrıntıları kendisiyle görüşülerek doğrulanmıştır (Enduran'la görüşmeler, Ocak 1990 ve Ekim 1996).

1928 yılında doğan Refik Erduran ilerici görüşlere sahip ve dış dünyaya açık bir aileden geliyordu. Kamu görevindeki babası, Deniz Yolları İşletmesi'nde hukuk danışmanlığı yapıyordu. Öğrencilik yıllarında enternasyonal sosyalizm, Türk milliyetçiliği, özelikle de Turancılık gibi birbirine rakip ideolojiler ilgisini çekmeye başlamıştı. Sonraki yıllarda Marksizm'e yakınlaşmasında, klasik siyasi metinlerin değil, Nâzım'ın şiirlerinin rolü olacaktı. Nâzım'ın ilk şiirleriyle, şair henüz cezaevindeyken, okullarda okutulan antolojilerde karşılaşmıştı. Robert Kolej'de öğrenciyken Nâzım'ın şiirleriyle daha yakından ilgilenmeye başladı ve 18 yaşındayken Nâzım'ın üvey kız kardeşi, Hikmet Bey'in ikinci evliliğinden olan kızı Melda'yla tanıştı. Erduran başlangıçta Melda'nın Nâzım'ın kız kardeşi olduğunu bilmiyordu. Bu akrabalık sayesinde, çok geçmeden, aralarında "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın müsveddelerinin de bulunduğu, henüz yayımlanmamış elyazmalarını okuma ayrı-

calığına kavuştu. Robert Kolej'den mezun olunca, edebiyat ve tiyatro konusunda yüksek lisans çalışması yapmak için Cornell Üniversitesi'ne gitti (1947-1949). Okulda Paul Robeson'ın oğluyla arkadaş oldu; hocalarından Vladimir Nabokov'la yürüyüşler yaptı. Diplomasını aldıktan sonra ziyaret ettiği İngiltere ve Fransa'da, Nâzım'ın salıverilmesi için düzenlenen kampanyalarda rol aldı (Erduran, 51-53).

Mayıs 1950 genel seçimlerinden hemen önce Türkiye'ye dönen Erduran, Melda'yla nişanlandı. Bu sırada Nâzım açlık grevindeydi. Amerika'dayken uçak kullanmayı öğrenmiş olan Erduran, bir uçak kiralayarak Nâzım'ı hapishaneden kaçırma hayalleri kurmaya başlamıştı (Erduran, 56). Nâzım'ın Temmuz ayında özgürlüğüne kavuşmasından sonra, nişanlısıyla birlikte ziyaretine gittiği Celile Hanım'ın evinde ilk kez şairle tanışan Erduran, Nâzım'la hemen çağdaş tiyatro üzerine bir tartışmaya daldı. Başlangıçta, Amerikan eğitimi almış olan delikanlı ile komünist şair arasında pek bir ortak nokta yoktu. Ama 1950 yılının sonbaharında Refik ile Melda evlendiler ve Nâzım, eşi Münevver'le birlikte genç çifti Büyükada'ki evlerinde ziyaret etmekten hoşlanır oldu. Nâzım ve Erduran'ın tiyatroya olan ilgileri çok geçmeden yakınlaşmalarını sağladı. Nâzım'ın "İnsanlık Ölmedi Ya" isimli oyununu Erduran'm adıyla sahnelemek için bir plan yaptılar ve oyunu İstanbul Şehir Tiyatrosu'na önerdiler. Ama gerçek anlaşılınca, oyun sahneye koyulamadı (Erduran, 58-59).

1951 yazında Nâzım askere çağrı belgelerini aldığında, Erduran askerdeydi ve topçu eğitimi görüyordu. O sırada İstanbul yakınlarında görevli olmasına rağmen, her an Kore'ye gönderilme olasılığı vardı. Kendisine daha önce Nâzım'ı uçakla hapisten kaçırmayı düşündürten şeytan, şimdi de aynı ölçüde tehlikeli bir deniz macerası için dürtüklüyordu. İyi bir denizci olan Erduran, Nâzım'ı bir motorla İstanbul'dan çıkararak Bulgaristan'a kaçırmayı önerdi (Erduran, 62). Önce "arkadaşlarıyla", yani Komünist Parti'deki eski yoldaşlarıyla görüşmesi gerektiğini söyleyen Nâzım, tereddüt içindeydi. İleride Nâzım'ın eserlerini yayıma hazırlayacak olan, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türkolog Ekber Babayev'e göre, Nâzım gerçekten de partiyle görüşmüştü (Babayev, 207). Başlangıçtaki plan, Nâzım gibi sol görüşlü olduk-

ları için tehlike altında olan Mehmet Ali Aybar ile Oktay Rifat'ın da yurtdışına kaçırılması yolundaydı. Önde gelen komünistlerden Mihri Belli, bu planın çok tehlikeli olduğunu düşünüyordu (Belli 1, 340-341). Sonuçta, Nâzım'ın kaçırılması konusunda partinin onay vermekten başka bir destek sağlamadığı anlaşılıyor. Ama Erduran ile parti arasında bağlantıyı sağlayan Mehmet Ali Aybar, Nâzım'ın kaçırılmasının planlanmasında önemli bir rol oynamıştı (Erduran'la görüşme, Ekim 1996).

Polisin niyetlerini öğreneceğinden korkan Erduran, planın ayrıntılarının Nâzım'la aralarında kalması gerektiği konusunda ısrar ediyordu. Akla gelen ilk yol, balıkçı kılığına girmek ve Boğaziçi'nde sıradan bir görüntü oluşturan balıkçı teknelerinden biriyle kaçışı gerçekleştirmekti. Orta boy balıkçı tekneleri sık sık Bulgaristan açıklarında ağ attıklarından, bu yöntem kuşku uyandırmazdı. Ama Erduran böyle bir planın çok sayıda kişinin işin içine karışmasını gerektireceğini, bu nedenle de ihanete uğrama ve rezil olma tehlikesini artırdığını düşünüyordu. Tek kişinin kullanabileceği ve içinde bir yolcu bulunan küçük bir sürat teknesinin, gümrük ya da sahil koruma muhafızlarının daha az dikkatini çekeceğine inanıyordu. Karadeniz'in sağı solu belli olmayan havası düşünüldüğünde, Erduran Nâzım'ı canını böyle ufak bir tekneye emanet etmesi konusunda ikna etmekte zorlandı. 1921 yılında Karadeniz'i geçmeye çalışan Mustafa Suphi ve yoldaşlarının nasıl katledildiği Nâzım'ın kafasında yer etmiş olmalıydı. Ayrıca ihanete uğrama tehlikesinden öte, canını bu kadar tecrübesiz bir delikanlıya emanet etmek de pek akıl kârı görünmüyordu. Nâzım on yıl sonra yazacağı "Otobiyografi" başlıklı şiirinde, "951'de genç bir arkadaşla yürüdüm üstüne ölümün" derken hiç de abartmıyordu (A 7, 100).

Son derece becerikli bir delikanlı olan Erduran, işe, Türk güvenlik güçlerinin Boğaz'dan Karadeniz'e çıkışları hangi sıklıkta kontrol ettikleri, muhafız botlarının maksimum hızı, hava desteği için telsiz donanımları olup olmadığı ve Bulgarların karasularına izinsiz girenlere nasıl davranabilecekleri gibi konularda teknik bilgiler toplamakla başladı. Aile ilişkileri sayesinde, istediği bilgileri edinmesi uzun sürmedi. Annesinin dayısının oğlu olan Amiral Münci Ülhan İstanbul Kuzey Deniz Saha komuta-

nıydı. Hemen bir aile ziyareti ayarlandı. Refik gayet masum bir tavırla, Amerikalı bir arkadaşının kontrol etmek üzere kendisine gönderdiği, Türkiye karasularında kaçakçılık yapanlarla ilgili bir film senaryosu için yardım istiyormuş numarasına yattı. Senaryoda bariz hatalar olmasın diye, sahil güvenlik sisteminin teknik yönleri konusunda bilgi istiyordu (Erduran, 67-68). "Kaçakçılar İstanbul'dan Burgaz'a sürat motoruyla mal taşıyorlar" dedi. "Aralarında hır çıkıyor, birbirlerini kovalayıp vuruşuyorlar falan. Bana olmayacak iş gibi göründü. Boğaz çıkışında kim bilir ne tedbirler vardır? Bizim elimiz armut toplamıyor ya!" Münci kendisine Donanma'nın sahil güvenlik işine karışmadığını ve gümrük muhafızlarının da çok yetersiz olduğunu söyledi.

Refik işi biraz daha kurcalayınca, ne Türklerin ne de Bulgarların elindeki teknelerin 30 mil hızın üzerine çıkabildiklerini öğrendi. Bundan sonra iş, 35 mil yapabilen güvenilir bir tekne bulmaya kalıyordu. Erduran tam bu sırada, daha sonra gazete sahibi ve parlamenter olacak olan, askerlik arkadaşı genç müteahhit Malik Yolaç'm Chris Craft marka, gelişmiş bir sürat motorunu satışa çıkardığını duydu. Yolaç, Erduran'm motoru denemesine izin verdi. Erduran ertesi pazar hafta sonu izninde, masum bir aile gezisi havası vermek için yanına karısı Melda'yı da alarak ilk denemeyi yaptı. İstanbul çevresinin bir haritasını kullanarak, Sivriada ile Bozburun arasını kat edip motorun gerçekte ne kadar hız yaptığını ölçtü. Motor 35 mil hızda bile zorlanmıyordu; ayrıca deposu on saatlik bir yolculuğa yetecek kadar yakıt alıyordu. İzinden dönüşünde, Yolaç'ı motoru gelecek hafta tekrar denemek üzere kendisine vermeye ikna etti.

Erduran askerliğini yapmakta olduğundan, kaçış ancak evci iznine çıktığı hafta sonunda gerçekleştirebilirdi. O hafta boyunca her gün, güvenilirliğini ölçmek için meteoroloji raporlarını dinledi. Şanslarına, denize açılacakları pazar günü hava iyi olacaktı. Bu arada Nâzım da son hazırlıklarını yapıyordu. İlk iş, gece gündüz evin önünde bekleyen polisi atlatmak olacaktı. Aylar boyunca belli saatlerde işe gidip dönmesi polisin kuşkularını yatıştırmıştı. Sağlık durumunun üstü açık bir teknede beş saatlik bir yolculuğu kaldırabileceği konusunda kuşkuları olmalı ki, Nâzım, yolculuk tarihinden bir hafta önce tepeden tırnağa

muayene olmak için doktoruna gitti (Sebük, 299). Yola çıkmadan kısa bir süre önce de Mühürdar'daki bir restoranda dostlarıyla buluştu; Vâ-Nû'nun burada çektiği veda fotoğrafında Nâzım, Münevver ve oğulları Mehmet, Münevver'in kızı Renan ve Müzehher yer alır. Karısını ve oğlunu tehlikeli bir deniz yolculuğuna çıkararak yurtdışına kaçırmaya çalışmak çok riskli olacağından, Nâzım'ın onları geride bırakması kaçınılmazdı.

Nâzım 17 Haziran sabahı saat dokuzda, o tarihlerde sakin bir sayfiye yeri olan Tarabya'da Erduran'la buluşacaktı. Şair, sabaha karşı, uyuklayan polisleri kolayca atlatarak dışarı süzüldü. Dikkat çekmesin diye yanına hiçbir şey almamıştı. Denizde kaybolmaları tehlikesini göze alamadığından, çok değerli elyazmalarını bile geride bırakmıştı. Bu sırada Erduran da hazırlıklarını tamamlıyordu:

> "Pazar sabahı erkenden kalktım. Evdekilere arkadaşlarla buluşacağımı, belki Tuzla'ya çok geç gideceğimi, ne olursa olsun beni merak etmemelerini ve aramamalarını söyledim. Dürbünlü tüfeğimi sökmüş, bir kutu kurşun ve babamın emektar el dürbünüyle birlikte paket etmiştim. Elimde onlarla çıktım, gidip motoru aldım, deposunu doldurdum, yeterli sayıda benzin tenekesini içine istif edip üstlerine branda örttüm, denize açılınca tüfeğin namlusunu taktım, doldurdum. Onu, kurşun kutusunu ve dürbünü gerekirse kolayca denize atılabilecek biçimde brandanın altına yerleştirdim. Hızımı ayarlayarak tam vaktinde ulaştım Tarabya'ya. Nâzım Ağabey de vaktinde gelmiş, söylediğim yönde telaşsızca yürüyordu. Ne elinde bir şey vardı, ne peşinde adam. Sabah yürüyüşü yapan tasasız bir vatandaştı sanki." (Erduran, 73)

Nâzım tekneye bindikten sonra, kuşku uyandırmamak için, Karadeniz'e yönelmeden önce bir süre güneye doğru yol aldılar. Şair tüfeği görünce çok şaşırmıştı. Sahil Güvenlik ya da polisle, tek bir tüfekle başa çıkmanın imkânı yoktu. Erduran tüfeği ne olur ne olmaz diye aldığını söyledi. Sohbet edip şakalaşmaya başladılar. Nâzım Erduran'a, askerliğini bitirdikten sonra yayıncılık ya da sinema işine girmesini öğütlüyordu.

Güzel bir yaz günüydü ve Karadeniz'in mavi suları sakindi. İlk planları kuzeydoğuya doğru yol alarak, 12 millik sınırın ötesindeki Bulgar karasularına girmekti. Ama Boğaz'ın girişindeki Poyrazköy yakınlarından geçerlerken ufukta büyük bir gemi gördüler (Erduran, 75). Nâzım Erduran'dan rotayı değiştirerek tam kuzeye doğru yol almasını istedi. Yaklaşıp dürbünle baktıklarında, geminin Romen bandıralı olduğunu ve ünlü Marksist kuramcı Plehanov'un adını taşıdığını gördüler. Tekne gemiye yaklaştı; Nâzım Fransızca ve Rusça bağırarak kim olduğunu açıklıyor ve kendisini gemiye almalarını istiyordu. Hem gemi hem de tekne hızla seyrettiğinden ve hafif sürat teknesi geminin dalgalarıyla yalpaladığından, sinirler iyice gerilmişti. Gemiden, uzak durmalarını söyleyen öfkeli sesler yükseliyordu. Ama sonunda Erduran, Nâzım'ın söylediklerini duyurabileceği mesafeye yanaşmayı başardı. Geminin ve teknenin yavaşlamasının ardından gergin bir bekleyiş başladı. Öğle vakti olmuş ve sıcak dayanılmaz bir hal almıştı. Refik tekneyle yavaş hızda seyretmek konusunda deneyimli olmadığından, motor durmuştu. Çaresizlik ve korku dolu on dakika boyunca akıntıyla sürüklendikten sonra, Erduran motoru tekrar çalıştırmayı başardı.

Motoru çalıştırana kadar, Plehanov'la aralarındaki mesafe seslerini duyuramayacakları kadar açılmıştı. Şimdi ne yapacaklarını tartışmaya başladılar. Epeyce zaman kaybetmiş olmalarına rağmen, Erduran başlangıçta planladıkları gibi Bulgaristan kıyılarına doğru yol almak istiyordu. Gemi artık iyice yavaşladığından, Nâzım Plehanov'la şansını bir kez daha denemekten yanaydı. Erduran istemeye istemeye olsa da, bir kez daha denemeye razı oldu ve teknenin hızını artırarak bir kez daha gemiye, seslerini duyurabilecekleri kadar yaklaştılar. Bu sefer Romenler bir ip merdiven indirerek Nâzım'ı şilebe almaya razı oldular. Çok heyecanlanan ve duygulanan Nâzım, Erduran'a birlikte gitmelerini önerdi. Ama aklı başında arkadaşı şöyle karşılık verdi: "Bana verdiğiniz görevler? Kitap basacağım, film yapacağım" (Erduran, 81). İki saat süren tedirgin bekleyiş ve zor pazarlıklardan sonra, Nâzım'ın ayrılma vakti gelmişti. Erduran'ı yanaklarından öperek Plehanov'a çıktı.

Nâzım sağ salim gemiye bindikten sonra, kendilerini o kadar

beklettikleri için kaptanı payladı. Kaptan, Nâzım'a, önce Köstence'deki yetkililere haber verdiklerini, onların da Bükreş'teki hükümet yetkililerine ulaştıklarını, hükümetin de Nâzım'a siyasi sığınma hakkı vermeden önce Moskova'nın onayını aldığını söyledi. Nâzım eski bir bahriyeli olarak, kaptana, bir denizcinin ilk görevinin denizde tehlikede bulunan insanları kurtarmak olduğunu, kendilerini önce gemiye çıkarmaları, arayacakları yeri ondan sonra aramaları gerektiğini söyledi. Romenler utanmış görünüyorlardı ve bunda haksız değillerdi. Kendisini salona aldıklarında, Nâzım duvarda, "Nâzım'a Özgürlük" sloganının altında resminin yer aldığı bir gazetenin asılı olduğunu görünce çok şaşırdı. Gecikmeleri yüzünden Nâzım'ın boğulmuş olabileceğini şimdi çoktan unutmuş olan insanlar, şairin etrafını sarmış, elini sıkıyorlardı.

Üç gün sonra, Nâzım'ın kaçtığını teyit eden haberler İstanbul'daki arkadaşlarına ulaştı. 21 Haziran'da haberi halka duyuran *Cumhuriyet*, Bükreş Radyosu'nun Nâzım'ın Romanya'ya ulaştığını duyurduğunu söylüyordu (Bezirci, 68). Bunun ardından, ayrıntıları öğrenebilmek için Türk basınında bir telaş başladı. 22 Haziran tarihli *Vatan*, Nâzım'ın 18 Haziran'da her zamanki gibi İpek Film Stüdyoları'ndaki işine gittiğini bildiriyordu. Gazetede ayrıca, Münevver'le yapılmış bir görüşme de yer alıyordu. Münevver, Nâzım'ın güya salı günü askerlik sorununu halletmek için Ankara'ya gitmek üzere evden çıktığını ve o akşam eve dönmediğini söylüyordu. Münevver, Nâzım'ın kaçışının bir önceki hafta sonu değil, salı günü gerçekleştiğini ima ederek Erduran'a yardımcı oluyordu. Bu sözler işe yarayacak, 25 yıl sonra hatıralarını yayımlayana kadar da Erduran'ın bu işte oynadığı rol öğrenilemeyecekti. Nitekim Erduran Kore'de askerliğini tamamladıktan sonra, başarılı bir oyun yazarı ve gazeteci olacaktı.

Nâzım'ın kaçışıyla ilgili haberler yavaş yavaş etkisini göstermeye başlaymca, şiddetli bir tepki yükseldi. Nâzım'ın serbest bırakılması için iki yıl önce yürütülen kampanyada önemli rol oynayan, *Vatan*'ın başyazarı Ahmet Emin Yalman özellikle güç durumda kalmıştı. *Vatan* şimdi Soğuk Savaş dönemi söylemini var gücüyle Nâzım'a karşı kullanarak şairi vatan haini olarak niteliyor, 25 Haziran tarihli bir makalede de şairin ahlaken öldüğünü ve ar-

tık komünist dünyada bir geleceğinin kalmadığını duyuruyordu. Olaydan bir ay sonra, 21 Temmuz günü sessizliğini bozan Yalman, yazdığı polemikte komünizmi bir hastalık olmakla suçlayarak, lafı komünistlerin akli dengelerinin bozuk olduğunu söylemeye getiriyordu. Artık o kadar azılı bir anti-komünist kesilmişti ki, 1956 yılında ABD'de yayımladığı hatıralarında Nâzım'la olan ilişkisinden tek bir söz bile etmeyecekti. Komünizm sempatizanı olarak damgalanmaktan korkan Yalman, 1940'lı yıllarda siyasi mahkûmlar için toplumcu duygularla yürüttüğü kampanyanın bütün izlerini silme ihtiyacı duyuyordu. Hiçbir şey, dönemin Türk siyasetindeki kutuplaşmayı bundan daha iyi anlatamazdı. Nâzım'ın Yalman hakkındaki son hükmü de aynı ölçüde sertti. 1959 yılında yazdığı ve Yalman'ın gazetesi *Vatan*'ın adı üzerinde bir sözcük oyunu yaptığı şiirinde, onun için: "Önce Alaman oldu sonra Amerikan. / Ona göre her devirde, her zaman / satılacak bir gazeteydi 'Vatan' / ve hazret sattı vatanı" diyecekti (A 7, 25).

25 Temmuz 1951'de Nâzım'ın vatandaşlıktan çıkarıldığını duyuran Bakanlar Kurulu, 15 Ağustos 1951 tarihli *Resmî Gazete*'de bu kararın nedenlerini şöyle açıklıyordu:

> "Pasaportsuz olarak İstanbul'dan Romanya'ya kaçan ve oradan da Moskova'ya giderek havaalanında memleketi aleyhinde beyanatta bulunduğu ve müteakiben radyo yayınlarında Türkiye'nin hükûmet şekli ve hükûmeti idare edenler aleyhinde geniş propaganda kampanyasına girişerek komünizmi yaymak maksadını güden neşriyatıyla Sovyet hükümetinin verdiği hizmeti ifa etmekle maruf komünist Nâzım Hikmet Ran'ın [...] Türk vatandaşlığından çıkarılması; İçişleri Bakanlığı'nın 25.7.1951 tarihli ve 40945 sayılı yazısı üzerine, 1312 sayılı kanunun 10. maddesine göre, Bakanlar Kurulu'nca 25.7.1951 tarihinde kararlaştırılmıştır."

Mehmet Ali Sebük, ileride, ülkeyi pasaportsuz terk etmenin para cezası gerektiren küçük bir suç olduğuna işaret ederek, kararın anayasaya uygun olup olmadığını sorgulayacaktı (Sebük, 227). Avukat Halit Çelenk de, Bakanlar Kurulu'nun Nâzım'ı antikomünist propaganda suçundan mahkûm etme yetkisi bulunmadığını, bu konuların yargının alanına girdiğini ve hiç kimsenin yargılanmadan mahkûm edilemeyeceğini savunacaktı. Nâzım'ın

23. Sağcıların tepkisi: *Sebilürreşad*'da çıkan karikatür, 1953.

vatandaşlık hakkının elinden alınması tamamıyla siyasi bir karardı ve geçerliliği hâlâ resmen gözden geçirilmeyi beklemektedir.

Sağcı basın Nâzım'ın işbirlikçilerine misilleme yapılması için kampanya başlatmıştı. 31 Temmuz 1951 tarihli *Hür Adam*, "Nâzım Hikmet gitti, lakin memlekette bıraktığı vasileri, avukatları, ajanları ne olacak?" diye soruyordu. Bazıları onların da sınır dışı edilmesini öneriyordu. Türk milliyetçileri, Nâzım'm hapisten çıkmasına yardımcı olan kişilerin cezalandırılması için kampanya başlatmak üzere bir toplantı düzenlediler (Sülker 6, 227-228). Dinci eğilimlere sahip sağcı bir dergi olan *Sebilürreşad*, 8 Ağustos 1953'te, Nâzım'ı Stalin'in bir portresini taşırken, Sovyetler'in başarıları üzerine bir kitap yazmış olan gazeteci Falih Rıfkı Atay'ı da Nâzım'a yardım ederken gösteren bir karika-

tür yayımladı. Falih Rıfkı Atay ve Nâzım gibi bir Musevi yıldızı taşıyan, ufacık Ahmet Emin Yalınan figürü de Nâzım'a arkadan destek oluyordu (Resim 23). Irkçılık ile anti-komünizmi birleştiren bu basın kampanyaları sonuçsuz kalmadı. Yalman, kısa bir süre sonra Malatya'da fanatik bir sağcı tarafından vurulacaktı.

Nâzım'ın kaçışının yankıları uzun yıllar sürdü. Polis şairin ailesinin ve arkadaşlarının evlerine baskınlar düzenledi, elyazmalarma el koyuldu ya da imha edildi. Bu olaylardan en çok etkilenenler, toplumsal dışlanma ve polis baskısı nedeniyle yıllarca acı çeken Münevver ve Mehmet oldu. On yıl boyunca evlerinin kapısında bekleyen bir polis ekibine katlanmak zorunda kalsalar da, ara sıra hoş şeyler de yaşanmıyor değildi: "Polisler, arsada oynayan Memo'ya göz kulak oluyorlar, onu takıldığı ağaçtan kurtarıyorlar, indiriyorlar, otomobillerine alıp direksiyon öğretiyorlardı" (Vâ-Nû , 400). Münevver'e karşı takınılan tavır o kadar olumsuzdu ki, yaşaması için gerekli çeviri işlerini alması bile neredeyse olanaksızdı. Ülkeden çıkmak için defalarca izin istemesine rağmen, kendisine, Nâzım'la resmen evli olmadıkları için yurtdışmda onunla birlikte olmak için başvurmaya hakkı olmadığı söyleniyordu.

Bu dönemde Nâzım'ın en yakın dostlarından bazıları da yurtdışına çıktılar. Serteller çoktan pasaportlarını almış ve Eylül 1950'de Paris'e gitmek üzere ülkeden ayrılmışlar, Dinolar da 1952'de onların peşinden gitmişlerdi. Nâzım'ın kaçışı geride kalanlar için sıkıntı yaratsa da, şairin başka seçeneği yoktu. Türklerin Kore'de verdiği ağır kayıpları temize çıkarmak için Menderes Hükümeti'nin komünistlere karşı sistemli bir şekilde yürüttüğü cadı avı nedeniyle, ülkede tam bir paranoya havası esiyordu. Eğer Nâzım Türkiye'de biraz daha kalmış olsaydı, askere alınmasa bile, büyük bir olasılıkla hapislerde çürüyecekti. Ayrıca Bursa'daki hapishane koşulları, kaçışını izleyen on yıllık dönemde cezaevlerine egemen olan acımasız koşullara göre çok yumuşaktı. Bu dönemde siyasi bakımdan şüpheli görülenlerin işkenceden geçirilmesi, muhalefeti bastırma stratejisinin olağan bir parçası haline gelmişti. Türkiye'nin Kore Savaşı'na karışmasını eleştirmek özellikle ağır bir suç oluşturuyordu. 1951 yılının Ekim ayındaki tutuklama dalgasında gizli komünist parti

kurmak ve komünist eylemlerde bulunmak suçundan 184 kişi tutuklandı ve bunlardan 131'i iki seneden on seneye kadar değişen cezalara çarptırıldı. Tutuklananların anılarında, özellikle İstanbul Sansaryan Han'daki sorgulamaların vahşeti canlı biçimde anlatılır (Karaca, 1996, 104-105; Belli, 346-349). Yargılamalar iki yıl sürdü ve sonunda, suçlananlardan 132'si çeşitli hapis cezaları aldılar (Darendeli, 411, 417). Gerçekten de, "bir hazin hürriyet"ti bu.

DOKUZUNCU BÖLÜM

Romantik Komünizm ve Reel Sosyalizm

1951 - 1963

Nâzım'ın Plehanov'la Romanya'nın en büyük limanı Köstence'ye varışı büyük heyecan yaratmıştı. Köstence'den Bükreş'e geçen ve kendisine Grand Hotel'de bir oda verilen şair, orada 11 gün kaldı. Nâzım'a çevredeki çeşitli yerleri dolaştırdılar. Ziyaret ettikleri bir köyde, kendisine, büyük bir ciddiyetle, özgürlüğünü, daha kaçışından bir hafta önce köyde yapılan protesto toplantısına borçlu olduğu söylendi (Roman, 28). Nâzım'ın Romanya'da geçirdiği süre, Moskova'daki yetkililere resmî bir karşılama töreni hazırlamak için gerekli zamanı vermişti. 29 Haziran 1951'de uçağı Vnukovski Havaalanı'na indiğinde fotoğraf makinelerinden oluşan bir duvarla karşılaşan Nâzım, çiçek ve sevgi selinden neredeyse eziliyordu (Resim 24). Resmî bir karşılama konuşması yapan Yazarlar Birliği temsilcisi Konstantin Simonov, o sahneyi şöyle anlatacaktı:

> "Az sonra uçağın merdivenlerinde uzun boylu, kızıl saçlı, güzel bir adam göründü. Adımları serbest, ama sağlamdı. Başını hafifçe geriye doğru atmıştı. Mavi gözleri merak ve ilgiyle doluydu. Onun buraya niçin geldiğini anlamamız için beş dakika yetip de arttı bile: o buraya dinlenmeye, ödül almaya, bir sayrılığından sağalmaya değil, yaşamaya, çalışmaya gelmişti. Bir tek parmak uçları, ellerine tutuşturulan bir kucak dolusu çiçeği tutarken yorgunluktan ve heyecandan hafifçe titriyordu." (Simonov, 209)

24. Moskova'ya varış, Temmuz 1951.

O anın başka bir tanığı olan Türkolog Rady Fish, Nâzım'ın "dolu gözlerle" etrafındaki mutlu yüzlere bakarak, çiçek selinin arasından sessizce geçtiğini söyler. Hayranlarına bir iki söz söylemesi için kendisine mikrofon uzatıldığında, Nâzım resmî bir konuşma yapamayacak kadar heyecanlı olduğunu belirtecek ve yalnızca, "Hayat ve barışın büyük şehri" Moskova'daki özgürlük havasını solumaktan mutlu olduğunu söyleyecekti (Fish, 390-391).

Moskova'da Özgürlük

Nâzım'ın gelişi Soğuk Savaş'ın sertleştiği günlere rastlamıştı. Sovyetler Birliği'nden kaçanlar "hürriyeti seçen" kahramanlar olarak karşılanıyordu. Şimdi Sovyetler için, öteki tarafa geçen ve özgürlüğü Moskova'da bulan bir yazarı onurlandırma fırsatı çıkmıştı. Rusça bilen inançlı bir komünist, Leninizm'in par-

lak günlerinde Moskova'da eğitim görmüş, inançlarından dolayı defalarca tutuklanmış ve Sovyet Halklarının Büyük Anayurt Savaşı'nın destanını yazmış bir yazar olarak, Nâzım'ın referansları kusursuzdu. Ayrıca Müslüman bir Üçüncü Dünya ülkesinden geliyor olması da avantajdı. Tabii, Moskova artık Nâzım'ın öğrencilik günlerinin rahat Moskovası olmadığından, en itibarlı konuklar bile gizli servis tarafından izleniyordu. "Reel sosyalizm" olarak anılan sistemde, yabancıların hareketleri yakından takip ediliyordu. Başlangıçta Nâzım'a göz kulak olma görevi, Yazarlar Birliği'nin sekreter yardımcısı ve *Novy Mir*'in yayıncısı Simonov'a verilmişti. Moskova'ya doğru yol alırlarken, Nâzım eserlerinin Rusça çevirilerinden yakındı; ona göre çevirilerde anlam çarpıtmaları vardı (Simonov, 210). Nâzım 13 yılını hapiste geçirdiğinden, Sovyet toplumundaki kültürel ve siyasi baskılardan habersizdi. Ne zaman 1920'li yıllardaki sanatçı dostlarından biriyle görüşmek istediğini söylese, hep aynı kaçamak cevabı alıyordu: "Senelerdir ortalıkta yok." Yazar İlya Ehrenburg anılarında, Nâzım'ın edebiyat dergilerinden şikâyetçi olduğunu yazar. Niçin dergilerde Mayakovski'nin, Meyerhold'un, Vakhtangov'un ya da Tairov'un isimleri geçmiyordu? Sanki bu insanlar hiç yaşamamışlardı! (Ehrenburg, 256).[1]

Nâzım bu büyük yenilikçilerin henüz hayatta oldukları 1928 yılından beri Moskova'ya gitmemişti. Stalinizm'in sonuçlarından o kadar bihaberdi ki, tiyatro programlarına baktığında gözleri hâlâ Mayakovski'nin oyunlarını arıyordu (Fevralski, 60). Moskova tiyatrolarını şöyle bir dolaştığında düş kırıklığına uğramıştı. Moskova'ya gelişinden iki hafta sonra, Yazarlar Birliği'nde onuruna verilen yemekte duygularını açığa vurdu. Beklenmedik biçimde canı sıkkın görünen Nâzım, konuşma sırası kendisine geldiğinde ayağa kalktı ve Rusça olarak gayet ciddi bir tavırla şunları söyledi: "On günde on piyes gördüm. Daha doğrusu on gün boyunca değişik sahnelerde deği-

1 Ehrenburg'un bu sözleri, yazarın Türkçeye *Anılar* adıyla çevrilen kitabından (Cem Yayınevi, 1990) alınmıştır. Kitabın çevirmeni Hasan Âli Ediz'in önsözünden, söz konusu çevirinin Ehrenburg'un anılarından kısaltılmış bir derleme olduğunu öğreniyoruz. Bu nedenle *Anılar*'dan yapılan alıntılar parantez içinde belirtilmiştir; Ehrenburg'la ilgili diğer sayfa numaraları kaynakçada belirtilen İngilizce çeviriye aittir. (ç. n.)

şik adlarla oynanan aynı kötü oyunu on kez izledim. Hepsinin sonlarında aynı basmakalıp sözlerle Yoldaş Stalin övülüyor [...]" Adeta salonun ortasına bomba düşmüştü. Nâzım, "Stalin güneşimizdir" gibi sloganlarla dalga geçince, konuklar iyice huzursuzlanmaya başladılar. Sonunda Simonov ve karısı patladı: "Biz Yoldaş Stalin'e dalkavukluk etmiyor, kendisini yürekten seviyoruz. Gerçekten güneşimizdir o. Sizin de böyle konuşmanıza izin veremeyiz" (Erduran, 157). Bu olay öyle bir etki yaratmıştı ki, şair Yevtuşenko 40 yıl sonra yapılan bir televizyon görüşmesinde o günden söz edecekti. Yevtuşenko'nun söylediğine göre, bu yemekten kısa bir süre sonra Stalin'in Nâzım'ı kabul etmesi bekleniyordu. Nâzım kişiye tapınma sorununu büyük liderin kendisine açmak konusunda kararlıydı. Olası bir rezaleti önlemek için alelacele bir bahane bulunarak, Nâzım'ın Stalin'le buluşması engellendi ve şair, Stalin yerine Malenkov tarafından kabul edildi (GC/TV 4).

Nâzım'ın Ocak 1952'deki 50. yaş günü onuruna resmî bir kutlama yapılmasının yanı sıra, itibarlı *Literaturnaya Gazeta*'da şaire övgüler düzüldü (Ehrenburg, 293). Sokol metro istasyonu yakınında, bir apartmanın üçüncü katındaki geniş bir dairede yaşayan Nâzım, artık Moskova'ya iyice yerleşmişti. Elişi biblolar, bebekler, maskeler, sigara kutuları, dünyanın dört bir yanından tabak ve seramikler ve Picasso'nun resimlerinin röprodüksiyonlarıyla evine sıcak bir yuva havası vermişti. Bu koleksiyona daha sonra Rus ikonalarını da ekleyecekti. 1953 yılında Nâzım'ın evini ziyaret eden bir arkadaşı, şairin topladığı bir sürü hatıra eşyasından şaşkına dönmüştü. Nâzım kendisine, "Şu zımbırtılarla doldurdum [odayı], boş kalmasın diye, yalnız yaşıyorum çünkü" diyecekti (Fevralski, 16 ve 28). Nâzım, kitaplarının Rusça baskılarının birikmiş telif ücretleri sayesinde maddi sıkıntı çekmiyordu. Bu çeviriler sayesinde artık kalemiyle hayatını kazanabiliyordu ki, bu Türkiye'de düşünülemezdi bile. Nâzım'ın 60. yaş günü şerefine 1962'de Moskova'da basılan ve Rusçaya çevrilen tüm eserlerinin kapsamlı bir listesini veren *Nâzım Hikmet Kaynakçası* başlıklı çalışmada 1000'den fazla giriş yer alıyordu (NHBG). Şairin özgürlüğüne kavuşması için yürütülen 1950-1951 yıllarındaki kampanya sırasında, eserlerinin çok

sayıda yeni baskısı yapılmış, 1953'te de *Toplu Şiirler*'i yayımlanmıştı. Sovyetler'de bir defada 50.000 kopya kitap basmak olağan bir uygulamaydı ve yazarlar net kârdan yüzde 60'a kadar pay alabiliyorlardı. Nâzım zaman zaman Moskova'dan altın kabul etmekle suçlansa da, yalnızca rejimi desteklediği için ödüllendirilmiyordu. Şairin 1950'lerdeki eserleri hâlâ imgelem canlılığı ve yargılardaki bağımsızlıkla ayırt edilir. Nâzım Paris'te kendisine geliri hakkında sorular soran bir Türk gazeteciye, kitapları sayesinde geçindiğini söyleyebilecek durumdaydı (Dino, 150).

Nâzım, iki yıl geçmeden, Peredelkino'da bir yazlık kiralayabilecek duruma gelmişti. Moskova'dan trenle yaklaşık 40 dakika çeken bu yazarlar kolonisinde, şairin komşuları arasında Boris Pasternak ve Aleksandr Fadeyev de bulunuyordu. Şair, hemen yakınlarında, sıcak yaz günlerinde insanı baştan çıkaran bir gölün de bulunduğu Peredelkino'da, yazarak ve kavak ağaçlarıyla çevrili ahşap evde konuklarını kabul ederek sakin günler geçiriyordu. Trenyova Sokağı No. 1'deki bu evi ziyaret eden pek çok kişi, evle ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Yarım dönümlük bir arazinin ortasında bulunan evin bahçe işleriyle bir bahçıvan ilgileniyor, ücretini Yazarlar Birliği'nin ödediği bahçıvanın karısı da ev işlerine bakıyordu. Bahçe tıpkı Boğaz'daki bir yalı gibi leylaklar, hanımelleri, hatmiler ve güllerle doluydu (Tulyakova, 50). Bambu sandalyelerin bulunduğu bir terasa açılan zemin kattaki salonda, üzerinde elişleri, mumlar, oyuncaklar ve başka biblolar bulunan, kayın ağacından büyük bir masa vardı. Nâzım'ın bu odanın bitişiğindeki, çam ağaçlarına bakan çalışma odasında, üzerinde kitaplar, kâğıtlar, gazete kupürleri ve biri Latin diğeri Kiril harfleriyle yazan iki daktilonun bulunduğu kocaman bir masa duruyordu. Duvarlarda Çin işi süslemeler, Polonya'dan posterler ve bir Türk bayrağının yanı sıra Marx'ın, Lenin'in ve Karadeniz'de katledilen 15 Türkiye Komünist Partisi üyesinin fotoğrafları asılıydı. Ahşap bir merdivenle çıkılan üst katta, biri cam kenarındaki divanla Şark usulü döşenmiş iki geniş oda vardı. Gaz lambalarıyla aydınlatılan evin zemini hasırlar, koyun postları ve kilimlerle kaplanmıştı. Köşeye, Türkiye'den gelme bir sandık, bakır ve gümüş tepsiler, tahta kaşıklar, bir nargile, bir mangal ve takunyalar yerleştirilmişti. Du-

varlarda deve derisinden yapılmış Karagöz ve Hacivat figürleri asılıydı (Erdinç, 49-53).

Nâzım çalışma odasında bir aşağı bir yukarı gezinerek, kendisine sekreterlik yapan Doğu dilleri öğrencisi Ekber Babayev'e şiirlerini dikte ettiriyordu. Babayev, yaşamının son 12 yılında Nâzım'ın en büyük yardımcısı ve sadık bir dostu olacaktı. Nâzım, Şeytan adını verdiği güzel bir çoban köpeği alınca, kır yaşamı havası tamam olmuştu. Çok sevdiği Şeytan hastalanıp öldüğünde, Nâzım suçluluk hissedecekti. Şair 1956 yılında yazdığı "Şeytan'a Mersiye" başlıklı şiirde, sabah erkenden kalkıp kulak kabarttığında "kapımı tırmalayan yok" diyerek birden yokluğunun farkına vardığı köpeğinin ölümünden duyduğu üzüntüyü dile getirir:

> Bugün gölgede otuzsekiz.
> Ormana bakıyorum balkondan.
> Çamlar ince uzun yükseliyor kıpkırmızı,
> gökyüzü çelik mavisi.
> İnsanlar ter içinde,
> köpeklerin dili bir karış,
> göle gidiyorlar yıkanmaya.
> Kıyıda bırakacaklar vücutlarının ağırlığını,
> balıkların bahtiyarlığını paylaşacaklar.
>
> (A 6, 77-78)

1950'li yıllarda Peredelkino'da sükûnete çekilme imkânını bulan Nâzım, yazlıkta çekilmiş fotoğraflarda huzurlu görünür (Resim 25). Şairin toplumsal etkinliğinin giderek artması, bu molaları daha da değerli kılıyordu.

Nâzım ilk resmî ziyaretini, Ağustos 1951'de, Fadeyev'le birlikte Berlin Gençlik Festivali'ne yaptı. Berlin'de eski dostu Sabiha Sertel'in kızı Yıldız'la hasret giderdi. Yeni kurulmuş olan Almanya Demokratik Cumhuriyeti'ndeki iyimser hava, kürsüde Nâzım'ın çevresini saranların coşkulu yüzlerini gösteren fotoğraflara yansımıştır (Resim 26). Ama Türkiye Nâzım'ın aklından hiç çıkmıyordu. Menderes rejiminin giderek daha baskıcı hale geldiğinin farkındaydı. Berlin Festivali'ndeki Türk temsilci-

25. Nâzım Peredelkino'daki yazlıkta dinlenirken.

26. Berlin'deki Dünya Gençlik Festivali'nde, 1951 sonbaharı.

ler arasında bulunan Doktor Sevim Tarı, İstanbul'a dönüşünde, Ekim 1951'de komünistlere karşı düzenlenen baskınlarda tutuklanarak hapse atılacaktı.

Nâzım ikinci resmî ziyaretini 1951 sonbaharında Bulgaristan'a yaptı. Bulgaristan'da yaşayan kalabalık Türk azınlık yeni rejimden memnun değildi. O güne kadar tarım işçisi ya da küçük çiftçi olarak yaşamış olan Türkler, tarım kooperatiflerine katılmaları ya da komünist üretim hamlesi kapsamında fabrikalarda çalışmaları için yapılan baskılara direniyorlardı. Hükümet de buna karşılık, yol ve elektrik gibi altyapı hizmetlerini Türk topluluklarına ulaştırma işini ağırdan alıyordu (Sertel 1978, 42). Başlangıçta yetkililer Türkiye'ye göç konusunda nispeten özgürlükçü bir politika izleyerek, durumlarından hoşnut olmayan Türk azınlığı başlarından savmayı umut ediyorlardı. Ancak yaklaşık 60.000 Türk'ün (Türkçe konuşan nüfusun yüzde 10'u) ülkeyi terk etmek istediğini fark ettiklerinde, bu kadar büyük bir işgücünü kaybetme olasılığı karşısında paniğe kapılarak göçü durdurmaya karar verdiler (Tata, 6-9).

Nâzım 1951 Eylülü'nde Sofya'ya vardığında manzara buydu. Eserleri Bulgaristan'da uzun süredir bilindiğinden, şairin böyle bir görev için biçilmiş kaftan olduğu düşünülmüş olmalıydı. Çünkü Nâzım kimliksiz bir parti görevlisi değil, insanlara kendi dillerinde seslenebilecek bir şairdi. Nâzım'ı, devlet yayınevinde çalışan, sürgündeki Türk yazarı Fahri Erdinç karşılamıştı. Ama *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda adı geçen, Bursa Hapishanesi'nden müzik tutkunu mahkûm arkadaşı, "Bethoven" Hasan'ın Sofya'da kendisini karşılaması, şairi daha da mutlu etmişti. Bulgaristan'a yürüyerek kaçmış olan Hasan, şimdi hem bir fabrikada çalışıyor hem de konservatuvarda müzik eğitimi görüyordu. Nâzım Sofya'daki ilk gününde, Komintern'in genel sekreteri olarak faşizme karşı mücadelede önemli bir rol oynamış olan, Bulgaristan Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Georgi Dimitrov'un mezarına çelenk bıraktı. Nâzım turuna, Türkçe eğitim veren yeni okullarla ilgili istatistikleri de içeren, komünist hükümetin başarıları üzerine bir dosya dolusu bilgiyle donanmış olarak başlamıştı. İlk durağında yaptığı konuşmada, izleyicileri rejimi çökertmeye uğraşan Amerikan emperyalizmi-

nin ajanlarına karşı uyardı. Belediye binasındaki resmî toplantıdan sonra, halkı kendisiyle yüz yüze görüşmeye ve şikâyetlerini, özellikle de dinlerinin ve kültürlerinin baskı altına alınacağı yolundaki endişelerini açıkça dile getirmeye davet etti. Halkın şikâyetlerini can kulağıyla dinleyen Nâzım, onları Türkiye'de hayatın daha da kötü olabileceği konusunda uyardı. Nâzım'ın söyledikleri etkili oldu; daha önceden ülkeden çıkış vizesi almış olanlardan bazıları Bulgaristan'da kalmaya karar verdiler. Gezi boyunca Nâzım'a eşlik eden çevirmen Blaga Dimitrova, bu görüşmelerin sıradan siyasi toplantılar olmayıp müthiş etki yaratan, duygusal yoğunluğu yüksek buluşmalar olduğunu yazacaktı (Dimitrova, 4, 9, 18, 23 ve 88).

Bulgaristan'daki Türk nüfus çok dağınık olduğundan, Nâzım dört günlük gezi süresince 20 köy dolaşmış, tahminen 150.000 kişiye hitap etmişti (Dimitrova, 130). Köylüler şairi geleneksel Türk müziği ve halk danslarıyla karşılamışlar, o da konuşmalarında eğitimin ve kooperatiflerin önemini vurgulamıştı. Bu etkinlikler Türk Haberler Ajansı tarafından duyurulmuş ve 10 Ekim 1951 tarihli *Cumhuriyet*'te, Nâzım'ın Türk köylülerini göç etmekten vazgeçirme ve onlara sosyalizmin ideallerini açıklama çabalarını anlatan bir yazı çıkmıştı. Ne var ki, Nâzım Moskova'ya karmaşık duygular içinde dönecekti. 1951 yılı içinde Viyana'da katıldığı bir konferansta Zekeriya Sertel'e, Türklere daha fazla kültürel özerklik verilmesi, Türkçe eğitim veren yeni okullar açılması ve radyo yayınları konusunda Bulgar yetkililerini nasıl sıkıştırdığını anlatacaktı. Türkler Bulgaristan'da kalmalarının yararlarına ancak bu şekilde ikna edilebilirlerdi (Sertel 1978, 47). Nâzım, Türk halkının taleplerine yakınlık duyan bir parti sözcüsü olarak Bulgaristan'daki konumunun çelişkili olduğunun farkındaydı (Erdinç, 38). Ayrıca hareketlerinin gizli servis tarafından izlendiğini de biliyordu. Bir keresinde, yanında oturan bir kadın gıda zehirlenmesi nedeniyle yığılıp kalınca, bir zehirleme girişimine hedef olduğundan şüphelenmişti (GC/TV 4). Şair 1957 yılına kadar Bulgaristan'a bir daha gitmediğine göre, gezisinin propaganda değeri hakkında partinin kuşkuları olmalıydı.

Nâzım Sovyetler Birliği'nde geçirdiği yıllarda uluslararası barış hareketinde etkin rol aldı ve yurtdışmda birçok kongreye katıldı. Yazarlar Birliği tarafından düzenlenen bu yolculuklar sayesinde, aralarında Anna Seghers, Pablo Neruda, Louis Aragon, Paul Robeson ve Jean-Paul Sartre'ın da bulunduğu seçkin sosyalist aydınlarla tanışma fırsatını buldu. Stockholm'deki ilk toplantılarından birinde, kendisine, daha önce hiç tanışmadığı, Sovyet delegasyonundan çekingen, gözlüklü biri rehberlik etmişti. Sonradan bu kişinin besteci Dimitri Şostakoviç olduğunu öğrenecekti. Hani, şu Bursa Cezaevi'ndeyken radyo aracılığıyla kendisine ulaşan ve konu edindiği kahramanlıklarla "Memleketimden İnsan Manzaraları"nın Dördüncü Kitap'ına esin kaynağı olan *Leningrad Senfonisi*'nin bestecisi Şostakoviç (Tulyakova, 367). Barış için kampanya yürütenlerin itibarlı kişiler olması, silahsızlanma ve yumuşama konularının uluslararası gündemin üst sıralarına yerleşmesini sağlıyordu.

Soğuk Savaş'ın kızışması, 1949 baharında Paris'te Fransız barış yanlılarının ve komünistlerinin düzenlediği I. Dünya Barış Savunucuları Kongresi'nin toplanmasına neden oldu. İki bin delegenin katıldığı kongrenin çağrışımlarla yüklü sembolü, Picasso'nun güverciniydi (Ehrenburg, 136-137). Daha sonra Dünya Barış Konseyi adını alacak olan bu organizasyonun atom silahlarına karşı yayımladığı Stockholm Barış Çağrısı başlıklı bildiri, bütün dünyada destek buldu (Treadgold, 434). Barış hareketinden yararlanmaya can atan Sovyet yetkilileri, bu alandaki çabaları ödüllendirmek için 1950 yılında Stalin Barış Ödülü'nü koydular. Ödül komitesinde Louis Aragon, Pablo Neruda ve J. D. Bernal'in yanı sıra İlya Ehrenburg ve Aleksandr Fadeyev de bulunuyordu. Sovyet destekli barış hareketi sık sık liberal demokrasileri yıkmaya yönelik bir cephe olmakla eleştirildiyse de, hareket kitle imha silahları konusundaki kaygıları seferber etmekte başarılı oldu. Komünist güçlerin 1950'de Kore'de kaydettikleri ilerleme ve Eylül ayında Amerikalılar ile müttefiklerini neredeyse denize dökme noktasına gelmeleri, Başkan Truman'ın bir kez daha atom silahlarının kullanımına izin vereceği endişesi-

ni doğurmuştu. Truman Aralık ayında İngiliz Başbakanı Clement Atlee'yle Washington'da yaptığı bir görüşmeden sonra, nihayet, atom silahlarının kullanılmayacağını açıkladı. Ama bu arada propaganda üstünlüğünü yitirmişti. Hiroşima'nın hatırası hâlâ tazeyken, Amerikalıları savaş suçlusu olarak damgalamak ve Sovyetler'in atom silahlarına sahip olmasını meşru müdafaa olarak sunmak hiç de zor değildi (Ehrenburg, 227).

Hiroşima, o kuşağa mensup birçok insan gibi Nâzım için de, görülmedik ölçüde tehlikeli bir çağın sembolü haline gelmişti. Nâzım, Bulgaristan ziyaretinden kısa bir süre sonra, yine Fadeyev'le birlikte, 16 Kasım 1951 tarihlerinde Viyana'da toplanan Dünya Barış Konferansı'na katıldı. Görüştüğü delegeler arasında Louis Aragon, J. D. Bernal, Eugene Cotton ve bilim adamı Frédéric Joliot-Curie de bulunuyordu. Ama Nâzım en önemli buluşmasını *Jokond ile Si-Ya-U*'da ölümsüzleştirdiği Çinli devrimci Emi Siao'yla gerçekleştirdi. 1924 yılından beri görmediği ve Çan Kayşek'in ordusuna karşı verilen devrimci mücadelede öldüğünü düşündüğü Siao'yla görüşmek, Nâzım için geçmişten gelen bir hayaletle buluşmak gibi olmuştu. İşin aslı, Siao 1927 yılında Vladivostok'a kaçmış ve 1936 yılında, Nazi Almanyası'ndan kaçan karısı Eva'yla birlikte, Mao'nun devrimci ordusuna katılmak üzere Çin'e dönmüştü (Siao, 6). Nâzım Viyana'ya yaptığı ziyaretin ardından, uluslararası barış ödülünü almak üzere Prag'a gitti. Bunu, şairin giderek daha önemli bir rol üstleneceği bir dizi Dünya Barış Konseyi toplantısı izledi. Şair, konseyin Asyalı üyelerinin düzenlediği bir toplantıya katılmak üzere, 25 Haziran 1952'de Pekin'e gitti. *Cumhuriyet*'in 23 Temmuz 1992 tarihli kitap ekinde yayımlanan Siao'nun günlüğüne düşülen bir nota göre, bu ziyaret sırasında Nâzım ve beraberindekiler Çin Seddi'ni ziyaret ettiler. Nâzım bundan bir hafta sonra, 1-5 Temmuz 1952 arasında yapılan başka bir toplantı için Berlin'deydi. Toplantının ana konusu Kore Savaşı'ydı. Kara ordularının yenişememesi nedeniyle Amerikalılar hava saldırılarını yoğunlaştırmışlar ve Kore'nin kuzeydeki tarihî Suan şehri gibi hedeflere yönelik saldırıları yüzünden uluslararası bir tepki uyandırmışlardı. Berlin'deki toplantıda Nâzım iki kez savaş hakkında konuştu. Türk hükümetinin Amerikan

emperyalizminin çıkarları uğruna emekçileri kurban etmesini kınadı ve Kore'deki Türk askerlerinin kötü kaderlerine yakılmış bir ağıt okudu.

Nâzım 5 Ekim 1952'de Siao'yla tekrar buluştuğu Viyana'daki bir konsey toplantısının açış konuşmasını yaptı. Bu toplantıyı, 12-19 aralık tarihleri arasında Viyana'da toplanan ve 83 ülkeden 1700 delegenin katıldığı büyük bir kongre izledi. Açış konuşmasını Joliot-Curie'nin yaptığı kongreye katılan delegeler arasında Sartre, Aragon, Neruda, Diego Rivera, Arnold Zweig ve J. D. Bernal gibi isimler de vardı (Siao, 193). Viyana'nın Sovyet işgali altındaki kesiminde toplanan 2000'den fazla kişi, delegelerle birlikte marşlar söyleyip sloganlar atarak Schwarzenbergplatz'daki Sovyet Savaş Anıtı'ndan başlayıp Ringstrasse boyunca yürüdü. 1952 yılı bitmeden Dünya Barış Konseyi'nin Yönetim Kurulu üyeliğine seçilen Nâzım, bu sıfatla Stockholm, Prag, Berlin, Budapeşte, Varşova, Viyana ve Helsinki'de yapılan toplantılarda da hazır bulundu. Sovyet vatandaşlığına geçme girişimi başarısızlıkla sonuçlandığı için Polonya pasaportu alması, bu döneme rastladı (Tulyakova, 140). Adını resmen Hikmet-Borzenski olarak değiştiren şair, o tarihten sonra resmî belgelerde bu ismi kullanacaktı. Nâzım'ın 1954 yılında Polonya'ya yaptığı ziyaret unutulacak gibi değildi, çünkü dedesinin soyundan gelen Borzenski ailesinin üyeleriyle bu ziyarette tanıştı (Sertel 1978, 100).

Nâzım'ın barış hareketi içindeki etkinlikleri 1955 yılında doruğa ulaştı. 1955 yılı, 17-19 Ocak tarihleri arasında Viyana'da yapılan başka bir Yönetim Kurulu toplantısıyla başladı. Nâzım bu toplantıda atom silahlarının yıkıcı özellikleri üzerine bir konuşma yaptı (SBA 7, 421). Yanında Komünist Parti'den resmî bir yetkili olmadan dolaşmasına izin verilen ilk toplantıydı bu. Viyana hâlâ dört işgal bölgesine ayrılmış olsa da, ekonomik gelişmenin izleri görülüyordu. Nâzım mağaza vitrinlerindeki mal çeşitliliğinden etkilenmişti. Bu gezide Viyana'daki sosyalist yönetimin 1930'lu yıllarda kurduğu ünlü işçi mahallesi Karl Marx-Hof'u da ziyaret etti ve şehirde emekçilere tanınan öncelikten çok etkilendi. 22-29 Haziran 1955 arasında toplanan ve 90 ülkeden 2000 delegenin katıldığı Helsinki Dünya Barış Kongresi daha da unutulmaz bir olaydı. Kongreye Türkiye'yi temsilen katılan Nâzım,

yaptığı konuşmada, "Güçlüyüz, çünkü biz insanları birleştiren bir düşünceye inanıyoruz, ayıran değil" diyordu (Helsinki, 38). Nâzım tedavi gerektiren dolaşım sorunlarıyla sağlık durumunun kötüleşmesine rağmen, uluslararası bir şiir okuma toplantısına da katıldı (Fevralski, 65). Konferansın sonunda yeniden Barış Konseyi Yönetim Kurulu'na seçildi.

Barış kampanyası özellikle Japonya'da ivme kazanmış ve Hiroşima felaketinin onuncu yıldönümü dolayısıyla, 6 Ağustos 1955'te kentte bir Dünya Barış Konferansı düzenlenmişti. Nâzım o sırada, toplantıya katılmak üzere Japonya'ya uçacak kadar toparlanmıştı. Kongrede, nükleer denemelere karşı çıkan bir bildirinin tüm dünyada 33 milyon kişi tarafından imzalandığı açıklandı (Bezirci, 208). İmza kampanyasını düzenleyen Komünist Parti değil, Japon öğrenciler ve ev kadınları olduğundan, barış hareketi yalnızca bir Sovyet entrikası olarak nitelenip geçiştirilemezdi. Nâzım'ın bu kongrelerdeki rolü yalnızca konuşma yapmak değildi. Şairin Mayakovski'yle olan dostluğu, şiirin siyasi platformdaki gücünü anlamasını sağlamış ve 1950'li yıllarda müzik eşliğinde halkın önünde okunmak üzere çeşitli şiirler yazmıştı. Nâzım neredeyse barış hareketinin baş şairi haline gelmişti. Şiirlerinin çevirileri, daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmaları için çarpıcı resimlerle süslenerek basılıyordu. Amerika'daki ilericilere ulaşmanın önemini fark eden Nâzım, Ernest Hemingway ve Paul Robeson'a mektup yazarak nükleer silahlarla ilgili şiirlerinin çevrilmesi ve tanıtılması konusunda yardımlarını istedi (Sertel 1978, 143-148). Hemingway Nâzım'a yanıt vermezken, Robeson, Nâzım'm şarkılarını konserlerinde söylemeyi seve seve kabul etti.

Artık Robeson'dan başkaları da Nâzım'ın eserlerini Amerika'da tanıtmaya başlamışlardı. Nâzım'ın "Kızçocuğu" adlı şiiri folk şarkıcısı Pete Seeger tarafından "I come and stand at every door" adıyla şarkılaştırıldı. Bu şiirde Nâzım, Hiroşima'da ölen yedi yaşındaki bir kız çocuğuyla özdeşleşir. Çocuğun bakış açısının dokunaklılığı, Seeger'ın şarkısında kullandığı "The Great Silkie" adlı James Waters bestesinin ezgisiyle daha da güçlenir. Seeger'ın uyarladığı şiirin aslı şöyledir:

Kapıları çalan benim
kapıları birer birer.
Gözünüze görünemem
göze görünmez ölüler.

Hiroşima'da öleli
oluyor bir on yıl kadar.
Yedi yaşında bir kızım,
büyümez ölü çocuklar.

Saçlarım tutuştu önce,
gözlerim yandı kavruldu.
Bir avuç kül oluverdim,
külüm havaya savruldu.

Benim sizden kendim için
hiçbir şey istediğim yok.
Şeker bile yiyemez ki
kâat gibi yanan çocuk.

Çalıyorum kapınızı,
teyze, amca, bir imza ver.
Çocuklar öldürülmesin
şeker de yiyebilsinler.

(A 6, 81)

Seeger'ın hemen hemen her konserinde söylediği bu şarkı, 1960'lı yılların başında Columbia tarafından plaklaştırılacaktı (CBS Mono BPG 62462).

Nükleer silahlanmaya karşı protestoların odaklandığı bir konu da, atom silahlarının denenmesi sonucu havaya yayılan radyasyondu. Amerikan hükümeti bu denemelerin insan yaşamı için yarattığı tehlikeleri kabul etmeye yanaşmıyordu. Ama 1954 Martı'nda Bikini Adaları'nda yapılan ilk hidrojen bombası denemelerinden sonra, Japon balıkçı teknesi Lucky Dragon yanlışlıkla radyoaktif serpinti bölgesine girince, zararsızlık iddialarının yalan olduğu ortaya çıktı. Bu olay Japonya'da büyük tep-

kiyle karşılandı ve dünyanın dört bir yanında ana haber oldu. Bikini'de kullanılan 15 megatonluk bombanın Hiroşima'yı yerle bir eden atom bombasından bin kat daha güçlü olduğu düşünülürse, bu olayın uluslararası protestolara yol açmasında şaşılacak bir şey yoktu. Protestolara Nâzım da "Japon Balıkçısı" adlı etkileyici şiiriyle destek verdi. Bu şiirde radyasyonun etkisini anlatmak için kurbanların ağzından konuşuyordu:

Balık tuttuk yiyen ölür.
Elimize değen ölür.
Bu gemi bir kara tabut,
lumbarından giren ölür.

[...]

Badem gözlüm, beni unut.
Bu gemi bir kara tabut,
lumbarından giren ölür.
Üstümüzden geçti bulut.

[...]

Bu gemi bir kara tabut.
Badem gözlüm beni unut.
Çürük yumurtadan çürük,
benden yapacağın çocuk.

(A 6, 79-80)

Dilin tutumlu kullanımı ve uyaklar, bu şiirin de şarkı olarak tasarlandığını düşündürür. Nitekim, "Japon Balıkçısı", sonradan, aralarında Zülfü Livaneli'nin de bulunduğu çeşitli sanatçılar tarafından şarkılaştırılacaktı. Nâzım'ın yine bu dönemde, Şubat 1955'te yazdığı başka bir şiirin başlığı, şairin mesajını çok iyi özetler: "Bulutlar Adam Öldürmesin" (A 6, 54). Nâzım 1958 yılında, Temmuz ayında Stockholm'de toplanacak Dünya Barış Konseyi öncesinde, "Stronsium 90" (A 7, 132) ve "Umut" (A 6, 135) başlıklı iki nükleer karşıtı şiir daha yazdı. 1959 yılında,

Barış Konseyi'nin kuruluşunun 10. yıldönümü nedeniyle yine Stockholm'deydi.

Nâzım'ın barış hareketi içindeki sürekli uğraşları nasıl özetlenebilir? Barış hareketinin Soğuk Savaş döneminde Sovyet çıkarlarını kollamak için geliştirildiği açıkça ortada da olsa, hareketin önemi bununla sınırlı değildi. Kişisel açıdan, barış konferansları Nâzım'ın uluslararası dayanışmaya duyduğu bağlılığı somut hale getiriyordu. Nâzım Afrika ve Çin'de olduğu gibi Avrupa ve Orta Asya'nın birçok yerinde de saygı ve sevgiyle karşılanıyor, yeni dostlar ediniyordu. Bu uluslararası toplantılar eğlenceli de olabiliyordu. Nâzım'ın eserlerini Fransızcaya çeviren isimlerden şair Charles Dobzynski, 1955 yazında Varşova'daki coşkulu buluşmalarını anlatır. Bütün gün Nâzım'la dilbilimsel nüanslar üzerinde tartıştıktan sonra, akşam Crocodile Bar'da Simonov'un anılarını dinlemişlerdi (*Anka*, 20/21). Bu tür temaslar Nâzım'ın eserlerinin Türkiye'de yasaklı olmasının yarattığı boşluğu telafi etmenin ötesinde, edebî şöhretine yeni bir ivme kazandırıyordu. Nâzım haklı bir gururla, "yazılarım otuz kırk dilde basılır" dedikten sonra, "Türkiyemde Türkçemle yasak" diyecekti ("Otobiyografi", A 7, 99). Nesnel açıdan bakıldığında da, barış hareketi önemli sonuçlar vermişti. 1955 yılına gelindiğinde, Soğuk Savaş'ın Nâzım'ın harekete ilk katıldığı dönemdeki şiddeti, yerini bir yumuşama havasına bırakmıştı. Aynı yılın Mayıs ayı içinde Kremlin silahsızlanmayla ilgili bir dizi öneri yaptı. 1956 yılındaki SBKP XX. Kongresi'nde, Hruşçev kapitalist ve komünist sistemler arasındaki savaşın kaçınılmazlığı teorisini reddederek, barış içinde bir arada yaşama politikasını başlattı. Bunu izleyen yumuşama dönemi, 1956 sonbaharındaki Macaristan ve Süveyş gerginliklerine, hatta 1962'deki Küba füze krizine rağmen sürdü.

Nâzım yalnızca diplomatik ve edebî yeteneklerini barış davasına adamakla kalmadı. Misyonu, özellikle diğer Varşova Paktı ülkelerinde komünizme olan uluslararası bağlılığı güçlendirmeyi de içeriyordu. Alfred Kurella ve Stephan Hermlin'in çevirileriyle eserlerinin giderek daha fazla tanındığı Almanya Demokratik Cumhuriyeti'ni sık sık ziyaret ediyordu. Nâzım'ın insancıllığı, propagandacı olarak oynadığı rolü yumuşatıyordu.

Walter Ulbricht'in katıldığı ve Nâzım'm da davet edildiği Doğu Alman Yazarlar Birliği'nin Ocak 1956'daki toplantısında yaşanan bir olay, bunun iyi bir örneğiydi. Bu toplantıda Nâzım kendisini, Ulbricht'in başını çektiği sertlik yanlıları ile romancı Stefan Heym'in önderlik ettiği özgürlükçü kanat arasındaki tartışmanın ortasında buldu. Heym, dogmatik Willy Bredel tarafından, Almanya Demokratik Cumhuriyeti'nin başarılarını eleştirmekle suçlandığında nasıl paniğe kapıldığını şöyle anlatacaktı:

> "Kahve arasına çıkmıştık. Reel sosyalizmin ne olduğunu bilmeyen birisinin, kongre salonunun bitişiğindeki odaları dolduran kalabalığın gürültüsü arasında, bu yarım saat süresince karım Gertrude'la birlikte hissettiğimiz ölümcül yalnızlığı hayal etmesi bile olanaksızdır. Resmî suçlamalarla karşı karşıya kalan birinin yaydığı tehlikeli ışınları sezecek keskinlikteki insan duyuları ancak böyle bir ortamda gelişir. Bizi çevreleyen görünmez duvarı yalnızca bir kişi, o da bir Alman değil bir Türk, Nâzım Hikmet aştı.
>
> Uzun boylu, sarı saçlı ve mavi gözlü şair masamıza oturdu, elimi tuttu ve şunları söyledi: 'Kendini savunmalısın. Karşılık vermelisin. Eğer bu suçlamalara yanıt vermezsen, bittin demektir. Bana inan, çünkü bu işleri bilecek kadar uzun bir zamandır oyunun içindeyim.'"

Nâzım'm sözlerinden cesaret alan Heym, tekrar kürsüye çıktı ve kendisine yöneltilen suçlamaları çürüten bir konuşma yaptı. Konuşmadan Ulbricht bile etkilenmişti. Akşam boyunca, Heym ve karısı film yıldızları kadar ilgi gördüler (Heym, 596-600).

Nâzım 1950'li yılların başlarında ve ortalarında en az beş kez Macaristan'a gitti. Ağustos 1952'de başbakanlığa getirilen Mátyás Rákosi'nin liderliğindeki tutucular ile Temmuz 1953-Nisan 1955 arasında başbakanlık yapacak olan İmre Nagy'nin başını çektiği reformcular arasındaki anlaşmazlıklar nedeniyle, Macaristan, Doğu Almanya'dakinden çok daha ciddi bir çekişmeye sahne oluyordu. Arkasındaki güçlü Sovyet desteğiyle parti genel sekreterliğini yürütmekte olan Rákosi, 1955 baharında Nagy'yi başbakanlıktan düşürüp özgürleşme sürecini baltalamaya kalkı-

27. Budapeşte: Klari'yle Margaret Adası'nda, 1952.

şınca mücadele iyice kızıştı. Ekim 1956'daki Macaristan ayaklanmasıyla son bulacak süreçte yazarlar ve aydınlar önemli bir rol üstlendikleri için, Nâzım'ın tarafsız kalması zordu. Yine de açıkça taraf olmadı. Temmuz 1952'deki ilk ziyaretinde, Macar hükümetinin davetlisi olarak, Budapeşte 7. Bölge'deki, parti görevlilerine ayrılmış bir yurtta birkaç hafta kaldı. Çeşitli makale ve söyleşilerde iktidardan yana tavır alarak, açlık grevi sırasında kendisine verilen desteğe teşekkür ediyor ve Macaristan'ın sosyalist demokrasisine duyduğu hayranlığı dile getiriyordu (14 Temmuz 1952 tarihli *Független Magyarország*'daki makale; 20 Temmuz 1952 tarihli *Magyar Nemzet*'deki söyleşi). Bir Fransız diplomatın kızı olan 30 yaşındaki Klari, Nâzım'a çevirmenlik yapmakla görevlendirilmişti. Nâzım ve Klari, Margaret Adası'nda keyifli yürüyüşler yaptılar (Resim 27). Nâzım'ın özgürlüğüne kavuşması için kampanya yürüten ve eserlerini Macarcaya çevirmekte olan şair György Somlyó da şaire yakınlık gösterdi. Klari'nin yardı-

mıyla iki şair işe koyuldular. Nâzım'ın önce Türkçelerini okuyup sonra Fransızcaya çevirdiği şiirleri, Somyló Macarcaya çevirip yüksek sesle okuyordu. İki hafta içinde, "XX. Yüzyıl Şiiri" adlı kitap dizisi için çarpıcı bir cilt hazırladılar ve kitap aynı yıl içinde yayımlandı (Somyló'yla görüşme, 1989 yazı).

Nâzım'ın Macaristan'a yaptığı sonraki ziyaretler, Stalin'in ölümünden sonra ivme kazanan liberalleşme yönündeki baskılar ile parti disiplinini uzlaştırmakta çektiği güçlükleri gösterir. Nâzım Haziran 1953'te Barış Konseyi'nin bir toplantısı için Budapeşte'ye gittiğinde, çok yakında Nagy tarafından alaşağı edilecek olan koyu Stalinci Rákosi'yi ziyaret ederek saygılarını sunacaktı. Sonradan bu görüşmenin gergin havasını tasvir eden Sertel, Nâzım'ın şiirlerini okuduğu Peşte'deki toplantıda çok daha rahat olduğunu ekleyecekti (Sertel 1978, 86). Nâzım Buda tepelerinde, çocukların yönettiği bir gençlik kampına yaptığı ziyaretten de çok hoşnut kalmıştı. Kamp izlenimleri, Macar çocukların yaşantılarını övdüğü ve onların masum zevkleri ile Türkiye'deki çocukların kaderlerini karşılaştırdığı "Macaristan Notları" isimli şiirine esin kaynağı oldu. Nâzım Viyana'daki Barış Konseyi toplantısına katıldıktan sonra, Kasım ayı sonunda tekrar Budapeşte'ye gitti. Komünist Parti'nin yayın organı *Szabad Nép*'te 13 Aralık 1953'te çıkan bir makalede, Budapeşte'ye kıyasla Viyana'yı ne kadar kasvetli bulduğunu söyleyen Nâzım'ın hâlâ resmî çizgiye yakın olduğu görülür.

Nâzım Prag, Bratislava ve Viyana'daki Barış Konseyi toplantılarından sonra, 1954 baharında üçüncü kez Budapeşte'ye gitti (Fevralski, 48). Bu sıralarda, artık reformcu kanada yakınlık duymaya başlamıştı. Ziyareti sırasında yazdığı "En Büyük Tehlike, En Büyük Hekim" adlı senaryoda, Rákosi'nin katı çizgisini eleştirdiğine dair ipuçları vardır (Fevralski, 70). Şair, bundan bir yıl sonra, *Bir Aşk Masalı* ve *Bayramın İlk Günü* isimli oyunlarının sahnelenmesi dolayısıyla Çekoslovakya'daydı. *Bayramın İlk Günü* adlı oyunun Macar Radyosu tarafından da yayınlanması, Nâzım'ın tekrar Budapeşte'ye gitmesi için vesile olmuştu. Ama Macaristan'a sık sık gitmesinin kişisel nedenleri de vardı. Nâzım, kalp ameliyatları konusunda yeni teknikler üzerinde çalışan Dr. István Kúnos tarafından muayene edilmek istiyordu.

Doktorun daha sonra açıklayacağı üzere, Nâzım'ın dolaşım sorunu kalp kaslarına değil kalp kapakçıklarına bağlıydı. Doktor, "Nâzım birkaç yaş daha genç olsaydı, kendisine belki de yardım edebilirdik" diyecekti (Kúnos'la görüşme, 1989 yazı). Düş kırıklığına rağmen, Nâzım Kúnos'la dost oldu. Kúnos'un babası Türk halk türkülerini derliyordu. Nâzım Ekim 1955'te bir kez daha muayene olmak için, Kúnos ve karısını Moskova'ya davet etti.

Nâzım Komünist Parti'nin davetlisi olarak 1956 Mayısı'nda Macaristan'a yaptığı son ziyarette, Budapeşte'ye 40 kilometre mesafede olan, Tuna kıyasındaki Visegrád'da, Yazarlar Birliği'ne ait bir evde kaldı (Fevralski, 72). Bu sefer, Somyló'nun önsözüyle şiirlerinin daha kapsamlı bir çevirisi yayımlandı. Nâzım bu ziyaretinde şiirlerini bestelemek isteyen müzisyenlerle de tanıştı. Ne var ki, olayların gelişimi bu projelerin gerçekleştirilmesine olanak tanımadı. Hruşçev'in Stalin'in işlediği suçları gözler önüne seren "gizli konuşması" dışarı sızmış olduğundan, Budapeşte siyasi değişim söylentileriyle çalkalanıyordu. Özgürlük yanlısı Polonyalı Wladyslaw Gomulka'nın Nisan ayı ortalarında hapisten çıkması, diğer ülkelerdeki Stalincilerin üzerindeki baskıları artırmıştı. Nâzım Budapeşte'de yapılan bir Yazarlar Birliği toplantısında, rejim karşıtlarını seslerini yükseltmeye yüreklendiren sözler etti (Sertel 1978, 149 ve 158-160). Ama doğrudan işin içine karışacak olursa tutuklanma tehlikesi olduğundan, dikkatli olmak zorundaydı. Haziran ayı başında Petöfi Çevresi olarak anılan grubun düzenlediği bir toplantıda, felsefeci György Lukács herkesin önünde, "Macaristan'da Marksizm'in iflas ettiğini" açıkladı (Zinner, 209). Sovyet temsilcisi Anastas Mikoyan'ın doğrudan müdahalesiyle, 18 Temmuz'da Rákosi görevden uzaklaştırıldı. Bunun sonucunda da, Nagy tekrar reform hareketinin lideri durumuna geldi. İçin için büyüyen huzursuzluk, Nâzım'ın Budapeşte'yi ziyaretinden yalnızca beş ay sonra, 18 Ekim'de Macar ayaklanmasına dönüşecek, ama ayaklanma bir ay sonra Sovyet tankları tarafından acımasızca bastırılacaktı. 1957 baharında Macar Yazarlar Birliği kapatıldı (Vali, 394). 1958 Temmuzu'nda Nagy'nin idam edilmesi, özgürleşme sürecinin sona erdiğinin işaretiydi.

Nâzım Sovyet işgalini açık biçimde sorgulamadı ve şiirlerinde Macaristan'dan söz etmekten kaçındı. Hatta belki de,

Kremlin'in, Macarların sosyalizme ulaşmak için kendi yollarını seçmelerine izin vermenin Sovyet Bloku'nun çökmesine neden olacağı yolundaki endişelerine katılıyordu. Ama Polonya'da Gomulka'nın savunduğu daha temkinli bir özgürleşme programına sıcak baktığı da açıktı. Nâzım, Sovyet tanklarının Budapeşte'ye girmesinden birkaç gün önce, 3 Kasım 1956'da Varşova'ya giderek, fırtınanın göbeğinden uzakta birkaç ay geçirdi. Bu dönemde Çekoslovakya, Doğu Almanya, Romanya, Bulgaristan ve Gürcistan'ın da aralarında bulunduğu çeşitli Doğu Bloku ülkelerini ziyaret etti. Parti, belki de, Nâzım'ın insancıl komünizm anlayışının, diğer Varşova Paktı ülkelerinde gelişen Sovyet karşıtı duyguların bastırılmasına yardımcı olacağını düşünüyordu. Macar muhaliflerine karşı misillemelerin doruğa ulaştığı ve insanların akın akm Avusturya'ya iltica ettiği Aralık 1956'da, Nâzım Prag'daydı. Doğal olarak, bu dönemde yazdığı şiirler her zamankinin aksine iç karartıcıydı. 1957 yılının başlarında yazdığı "Pırağ Dedikleri" adlı şiiri, kişisel sıkıntının yanı sıra siyasi düş kırıklığını da ima eden ve kâbusu andıran bir tablo çizer: "Karlı bir ormanda hasta yatar Lenin, / çatılır kaşları: birilerini düşünür, / bakar beyaz karanlığa / görür gelecek günleri" (A 6, 98-99).

Stalinizm'i Atlatmak

Brecht gibi Nâzım da, tarihin "büyük adamlar" tarafından yapılmadığına inanıyordu. Her iki şair de, büyük lider tapınmasına kuşkuyla yaklaşıyorlardı. Brecht'in yaşamının son yıllarında Nâzım'ın şiirlerinin Almanca bir baskısının hazırlanmasına destek olduğu düşünülürse, aralarındaki bu ortak noktanın bilincinde olduğu söylenebilir (Brecht, 555). İkisi için de, devrimin kahramanları emekçiler, inançlarına sahip çıkmakta büyük cesaret ve azim gösteren sıradan kadın ve erkeklerdi. *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda işgalcilere karşı mücadeleye önderlik ettikleri için övülen Atatürk ya da Stalin değil, 1922 yılında İzmir'i Yunanlılardan kurtarmak için dövüşen Ali Onbaşı ve 12. Piyade Tümeni'ndeki yoldaşları ya da 1941 yılın-

da Naziler tarafından idam edilen 18 yaşındaki partizan Zoya Kosmodemianskaya'ydı. Nâzım şiirlerinde zaman zaman büyük lider tapınmasını yermiştir. Buna örnek olarak, komünist dünyada adım başı dikilen Stalin heykellerini eleştirdiği şiiri verilebilir:

taştandı tunçtandı alçıdandı kâattandı iki santimden yedi metreye kadar
taştan tunçtan alçıdan ve kâattan çizmeleri dibindeydik şehrin bütün meydanlarında
parklarda ağaçlarımızın üstündeydi taştan tunçtan alçıdan ve kâattan gölgesi
taştan tunçtan alçıdan ve kâattan bıyıkları lokantalarda içindeydi çorbamızın
odalarımızda taştan tunçtan alçıdan ve kâattan gözleri önündeydik
yok oldu bir sabah
yok oldu çizmesi meydanlardan
gölgesi ağaçlarımızın üstünden
çorbamızdan bıyığı
odalarımızdan gözleri
ve kalktı göğsümüzden baskısı binlerce taşın tuncun alçının ve kâadın.

(A 7, 102)

Eğer Nâzım bu şiiri, "Stalin güneşimizdir" türünden şiirleri eleştirdiği 1951 yılında yazmış olsaydı, çılgıncasına demesek bile olağanüstü bir cesaret göstermiş olurdu. Ama Türk hapishanelerinde 12 yıl geçirdikten sonra, uluorta konuşup hapse girmeyecek kadar akıllanmıştı. Aralık 1961'de yazılan yukarıdaki şiir, Nâzım öldükten sonra basıldı. Stalin'in naaşının Ekim ayında Kızıl Meydan'daki anıt mezardan alınıp başka bir yere taşınmasından sonra yazılan bu şiir, Stalinizm'in mezar taşı yazısı gibidir. Elbette bu şiirin, şairin geçen on yıl içindeki konumunu ifade ettiği kesinlikle düşünülmemelidir. Nâzım'ın 1951 yılındaki karşılanışına ve kendisine sağlanan ayrıcalıklara şükran duyması için her tür neden mevcuttu. Nâzım bu duygularını, 1952 yılında Sofya'da Türkçe olarak yayımlanan *Moskova*

Senfonisi'nin içine yazdığı notta, yalnızca Sovyetler Birliği halkından değil, özellikle de Stalin'den övgüyle söz ederek dile getirir: "Barışın ve hayatın müdafileri hayatı yaratan halk kütleleridir [...] ve hayatın ve barışın bayrağını tutan el Stalin'in elidir."

Nâzım arkadaş çevresinde daha eleştirel yorumlar yapıyordu. 1951 yılında Ehrenburg'a şu itirafta bulunacaktı: "Stalin yoldaşa büyük saygım var. Ama, onu güneşe benzetmelerini okumaya katlanamıyorum. Bunlar yalnız kötü şiirler olmakla kalmıyor, aynı zamanda kötü duygular da" (Ehrenburg *Anılar*, 256). Nâzım, eserlerinden, kendisini Pasternak hatta Puşkin'le aynı kategoriye koyacak kadar etkilenmiş olan genç şair Yevtuşenko'yla yaptığı görüşmelerde de benzer yorumlar yapacaktı (GC/TV 4). Ne var ki, büyük lider hakkında bir fıkra anlatmak bile büyük bir suç olabileceğinden, Stalin'in açıkça eleştirilmesi düşünülemezdi bile. Stalin'in siyasi konuların yanı sıra edebî konularda da söz sahibi olma iddiası başka sorunlara da yol açıyordu. Stalin'in öylesine gözüne çarpan bir roman ya da şiir hakkındaki öngörülemez yargıları, söz konusu yazara pahalıya patlayabiliyordu. Ocak 1953'te ciddi bir kalp rahatsızlığı geçirdiğinde, Merkez Komite üyelerini zehirlemeyi amaçlayan sözde bir Siyonist "doktorlar komplosu" içinde yer almakla suçladığı dokuz doktorun tutuklanmasını emretmesi, Stalin'in paranoyasının bir işaretiydi. Nâzım, Bulgaristan'daki gıda zehirlenmesi olayından sonra, Beria'nın gizli servisinin çevirdiği dolaplardan tedirgin olmaya başlamıştı, Beria'nın muhalifleri ortadan kaldırmak için kullandığı en gözde yöntemlerden biri "araba kazaları"ydı. Yevtuşenko'nun anlattığına göre, Nâzım'ın şoförü sonradan, şaire, kendisi için de böyle bir "kazanın" planlandığını söyleyecekti (GC/TV 4).

Nâzım ev sahipleri tarafından düşmanca olarak nitelenebilecek yorumlardan kaçınmakta haklıydı. Uluslararası barış hareketinde yer almasının avantajlarından biri de, çabalarını Sovyetler Birliği dışında yoğunlaştırmasına olanak tanımasıydı. Halk önünde siyasi bakımdan "doğru" açıklamalar yaparak, edebiyat çevrelerinin, özellikle de sıkı bir Stalinci olan Yazarlar Birliği Sekreteri Aleksandr Fadeyev'in gözünde konumunu sağlamlaştırıyordu. Propaganda açısından, Nâzım'ın Türkiye'de komünist

hareket üzerindeki baskılarla ilgili konuşmaları özellikle memnuniyet yaratıyordu, çünkü bu beyanlar dikkatleri Sovyet sisteminin baskıcılığından başka tarafa çekiyordu. Nâzım'ın en taraflı oyunlarından biri olan *Fatma, Ali ve Diğerleri*, komünist ülkelerde sahnelenmek üzere uyarlandığında, "Türkiye'den Bir Masal" ya da "Bin Watt'lık Ampul" gibi farklı isimler veriliyordu. 1950'ler Türkiyesi'nde geçen oyun, savaşmak üzere Kore'ye asker gönderilmesine karşı düzenlenen protestoların bastırılmasını anlatır. Oyunun ana karakteri, Erzincanlı sol görüşlü bir halk ozanı olan Satılmış, alçak bir Amerikan ajanı olan Mr. Smith'in tahrikleri sonucu hapse atılır ve işkence görür. Oyun Çekçeye çevrilip 1952 yılında Prag'da sahnelendiğinde, Macar bir eleştirmen, eserin açıkça Stalin yanlısı bir mesajla sona erdiğini söyleyecekti. Kahraman Satılmış (oyunda böyle anılır), kendisini tutuklayanlara aldırmadan, başı dimdik söylediği devrimci bir şarkıyı şu sözlerle noktalıyordu: "O bizim için yeni bir dünya yaratıyor ve bizi seviyor, öyleyse biz de Stalin için şarkı söylemeliyiz." Yine de bu sözlerin doğrudan Nâzım'ın görüşlerini dile getirdiğini düşünmek yanıltıcı olacaktır. Bunların kaynağı, Macar gazetesi *Beke es Szabadsag*'da 27 Temmuz 1952 tarihinde çıkan bir haberdir. Haberde oyunun Prag'daki gösterimiyle ilgili bir değerlendirme yer almakta ve yanında çıkan fotoğrafta, Satılmış, Mr. Smith'in bakışları altında mağrur bir şekilde sazının tellerine vurmaktadır. Fakat Nâzım oyunun diğer dillere nasıl uyarlandığını denetleyecek durumda değildi ve Stalin'e yapılan övgü, büyük bir olasılıkla oyun Çekçeye çevrilirken eklenmişti. 1960'lı yıllarda basılan Türkçe metin, Kore Savaşı'na yönelik doğrudan bir eleştiri olup Stalin'e övgü içermemektedir (B 6, 315).

Diğer birçok sadık komünist gibi, Nâzım da Stalin'in ölümünden etkilenmişti. Stalin'in Mart 1953'te Sütunlu Salon'da sergilenen naaşı, bütün bir komünist hareketin acılarının ve başarılarının sembolü gibiydi. Anılarında bu dönemi anlatan bir Rus yazar, "Bütün ülke, neredeyse fanatik bir keder duygusu ve bir anda karşılarına çıkan, gelecekle ilgili sınırsız bir değişim umuduyla titriyordu" diyecekti. Fakat "Herkes yeni tutuklamalar ve göstermelik yargılamalar beklediğinden", aynı zamanda bir güvensizlik ve tedirginlik havası da vardı (Zabolotski,

303). Yazarlar Birliği'nde yapılan bir anma toplantısına çağrılan önde gelen yazarlardan, bu önemli olay üzerine şiirler yazmaları istendi. Stalin üzerine, bir tek ölümü nedeniyle şiir yazmış olan Neruda, "Kremlin ateş ifritinin ölümü evren çapında yankılar yaptı. İnsanlar ormanı titredi. Benim şiirim, dünya çapında o şaşkınlık havasını yakalamayı denemişti" diyecekti (Neruda 1977, 407). Stalin'in ölümü, Nâzım'ın Lenin'in ölümüyle ilgili anılarını canlandırmıştı. 1924'te Lenin'in örnek yaşamını öven bir şiir yazmış olan Nâzım, şimdi de *"5 Mart 1953"* başlığını koyduğu bir şiirinde, benzer biçimde Stalin'i övüyordu:

Seviyorum onu,
Marxı, Engelsi, Leninı sevdiğim gibi,
sevdiğiniz gibi.
aynı muhabbetle,
aynı hürmetle.
[...]
Yoldaşlarım,
Sovyet insanları,
günler ağır.
Onsuz geçirilecek bu ağır günler
sarsıntısız, çatlaksız,
ama onunla ve Leninle beraber
(*2000'e Doğru*, 10 Ocak 1988, s. 12)

Bu, safları sıklaştırma ve partinin birliğini koruma çağrısında Stalin'in adının geçmemesi, Nâzım'ın o dönemde egemen olan tapınmacılıktan uzak durduğunun bir işaretidir. Nâzım tek bir bireyi değil, tüm Marksist-Leninist geleneği yüceltmektedir. Bu şiirde dürüstlüğünden ödün vermeden, o anın duygularını daha geniş bir tarihsel perspektife oturtan bir dille Stalin'in hatırasını yâd eder. Söz konusu şiir ilk olarak, 1953 yılında Rusça yayımlanan *Toplu Şiirler* baskısında yer almıştır (NHBG, No. 395). Anlaşıldığı kadarıyla şiirin orijinali ilk kez 1954'te Sofya'da basılmış, ama ondan sonraki Türkçe baskıların hiçbirinde yer almamıştır. Ocak 1988'de de, orijinalini Moskova'da bulan araştırmacı Nedim Gürsel'in bir yorumuyla birlikte, *2000'e Doğru* der-

gisinde yeniden yayımlanmıştır. Bu tarihten 20 yıl önce, sağcı bir eleştirmen olan Ergun Göze şiirden bir bölüm yayımlamıştı. Göze, Nâzım'ın bu şiiri, Stalin'in ölümünün ikinci yıldönümü nedeniyle, 5 Mart 1955 tarihinde Budapeşte Radyosu'nda okuduğunu öne sürüyordu (Göze, 351).

Stalin'in ölümü ile suçlarının ifşa edildiği, Mart 1956'da toplanan XX. Kongre arasında geçen üç yıl içinde, ağır aksak da olsa liberalleşme yolunda ilk adımlar atılmaya başlamıştı. Bunu izleyen iktidar mücadelesinde, Stalin rejiminin suçları, ilk başta KGB'nin şefi Lavrenti Beria'nın üzerine yıkıldı ve Haziran 1953'te tutuklanan Beria gizli bir yargılamanın ardında idam edildi. Politbüro'da da bir temizliğe girişilerek en az 7000 Stalin yandaşı görevden alındı. Ama Hruşçev, Bulganin ve Malenkov üzerinde otoritesini kurmayı başarana kadar, reform süreci son derece yavaş ilerledi. Siyasetçiler sınıfı, geçmişe sünger çekemeyecek kadar kirlenmişti. Bazı muhalifler serbest bırakılıp itibarları iade edilse de, Stalin'in terör estirdiği dönemde milyonlarca insanın yaşamını yitirdiği Gulag sistemi hâlâ yürürlükteydi. Düşünce özgürlüğü yönünde zamansız bir talep, yazarların başına hâlâ bela açabilirdi.

Bu acılı geçiş sürecinde Nâzım'ın iki arkadaşı önemli rol oynadı: Düzeni temsil eden Aleksandr Fadeyev ve temkinli bir liberalleşme sürecini savunan İlya Ehrenburg (Resim 28a ve 28b). Fadeyev ile Ehrenburg arasındaki çelişki, partiye sadakat ve bireysel ifade özgürlüğü arasında kalmış olan Nâzım'ın durumunu da çok iyi özetler. İç Savaş sırasında Bolşeviklerin safında savaşmış olan Fadeyev, bir devrim kahramanıydı. Stalin rejiminin en karanlık yıllarında düzene bağlı kalmış, Merkez Komite üyesi olmasının yanı sıra Yazarlar Birliği'nde de önemli bir konuma gelmişti. Muhaliflere karşı yürütülen temizlik kampanyasında Fadeyev'in oynadığı rolün ağırlığı, ancak 1989'dan sonra gün ışığına çıkacaktı (Garrard, 5152 ve 70). Ancak Fadeyev, tutuklanarak çalışma kamplarına gönderilen yazarların itibarlarının iadesi konusunda ağırlığını kullanmış olduğu için takdir topladı (Zabolotski, 299). Bazıları tarafından "demir adam" olarak görülse de, kendisini iyi tanıyan Ehrenburg, Fadeyev'in zaaflarının farkındaydı (Ehrenburg, 159). Romanları artık unutulmuş olsa da, Fadeyev 30 yıl boyunca Sovyet edebiyatının önde

28. Sovyet Yazarlar Birliği'ndeki dostlar:
(a) Nâzım ve Aleksandr Fadeyev.

(b) Nâzım ve İlya Ehrenburg.

gelen isimlerinden biri oldu. 1942-1943 yıllarında Krasnodon'da yaşanan olaylardan esinlenen *Genç Muhafız* (1945) isimli romanı, Alman işgal ordusuna karşı direnen bir grup gencin romantik öyküsünü anlatır. Stalin'in bu romanı, savaş sırasındaki komünist örgütlenmelerin daha olumlu bir portresini çizmekte başarısız kalmakla eleştirmesi karşısında gösterdiği tepki, Fadeyev'in parti çizgisine sadakatini ortaya koyuyordu (Ehrenburg, 160). Romanın 1951 yılında yayımlanan düzeltilmiş baskısındaki kahramanlar cesur gençler değil, örnek partizanlardır.

Nâzım tabii ki Fadeyev'in eserlerine hayranlık duyuyordu ve Stalin'in ölümünü izleyen tartışmalar süresince dost olarak kalacaklardı. Nâzım 23 Ekim 1953'te, Fadeyev tarafından Yazarlar Birliği genel kurulunda bir konuşma yapmaya davet edildi. Şair kısa bir konuşma hazırlamıştı, ama son anda fikrini değiştirerek, temkinli davranmaya ve başkalarının görüşlerinin ardına gizlenmeye karar verdi. Yine resmî görüşü temsil eden bir yazar olan Konstantin Simonov'un raporunu dinledikten sonra, diplomatik bir dille, "rapordaki ilkelere katıldığını ve ayrı bir konuşma yapmayacağını" söyledi (Fevralski, 35). Nâzım'ın, Fadeyev ve Simonov tarafından dile getirilen, edebiyat politikasının partinin kontrolü altında olması gerektiği düşüncesini gerçekten onaylayıp onaylamadığı belli değildir. Ama 1953 sonbaharında, reformculara duyduğu yakınlığı dile getirmek konusunda, kendisini kültür egemenlerinin onayına hâlâ çok fazla bağlı hissettiği açıktı. Ne var ki, Stalinizm'den arınma süreci ivme kazandıkça Fadeyev üzerindeki baskılar da arttı. Fadeyev Merkez Komite'deki tam üyelik pozisyonunu yitirdikten kısa bir süre sonra bunalıma girerek kendisini alkole verdi. *Ve Durgun Akardı Don*'un ünlü yazarı Mihail Şolohov, XX. Kongre'de herkesin önünde Fadeyev'i aşağılayan bir konuşma yaptı. Şolohov'a göre, son 20 yıl içinde çıkan birkaç iyi kitap dışında, yazılanların hepsi çöptü ve Fadeyev'in liderliği döneminde Yazarlar Birliği, iktidar delisi bürokratların kontrol ettiği, steril bir aygıta dönüşmüştü. Bu konuşma 21 Şubat 1956 tarihli *Pravda*'da yayımlanınca iyice rezil olan Fadeyev, üç ay geçmeden intihar etti. Marc Slonim *Sovyet Rus Edebiyatı* isimli çalışmasında, "resmî tarihte Fadeyev'in ölümünün alkolizme bağlandığını" söyledikten son-

ra, asıl nedenin "Stalin'in emrinde tüm uğraşlarının, belki de tüm hayatının trajik ve yararsız bir hata olduğu duygusu" olabileceği sonucuna varır (Slonim, 181 ve 326).

Bu olaylar Nâzım'm çok canını sıkmıştı. Fadeyev Nâzım için bir dost ve yol gösterici olmuştu. Ayrıca Mayakovski'nin 25 yıl önceki intiharının anılarını canlandırması, Fadeyev'in ölümünün yarattığı sarsıntıyı artırıyordu. Bu iki intihardan biri Stalinizm'in başlangıcına, diğeri de çöküşüne işaret ediyordu. Her iki durumda da, Nâzım'm, koşullar ne kadar olumsuz olursa olsun, inanmış bir devrimcinin kendi yaşamına son vermeye hakkı olmadığını düşündüğü anlaşılıyor (Fevralski, 74). Nâzım'ın Fadeyev'in intiharına tepkisi, ilk başta "Olmak ya da Olmamak" adını verdiği bir oyun yazmak oldu. Daha sonra kaydedilen bir söyleşide, oyunun, yakın arkadaşı Aleksandr Fadeyev'in sonundan esinlendiğini söyleyecekti. 1988 yılında Rus dergisi *Teatr*'da çevirisi çıktıysa da, bu oyun hiçbir zaman sahnelenmedi (Tulyakova, 335). Bireysel sorumluluk konusuna eğilen oyun, Nâzım'ın toplu eserleri içinde *Her Şeye Rağmen* adıyla ve düzeltilmiş haliyle yer alır (A 14, 181-246). Pirandello tarzındaki bu "oyun içinde oyun", bir tiyatroda geçer. Tiyatronun yönetmeni olan, otoriter görüşlere sahip Enver, kendisine ters düşen herkesi tiyatrodan uzaklaştırır. Baş aktör Orhan yönetmenin politikalarının yanlış olduğunun farkındadır, ama karşı çıkacak cesareti olmadığından, özellikle de ayrıcalıklı konumunu kaybetmek istemediğinden sesini çıkarmaz. Fakat işten atılan aktörlerden birinin sefalet içinde öldüğünü duyunca, yönetmeni yetkililere şikâyet eder. Yönetmen değiştirildikten sonra vicdan azabı çekmeye başlayan Orhan, bu sırada kendi yetersizliklerinin farkına varır. Artık büyük bir yıldız olmayan Orhan'm, ancak Fortinbras rolüne layık görüldüğü *Hamlet*'in sahneleneceği akşam intihar ettiği haberi gelir. Oyunun örgüsü daha karmaşık olmasma rağmen, ana mesajı açıktır: Enver/Stalin'in elindeki gücü kötüye kullanmasının tek nedeni, Orhan/Fadeyev gibi altındaki kişilerin zayıf olmalarıdır.

Nâzım Fadeyev'in ölümüne üzülse de, biraz şansı, biraz da fırsatçılığı sayesinde Stalin dönemini kazasız belasız atlatan İlya Ehrenburg'da yeni bir dost bulmuştu. Yahudi bir ailenin çocuğu olarak Kiev'de dünyaya gelen Ehrenburg, Birinci Dünya Sava-

şı'ndan önce bir süre kaldığı Paris'te modernizm akımının tüm inceliklerini kavramıştı. Sovyetler Birliği'ne dönüşünde, sosyalist gerçekçiliğin gereklerine ayak uydurdu. Ehrenburg'un *Paris Düşerken* (1942) adlı romanı, Alman saldırısı karşısında yıkılan yoz ve çürümüş bir toplum üzerine klasik bir hikâyedir. Gazetecilik yeteneği sayesinde İkinci Dünya Savaşı sırasında, Nazilerin gaddarlıklarını gözler önüne sererek ve Stalin'in liderliğini överek önemli bir propaganda görevi yaptı. Bütün bunlardan sonra, Stalin'in 1949 yılında "Siyonistlere" ve "kozmopolitlere" karşı başlattığı kampanyanın hedefi haline gelmesi, kaderin bir cilvesiydi. Büyük bir olasılıkla, Ehrenburg'u tutuklanmaktan kurtaran uluslararası barış hareketi içinde önemli bir konumda bulunması olmuştu. Stalin'in ölümünden sonra önde gelen reformculardan biri haline gelen Ehrenburg'un Mayıs 1954'te yayımlanan *Buzların Çözülüşü* isimli romanı, yumuşamanın başladığının işaretlerini veriyordu (Rubenstein, 279-282). Nâzım'ın da katıldığı, Aralık 1954'te yapılan II. Sovyet Yazarları Kongresi bir dönüm noktası oldu. Partinin otoritesine doğrudan meydan okunamasa da, on gün süren tartışmalar yeni bir entelektüel hava yaratmıştı. Artık sanatsal yeniliklerin mutlaka devlete karşı suç olarak görülmesi gerekmediği açıklığa kavuşmuştu (Slonim, 324-325). Nâzım da yumuşamadan hoşnuttu. Bu toplantı için hazırladığı konuşmada, sanatsal üslubu ideolojik konumun belirlemediğini öne sürmesi, ifade özgürlüğü yönündeki kampanyayı desteklediğinin açık bir işaretiydi. Ne var ki, sağlık sorunları nedeniyle konuşmayı kendisi yapamadı ve tebliğ Nâzım adına bir başkası tarafından sunuldu (Fevralski, 54).

Nâzım, uzun süredir Sovyet edebiyatına egemen olan kaba ve incelikten yoksun sosyalist gerçekçiliğin çöküşünden kuşkusuz memnundu. Ehrenburg, şairin ölümünden sonra yayımladığı ve eski günleri sevgiyle andığı anılarında, Nâzım'la aralarında geçen çeşitli özel konuşmaları aktarır. Nâzım, Meyerhold gibi gençlik kahramanlarının Sovyet toplama kamplarında öldüklerini öğrendiğinde şoka uğramıştı, ama komünizme olan bağlılığı en dehşet verici ifşaatlar karşısında bile sarsılmayacak kadar güçlüydü. Stalin'in işlediği suçlar gün ışığına çıktıktan sonra, "Şaşılacak insanlar var. Dillerini kestikleri zaman inanıyor-

lardı. Gerçeği söyledikleri zaman kuşkulandılar" diyecekti (Ehrenburg *Anılar*, 259). Hruşçev'in ifşaatlarından Nâzım'ın payına da utanılacak dersler çıkmasına rağmen, kendi baskı ve özgürlük deneyimleri bağlamında, komünizm onun için hâlâ bir anlam ifade ediyordu. Sovyet edebiyat dergilerinde yazarların yeni fırsatlara nasıl karşılık vermeleri gerektiği konusunda bir tartışma başlamıştı ve Nâzım'ın evi hararetli tartışmalara sahne oluyordu (Erdinç, 68). Nâzım, aralarında Babel, Bulgakov ve Meyerhold'un da bulunduğu, Stalin döneminde yasaklanan, baskı gören ve tasfiye edilen yazarların itibarlarının iadesini memnuniyetle karşılıyordu. Şubat 1956'da Aleksandr Soljenitsin serbest bırakıldıysa da, Gulagların dehşeti ancak, 1962 yılında *İvan Denisoviç'in Bir Günü*'nün basılmasıyla ortaya çıkacaktı.

Mart 1956'da toplanan XX. Kongre'de, sendikalar üzerine özel bir oturumda, Hruşçev'in Stalin'in suçlarını ortaya dökmesi, yenilik taraftarlarına büyük bir fırsat sağladı. Bu havayı kendine özgü üslubuyla yakalayan Nâzım, 13 dizelik "Yirminci Kongre" şiirini yazdı. Şair, artık gözden düşmüş olan Stalinci rejimi anmadan, Lenin'in toplantı salonuna girdiğini ve "mavi, badem gözlerinin güldüğünü" düşler:

> Leninle aynı salonda olmak,
> duymak elimizde ferahlayarak,
> akıllı elinin insanlığını
>
> Yirminci kongreye geldi Lenin.
> Sovyetler Birliğinin üzerinde
> ak bulutlar gibiydi tanyerinde
> bereketli umutların yığını.
>
> (B 2, 79)

Nâzım özel sohbetlerinde üzerinden büyük bir yükün kalktığını gizlemiyordu. Ehrenburg, "Kimisinin akıl erdiremediği, kimisinin de kuşkuya kapıldığı XX. Kongre'den sonra Nâzım'ın 'Herkesin yüreği üzerinde yatan ağır taşı kaldırdılar' dediğini" yazacaktı (Ehrenburg *Anılar*, 258-259). Ehrenburg'un anıları, sancılı olduğu kesin olan geçiş sürecini basitleştirme eğilimindedir. Di-

ğer dostları, 1956-1957 yıllarında Nâzım'ın kafasının çok karışık olduğunu ve bu nedenle ciddi biçimde bunaldığını söyleyeceklerdi (Erdinç, 46, 55 ve 66-68). Fakat Nâzım'ın sıkıntısının ardında, muhtemelen siyasi nedenlerden çok kişisel nedenler vardı. Şair 1956 Eylülü'nde ciddi bir zatürree geçirdi. Hruşçev'in açıklamalarından sonra, uzun süre Sovyetler Birliği dışında kaldı. Önce Polonya'da, ardından 3 Kasım 1956'dan 27 Temmuz 1957'ye kadar Çekoslovakya'da, Yasenik Sanatoryumu'nda tedavi gördü.

Nâzım Yazarlar Birliği'nin temsilcisi olarak, kendisini bir ikilemin içinde bulmuştu. 1957 yılından başlayarak, aralarında Stalin tarafından sistemli olarak baskı altında tutulan Türk asıllıların yaşadığı yöreler de dahil olmak üzere, Sovyetler Birliği'nin doğu bölgelerine çeşitli ziyaretler yaptı. Kendisine verilmiş olan resmî görev, Sovyet sisteminin başarılarını ve parti otoritesini savunmaktı. Ama ne tarafa baksa, desteklediği partinin gaddarca ve baskıcı uygulamalarının kanıtlarını görüyordu. Azerbaycan, Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan'da yaşayan Türk asıllı nüfusun büyük bölümü de dahil olmak üzere, milyonlarca insan Sibirya'ya sürülmüştü. Nâzım, sosyalist bir toplum yaratabilmek için parti içindeki burjuva eğilimlerini temizleme kampanyalarını haklı görüyordu. Kremlin gevşek davranacak olursa, söz konusu bölgelerde milliyetçiliğin hortlayacağı yolundaki endişeler haksız sayılmazdı. Ama şimdi gözlerinin önüne serilen zulmün boyutu inanılmazdı. 1956 yılında toplama kamplarından salıverilenler arasında Türk komünistlerin de bulunmasına doğal olarak çok memnun olmuştu ve bu kişilere maddi destekte bulunuyordu. Ama Türkiye Komünist Partisi içindeki çekişmeler, özellikle de Nâzım'ın 1928 yılında Hopa'da aynı hücreyi paylaştığı İsmail Bilen'le olan anlaşmazlıklar, işleri zorlaştırıyordu. Bilen savaş yıllarını Sovyetler Birliği'nde geçirmiş ve diğer parti üyelerine karşı yürütülen temizlik hareketinde rol almıştı. Bu nedenle, 1949 yılındaki kampanya sırasında Sovyet çalışma kamplarına gönderilenler de dahil olmak üzere, birçok Türk komünistinin ölümünden dolaylı olarak sorumluydu (İhmalyan, 246). Nâzım, Türkiye Komünist Partisi'nin o sırada Leipzig'de bulunan Haricî Bürosu'nda önemli bir konumda olan Bilen'e meydan okumayı denedi (İhmalyan, 249-250).

Türkiye Komünist Partisi'nin kurucularından veteriner Hacıoğlu Salih'in başına gelenler Nâzım'ın canını özellikle sıkmıştı. Şair, Mayıs 1926'da Viyana'da yapılan parti konferansında tanıştığı Salih'in idealizmine hayran kalmıştı. Çok geçmeden Nâzım gibi Salih de parti yönetimiyle anlaşmazlığa düşmüş, 1927 yılında Menşevik olmakla suçlanmış ve partiden atılmıştı (Harris, 145). Sovyetler Birliği'ne kaçtıktan sonra, veterinerlik bilgisini köylülerin hizmetine adamıştı. Ama 1949 yılındaki temizlik sırasında, muhtemelen Bilen tarafından suçlanmış ve karısıyla birlikte bir Sovyet çalışma kampına sürülmüştü. Kamptaki zor koşullar nedeniyle beş yıl ancak yaşayabilmişti. Bu trajik olay Nâzım'ın aklından çıkmıyordu. Ehrenburg'la yaptığı bir konuşmada, "Sık sık N...nin [Salih'in] almyazısını düşünüyorum. [...] Ben yine talihli imişim. Gerçi ben hapishanede yattım ama, beni oraya koyan siyasi düşmanlarımdı" diyordu (Ehrenburg *Anılar*, 258). Elbette insanın kendi yoldaşları tarafından hapsedilmesinden daha korkunç bir şey olamazdı. Nâzım, hiç olmazsa, Salih'in karısı Sabiha Sümbül'e salıverildikten sonra maddi destek sağlayabilecekti (İhmalyan, 248).

Nâzım bu döneme ait en açık sözlü şiirlerinden biri olan, XX. Kongre'nin hemen ardından, 1956'da yazdığı "Hacı Oğlu Salih" isimli şiirde, Salih'in çektiği acıları komünizme duyduğu boyun eğmez sadakatle bağdaştırmayı dener. Türkiye'de düşüncelerinden dolayı tutuklanan Salih, Sovyetler Birliği'ni "ikinci vatanı" kabul etmiştir:

> Sonra, 49'da, Moskova'da, Martın onuncu gecesi,
> oturmuş Engels'i okuyordu,
> geldiler, götürdüler,
> sürdüler Altay Bucağına.
> Ne bir dağ devrildi içinde,
> hatta ne bir toprak parçası kaydı.
> Yalnız, inme indi sağına,
> altmış yedi yaşındaydı.
> Altı yıl, Hacı oğlu Salih
> kutladı İnkılâbın yıl dönümünü
> tel örgülerle ve kurt köpekleriyle çevrili.

Ve öldü bir bahar günü
elli kişilik barakasında.
Bu akşam Moskova'da bayram eyledik,
kutladık İnkılâbın yıl dönümünü:
Dolaştı türkü söyleyerek meydanları Marks
Engels
Lenin
ve temize çıkma kâadı Salih'in...

(A 6, 75-76)

Anlatının ciddiyetine rağmen, şiir, inatçı ve iyimser bir hayalcilikle –Sovyet sisteminin gerçekçi bir değerlendirmesi yerine, romantik komünizm– sona erer. Arthur Koestler'in *Gün Ortasında Karanlık* adlı kitabında unutulmaz bir biçimde aktardığına benzer bir trajedi çizen Nâzım, yine de Marksizm'in onarılabileceğini savunur. Buna rağmen, dikenli teller ve kurt köpeklerine yapılan göndermeler çok açık olduğu için şiiri bastırmakta güçlük çekecektir. Yine de şiir, "Yoldaş Hruşçev'e" ithaf edilen *Yeni Şiirler*'in 1962 yılında Sofya'da yapılan baskısında yer almıştır (*Yeni Şiirler*, 18-19).

Nâzım'ın Stalin dönemini yeniden değerlendirmeye yönelik en cüretli girişimi, *İvan İvanoviç Var mıydı Yok muydu?* isimli üç perdelik oyunu yazması oldu. Merkez Komite'nin 2 Temmuz 1956'da yayımladığı "Kişilere tapmak eğilimini ve bunun sonuçlarını kaldırmak" başlıklı karar, partinin lider kadrosunun sesini niçin daha önce yükseltmediği sorusunu gündeme getirmişti (Ehrenburg *Anılar*, 278). Nâzım'ın yazdığı oyun, siyasi lider ile dalkavukları arasındaki karşılıklı bağı irdeleyerek bu soruya olası bir cevap öneriyordu. *İvan İvanoviç*, oyunun başında adı anılan Mayakovski'nin eseri *Tahtakurusu* tarzında, eğlenceli bir taşlamaydı. Her ne kadar oyunun başında karakterlerden birinin söylediği gibi, bu komünist blokta herhangi bir ülke olabilirse de, olay, Sovyetler Birliği'nin ücra bir kasabasında geçmektedir. Seyirci ilk sahnelerde Merkez Komite Başkanı Petrof'la tanışır. Petrof kasaba halkına yardımcı, insanlara iyi davranan ve işlerini gören, cana yakın, çalışkan bir sosyalisttir. Petrof kişileri putlaştırma eğilimi yüzünden yozlaşmış ve artık komünizmin

eski günlerinde kalmış bir değer olan fedakârlığı temsil etmektedir. Kasketli gibi emekçi yoldaşlarla da arası çok iyidir.

"Demokratik santralismi [merkeziyetçiliği]" savunduğunu iddia eden fırsatçı ve vurguncu İvan İvanoviç, Petrof'un düşmanıdır. Partinin halkla arasına mesafe koyacak güçlü bir lidere ihtiyacı olduğunu söyleyen İvan, yağ çekerek Petrof'u yoldan çıkarmaya çalışır. İvan'ın en sinsice önerisi, ofisin bulunduğu binanın her köşesine Petrof'un portrelerinin ve büstlerinin koyulmasıdır. İvan'ın etkisi altında kalan Petrof giderek daha ulaşılmaz ve otoriter biri haline gelir. Konuşmalarının toplanarak kitaplaştırılması, çevresindeki yaltaklanmayı artırır. İltifatların Petrof'un aklını başından almasıyla, ironik diyaloglarla ve gülünç olaylarla dolu, oldukça zeki, psikolojik bir oyun ortaya çıkar. İkinci Perde'de İvan'ın, yaptığı işleri, oyunun yazarı Nâzım Hikmet'in son derece olumsuz bir bakış açısıyla sunduğunu fark etmesiyle, Brecht ya da Pirandello'nun oyunlarındakine benzer bir şekilde, oyun yanılsaması bozulur ve gerçek dünyaya döneriz. İvan, Nâzım'a seslenerek ve ona ülkelerinde yalnızca bir konuk olduğunu hatırlatarak, Sovyet halkını eleştirmekten vazgeçmesini ister. Nâzım'ın sesi karşılık verir: "Sovyetler Birliği'nde konuksam, iyi konuk, hane sahibini sokmak isteyen yılan görürse başını ezer. [...] [Oyunun] Sonu da senin istediğin gibi değil" (A 12, 294). Nâzım, bu araya girişle, politikacıların esip gürlemelerine rağmen son söz hakkının yazarda olduğunu vurgular.

Üçüncü Perde'de, Petrof Merkez Komite'ye çağırılır. Orada kendisini gençlik günlerinden insancıl bir sosyalist olarak hatırlayan yaşlı bir kadınla karşılaşır. Petrof ne kadar yabancılaştığını anlayınca şaşkına döner. Oyunun dönüm noktasını oluşturan gerçeküstü bir sahnede, Petrof bir meslektaşının bürosuna girer. Kocaman yaldız çerçeveli bir portrenin altında, başını masasına eğmiş oturan bu kişinin ismi kendi adına şaşılacak kadar benzemektedir. Petrof duvardaki portrenin, kendi ofisinde asılı portrenin neredeyse aynısı olduğunu görerek hayret eder. Tek fark, bu portrenin kendi ofisindekinden iki kat büyük olmasıdır. Meslektaşı başını kaldırdığında, Petrof karşısında öteki benini görür. O da kendisi gibi çevresinden yalıtılmıştır ve

içi boş sloganlarla konuşmaktadır. İşte o anda, kişileri putlaştırma eğiliminin tüm komünist sisteme egemen olduğunu anlar. Petrof'un durumunda olduğu gibi, ortada, parti yöneticilerini küçük diktatörlere döndüren feci bir komplo olmalıdır. Kasabaya geri döndüğünde, suçu yıkacak birini bulmanın mümkün olmadığını görür. Parti merkezindeki hiçbir görevli, kişileri putlaştırma işine karıştığını kabul etmemektedir. Kasketli, bir an orada dikildiğini gördüğü İvan'ı yakalamaya çalışır. İvan bir hayalet gibi yok olurken, oyun şu soruyla sona erer: "İvan İvanoviç var mıydı, yok muydu?"

Bu oyunda Stalin'in Nâzım'ın elinden ucuz kurtulduğu açıktır. Nâzım temizlik kampanyalarının ve çalışma kamplarının sözünü etmediği gibi, kişileri putlaştırmanın büyük liderin kendisinin değil, astlarının yaltaklanmalarının sonucu olduğunu ima eder. Ne var ki, Ehrenburg'un söylediği gibi "Stalin'in tanrılaştırılması birdenbire, halk duygularının bir patlaması halinde olmadı. Stalin bunu, uzun bir süre içinde, planlı olarak gerçekleştirdi: onun emriyle, Stalin'in gerçeklere uymayan roller aldığı efsanevi tarihler yazıldı" (Ehrenburg *Anılar,* 275). Nâzım'ın bu gerçeği teslim etmemesi, oyunun temel kusurudur. Nâzım'ın gözünde Petrof'un temsil ettiği eski Sovyet kadroları acımasız bir iktidar hırsıyla değil, yalnızca iyi niyetle hareket etmektedirler. Nâzım 1957 yılında eserlerinin Rusça baskısına yazdığı önsözde, bir kez daha komünizmi doğrudan eleştirmekten kaçınır, hatta kişilerin putlaştırılması konusunda suçu "burjuva" etkilerine yıkar (Babayev, 315). Yine de, oyun Stalinizm'in ilk bakışta kolayca kavranamayan başka bir boyutunu, yani putlaştırma eylemine herkesin katılımı ve ortak sorumluluk sorununu aydınlatması açısından başarılıdır. Stalin'in kızı Svetlana Alliluyeva, anılarında Nâzım'ın "harika hicvinin" özellikle Sovyetler'in uydusu olan devletlerdeki, "gayet açık olarak [da] Macaristan'daki ve Rákosi'nin" suiistimallerini hedef aldığını vurgular (Alliluyeva, 215). Parti patronlarının ve dalkavuklarının yaptıklarını maskaralık düzeyinde sergilemek, elbette tiyatro sanatı açısından etkiliydi. Bu açıdan, *İvan İvanoviç* ile Hitler'in iktidarı ele geçirişini, karnıbahar piyasasını ele geçirmeye kalkışan bir grup gangsterin öyküsü yoluyla anlatan Brecht'in *Arturo Ui'nin Önlenebi-*

29. Politik tiyatro: (a) Moskova Yergi Tiyatrosu'nun sahnelediği *İvan İvanoviç*'te, Petrof rolündeki A. Talanov.

lir Yükselişi adlı oyunu arasında benzerlik vardır. Her iki oyunun kusuru da, komedi tarzının, acımasız diktatörlerin işledikleri suçları aktarmakta yetersiz kalmasıdır.

İvan İvanoviç ilk kez 11 Mayıs 1957'de Moskova Yergi Tiyatrosu'nda sahnelendi. Muhtemelen sansür, oyunun Stalin'den çok uydu devletlerdeki küçük diktatörleri hedef aldığı gibi yanlış bir kanıya kapılmıştı. Ama seyircilerin bağlantıyı kuramamaları için kör olmaları gerekiyordu: Petrof'un sahneye hâkim devasa portresindeki bıyığın kimin bıyığı olduğunu herkes biliyordu (Resim 29a). Aynı ay içinde yedi kez daha sahneleneceğinin duyurulmasına rağmen, oyun beşinci gösterimden sonra yasaklandı. Svetlana "oyun öyle gerçek ve zekiceydi ki, ilk gösteriminden sonra Merkez Komite oyunu anında yasakladı" der (Alliluveya, 215). Oyunun epeyce tartışmalı sahnelenme tarihine bakılırsa, Nâzım'ın pek çok kolay ayartılır Petrof ile sahtekâr İvanoviç'in damarına bastığı anlaşılıyor. Anlaşılan oyunun ki-

şileri putlaştırmaya yönelik eleştirisi, Moskova'da hoş karşılanmayacak kadar hedefe yaklaşmıştı. Yine de, sonradan, Riga'nın yanı sıra Çekoslovakya ve Bulgaristan da dahil olmak üzere başka ülkelerde defalarca sahnelenecekti. Nâzım'ın yoldaşı Vartan İhmalyan'la birlikte hazır bulunduğu Prag'daki gösterimde seyirci o kadar heyecanlanmıştı ki, Nâzım sahneye çıkıp Rusça kısa bir teşekkür konuşması yapmak zorunda kaldı (İhmalyan, 148). Alfred Kurella'nın Almancaya çevirdiği oyunun Doğu Almanya'daki gösteriminde, epik tiyatroyu anımsatan hiciv tekniklerinin kullanılması etkiyi artırdı (Spuler, 128-132). Nâzım 1957 yılında Senftenberg Belediye Tiyatrosu'nda oyununu izleme keyfini tatmış, bu gösterimi özellikle sıcak bulmuştu (Fevralski, 79). O artık komünist tiyatronun önemli isimlerinden biri haline gelmişti ve izleyiciler her tiyatroya gittiklerinde "değişik adlarla oynanan ve hepsi de Yoldaş Stalin'i öven aynı piyesi" izlemekten şikâyet edemeyeceklerdi.

Tiyatroda Buzların Çözülüşü: Meyerhold'un Mirası

1946-1953 arası "Sovyet edebiyatının en karanlık ve kısır dönemi" olarak nitelenmiştir. Tiyatroda yaratıcı oyunların yokluğu, 4 Mart 1952 tarihli *Pravda*'da Gogol'ün 100. ölüm yıldönümü nedeniyle yayımlanan bir makalede bile kabul ediliyordu (Hayward, 99 ve 118). Tiyatro politikası sıkı kontrol altındaydı. Diktatörce davranan Andrey Jdanov 1948'de ölmüştü, ama burjuva eğilimlere yönelttiği ithamlar hâlâ yıkıcı etkisini sürdürüyordu. Sovyet tiyatrosunun taşralılığından şikâyet eden eleştirmenler "kozmopolit" olmakla suçlanıyordu ve Konstantin Simonov "Bolşevizm'in prensiplerini" yeniden kabul ettirmek amacıyla bir kampanya başlatmıştı. Bu yaklaşım ideolojik açıdan örnek Sovyet kahramanlarının canlandırılması anlamına gelirken, estetik açıdan Stanislavski'nin sanatsal yaratıcılıktan yoksun, doğalcı yansıtma anlayışına öncelik veriyordu. İdealist tiyatrocular açısından daha da köstekleyici olan, "çatışmasızlık" adı verilen kuramdı. Ortak üretim ilkelerine göre yönetilen sınıfsız bir toplumda, geleneksel sınıf çatışmalarının ya da kişisel ikilemle-

rin artık var olmayacağı açıktı. Dahası, 1949 yılından beri her tiyatronun repertuvarı, "başyapımcı" sıfatıyla hareket eden ve genellikle kültürel konulardan pek anlamayan bir parti bürokratının denetimi altındaydı. Bütün tiyatrolar her yıl, dönemin yaşam tarzını siyasi açıdan yücelterek işleyen iki yeni oyun sahnelemek zorundaydı. Bu arada devlet desteği de kısılmış olduğundan, tiyatro yöneticileri kendilerini, partiyi kızdırmadan halkı eğlendirmek gibi bir çıkmazda bulmuşlardı (Hayward, 150-169).

Bu durum Nâzım'ın önüne beklenmedik fırsatlar çıkarmıştı. Nâzım zengin bir halk edebiyatı geleneğine sahip olan Türk toplumuna ilişkin bilgi birikimine dayanarak, iki arada bir derede kalmış olan tiyatro yönetmenlerine bir çıkış yolu sunuyordu: Batı'nın yozluğuyla bozulmamış, ama Stalinist Ortodoksluk'un basmakalıp oyunlarından daha yaratıcı olan bir tiyatro biçimi. Anılarında Nâzım'ın tiyatro anlayışının gelişimine ilişkin çok değerli değerlendirmeler sunan Aleksandr Fevralski, bu projeler konusunda Nâzım'ı yüreklendiriyordu. Nâzım Moskova'ya döndükten sonra, 1920'li yıllarda işbirliği yaptığı Meyerhold'un öğrencisi Nikolay Ekk'le yeniden bağlantı kurdu. Tarzını sosyalist gerçekçiliğin taleplerine uygun olarak değiştiren Ekk, Stalin rejiminin anti-modernist temizlik kampanyasını sağ salim atlatmıştı. Ama Nâzım, Stanislavski tarzı gerçekçilikten etkilenmiş olmasına rağmen, kendisini hâlâ avangard sanatın daha yaratıcı yaklaşımıyla özdeşleştiriyordu. Stalin'in ölümünden önce bile fantezi ve folklor öğelerini kullanmıştı. Halbuki bu öğeler, 1941 yılında bir Sovyet çalışma kampında ölen Meyerhold'un gözden düşmesinden itibaren Sovyet tiyatrosundan dışlanmıştı.

Nâzım'ın oyunlarından en başarılı olanı, Şirin'in aşkı uğruna on yıl boyunca her tür meşakkate katlanan Türk halk kahramanı Ferhad'm öyküsü üzerine kurulmuş olan *Bir Aşk Masalı*'ydı (*Ferhad ile Şirin*). Oyunun 1948 yılında hapishanede yazılmış olan ve otobiyografik özellikler taşıyan ilk nüshasında, Ferhad'ın çektiği çileler şairin hapiste geçen uzun yıllarını simgeliyordu. Nâzım Ferhad'ın Şirin'in kollarında ölmesiyle biten öykünün sonunu değiştirme kararını, Piraye'ye yazdığı mektupta, "Ferhad'la Şirin'de seninle bana benzeyen bir taraf var" diyerek açıklıyordu (AM 1, 285). Oyun Ekim 1953'te Moskova Dram

Tiyatrosu tarafından uyarlandığında, bu dokunaklı masal, katı bir sosyalist ahlak dersine dönüşmüştü. Oyun büyük başarı kazanmış, gala gecesi Zekeriya Sertel'le birlikte oyunu izleyen Nâzım altı kez sahneye davet edilmişti. Ne var ki, eserdeki fantezi öğesine yeterince önem verilmediğini düşünen Nâzım, oyunun sahneye koyuluşundan tam olarak hoşnut kalmamıştı. Ayrıca siyasi mesajı daha belirgin hale getirmek için fazladan bir sahne eklemesi konusunda kendisine baskı yapılmasına da kızmıştı (Fevralski, 22-23).

Nâzım'ın Leylâ ve Mecnun gibi Doğu'nun diğer aşk masalları yerine Ferhad'ın öyküsünü seçmesinin nedeni, Ferhad'ın Şirin'in aşkını emeğiyle kazanmak zorunda olmasıdır. Aşklarının önündeki en büyük engel, Ferhad'da gözü olan, Şirin'in baskıcı ablası Mehmene'dir. Mehmene Ferhad'dan aşkını kanıtlaması için Demirdağ'ın diğer tarafından, halkın kuraklıktan kırıldığı bölgeye su getirmesini ister. Ferhad bunu başarmak için bir tünel kazmaya girişir. On yıl boyunca yiğitçe çabaladıktan sonra Mehmene'den Şirin'le evlenme iznini alarak azat edilir. Ama Ferhad kendisini suyun yolunu gözleyen halka su getirme işine öylesine kaptırmıştır ki, görev duygusu arzularına ağır basar. Şirin çabasından vazgeçmesi ve evlenip mutlu olmaları için yalvarsa da, Ferhad kararlıdır. Oyun, alışıldık romantik bir son yerine, halkın, hâlâ idealleri uğruna mücadele eden oyun kahramanına yaptığı tezahüratla sona erer: "Vur Ferhad usta, vur. Demirdağ'ın suyu tez ol, doldur bakraçlarımızı doldur. Vur Ferhad ustanın gürzü, vur" (B 6, 146). *Bir Aşk Masalı* Sovyetler Birliği'nin yanı sıra Gürcistan, Çekoslovakya, Bulgaristan ve Doğu Almanya'da büyük beğeni topladı (Fevralski, 70). Arif Melikov'un bestelediği müziklerle Mart 1961'de Bolşoy Balesi tarafından baleye uyarlanması da başarısını taçlandırdı (Resim 29b).

Geleneksel Türk motifleri, ilk kez 1932'de İstanbul'da sahnelenen toplumsal içerikli bir oyun olan *Bir Ölü Evi*'nden uyarlanan *Bayramın İlk Günü*'ne ayrı bir renk katar. Nâzım Temmuz 1953'te sanatoryumdan dönüşünde, Sovyet sahnesine uygun bir yorum ortaya koymak için yönetmen Nikolay Ekk'le işbirliği yaptı (Fevralski, 16, 1920). Bu iş umduğundan daha fazla zama-

29. Politik tiyatro: **(b)** *Bir Aşk Masalı*: Bolşoy Balesi'nin uyarlamasından bir sahne.

nını alıyor, Nâzım ne istediğini açıkça anlatabilmek için çeşitli sahnelerin taslaklarını çizmek zorunda kalıyordu. Oyunun orijinal halinde odak noktası, İstanbullu zengin bir tefecinin oğulları olan iki kardeşin, babalarının ölümünden sonra giriştikleri ölümüne miras kavgasıydı. Burjuva ahlak anlayışı üzerine bir yergi olan oyun, Kasım 1953'te tamamlanan Rusça uyarlamada, işçi sınıfının ideallerini dile getiren sahnelerin eklenmesiyle daha da olumlu bir boyut kazanmıştı (Babayev, 314). *Bayramın İlk Günü* Çekçe, Lehçe, Macarca ve Ukrayna diline de çevrilerek önemli bir başarı elde etti. Kayıtlara göre ilk gösterim Nisan 1954'te Budapeşte'de gerçekleşmiş ve oyun Macar Radyosu'nda da yayınlanmıştı (Fevralski, 46-48). Oyunun Aralık 1954'te Leningrad Dram Tiyatrosu'nda sahnelenen ilk Rusya gösteriminde, Nâzım da seyirciler arasındaydı. Oyun Mayıs 1955'te Mos-

kova Sanat Tiyatrosu'nda da sahnelenmeye başladı. İki yıl sonra da, bu kez öğrenciler tarafından Moskova'da yeniden sahnelendi (Fevralski, 61 ve 95).

Nâzım'ın Yusuf Peygamber efsanesini yeniden yorumladığı *Yusuf ile Menofis* adlı oyunu daha da önemli bir projeydi. Cezaevindeyken Tevrat'ı okuyan Nâzım, İbrahim ve ailesinin öyküsünden öylesine etkilenmişti ki, Kemal Tahir'e, "Bu kadar ihtiraslı, bu kadar akıllı, bu kadar korkak, bu kadar asi, bu kadar kurnaz, bu kadar gaddar, böylesine eziyet çekmiş ikinci bir aileye daha rastlamak zordur sanıyorum" diye yazmıştı (AM 3, 359). Nâzım'ın elinde, Yusuf'un kahramanlıkları sınıf mücadelesinin başlangıcını yansıtacak biçimde yeniden tanımlanırken, Yusuf'un Potifar'ın karısı Zeliha'yla olan ilişkisine de yeni bir anlam veriliyordu. Rüyaları yorumlama becerisi ve yeteneğiyle firavunun gözüne giren Yusuf, oyunda, yakınlık duyulacak bir karakter değil, yedi yıllık kuraklık sırasında istifçilik yaparak Mısır'ın en güçlü adamı haline gelmiş olan bencil ve düzenbaz biridir. Kardeşlerini bile köleleştirir ve saraydaki konumunu korumak uğruna Zeliha'ya duyduğu aşkı gözünü kırpmadan feda eder. Zeliha'nın iç dünyasındaki karmaşayı dile getirmeyi amaçlayan Nâzım, duyguları aktarabilmek için yeni teknikler deniyordu. Nâzım, *Yusuf ile Menofis*'te "Zeliha'nm üç tonda sesi, iç dünyasının üç ayrı monoloğunu söylüyor" diyordu. Nâzım'ın düşüncesi, geleneksel iç monolog biçimine alternatif olmak üzere, bu üç sesi gramofona kaydederek arka planda kullanmaktı (A 21, 276). Bu teknik, tek başına bir aynanın önünde oturan Zeliha'nın, iç çatışmalarını dile getiren bedensiz seslerin kafasına üşüşmesiyle bunaldığı I. Perde 2. Sahne'de çok etkili bir biçimde kullanılır. Zeliha düzenbaz ve fettan bir kadın olmaktan öte, aşk sahnelerinde Yusuf'a kıyasla çok daha olumlu bir karakter olarak öne çıkar.

Yine de Yusuf'un baş hasını haline gelecek olan kişi Zeliha değil, toplumsal sorumluluğu Yusuf'un bireyciliğiyle tam bir tezat oluşturan işçi Menofis'tir. Başlangıçta Mısır'daki inşaat işlerinde çalışan bir duvarcı olan Menofis, oyun ilerledikçe bir işçi sınıfı kahramanına dönüşür. Tarihsel kaynakları inceleyen Nâzım, MÖ 1170 yılında Mısır'da zanaatçıların greve git-

tiğini öğrenmişti (Babayev, 325). Menofis, sonunda Yusuf'un silahlı muhafızları tarafından bıçaklanıp öldürülene kadar, greve öncülük eden ve yiyecek depolarına akınlar düzenleyen bir militan haline gelir. Son nefesini verirken de, oyunun siyasi mesajını tüm açıklığıyla iletmek üzere, bir oyun izlediğimiz yanılsamasını bozan sözlerle Yusuf'a kafa tutar: "Yusuf, sen de ben de binlerce yıl yaşayacağız daha. Sonra sen binlerce yıl sonra öleceksin. Halbuki ben, yaşamakta devam edeceğim. Firavun ve Rab seninle olsun Yusuf. Hayat benimledir" (B 6, 226). *Yusuf ile Menofis* 1956 başlarında Rusça olarak sahnelendi ve 26 Haziran 1956'da *Rude Pravo*'da Sovyetler Birliği'ndeki ilk gösterimi üzerine bir değerlendirme yazısı çıktı. Kurella tarafından *Joseph in Ägypten* adıyla Almancaya çevrilen oyun, 1961-1962 yıllarında Doğu Almanya'da da sahnelendi. Ayrıca Çekçeye de çevrildi ve Nâzım Çekçe uyarlamalardan birini izlemek üzere 1956 yılında Moravya'nın Olmutz kasabasına gitti (Fevralski, 73).

Nâzım'ın 1956-1957 kışında tedavi amacıyla birkaç ay kaldığı Çekoslovakya'ya yaptığı ziyaretler, *Prag Saatleri* adlı bir başka kısa oyuna esin kaynağı oldu. Nâzım bu yaratıcı oyunu, Aralık 1956'dan Nisan 1957'ye kadar kaldığı Yasenik Sanatoryumu'nda yazmış, daha doğrusu dikte ettirmişti. Oyuna esin kaynağını veren, Nâzım'ın Çek aktris Sonya Danielova'yla olan arkadaşlığıydı. Sonya Nâzım'a, oyunlaştırdığı halk masallarına niçin pantomim katmadığını sormuştu. Nâzım da Sonya'nın önerisi üzerine, bir halk masalına dayanan *Prag Saatleri*'ni, Ortaçağ Pragı'nda kurmuştu. Başından hem komik hem de trajik olaylar geçen oyun kahramanı, duvar kadar sağır bir kızdı ve pantomimin önemi de buradan kaynaklanıyordu. Kalem tutacak kadar bile gücü olmadığından, Nâzım oyunu Rusça olarak Sonya'ya dikte ettirmiş, o da Rusçadan Çekçeye çevirmiş ve iş beş günde tamamlanmıştı. Nâzım, Romen yazar Sanda Faur'la yaptığı bir söyleşide gururla, "Yazmadan önce kafamda yaratırım. Yaratıcı olmak için kişinin kalem ya da kâğıda ihtiyacı yoktur. Buna hapishanede alıştım" diyecekti (Roman, 35). Bu oyunun metni Nâzım'ın eserlerinin hiçbir Türkçe baskısında yer almasa da, Macar Tiyatro Arşivleri'ndeki bir gazete kupürüne göre, 1960'ta Romen Devlet Yahudi Tiyatrosu tarafından sahneye koyulmuştur.

Nâzım'm bu döneme ait oyunları başarısını, geleneksel halk motiflerini 1950'lerde Sovyetler'de gelişmeye başlayan "Yeni Hümanizma" akımına uyarlama biçimine borçludur. Sovyet edebiyatı, "yaratıcı emeğin romantizmini" ve "düşman doğa güçlerinin alt edilmesine yönelik çabayı" övme eğilimindeydi (Slonim, 244-245). Geleneksel temalar Nâzım'm daha özgün kahramanlar yaratmasına ve kişileri putlaştırma eğiliminden uzak durmasına olanak sağlamıştı. Nâzım, fanteziye yer vererek sosyalist gerçekçiliğin dogmalarını alttan alta sarsmaya başlamış, Stalin'in ölümünden önce bile Sovyet tiyatrosundaki donukluğun yavaş yavaş çözülmesinin yolunu açmıştı. *İvan İvanoviç*'in Moskova'daki sahnelenme biçiminin neden olduğu skandal, Nâzım'ın yeni gelişmelere yaşam şansı tanınacağı konusunda fazla iyimser olduğunu gösterir. Yine de, Mayakovski'nin önceden yasaklı olan *Hamam* ve *Tahtakurusu* isimli yergi-komedilerinin 1954 yılında yeniden ilgi görmeye başlamasından da anlaşılacağı gibi, temkinli bir liberalleşme süreci yaşanmaktaydı. Bu gelişmeler Nâzım'ı, yalnızca siyasi mesajları vurgulamakla kalmayıp insanların bireysel güçlerini ve zaaflarını da ele alan oyunlar yazmaya teşvik ediyordu.

Türkçe aslı *Yolcu* adını taşıyan *İstasyon* (1957) adlı oyun da bir başka başarılı uyarlamaydı. Oyunun 1942'lerden kalma ilk versiyonlarında, olay, Kurtuluş Savaşı yıllarında kuş uçmaz kervan geçmez bir tren istasyonunda geçer. Bu bunaltıcı çevrede kısılıp kalmış olan telgraf memuru, istasyon şefinin karısına vurulur. Memur ile şefin birbirlerine girmeleri kaçınılmaz görünmektedir. Ama bir özgürlük savaşçısı yurdun kahramanca savunulmasına dair haberlerle çıkagelince, yurtseverlik duyguları kendi önemsiz kişisel arzularını aşmalarını sağlar (Babayev, 317; A 11, 11-57). Oyun böylesine basit bir ahlak dersine dayandığından, Nâzım'ın öyküyü Sovyet koşullarına uyarlaması kolay olmuştu. Rusça uyarlamada, istasyon, Bolşevikler ile karşı devrimciler arasındaki çatışmaların tehdidi altındadır. Aralarında Osman adlı bir savaş esirinin de bulunduğu istasyondaki grup, ilk başta karşı devrimcilerin yanında yer alma eğilimindedir. Ama sonunda önyargılarının üstesinden gelirler ve telgraf sistemini onararak, Bolşeviklerin saldırıyı püskürtmelerine

yardımcı olurlar. Osman yaralanır, ama oyun, Marx ve Lenin'in Osman'ın gözlerinin önünde canlanarak uluslararası dayanışmanın gerekliliğini duyurdukları düşsel bir sahneyle sona erer.

İstasyon benzeri oyunlaştırılmış masallarda, psikolojik derinliğe pek yer yoktu ve komünist eleştirmenler bile şematik karakter çizimini eleştiriyorlardı. Ama son oyunlarından *Demoklesin Kılıcı*'nda (1957), burjuva toplumunun baskıcılığı ile nükleer felaket kâbusu arasında bağlantı kuran Nâzım, daha karmaşık bir psikolojik yapı hedefler. Oyun neresi olduğu belli olmayan bir başkentte, Mimar ve Mimarın Karısı olarak anılan karakterlerin apartman dairesinde başlar. Her an savaş çıkma tehlikesinin yaşandığı bir dönemdir. Mimarın Karısı piyano çalarken, duvar saatinin tik takları zamanın akışını vurgular. A. B. adlı bir gençten gelen mektup çiftin rahatını kaçırır. Mimarın ilkokuldan tanıdığı bir köylü çocuğu olan A. B.'nin başından daha sonra bir sürü talihsiz olay geçmiştir. A. B. duyarlı bir gençken acı deneyimleri nedeniyle paranoyak bir yetişkin haline gelmiş, toplum dışı bir karakterdir. Hayattaki tek başarısı bombardıman pilotu eğitimi almış olmasıdır. Bu sayede de, çocukluğundan beri kendisini aşağılamış olan toplumu yok etme fırsatı eline geçmiştir. Mimara yazdığı mektupta, saat sekizde uçağıyla şehrin üzerinden geçeceğini ve atacağı atom bombasıyla ilahi adaletin yerini bulacağını bildirir. İşte oyunun tepesinde sallanan "Demokles'in kılıcı" atom bombasıdır.

Teknik açıdan oyunun etkileyiciliği, A. B.'nin başından geçen aşağılayıcı olayların yeniden canlandırıldığı ilkel mekânlar ile görkemli apartman dairesi sahneleri arasındaki, izleyicileri sarsan geçişlere dayanır. Mimar ve karısı deli zırvası olarak gördükleri tehditleri başlangıçta ciddiye almazlar. Ama onların tersine, izleyicinin saatin tik taklarının saldırı saatine doğru işlediğinin farkında olması, gerilimi artırır. Oyun uçak motorlarının gürültüsünün duyulması ve sonlarının geldiğini çok geç fark eden mimar ve karısının paniğiyle sona erer. A. B. dünyayı yok etmeyi kafasma koymuş fanatik Doktor Strangelove[1] haline gelmiştir (Resim 29c). Oyunun ahlaki yargısı, toplumsal haksız-

1 Stanley Kubrick'in aynı adı taşıyan filmindeki karakter. (ç. n.)

29. Politik tiyatro: (c) Leningrad'da sahnelenen *Demokles'in Kılıcı*'nda, K. Kadoçikov A. B. rolünde.

lıklar konusunda her türlü sorumluluktan kaçan ve kendilerine toz kondurmayan varlıklı meslek sahibi sınıfların yergisinden doğar. Karakterler Mimar, Savcı, Eczacının Oğlu gibi temsilî kişilikler oldukları için, Nâzım'ın eleştirisi belli bir evrensellik kazanır. Eleştiri okları, Sovyet izleyicilerin alıştığı Amerikan savaş çığırtkanlığı yerine, herhangi bir modern şehrin seçkinleri arasında görülebilecek tavırları hedef alır. Oyun 1959 yılında Moskova Yergi Tiyatrosu'nda ilk kez sahnelendiğinde, Nâzım şüphesiz, izleyicilerin oyunda kendilerini görmelerini sağlamayı amaçlıyordu.

Bazı eleştirmenler sanatsal açıdan "önemli bir gelişme olmadığını" öne sürerek, Nâzım'ın son dönem oyunlarını görmezden gelme eğiliminde olmuşlardır (Gronau, 110). Bu yargı şairin kendisine ilişkin değerlendirmesini de yansıtır. Nâzım 1962 yılında, "Moskova'ya döndükten sonra bir sürü piyes yazdım. [...] Çoğu oynanmadı. Bence iyi de oldu. Ömrüm boyunca hep tiyatronun

etkisi altında kaldım, ama üçüncü derecede bir dram yazarından daha yükseklere çıkamadım" diyecekti (A 21, 277). Elbette Nâzım, yalnızca geçim kaygısıyla çeşitli piyesler yazmıştı. Bunlar arasında, daha önceki bir Türkçe taslaktan uyarlanan ve ahlak dersi veren *İnsanlık Ölmedi Ya* (1955), küçük burjuva bir ailenin takıntıları üzerine bir yergi-komedi olan *İnek* (1957), *Tartüf*'ün, XX. yüzyılda yaşayan bir demagogu hicveden çağdaş bir uyarlaması (1959) ve Lysistrata temasının bir uyarlaması olan *Kadınların İsyanı* (1961) sayılabilir. Nâzım 1957 yılında, kendi yazdığı "Şeyh Bedreddin Destanı"nı da oyunlaştırdı. Ama kendisini değerlendirirken fazla alçakgönüllü olduğu söylenebilir, zira *Ferhad ile Şirin*, *Yusuf ile Menofis*, *İvan İvanoviç* ve *Demokles'in Kılıcı* gibi oyunlarda çarpıcı toplumsal konuları işlemek için yaratıcı sanatsal teknikler kullanmış ve Meyerhold'un mirasından esinlenerek, geleneksel Türk motiflerini modern siyasete uyarlamıştır.

Sanata çoğulcu yaklaşımın doğruluğunu göstermek amacıyla, 1920'li yılların avangard sanat deneylerine kadar uzanan bir birikimi temel alan Nâzım, Sovyet tiyatrosunun yenilenmesine kuramsal düzeyde de katkıda bulundu. 1958 yılında Leipzig Üniversitesi'nde yaptığı bir konuşmada "Sosyalist Gerçekçilik Nedir?" diye soruyor ve ilk bakışta yanhş gibi gelen bir akıl yürütmeyle Picasso'nun sosyalist gerçekçi olduğunu savunuyordu. Picasso inançlı bir komünistti, ama dilediği gibi resim yapma hakkı vardı: "İçerik komünistse eğer, varsın milyonlarca biçim olsun. Böylelikle, komünist, insanca, en insancıl ve çok karmaşık ideallerimizin daha çok propagandasını yapabiliriz" diyordu Nâzım. Asıl önemli olan teknik ile ele alınan konunun uyumlu olmasıydı. Bir yıl sonra Nâzım bu görüşlerini daha da geliştirecekti: "Şiirlerim, okurlarının tüm sorunlarına yanıt versin istiyorum. Bir delikanlı bir kızı sevdiğinde, şiirlerimi okusun. Yaşlı bir adamı ölümün kederi kapladığında, şiirlerimi okusun. İnsanlar 1 Mayıs gösterilerine giderlerken şiirlerimi okusunlar. Bürokratın biri size kötü bir oyun oynadığmda, şiirlerimi okuyun. Komünist yazar, tüm insan duygularını yanıtlamak zorundadır." Düş gücünü savunan bu yaklaşımda, Meyerhold en önemli figür olarak öne çıkmaktadır. Nâzım 1 Mart 1956'da kendi eserleri üzerine yaptığı bir konuşmada, anılarını Meyerhold'u da savunur bir biçimde anlat-

tığında coşkuyla alkışlanmıştı. Nâzım Mayıs 1959'da, 1920'li yıllarda Sovyet avangard sanatının önemli kültürel etkinliklerine ev sahipliği yapmış olan Edebiyat Müzesi'nde bir konuşma daha yaptı. Hazırlıksız olarak Rusça yaptığı bu konuşmada, Meyerhold'un hâlâ inatla eleştirilmesini yererek, sanatçının yeniden keşfedilmesinin zamanının geldiğini vurguladı ve "Demek Meyerhold'un saygınlığının gerçekten iadesi için, onu sevenlerin daha çok savaşım vermeleri gerekiyor" dedi (Fevralski, 70 ve 81-84).

Nâzım'ın tavrı, 1959 yılı sonunda *Sinn und Form*'da yayımlanan yaklaşık 4000 kelimelik "Meyerhold'la İlgili Anılar" başlıklı bir makalede daha sistemli bir biçimde açıklanır. Nâzım öncelikle, tiyatroya yaklaşımını etkileyen ve aralarında Stanislavski, Tairov ve daha yakın dönemde Brecht'in bulunduğu üslup çeşitliliğine olan borcunu dile getirir. Ama en büyük borcu, oyunlarında fantezi, folklor, bale ve pantomimden yararlanmış olan Meyerhold'a duymaktadır. Henüz öğrenci olduğu 1920'li yıllarda, "Piramit" adlı skeçini nasıl sahneleyeceği konusunda önerilerini almak için Meyerhold'a danıştığını hatırlar. Meyerhold oyunda müzik ve pantomim kullanmasını öğütler. Nâzım, daha sonra, Stanislavski sisteminin katılığına yöneltildiği açık bir iğnelemeyle, Meyerhold'un Japon ve Çin tiyatrosuna, bu geleneğin doğalcılığa karşı olması nedeniyle hayranlık duyduğunu belirtir. "Meyerhold sanatsal tekniklerini sergiliyor, bu tekniklerin yapı iskelesini gözler önüne seriyordu, ama yapımları fikirlerin, duyguların, imgelerin ve eylemlerin gerçeğini içeriyordu" der. Nâzım'a göre Meyerhold'un kullandığı efektlerden en güçlüsü, 1926 yılında Gogol'ün *Müfettiş*'ini uyarlarken kullandığı ve gerçeküstü bir hava yarattığı son sahneydi. Gerçek müfettişin geldiği haberi alınınca, yönetici sınıfın yozlaşmış üyeleri sahneden bir toz yığını gibi süpürülüyordu (SF, 921-925).

Radyo Yoluyla Yıkıcı Propaganda: Ulusal Kurtuluş Programı

Nâzım'ın tiyatroyla uğraşması, komünist dünyanın belli başlı radyo merkezleriyle ilişki kurmasını sağlamıştı. *Kafatası* isim-

li oyunu çeşitli kereler Moskova Radyosu tarafından, *Bayramın İlk Günü* adlı oyunun Macarcası ise Budapeşte Radyosu tarafından yayınlanmıştı (Lontay, 176-177). Televizyonun henüz emekleme döneminde olduğu propaganda savaşının bu döneminde, gönülleri ve akılları fethetme mücadelesi radyo yoluyla yürütülüyordu. Nâzım da bu işe dört elle sarılarak Türkiye'deki dinleyiciler için bir dizi yayın yaptı. BBC'nin uzun süredir başarıyla çalışan yurtdışı servisine ek olarak, Amerika'nın Sesi Radyosu da 1947'de Sovyetler Birliği'ne yönelik yayınlar yapmaya başlamıştı. 1950'li yılların başlarında CIA'in el altından maddi desteğiyle, Özgür Avrupa Radyosu ve ondan daha militan olan antikomünist Özgür Radyo kurulmuştu. Sovyetler bu girişimlere, söz konusu radyolarm yayınlarını bozarak ve 1960 yılına gelindiğinde Türkçe de dahil olmak üzere 38 dilde yayın yapar hale gelen yabancı yayın servislerini yaygınlaştırarak karşılık verdiler (Paulu, 206-212). Macaristan, Bulgaristan ve Doğu Almanya gibi başka komünist ülkelerden de Türkçe yayınlar yapılıyordu. Bu gelişmeler Nâzım için fırsat yaratıyordu.

Nâzım 1954-1963 arasında, şiirlerini okuduğu ve edebiyattan başka güncel olaylara da değindiği çeşitli konular üzerine yayınlar yaptı. Bu malzemenin pek az bir bölümü basılabildi. Nâzım'ın 1958-1963 arasında Leipzig'den yayınlanan ve Amsterdam'daki Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü'nün arşivinde bulunan siyasi yorumlarının bant çözümleri hazine değerinde belgelerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında George Orwell'in BBC için yaptığı yayınlar gibi, Nâzım'ın yayınları da edebiyat ve politika arasındaki etkileşime yeni bir ışık tutar. Türk demokrasisinin geleceğinin belirsiz olduğu bir dönemde, radyo Nâzım'a geniş kitlelere ulaşma şansı verdi. 1950'lerin sonunda giderek daha otoriter hale gelen Adnan Menderes Hükümeti Türk medyasma sıkı bir baskı uyguluyordu. Nâzım bir yayıncı olarak, Türkiye'de daha fazla demokrasi için yürütülen kampanyayı etkin biçimde destekliyordu. Bant çözümleri, Nâzım'ın komünizm anlayışını günün değişen koşullarına nasıl uyarladığını göstermektedir. Kendisi örgütlü işçi sınıfının tarihsel değişimin öznesi olduğu inancını hiçbir zaman terk etmemekle birlikte, artık daha geniş tabanlı bir ulusal kurtuluş programına öncelik veriyordu.

Nâzım, Budapeşte Radyosu'nun Türkçe servisi tarafından edebî ve siyasi konularda bir dizi program yapmak üzere Ocak 1955'te Budapeşte'ye davet edilmesiyle, yayıncı olarak ününü gerçek anlamda duyurmaya başladı. Bu programlardan 18'inin metinleri Nâzım'ın *Bütün Yapıtları*'nın içine dahil edilmiş olup diğer yayınlarının bir kısmı da bant kaydı olarak günümüze ulaşmıştır. Nâzım, odak noktasının modern Türk edebiyatı olduğu bu programlarda yeni çıkan kitapları değerlendirmekte, Orhan Kemal, Yaşar Kemal ve Mahmut Makal'ın toplumsal gerçekçiliğini övmektedir. Türk edebiyatının canlılığına örnek olarak Orhan Veli ve Oktay Rifat'tan, toplumsal-eleştirel yaklaşımlar taşıyan, hayat dolu, kısa ve nükteli bir tarzda yazılmış şiirler de okumaktadır (A 26, 51-57). Nâzım'ın ele aldığı yazarlardan pek azı komünistti. Ama S. Üstüngel'in piyasaya çıkmak üzere olan bir romanını özellikle övmüş, kitaptan bölümler okumuştu (A 26, 59 ve 108-109). Nâzım'ın söz etmediği bir nokta, Üstüngel'in Türkiye Komünist Partisi Haricî Büro lideri İsmail Bilen'in takma adı olduğuydu. Nâzım, üzerinde çalışmakta olduğu eserleri hakkında soruları da cevaplıyor ve şiirlerinden seçmeler okuyordu. Stalin'in ölümü üzerine yazdığı ve Mart 1955'te okunduğu söylenen şiir, bugün Amsterdam'daki arşivde bulunan ve Nâzım'ın yaptığı programları gösteren listede görünmese de, bu listede Nâzım'ın en çok bilinen şiirlerinden bazıları bulunmaktadır. Bu şiirler arasında, şairin Kurtuluş Savaşı üzerine yazdığı destandan alman ve zaferin yıldönümü nedeniyle 30 Ağustos 1955'te okuduğu bir pasaj da vardır. Anlaşıldığı kadarıyla, Nâzım bu pasajda Kemal Atatürk'ten "mavi gözlü başkomutan" diye söz etmişti (Bijlage, 10). Nâzım'ın kişilerin putlaştırması eğilimine verip vereceği tüm ödün buydu. Övgü içeren şiirlerinde ne Atatürk'ün ne de Stalin'in adı doğrudan geçiyordu. *Memleketimden İnsan Manzaraları* kitap olarak basılmadan önce yapılan düzeltmelerde, mavi gözlü komutana yapılan gönderme metinden çıkarılacaktı (A 5, 228).

Macaristan'dan yapılan bu yayınlarda, Nâzım, "Halk beni dinliyor, çünkü Türk halkının dostunun sesi bu Macar Radyosu" diyordu (bant çözümleri, Ağustos 1955); barış hareketi ve silahlanma yarışı, Amerikan emperyalizmi ve kapitalist yatırımların

etkileri gibi siyasi konulara yaklaşımını bu bakış açısı belirliyordu. Mayıs 1954'te Berlin'de toplanan Dünya Barış Kongresi'nde Türkiye ile Amerika arasındaki askerî ittifakı eleştirmiş, bu konuşmanın metni Ocak 1955'te Budapeşte Radyosu'ndan yayınlanmıştı. Nâzım İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'nin bir "Amerikan kolonisi" haline geldiğini, bunun sonucu olarak da bütçenin yüzde 60'ı savaş hazırlıklarına giderken, yalnızca yüzde 5'inin sağlığa ayrıldığını iddia ediyordu. Komünizme karşı yürüttükleri savaşı haklı göstermek için dinî duyguları sömüren ve vatanı Amerika'ya satan "gericiler"i acımasızca eleştiriyordu. Asıl tehlike "kara tehlike"ydi. Gericiler elbette ki, iktidara giderek daha sıkı yapışan Adnan Menderes ve Demokrat Parti'ydi.

1957 seçimleri Demokrat Parti'nin konumunu güçlendirmiş olsa da, ekonomik durum kötüye gittiğinden Menderes bir dizi sert önlem almıştı. Muhalif politikacılar tamamen devletin kontrolünde olan radyoyu kullanamıyordu. Gerek basın kanunları, gerek seçim usulleri daha da baskıcı hale gelmişti. Anayasada üzerine titrenen laiklik ilkesine rağmen, Menderes İslam'ı siyasi bir güç olarak kullanarak seçmen tabanını genişletme çabasmdaydı. Halkın ibadet özgürlüğü üzerindeki yasal kısıtlamaların gevşetilmesi ve Diyanet İşleri'ne ayrılan bütçenin artırılmasıyla, 1950-1960 arasında 15.000 yeni cami açıldı (Heper, 126-128). Menderes'in bir uçak kazasından mucize eseri kurtulması da, batıl inanç sahibi kişilerin gözündeki itibarını artırmıştı. Bu arada Türkiye gerek ekonomik gerek askerî açıdan Amerika'ya giderek daha bağımlı hale geliyordu. Ülkenin çeşitli yerlerinde Amerikan üsleri açılmış, Sovyetler Birliği'ni hedef alan nükleer silahlar Türk topraklarına yerleştirilmişti. Bu uygulamalar yalnızca solun tepkisini çekmekle kalmıyor, laik seçkinleri de rahatsız ediyordu. Bu çevreler arasında ordunun önde gelenleri, bürokratlar ve İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'nin tarafsızlığını titizlikle savunmuş olan, eski Cumhurbaşkanı İnönü'nün liderliğindeki Cumhuriyet Halk Partisi de vardı. Az sayıda girişimci aşırı derecede zenginleşirken halkın büyük bölümünün yokluk ve hızla yükselen enflasyonla baş etme mücadelesi içinde olması, toplumsal huzursuzluğu artırıyordu.

Nâzım'ın radyo yayıncısı olarak etkin olduğu ilk dönem, 1956 sonbaharındaki Macaristan ayaklanmasıyla sona erdi. Fakat Mart 1958'de Leipzig'de, Türkiye Komünist Partisi Haricî Büro lideri İsmail Bilen'in yönettiği, Türkçe yayın yapan yeni bir istasyon olan Bizim Radyo kuruldu. Bizim Radyo Türkiye Komünist Partisi'nin 1980'li yıllarda kapatılmasına kadar 30 yıl etkinlik gösterdiyse de, radyonun tarihi hakkında elimizde yeterince belge yoktur. Yine de, Varşova Radyosu'nun Türkçe servisinde çalıştıktan sonra Leipzig'e atanan Hayk Açıkgöz adlı Ermeni yoldaşın yayımlanmamış anıları, radyonun stratejisini açıklığa kavuşturur. Varşova'da Türkçe haber yayıncılarının yaptığı, Polonya hükümetince hazırlanan ve Türkiye'yle hiçbir ilgisi olmayan kısa haberlerin okunmasıyla sınırlıydı. Ama Leipzig'deki yeni radyo istasyonunda, yayıncılar kendi malzemelerini hazırlamakta özgürdüler; Bizim Radyo ismi de buradan geliyordu. Ocak 1958'de radyonun stratejisini belirlemek için yapılan bir toplantıda İsmail Bilen üç temel hedef üzerinde durmuştu: Türkiye'de birleşik bir anti-emperyalist cephe oluşturulması yönünde çalışmak, Türkiye Komünist Partisi'ni güçlendirmek ve dinleyicileri sosyalist ülkelerdeki gelişmelerden haberdar etmek. Nâzım Mayıs 1958'de Leipzig'den yayın yapmaya başladığında, birleşik cephe stratejisinin etkili bir destekçisi haline gelecekti.

Bizim Radyo'da çalışanlar arasında Sabiha Sertel ve kızı Yıldız da vardı. Zekeriya Sertel de radyoya birkaç sene katkıda bulundu. Çok geçmeden Sofya'dan Fahri Erdinç de aralarına katıldı (Alper, 200-201). Nâzım Leipzig'e yaptığı ziyaretlerde, 30 yıl önce, avangard sanatın sözcüsü *Resimli Ay* dergisinde birlikte çalıştığı Sertellerle tekrar bir araya gelmekten büyük keyif alıyordu. Haziran 1958'de, Nâzım ve meslektaşları Sertellerin evinde verdikleri bir yemekle yeni işlerini kutladılar. Paris'ten henüz dönmüş olan Nâzım, aralarında Cezayir'deki subaylar darbesine karşı gösteri yapanları övdüğü "Paris'te, 28 Mayıs 1958" başlıklı şiirinin de bulunduğu, en son şiirlerini okudu. Şair Paris butiklerinden üstünü başını öyle düzmüştü ki, arkadaşları burjuva alışkanlıkları diyerek takıldılar. Nâzım bunun üzerine, kendine özgü bir davranışla elbiseleri arkadaşlarına dağıtma-

ya başladı; hatta yepyeni semender ayakkabılarını İsmail Bilen'e verdi (Erdinç 1987, 94-98). Nâzım Leipzig'deyken yapılan Türkiye Komünist Partisi Haricî Büro toplantısında, yayın stratejisi daha etraflıca ele alındı.

Amsterdam arşivlerindeki Bizim Radyo yayınlarına ait bant çözümlerinde, haber bültenleri değil, konuşma ve diğer kısa programlar bulunmaktadır. Günümüze ulaşan 96 bant çözümünün 27'sinde Nâzım'ın adı (bazen kısaltına biçiminde) yayıncı olarak görünmektedir. Ayrıca 17 yayında da, Nâzım'a radyodaki arkadaşlarının taktıkları "Üstat" lakabı bulunmaktadır (Erdinç 1987, 102). Bu konuşmalardan bazıları önceden kaydedilmiş olabiliyordu, ama amaç mümkün olduğunca güncel olmak ve en son siyasi gelişmeleri ele almaktı. Çeşitli kereler Leipzig'e giden Nâzım'ın bu programlara katkısı genellikle kısa ve özdü; konuşmaları üç dört dakikayı, yani dört daktilo sayfasını geçmiyordu. Budapeşte'den yayın yaparken ilk başlarda mikrofon önünde biraz heyecanlansa da, çok geçmeden güveni yerine gelmiş ve dinleyicileriyle arasında bir yakınlık kurulmuştu. Dinleyicilerine, Menderes'in kontrolü altındaki medyanın balonlarını söndürmeyi amaçlayan, kısa ve vurucu cümlelerle sesleniyordu. Nâzım'm yürüttüğü keskin bir komünist propaganda değil, dinleyicilerin mizah duygusuna ve toplumsal eşitlik özlemine hitap eden daha ince bir radyo gazeteciliğiydi.

Söz konusu radyo yayınları, Hruşçev'in Mart 1958'de Başbakan Bulganin'i alaşağı ederek iktidarını güçlendirmesinden kısa bir süre sonra başlamıştı. Yeni dış politika önceliklerini göz önüne alan Nâzım, Hruşçev'in Eisenhower'la uzlaşma çabalarını destekliyordu (bant çözümleri, 13 Ağustos 1959). Doğu-Batı ilişkilerinde yumuşama dönemine girilmişti; artık silahlanma yarışını sona erdirmek için kararlı bir çaba gösterme ve barış hareketi yoluyla uluslararası işbirliğini geliştirme zamanıydı. İşte Nâzım, Dünya Barış Kongresi'nin toplantılarına bu nedenle önem veriyordu. 1621 Temmuz 1958'de Stockholm'de yapılan kongreye katıldıktan hemen sonra, Leipzig'den, kongre tutanakları üzerine coşku dolu bir haber programı yaptı. Nükleer denemelere karşı çıkan bir bildiriye destek veren 70 ülkeden 1700 delege arasında Polonyalı komünistler, Budist ve Katolik rahipler

ve Müslüman mollalar da yer alıyordu. Fakat kongre, Irak'ta düzenlenen bir askerî darbeyle aynı zamana denk gelmiş, Birleşmiş Milletler Lübnan'a asker göndermiş ve Türk hükümeti Irak sınırına asker yığmıştı. Nâzım, "Başımızdakiler bir atom harbinde bizi toptan yok ettirmeye gidebilirler. Ama biz Türk milleti böyle körü körüne yok olmaya razı mıyız?" diye soruyordu (bant çözümleri, 24 Temmuz 1958).

Bizim Radyo Türk hükümetinin politikaları konusunda giderek daha öfkeli bir tavır alıyordu. "Halkımızdan gizlenen haberler"i sunduğunu söyleyen radyo, Menderes'in "yalanları"nı gözler önüne seriyordu (bant çözümleri, 6 Temmuz 1958 ve 7 Ağustos 1959). 16 Temmuz 1959'da yapılan yayın daha da açık sözlüydü: "Biliyorsunuz sayın dinleyiciler, NATO denilen teşkilat Amerikalıların kışlasıdır" deniyor, "Biz NATO kışlasında değil bütün dünyada, bağımsız, barışçı, hür bir millet gibi söz sahibi olmak istiyoruz" diye devam ediliyordu. Nâzım'ın emperyalizmi eleştirisinde çarpıcı bir süreklilik vardı. 1920'li yılların başında, ülkeyi Batılı güçlere "satan" padişaha saldırırken, şimdiki hedefi Amerikan emperyalizmiydi. 26 Ağustos 1959'da yaptığı yayında, Menderes'i, havuzdaki balıklara altın atan Padişah Deli Mustafa'ya benzetiyordu. Menderes iktidarında ülkenin zenginliklerini soyanlar Amerikalı yağmacılardı. Nâzım'ın anti-emperyalizminin, Soğuk Savaş döneminde Sovyet çıkarlarını kollamaya yönelik oportünist bir taktik olduğu söylenemezdi. Bu, Nâzım'ın öğrencilik günlerine kadar uzanan ve kendi ülkesinin tarihsel deneyimlerini temel alan, ömür boyu sürecek bir inançtı ve Amerikan egemenliği tehdidi karşısında 1950'li yıllarda tekrar önem kazanmıştı.

Nâzım'ın, dış politika eleştirisi çerçevesine oturan, Türkiye'nin içişlerine ilişkin bu yorumları, sıradan insanların günlük kaygılarına seslenen çeşitli güncel konuları ele alıyordu. Petrol sıkıntısı, enflasyon ve posta pulu fiyatları hakkında etkileyici konuşmalar yapıyor, özellikle de toplumsal hayatın her köşesine sızan Amerikan etkisini sert bir dille eleştiriyordu. Türk polisine işkence teknikleri öğretmek üzere Amerika'dan uzmanlar getirilmekle kalınmamış, yeni atanan basın ve yayın genel müdürü bile Amerikan propaganda servisinde eğitim gör-

müştü (bant çözümleri, 7 Ağustos 1959). Bu yorumlara bakarak Nâzım'ın siyasi konumunu en azından genel hatlarıyla belirlemek mümkündür. Ulusal kurtuluş anahtar kavram haline gelmişti ve Bizim Radyo Temmuz 1959'da yapılan iki programda ele alınan "Tek Cephe" oluşturma stratejisini destekliyordu.

Nâzım başından beri tek cephe politikasını savunmuş, hatta genç yoldaşı Sevim Tarı'yı bu yönde bir kampanya yürütmek için *Tek Cephe* isimli bir dergi çıkarmaya teşvik etmişti (STMA, 6, 1960). Öncelikli hedef proletarya devrimi değil ulusal kurtuluş olduğundan, Nâzım Türk "halkına" sesleniyordu. Temmuz 1958'de "küçük diktatör" olmakla suçladığı Menderes'e karşı yürüttüğü kampanyanın dozunu artıran Nâzım, rejimin ancak değişik sınıfların işbirliğiyle yıkılabileceğini vurguluyordu. Bu stratejinin barındırdığı çelişkiler, 29 Temmuz 1959'da "İşçiler Sendikaya Girmeli mi?" adı altında yayınlanan, bir tütün işçisi ile bir tekstil işçisi arasında geçen kurmaca konuşmada açıkça görülebilir. Tekstil işçisi her şeyin suçlusu olarak, bir avuç milyoner yaratırken nüfusun çoğunluğunun sefalet içinde yaşamasına neden olan Menderes Hükümeti'ni görmektedir. Tütün işçisi ise iktidarda İnönü de olsa hiçbir şeyin farklı olmayacağını savunmaktadır. Tek çözüm işçilerin, köylülerin, esnafın, aydınların, kendilerini Amerika'ya satmamış tüccar ve sanayicilerin ve hâlâ onurlarını koruyan subayların oluşturacağı bir koalisyondur. Tekstil işçisi bunun nasıl gerçekleştirileceğini sorar. Tütün işçisi bu tür "Millî Kurtuluş Komiteleri"nin çoktan oluşmaya başladığını söyler. Açık olmayan nokta, ilerici burjuvaziyle kurulacak bu ittifakın devrimci ivmeyi nasıl koruyacağıdır.

Ulusal kurtuluş yönündeki bu kampanyanın en dikkat çekici özelliklerinden biri, yakın Türk tarihinin yeniden değerlendirildiğinin işaretlerini vermesiydi. Sürekli olarak Atatürk'e yapılan göndermeler, yalnızca Menderes'i gözden düşürmeyi amaçlayan bir söylem aracı olmayıp Kemalizm'in temel ilkelerinin onaylanmasına varıyordu. Atatürk, bütün bir ulusun yabancı boyunduruğuna karşı seferber edilebileceğini kanıtlayan ilk kişiydi. Nâzım 4 Ağustos 1959'da halkı milliyetçiliğin dar görüşlü biçimlerine karşı uyarıyor, ama Türkiye'nin bağımsızlığını Atatürk'ün bıraktığı en değerli miras olarak niteleyerek ko-

nuşmasını şu etkileyici sözlerle bitiyordu: "Atatürk bu vatanı, bu cumhuriyeti ve her şeyden aziz millî bağımsızlığımızı biraz da size emanet etmedi mi?" İki gün sonra Kemalist dönemin anılarını tekrar canlandırarak, kamuoyunu ikinci kez "Kuvâyi Milliye" bayrağı altında toplanmaya çağırıyordu. 26 Ağustos 1960'ta Bizim Radyo dinleyicilerine Atatürk'ün orta halli bir aileden geldiğini hatırlatıyor ve bu durumu ilerici bakış açısının nedenlerinden biri olarak değerlendiriyordu. Bir ay sonra "Atatürkçü Dış Politika Bu Mu?" başlığıyla yayınlanan ve diğer ezilen ulusların, özellikle de Cezayir'in, kendi kaderini tayin hakkını destekleyen bir konuşmada, "Sovyetler Birliği Birleşmiş Milletler'de tekliflerde bulunur: 'Sömürgeler, manda himaye altındaki halklar hemen millî bağımsızlığına kavuşmalıdır [...]' der. Hani Atatürk mezardan çıksa böyle bir teklife iki elle oy verir" deniyordu (bant çözümleri, 28 Eylül 1960). Programın yapımcısının adı geçmese de, o ay boyunca Leipzig'de Astoria Oteli'nde kalan Nâzım olması muhtemeldir. 30 Ağustos 1961'de yayınlanan Atatürk'ün dış politikasıyla ilgili programın yapımcısı da Nâzım olabilirdi. Bu programda, "Mustafa Kemal bugün Anıtkabir'den kafasını kaldırıp memlekete bir baksa, 1919 yıllarmdayız sanacak. Memleketin limanları, tersaneleri, şehirleri, üsleri yabancıların işgali altında. Memleketin iç ve dış işlerinde son söz yabancıların" şeklinde unutulmaz bir cümle geçiyordu (bant çözümleri, 30 Ağustos 1961).

Atatürk'ün mirasının bu şekilde yeniden değerlendirilmesinin altında yatan bir unsur da, köktendinciliğin tehlikeleri konusunda artan duyarlılıktı. Nâzım yıllar önce yazdığı "Meşin Kaplı Kitap" adlı şiirinde din kitaplarındaki efsanelerle alay etmiş ve küçümsediği bu kitapların kuyuya atılmasını önermişti. Bu tavır, Nâzım'ın dini siyasi bir güç olarak ciddiye almadığının işaretiydi. Her ne kadar hiçbir komünistin, Marx'ın dinin halkın afyonu olduğu biçimindeki çözümlemesini unutabileceği düşünülemezse de, Nâzım'ın dinî inançların zaman içinde zayıflayacağını düşündüğü anlaşılıyor. Bu nedenle şairin eserlerinde İslamiyet önemsiz bir yer tutar. *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda çizilen Türkiye portresinde adım başı tren istasyonları ve telgraf direkleri, hastaneler, kışlalar ve hapishane-

ler görülür, ama neredeyse bir tane bile minare göze çarpmaz. Fakat Menderes Hükümeti'nin dini kullanması, Nâzım'ın gözlerini yeni bir tehlikeye açacak ve Haziran 1959'da Bizim Radyo peş peşe dört program yaparak "kara kuvvet"e yüklenecekti. Bu konuşmalar açıkça Nâzım'a atfedilmese de, öne sürülen görüşler Nâzım'ın yıllar önce Budapeşte'den dile getirdiği görüşleri anımsatıyordu. Saldırılan dinî inancın kendisi değil, İslamiyet'in siyasi amaçlara alet edilmesiydi.

1958-1960 arasında Bizim Radyo'nun esas amacı, kamuoyunu Amerikan emperyalizminin aracısı ve dinî hareketlenmenin sorumlusu olan Menderes'e karşı harekete geçirmekti. 1956 Macaristan ayaklanmasında Özgür Radyo yayınlarının payı olup olmadığının hâlâ tartışma konusu olduğu da düşünülürse, radyo yoluyla propagandanın kamuoyu üzerindeki etkisinin boyutunu belirlemek son derece güç bir iştir. Ama dışarıdan yapılan yayınların çektiği dinleyici sayısının, "Yayının yapıldığı ülkenin kendi iletişim araçlarının çekiciliğiyle ters orantılı olduğunun düşünülebileceği" görüşü akla yakın gelmektedir (Paulu, 219 ve 363). Devlet kontrolündeki Türk radyosunun haber programları aşırı taraflıydı. Haber bültenlerinde hükümetin başarılarının övülmesinden ve Menderes'e duydukları sevgi nedeniyle "Vatan Cephesi"ne katılan Türk vatanseverlerinin adlarının çarşaf çarşaf yayınlanmasından başka bir şey yoktu. Farklı görüşlerin baskı altına alınması ters yönde bir tepki yaratarak Londra, Moskova ve Leipzig'den yapılan Türkçe yayınları çok daha çekici kılıyordu. Bu istasyonların bayağı etkili olduğuna dair kanıtlar bulunmaktadır. Bizim Radyo her gün birkaç saat yayın yapıyor, kesintisiz ve net bir şekilde dinlenebiliyordu. Elbette Türk yetkililer radyonun yayınlarını ciddiye alıyorlardı ve yayınlar Caversham'da BBC tarafından da izleniyordu (Mango'yla görüşme, Ağustos 1997). Bu dönemde Türk halkının eğitim düzeyi giderek yükseliyor, okuma yazma bilmeyenler bile radyo yayınlarını izleyebiliyordu. 1950 yılında 362.000 olan lisanslı radyo sayısı, 1960 yılına gelindiğinde 1.341.000'e çıkmıştı (UNESCO, 53). Radyo kamuoyu oluşturmak için en önemli araç olduğundan, yurtdışından gelen muhalif seslerin çok etkili olduğu düşünülebilir.

Bizim Radyo'nun etkisinin boyutları ne olursa olsun, Menderes'e karşı yürüttüğü kampanya boşa gitmemişti. Ankara ve İstanbul'da hükümet aleyhine düzenlenen çeşitli gösterilerden sonra, Menderes, 27 Mayıs 1960'ta General Cemal Gürsel'in liderliğini yaptığı bir askerî darbeyle iktidardan indirildi. Darbenin liderleri İsmet Paşa'ya hayrandılar ve yapılacak anayasa değişikliğiyle siyasi özgürlükleri korurken, Kemalizm'in laiklik ve Batılılaşma ilkelerine sahip çıkmaya kararlıydılar. Menderes ve en yakın siyasi yandaşları tutuklanarak yargılandı. Darbe haberi geldiğinde, Nâzım Moskova'daydı. İlk tepkisi, İstanbul'daki gösteride güvenlik güçleri tarafından öldürülen öğrencinin anısına bir şiir yazmak oldu. Nâzım'ın darbe liderlerine değil, yeni kuşak radikal öğrencilere yakınlık duyduğu açıktı (A 7, 48). Ne var ki, Bizim Radyo'da yeni görüş ayrılıkları ortaya çıkmıştı. Katı bir Marksist tutum takman İsmail Bilen, subayların darbesinin faşist nitelikte olduğunu savunuyordu (İhmalyan, 246). Ama diğer radyocular sol görüşlü mahkûmların serbest bırakılmasından umutlanmışlar, Türkiye İşçi Partisi gibi sol örgütlenmeleri güvence altına alıp grev hakkını garanti eden yeni anayasa tasarısını memnuniyetle karşılamışlardı. Yine de Bizim Radyo daha radikal reformlar konusunda, özellikle de toprak reformu konusunda iyimser değildi. 26 Ağustos 1960'ta yayınlanan ve yapımcısı belirtilmeyen bir programda, 27 Mayısçı subaylar, ilerici programlarından çok çabuk vazgeçen ve Alman emperyalizmiyle işbirliği yapan Enver Paşa ve Jön Türklerle kıyaslanıyordu.

1960 ve 1961 yıllarından günümüze ulaşan bant çözümlerinden hiçbirinde, açıkça Nâzım'ın adının geçmemesi dikkat çekicidir. Bant çözümlerinin hepsinin günümüze ulaşmadığı düşünülürse, bu durum rastlantı da olabilir. Nâzım'ın 1961 Eylül ayı başlarında *Ferhad ile Şirin*'in sahnelenişi nedeniyle Leipzig'e gittiğini biliyoruz. Nâzım'ın Bizim Radyo'da Sovyet parti çizgisini kabul ettirmeye çalışan İsmail Bilen ile daha geniş bir dinleyici kitlesini hedefleyen Serteller arasındakî ideolojik anlaşmazlığın ortasında kalmış olduğu düşünülebilir (İhmalyan, 238). Belki de, Bilen bir süreliğine Nâzım'm mikrofonu eline almasını engellemeyi başarmıştı. 1951 yılında tutuklanan ve on yıl Türkiye'de ha-

pis yatan Zeki Baştımar'ın Sovyetler Birliği'ne gelişine kadar da anlaşmazlığın giderilemediği açıktı. Baştımar'a Bizim Radyo'yu yeni baştan yapılandırma görevi verilmişti (STMA, 6, 1960 ve 2040). Türkiye Komünist Partisi'nin Nisan 1962'de Leipzig'de yapılan genel kurulunda, radyonun dinleyici sayısının artırılması konusunda Nâzım'a daha etkin bir rol verilmesi kararlaştırıldı. Böylece Nâzım 1962 yazı ve 1963 ilkbaharı boyunca bir dizi program daha yapabildi.

Demokrat Parti'nin liderlerinin yargılanmaları bir yıldan uzun sürdü. Sonunda anayasayı çiğnemek suçundan ölüm cezasına çarptırılan Menderes, 1961 Eylülü'nde iki yardımcısıyla birlikte idam edildi. Henüz televizyon yayını olmadığından, duruşmalarla ilgili haberler askerî hükümet tarafından her gün radyoda yayınlanıyordu. Emine Sevgi Özdamar'ın otobiyografik özellikler taşıyan romanında, bu gelişmeler aşırı duyarlı bir gencin gözünden canlı bir biçimde aktarılır. Öykünün anlatıcısı, bütün ailenin olayları radyodan izlediğini hatırlar. Apartmanın üçüncü katında radyo haberlerini dinleyen halası ateşli bir Menderes taraftarıyken, bir kat üstte yaşayan ağabeyi, komünist bir arkadaşıyla birlikte Demokrat Parti'nin işlediği suçlar ve cuntanın yetersizlikleri üzerine hararetli bir tartışmaya dalmıştır (Özdamar, 345-349). Anlatılanlar radyo programlarının etkisini olduğu kadar sınırlarını da yansıtır. Ulusal bir uzlaşma yaratma konusunda, ordu da Menderes Hükümeti'nden daha başarılı olamamıştır.

Bizim Radyo'dan kalan bant çözümlerinde Menderes'in idamından hiç söz edilmez. Fakat 1962 yılında, Nâzım'ın yorumlarının tonu önemli ölçüde değişmişti. Artık, Demokrat Parti diktatörlüğünün yıkılmasını sağlayan ulusal kurtuluş hareketinin yalnızca ilk aşama olduğunun üzerinde duruyordu. Şimdi toprak reformu, sendikal haklar, işçi sınıfının siyasete katılımı ve Komünist Parti üzerindeki yasağın kaldırılması gibi daha kökten değişimler gerekiyordu. Önceki programlarda tüm Türk halkına hitap ederken, şimdi değişimin aracısı olarak açıkça işçi sınıfına sesleniyor, işçilerin komünist olarak damgalanmaktan korkmaları için bir neden olmadığını savunuyordu. Siyasi düzenin koruyucularının toplumsal reformları yıkıcı olarak niteleyip

reformların önünü tıkama çabalarıyla alay ediyordu. Ama artık komünizm tanımı da daha esnekti: 30 Temmuz 1962'de, "Her harekete komünistlik damgasının vurulması kuru bir iftira değildir. Yurdunu, halkını seven, onun hakları ve hürriyetleri için çarpışan her adama komünist denmesinde bir hakikat payı vardır. İlerici, adaletçi, yurtsever, halkçı her hareket komünist değildir. Ama komünistlik de ilerici, adaletçi, yurtsever, halkçı bir harekettir" diyordu. Bu yayınlar öyle büyük tepki yaratacaktı ki, bir Ankara gazetesi Nâzım'ı "vatan haini" ilan edecekti. Şair de, buna, yoksulluğun ve sömürünün hüküm sürdüğü bir vatana elbette düşman olduğunu söyleyerek karşılık verecekti ("Vatan Haini", A 7, 145).

Bu radyo yayınları Nâzım'ın siyasi gelişimine yeni bir ışık tutar; şairin komünist bir Türkiye yaratmak için imkânsız bir işçiköylü ittifakının hayaliyle yaşamadığını gösterir. Bizim Radyo Türkiye'de devrim koşullarının olgunlaştığını değil, Türkiye'nin NATO'dan ayrılarak Tito ve Nehru'nun önderlik ettiği bağlantısız devletlere katılması gerektiğini savunuyordu. Ama bu, Türkiye'nin kendisini uluslararası ilişkilerden soyutlaması gerektiği anlamına gelmiyordu. Kemalist Türkiye, tüm halkın ortak çabasıyla kazanılan silahlı bir ulusal kurtuluş mücadelesinin çarpıcı bir örneğini vermişti. Bu nedenle Atatürk ilkelerine bağlı bir hükümet, Tanganika gibi Afrika ülkelerindeki sömürgecilik karşıtı hareketlerin yanı sıra Cezayir, Kıbrıs, Lübnan, Laos, Vietnam, Mısır ve Küba gibi ülkelerdeki ulusal kurtuluş mücadelelerini de etkin biçimde desteklemeliydi. Nâzım, 1958 yılındaki Paris gezisi sırasında tanıştığı Régis Debray gibi kişilerin temsil ettiği, yeni kuşak Avrupa komünistlerinin siyasi düşüncelerini de takip ediyordu.

Bizim Radyo'nun yayınları kuşkusuz siyasi açıdan taraflıydı. Nâzım'ın konuşmalarının bant çözümlerinde ne Sovyet emperyalizminden ne de Macaristan, Polonya ve Çekoslovakya gibi uydu devletlerde yaşayan halkların beklentilerinden söz edilir. Resmî ideolojiye göre bu ülkeler zaten Kızıl Ordu tarafından özgürlüklerine kavuşturulmuşlardı. Nâzım'ın 1955 dolaylarında Budapeşte'de reformcularla ilişki kurduğu düşünülürse, Macaristan ayaklanmasının bastırılması karşısında sessiz kalmasını

açıklamak güçtür. 1961 yılında, Berlin Duvarı'nın inşa edilmesini haklı göstermek uğruna, bunun uluslararası bir sınırı kontrol etmek için meşru bir önlem olduğunu öne sürmesi de aynı ölçüde kuşkuludur. Burada, Nâzım'ın en iyi siyasi yorumlarında görülen güçlü yergiden yoksun kaba bir propaganda söz konusudur. Yine de bunlar komünistlerin desteğiyle yapılan propaganda yayınları olmasına rağmen, tek bir parti çizgisinden söz edilemez. Bu konuda belgeler arttıkça, Nâzım'ın partinin dogmatik görüşlerinden sapmasının anlaşmazlıklara neden olduğunu görmemiz de olasıdır. Tıpkı Orwell ile BBC'nin dış yayınlar sorumlusu arasında olduğu gibi (Orwell, 52-58).

1963 baharına gelindiğinde, 27 Mayıs darbesinin beklenen radikal reformları başaramadığı belli olmuştu. Bilen'in darbenin liderlerini faşist olarak nitelemesi abartılı olsa da, bu liderlerin ayrıcalıklarından kolay kolay vazgeçmeyecek olan yönetici sınıfı temsil ettikleri doğruydu. Bizim Radyo'nun desteklediği Türkiye İşçi Partisi'nin çok etkisiz olduğu anlaşılmıştı. Ayrıca en azından Küba füze krizi sonucunda Türkiye'deki üslerdeki nükleer başlıklar sökülene kadar, Amerika'yla ittifakın koşullarında da büyük bir değişiklik meydana gelmeyecekti. Nâzım'ın Mart 1963'te yaptığı son yayınlarda, gericilerin Demokratlar'ın devamı olan Adalet Partisi'nin himayesi altında tekrar iktidara oynamalarından endişelendiği görülür. Şair 1961 Anayasası'na duyduğu güveni hâlâ dile getiriyor, ama mücadele etmezlerse, işçilerin haklarını kaybedeceklerini de ekliyordu (bant çözümleri, 30 Mart 1963). Yine de Nâzım ve meslektaşları, geriye dönüp Menderes rejimine karşı yürüttükleri kampanyaya bakarak gurur duyabilirlerdi. Bizim Radyo'nun kuruluşunun beşinci yıldönümü nedeniyle Leipzig'den yapılan bu son yayınlardan birinde, Nâzım göğsünü kabartarak şöyle diyordu: "Menderes'in en korktuğu, en nefret ettiği ses Bizim Radyo'nun sesiydi" (bant çözümleri, 23 Mart 1963).

Nâzım'ın tiyatro ve radyo alanında yaptığı çalışmalar yazarlığına taze kan sağlamakla kalmadı, şairin özel yaşamını da zenginleştirdi. Bulgaristan ve Çekoslovakya da dahil olmak üzere, Doğu Avrupa'nın her köşesinde aktör, yayıncı ve film yapımcısı dostlar edindi. Bizim Radyo'da çalışmaya başladığı 1958

yılında duygusal yaşamında da yeni bir sayfa açılmış, tesadüf eseri, Moskova'daki bir film stüdyosunda çalışan genç bir kadınla tanışmıştı. 1958 Temmuzu'nda Leipzig'e gittiğinde, Bizim Radyo'daki arkadaşlarına yine âşık olduğunu söyleyecekti. Dahası, pişmanlık duyarak açıkladığı üzere, "bir gönülde iki değil, üç sevda" vardı (Erdinç 1978, 98). Sürgündeki Nâzım'ın duygusal yaşamı da, en az siyasi ve kültürel faaliyetleri kadar karmaşıktı.

ONUNCU BÖLÜM

"Sevdiğim Şehirle Sevdiğim Kadınlardan Boyuna Uzaklaşıyorum"

Nâzım'ın siyasi inancı, 1920 yılında Spartakistlerle ilk karşılaşmasından 1960 yılında Küba'ya yaptığı son ziyarete kadar, 40 yıl boyunca hiç sarsılmamış gibidir. Ama aşk hayatı ateşli tutkular ve acı dolu ayrılıklar arasında gidip gelmişti hep. Uçarı kişiliğine bir de gördüğü baskılar ve mahpusluklar eklenince, düzenli bir aile hayatı yaşadığı dönemler iki ya da üç yıldan fazla sürmemişti. İlk ayrılık acısını, henüz hassas bir delikanlıyken, annesinin aileyi terk ederek Paris'e gitmesiyle tatmıştı. Hem cinsel heyecan ve şiirsel esin verecek hem de ana sıcaklığı sağlayacak bir kadının peşindeki imkânsız arayışı yaşamının sonuna kadar sürdü. "Kimi insan otların kimi insan balıkların çeşidini bilir / ben ayrılıkların" diyecekti son dönem şiirlerinden birinde (A 7, 99). Zorunlu ayrılıkların acısını dindirmek için durmadan mektup yazacaktı. Ama Münevver'i İstanbul'da bırakmış olduğundan, artık bu bile kolay değildi. Birbirlerine, üçüncü şahıslar aracılığıyla, Paris ya da Roma üzerinden mektup göndermek gibi gizli bir yazışma yöntemi bulmak zorunda kalmışlardı. Yine de 1956 yılından itibaren, yurtdışından gelen bir destek sayesinde daha rahat yazışabileceklerdi. 1955 yılında yapılan Viyana Barış Konferansı'nda Nâzım İsabelle Blume adlı bir sosyalistle tanışmış, Münevver'le yazışmaları üzerindeki yasaktan söz ettiğinde Blume konuyla yakından ilgilenmişti. Blume, Türkiye'ye bir ziyaret yapacak olan Belçika Dışişleri Bakanı Paul-Henri Spaak'la

görüşmüş ve bakan da Nâzım ve Münevver adına Türk başbakanıyla konuşarak sorunu halletmişti (Sertel 178, 152). On yıllık ayrılıkları boyunca, Münevver Nâzım'a 700'den fazla mektup yazdı. Bu mektupların çoğu bugün Moskova'daki Nâzım Hikmet Arşivi'nin özel bir bölümünde bulunmaktadır.

Mayıs 1955'te Münevver'den bir mektup alan Nâzım, "İstanbul'dan Mektup" başlıklı şiirini yazdı. Şiirde Münevver'in çektiği zorlukları, yine Münevver'in ağzından aktarıyordu:

Canım,
uzandığım yerde yazıyorum,
yorgunum pek,
aynada yüzümü gördüm, âdeta yeşil.
Havalar soğuk, yaz gelmeyecek.
Haftada otuz liralık odun lâzım,
başa çıkılır gibi değil.
[...]
Bana hemen cevap ver,
Dertlerimi aklında tutma,
unut
beni unutma...
(A 6, 69)

Günlük konularla ve dünyada olup bitenler üzerine küçük haberlerle dolu olan bu şiirde, on yıl önce Piraye'nin mektuplarından esinlenen şiirlerdekinden çok farklı bir ton vardır. O zamanki şiirler yakınlığı dile getirirken, bu şiir ayrılığı vurguluyordu. Nâzım dolambaçlı yollardan para göndererek Münevver'in yükünü hafifletmek için elinden geleni yapsa da, iletişim kopukluğu duygusal bağı zayıflatıyordu.

Bir Gönülde İki Sevda

Münevver'e kavuşmak için duyduğu özlem, Nâzım'ın yeni ilişkiler kurmasına engel olmadı. 1952 yılında kalp rahatsızlığıyla ilgili olarak tedavi görürken, Galina Grigoryevna Kolesnikova

adlı genç bir doktorla tanışınca durum değişmeye başladı. Galina 70'li yaşlarda, dinç bir kadınken televizyonda kendisiyle yapılan bir söyleşide, o günleri şöyle anlatacaktı: "Barvikha Sanatoryumu'nda doktordum ve iç hastalıklar bölüm şefi yardımcısıydım. Nâzım üç ay tedavi gördü. [...] On altı yirmi yaşındakiler Nâzım'a âşık oluyorlardı. Ben niye olmayayım? [...] İçtenlikle söyleyeyim ki, biz birbirimizi çok sevdik" (GC/TV 4). Galina Nâzım'ın metresi, evdeki yardımcısı ve sağlık danışmanı olmuştu. Nâzım'm yediğini içtiğini, egzersizlerini, yatış kalkış, hatta banyo saatlerini denetliyor, Yazarlar Birliği'nin de onayıyla, özel doktoru olarak yurtdışı yolculuklarında Nâzım'a eşlik ediyordu (Bezirci, 89 ve 71). Nâzım Eylül 1956'da zatürree ve kan zehirlenmesinden yatağa düştüğünde, Galina penisiline olan alerjisi nedeniyle Nâzım'ın tedaviye cevap vermediğini fark ederek ilaçları değiştirdi. Nâzım, Galina'nın dört kez hayatını kurtardığını söyleyecekti (Fevralski, 77).

Galina Kasım 1956'da Nâzım'la birlikte Polonya'ya gitti. Polonya'da kaldıkları dokuz ay süresince, Nâzım diğer sosyalist ülkeleri ziyaret etti. Svetlana Alliluyeva'nm söylediğine göre, Gomulka dönemi Polonyası'nın Nâzım için özel bir çekiciliği vardı. Şairin gözünde Polonya "özgürlükçü komünizmin kalesi görünümündeydi" (Alliluyeva, 215). Moskova'da yaşam giderek güçleşiyordu: "*İvan İvanoviç* yasaklandığında Nâzım bunalıma girmişti" diyordu Galina. "İntihar etmeyi düşünüyordu" diye de ekliyordu. Nâzım'ın hâlâ Münevver'i özlediğini hisseden Galina, ailesi Sovyetler Birliği'ne kaçmayı başarabilse Nâzım'ı bırakmaya hazırdı (GC/TV 4). Galina'ya yazılmış aşk şiirleri olmasa da, yaklaşık sekiz yıl birlikte yaşadılar. Bu, Nâzım'ın hayatında bir kadmla birlikte geçirdiği en uzun süreydi. Birlikte çekilmiş fotoğraflarından, duygusal yönden uyuştukları anlaşılmaktadır (Resim 30a). Nâzım'a geride bıraktıklarını hatırlatması için duvarlarını Mehmet'in resimleriyle süsledikleri ve sıcak bir yuvaya dönüştürdükleri Peredelkino'daki yazlıkta, birlikte, sakin ve keyifli haftalar geçirdiler (Resim 30b).

Galina'yla yaşayıp Münevver'i özleyen Nâzım'ı, şimdi yaşamının son büyük aşk macerası bekliyordu. Her şey bir Arnavut masalıyla başladı. Komünizmin popüler kültür anlayışında

30. Peredelkino'dan görüntüler: (a) Nâzım Galina ile dinlenirken.

(b) Nâzım oğlunun fotoğraflarıyla.

halk tiyatrosu önemli bir yer tutuyordu. 1955 yılının sonlarına doğru, Soyuz Multifilm Enstitüsü bir Arnavut efsanesine dayanan bir çizgi film yapmaya karar vermişti. Ama çizim ekibinin Arnavut kostümleri hakkında pek bir şey bilmemesi problem yaratıyordu. Tam bu sırada, birisi Nâzım'a danışmalarını önerdi. Ne de olsa Osmanlılar 300 yıl boyunca Arnavutluk'ta hüküm sürmüşlerdi. Ayrıca Nâzım'ın evi de Türk gölge oyunundan karakterlerle süslüydü. Böylece enstitünün yöneticisi olan Valentina Brumberg, yanında çizim bölümünden genç bir kadın olan Vera Tulyakova'yla birlikte Nâzım'ı ziyaret etti. O sırada *İvan İvanoviç*'in Rusçası üzerinde çalışmakta olan Ekber Babayev, onları şairle tanıştırdı. Nâzım Vera'dan o kadar etkilenmişti ki, başkaları anlamasın diye Tatar lehçesiyle, kişisel bir yorum yapmaktan kendisini alamadı: "Fena kız değil, ilginç, ama göğsü düz." Tabii Vera'nın savaş sırasında, dokuz yaşındayken bir Tatar köyüne gönderildiğini ve annesiyle birlikte iki yıl orada kaldığını bilmiyordu. Vera bu lehçeyi, Nâzım'ın söylediklerini anlayacak kadar anlıyordu (Tulyakova, 19-22).

Nâzım utancını gizlemek için konuklarına evi dolaştırdı. Duvardaki tablo ve çizimleri çok beğendiklerinde, bunlardan birini Vera'ya vermek için ısrar etti. Daha sonra sohbet daha ciddi konulara kaydı. Konuklar Nâzım'a Arnavut halk kostümlerinin çizimlerini gösterdiler. Nâzım elbiselerin aslında nasıl olması gerektiğini gösteren bir taslağı hemen oracıkta çiziverdi. Hararetli bir tartışmadan sonra, Nâzım konuyu enine boyuna görüşmek için film stüdyosuna uğramayı kabul etti. Ertesi gün de, ilginç filmlere konu olabilecek halk masalları üzerine bir dizi öneriyle çıkageldi. Alelacele yeni bir senaryo yazarak, kafasındakileri anlatmak ve yeni bir buluşma ayarlamak için Vera'ya telefon etti. Nâzım henüz Vera'nm evli olduğunu bilmiyordu. Kocası aynı stüdyoda bir bölümün başındaydı ve Anyuta adında bir kızları vardı. Nâzım tıpkı Piraye ve Münevver gibi, yine genç ve evli bir kadına âşık olmuştu. Eğer psikanaliz Sovyetler Birliği'nde yasaklanmış olmasaydı, Nâzım Freudcular için ilginç bir vaka olurdu.

1956 yazında Nâzım'ın Peredelkino'da, Galina'nın gözetimi altında dinleniyor olması gerekiyordu (Fevralski, 77). Ama

âşık bir şair için, yürek çarpıntısı bir engel değildi. Genç kadınla olan ilişkisi, yaşama olan bağlılığını tekrar canlandırmıştı. Durmadan Vera'ya telefon ediyor, şoförünü gönderip Vera ve Valentina'yı yazlığa getirmesi için sürekli bahaneler buluyordu. Bu ilk buluşmaların ardından, Kasım 1956'dan Temmuz 1957'ye kadar dokuz ay ayrı kaldılar. Vera anılarında, Nâzım'ın ayrılmadan önce stüdyonun koridorunda oturup iki saat ağlayacak kadar üzüldüğünü söyler. Vera, Nâzım'ın duygularına karşılık vermediğini açıkça belirtmiş ve Nâzım'a uzaktayken kendisini unutmaya çalışması gerektiğini söylemişti. Ama ayrılık duygusal bağı güçlendirmişti hem de yalnızca Nâzım açısından değil: "Nâzım'ı düşünmeye ve birazcık da hüzünlenmeye ve kendi kendime itiraf etmeksizin özlemeye başladım onu" diyordu Vera. "Tüm bu dokuz ay boyunca, durmaksızın, onun dönüp telefon edeceği bu dakikayı, bu günü düşünmüştüm" (Tulyakova, 33, 47 ve 67).

"Sevdalı Bulut" adlı bir film senaryosu nedeniyle, 1957 yılında ilişkileri yeni bir safhaya girdi. Vera, Nâzım'ın tanışmalarından hemen sonra önerdiği bu proje üzerinde birlikte çalışmaktan ne kadar keyif aldıklarını söyler (Tulyakova, 26). Bir kukla oyunu olarak tasarlanmış olan öykü, bir bulut ile Ayşe adlı bir kız arasındaki aşkı ele alır. Bulut Ayşe'ye öyle tutkundur ki, kızın bahçesinin yeterince güneş ve yağmur almasını ve bütün bitkilerin yeşerip olgunlaşmasını sağlar. Fakat gerçek aşkın yolu güçlüklerle doludur: Ayşe'nin bereketli bahçesini kıskanan ve çevredeki bütün toprakların sahibi olan Kara Seyfi, hayranı olduğu Ayşe'nin yakasını bırakmamaktadır. Duyarlı bulut ile güçlü toprak sahibi arasındaki rekabet nedeniyle bir sürü macera yaşanır, ama sonunda açgözlülük ve kıskançlık karşısında gerçek aşk kazanır. Her ne kadar birlikte tasarladıkları senaryonun filme çekilip çekilmeyeceği bir süre belirsizliğini koruduysa da, genç ve güzel bir kadınla birlikte böyle dokunaklı bir aşk hikâyesi üzerinde çalışmanın Nâzım üzerindeki etkisi tahmin edilebileceği gibi oldu.

Nâzım'ın Galina'yla birlikte Polonya'da kaldığı dönem, Vera'yla ilişkisinin dönüm noktası oldu. 1957 yazının başlarında Nâzım'ı arayan Vera, film projelerinin kabul edildiğini söyledi.

Nâzım o kadar heyecanlanmıştı ki, hemen Moskova'ya döndüler. "Beraber çalışmaya başladılar" diyecekti Galina, "O zaman da onların aşkları başladı." Bir bunalım döneminden geçen Nâzım'm, genç ve göz alıcı bir kadınla birlikte olarak kendisini kanıtlamak istediği belliydi. "Eğer benimle beraber kalsaydı" diye devam ediyordu Galina, "yirmi yıl daha yaşardı. Bunu garanti ediyorum; oyun ve diğer türlerde yazabilirdi, ama şiir yazamazdı. Çünkü Nâzım'ın söylediği gibi, Nâzım şiiri yüreğinin kanıyla yazardı. [...] Ben bu trajediyi yaşamakla çok üzüldüm, ama yeniden şiir yazmaya başladığı için çok sevindim" (GC/TV 4). 1932 doğumlu olan Vera'nın, kendisinden 30 yaş büyük ve sağlık durumu bu kadar bozuk birine âşık olması şaşırtıcı görünebilir. Vera'nm uluslararası üne sahip bir yazarm yararlandığı ayrıcalıklardan etkilendiğine kuşku yoktu, ama bir başka neden de, babasının Kızıl Ordu'ya karşı savaşırken ölmüş olması olabilirdi. Nâzım esin kaynağı olarak genç bir kadına ihtiyaç duyarken, Vera da kendisine baba şefkati gösteren bir erkeğin ilgisine karşı koyamamıştı. Nâzım bir seferinde, "Babanız kaç yaşında olacaktı şimdi?" diye sorduğunda, Vera, "O sizden altı yaş küçük" cevabını vermişti (Tulyakova, 107).

Nâzım 27 Temmuz 1957'de Moskova'ya döndüğünde, senaryonun üzerinden geçmek bahanesiyle Vera'yı şoförüyle aldırıp Peredelkino'ya getirtti. Vera'nın yanında Karanoviç adında bir film yönetmeniyle gelmesi Nâzım'ı kıskandırmıştı. Vera Nâzım'ı gördüğüne memnundu, ama duygusal olarak bağlanmak istemiyordu. Sonunda Kasım 1957'de, yani tanışmalarının üstünden bir yıl geçtikten sonra, Vera Nâzım'a evli ve çocuklu olduğunu söyledi (Tulyakova, 66 ve 77-78). Nâzım bunun üzerine Vera'yı ve kocasını yılbaşını kutlamak üzere Peredelkino'ya davet etti. Gergin ve keyifsiz geçen gecede Nâzım'm ağzını bıçak açmadı (Tulyakova, 304). Vera'nın evli olduğunu öğrenmek Nâzım'ın aşkını alevlendirmekten başka işe yaramamıştı. Vera'yı stüdyodan on kere telefonla aradığı oluyordu. Giyimi ve saç şekli hakkında öğütler vermeye başlamıştı; Vera'nm saçını en çok uzun ve açık haliyle sevdiğini söylüyordu. Eve vaktinde varıp varmadığını bile kontrol ediyor, telefon cevap vermezse Vera'nın komşularını arıyordu. Kucak dolusu çikolata ve çiçekle stüdyoya gelişi görülmeye değerdi (Tulyakova, 83-84).

Vera ile Nâzım'ın arasına yine ayrılıklar girdi. 1957 sonbaharında Nâzım bir aylığına Bakû'ya gitti. Ocak 1958'de Galina'yla birlikte tekrar Moskova'dan ayrılarak, Nisan'a kadar Varşova'da kaldı. Mayıs ayında Paris'e gitti; Moskova'ya döndüğünde 31 Ağustos olmuştu. Kasım 1956'dan Eylül 1958'e kadar neredeyse iki yıl boyunca Sovyetler Birliği dışında bulunması, akla, Nâzım'ın siyasi açıdan şüpheli görülmüş olabileceğini getirir. Mayıs 1958'deki Paris ziyareti sırasında, Münevver'in çocukluğunu geçirdiği ülke olan Fransa'ya yerleşmeyi düşünmüş olması bile olasıdır. Delegasyon üyesi olarak değil de, tek başına dolaşma izni almış olması, Paris ziyaretini daha da keyifli kılıyordu. Kendisine vize almayı başaramadıkları için, Galina'yı geride bırakmak zorunda kalmıştı (Sertel 1978, 201-202). Galina Nâzım'a diyeti, ne kadar dinleneceği ve kaç basamak çıkabileceği konularında kesin talimatlar verdikten sonra, Çekoslovakya'da dönüşünü bekledi. Gare du Nord'a varan Nâzım'ı, aralarında yazar Tristan Tzara ve Charles Dobzynski, besteci Philippe Gérard ve ressam Abidin Dino ile karısı Güzin'in de bulunduğu bir grup bekliyordu. Güzin Dino 30 yıl sonra yayımlanacak anılarında, Nâzım'ın Paris'te geçirdiği günleri canlı bir biçimde anlatır. Nâzım açısından bu buluşma, 1950 yılında serbest bırakılması için başlatılan uluslararası kampanyanın başını çekmiş olan Tristan Tzara'ya teşekkür etmek için bir fırsattı. Hep beraber Philippe'in evine gittiklerinde, bir ev dolusu konuk Nâzım'la tanışmak ve şiirlerini dinlemek üzere bekliyordu (Dino, 139-141). Daha sonra Dinolar Nâzım'a, Saint-Michel Bulvarı üzerinde, kendi evlerinden pek uzak olmayan Hôtel de Suède'de bir oda buldular.

Nâzım'ın, Abidin'in önerisi üzerine kalbiyle ilgili olarak danıştığı iki Fransız doktor, kendisine dinlenmesini öğütlediler. Tabii bu, fırtına sırasında bir uçurtmaya yerinde dur demek gibi bir şeydi. Nâzım'ın Paris'te geçirdiği üç hafta boyunca Fransa, Cezayir'de General Salan'ın ve Fransız milliyetçilerinin ayaklanmasının yarattığı krizle çalkalandı. Milliyetçilere karşı yürüyüşler düzenleniyor, Nâzım da gerisini bir dostun balkonundan seyretmek üzere, birkaç dakikalığına da olsa bu yürüyüşlere katılmak için ısrar ediyordu (Dino, 141-144). "Paris'te, 28 Mayıs 1958" başlıklı şiirinde anlattığı gibi, 30 yıl sonra tekrar bir

gösteriye katılmak çok heyecan vericiydi (A 6, 155-156). Sovyetler Birliği'nde emekçilerin güçlerini bu tür kendiliğinden gelişen bir gösteriyle ortaya koymaları düşünülemezdi bile. Mayıs sonunda General de Gaulle'ün anayasayı güçlendirmek göreviyle iktidara dönmesiyle kriz kontrol altına alındı. Bu sırada Fransız Komünist Partisi, bazı yoldaşların partiden ihracı ve itibarların iadesi gibi konularda bir iç çekişme yaşıyordu. Nâzım da bu konuda Aragon'la hararetli tartışmalara girdi (Caute, 145). Nâzım aynı zamanda, İsmail Bilen gibi Stalincilerin etkisini kırmak için Abidin'i Türkiye Komünist Partisi'nin Haricî Büro'suna üye olmak konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Nâzım'a, Paris'in "Ceinture Rouge" (Kızıl Kuşak) denen, komünistlerin kontrolündeki işçi mahalleleri ile devlete ait Renault araba fabrikası gezdirildi. Nâzım lunaparka giderek, bir çocuk gibi eğlenmeye bile vakit ayırdı. Yoğun programında kalabalık öğrenci gruplarına kitaplarını imzalamak ve bulvar kahvelerinde saatlerce oturup Régis Debray gibi genç solcu aydınlarla siyasi tartışmalar yapmak da vardı (Dino, 148-154). Ressam Avni Arbaş'ı, üç kat merdivenle çıkılan stüdyosunda ziyaret etmekten özellikle keyif alıyordu. Nâzım, Avni'nin Türk halkının devrimci ruhunu yansıtan at resimlerinden büyülenmiş, bu motifi "Avni'nin Atları" şiirine konu etmişti (A 6, 160).

Paris'te geçirdiği üç hafta içinde yazdığı şiirler, Nâzım'm duygusal durumuna ışık tutar. Paris'e varışından kısa bir süre sonra 8 Mayıs'ta yazdığı "Sensiz Paris" başlıklı şiirinde Vera'ya duyduğu hasreti dile getirir. İsmi geçmese de, yanında olmamasından üzüntü duyduğu "gülünün", yeni sevgilisi, genç Vera olduğu açıktır (A 6, 148). Ama sekiz gün sonra yazılan ve daha karmaşık bir şiir olan "Paris Üstüne Bilmeceler"de açıkça görüldüğü üzere, Paris şehri başka çağrışımlar da yapıyordu. Nâzım bu şiirde Paris'e sığınan eski Türk yazarlarını, romantik milliyetçi Namık Kemal'i ve komünist lider Mustafa Suphi'yi anımsar. Paris'in kendisine hatırlattıklarını sayarken, "Bir de gençliğini anamın / resim yapar / Firenkçe konuşur / dünya güzeli, / bir de genç kızlığını Mimi'nin" der (A 6, 152). Bu dizelerde Mimi (Münevver) ile şairin daha yeni kaybettiği annesi Celile Hanım arasında yakın ilişki kurulurken, şairin hafızası ayrılık ile arzu-

yu harmanlar. Yine de asıl aklından çıkmayan Vera'dır. Vera anılarında, Paris'ten gelen telefonlar, kartlar, mektuplar ve aşk şiirleriyle gururunun nasıl okşandığını ve Nâzım'ın Paris'ten kendisine hediye olarak bir sürü elbise ve mücevher getirdiğini anlatır (Tulyakova, 277-278).

1958 sonbaharında Nâzım'ın Vera'yla olan ilişkisi yeni bir döneme girmişti. "Sevdalı Bulut" çalışması çoktan tamamlanmış olduğundan, buluşmak için yeni bir bahane bulmak gerekiyordu. Nâzım'ın aklına beraberce bir oyun yazmak geldi. Çok geçmeden de sıkı bir çalışmaya giriştiler. Nâzım daha yaşlı karakterlere, Vera ise daha genç olanlara ait bölümleri yazıyor, Vera Türkçe bilmediğinden Rusça kullanıyorlardı. Otobiyografik göndermelerin ağır bastığı oyuna, iki taraftan karşılıklı kolların hareket ettirilmesiyle öfkeyle birbirine toslayan iki keçiden oluşan geleneksel tahta oyuncaktan esinlenerek "İki İnatçı" adı verilmişti. Oyunun kahramanları kalbinden rahatsız, yaşlıca bir profesör ile profesörün âşık olduğu Daşa adında, genç ve evli bir hemşiredir. Profesörün kendisini kocasından kıskandığını hisseden Daşa, ona bu oyuncağı hediye eder. Oyuncak, aşkın gerilimlerini ima eden çok katmanlı bir semboldür. Profesörün Amerika'ya göç etmiş bir bilim adamı olan kuzeninin gelişiyle, bu kez komünizm ve kapitalizm arasında, başka bir çatışma ortaya çıkar. Profesörün toplumsal sorumluluk duygusu o kadar gelişmiştir ki, doktorların dediklerine aldırmadan, çalışması için gerekli titanyumu bulmak için kuzeydoğuya gider. Profesörün bir kalp krizi sonucu öldüğü haberi geldiğinde oyuncak yere düşer, ama Daşa oyuncağı yerden kaldırırken, "Onun öldüğüne inanmıyorum" der. Sonunda teypten profesörün sesi duyulur. Profesör aşka dayalı, sömürünün olmadığı, erkeklerin 150 yaşına kadar yaşayacakları ve genç kızlarla evlenecekleri, ideal bir toplumun yaratılacağının haberini vermektedir! Oyunun Türkçe çevirisi bulunmamasına rağmen, Rusça metin *Teatr* isimli dergide (4. Sayı, 77-108) basılmış ve Nâzım'ın 1962'de Moskova'da yayımlanan seçme oyunları arasında yer almıştır.

Böylesine kişisel bir deneyim hakkında yazmak, Nâzım için zor olmuştu. Bir kez daha, genç bir kadını eşinden ayırmak niyetindeydi. Yalnızca başkalarının editörlüğünü yapmayıp yazar

da olabileceğini söyleyerek Vera'nın gururunu okşuyordu (Tulyakova, 281). Ayrıca Paris de dahil olmak üzere, yurtdışına yolculuk düşüncesi de çok cazipti. Sovyet vatandaşlarının çoğu için kapitalist dünyaya yolculuk etmek gerçekleşmesi olanaksız bir düştü. Yine de Vera Nâzım'ın kendisini fazla sahiplendiğini düşünüyordu. Duygusal baskıdan kaçmak amacıyla, Eylül 1958'de kocasıyla birlikte tatil yapmak için, Karadeniz kıyısında bir köy olan Arhipo Osipovka'ya gitmeye karar verdi. Ama daha birkaç gün geçmeden, Nâzım Vera'nın izini bularak onlara katıldı. Nâzım'ın ilgisi Vera'nın rahat bir tatil yapmasına engel oluyordu (Tulyakova, 128129). Ama Nâzım'ın yazdığı şiirler coşku doluydu: "denize, kuma, güneşe bulanıyorum, / ağaca bulanıyorum, / bala bulanır gibi elmalara" (A 6, 167). Vera'ya beslediği duyguları, kendinden geçmiş bir halde doğanın içine gömülmek şeklinde ifade ediyordu: "çırılçıplak, sıcacık, sırtüstü yatan deniz" (A 6, 169). Fakat İstanbul'daki "gülü" Münevver'in hatırası hâlâ peşini bırakmıyor, Münevver'in kederi ve gülüşü bir Bach melodisindeki "tekrarlar" gibi geri dönüyordu (A 6, 129-131).

1959 yılı boyunca süren "İki İnatçı" üzerindeki çalışma, yurtdışına yapılan yolculuklarla kesintiye uğradı. Nâzım Temmuz ayında Almanya'ya yaptığı yolculuk sırasında yazdığı "İki Sevda" isimli şiirde, iki aşk arasında kaldığını kabul ediyordu. "Bir gönülde iki sevda olamaz" diye başlayan şiir, "Yalan / olabilir" diye sürüyordu. Şair iki aşkının, İstanbul'daki Münevver ile Moskova'daki Vera'nın, dost olduklarını hayal ederek içinde bulunduğu ikilemi çözmeye çalışıyordu:

Gülüp ağlıyor sevdiğim kadınlar
iki dilde.
Dostlar nasıl bir araya geldiniz?
Birbirinizi tanımazsınız.
Nerde bekliyorsunuz beni?
Beyazıt'ta Çınarlı Kahve'de mi Gorki Parkı'nda mı?

(A 7, 1617)

Nâzım Moskova'ya dönüşünde Vera'ya nefes aldırmaz olmuştu. Vera'nın üzerindeki stres o kadar büyüktü ki, Eylül ayında

hastalandı. Bunalıma girmişti; yorgunluk ve uykusuzluk çekiyordu. İzin alarak evde dinlendiği süre içinde, Nâzım, Ekber Babayev'le birlikte kendisini her gün ziyaret etti. Vera geriye dönüp baktığında, bu dönemde Nâzım'ın duygularına karşılık vermeye başladığını hissediyordu. Ne var ki, Vera daha tam iyileşemeden, Kasım ayında Nâzım zatürree oldu ve iki ay odasından çıkamadı. Vera'yla bağlantısını koparmamak için, barış hareketindeki işleri için gerekli olduğunu ileri sürerek başucuna bir telefon koyulmasında ısrar etti (Tulyakova, 337, 342 ve 361).

Ocak 1960'ta nihayet birbirlerine kavuştular. Yıl, ilk gösterimi Yermalova Tiyatrosu'nda yapılacak olan "İki İnatçı"nın provalarıyla iyi başlamıştı. Nâzım'ın ısrarıyla, oyunun tanıtım broşürüne ikisini bir arada gösteren bir fotoğraf koyulmuştu. Bir provadan sonra Nâzım'ın en sevdiği kafeteryaya gittiler. Başarılarını kutlamak ve bundan sonra ne yapacaklarını tartışabilmek için, yöneticiyi kafeteryanın geç vakte kadar açık kalması konusunda ikna ettiler (Tulyakova, 361363). Nâzım Vera'nın kendisiyle birlikte yaşamaya karar vermesini istiyordu. Bunun karşılığında Galina'dan resmen ayrılacak ve Peredelkino'daki yazlığı ona bırakacaktı. Nâzım'ın birlikte edindikleri malları Galina'ya bıraktığını gösteren bir belgeyle, 1 Ocak 1960'ta resmen ayrıldılar. Nâzım'ın Galina'ya bıraktığı ve toplam değeri 89.975 ruble olan mallar arasında ev eşyaları, 1957 model Volga marka bir limuzin, 1500 kitap, 13 tablo, iki televizyon, bir radyo, pikap ve teyp, bir daktilo, bir akvaryum, bir gümüş sofra takımı, porselenler ve dikiş makinesi bulunuyordu. Aynı gün Nâzım bir veda mektubu yazarak, Galina'ya ulaştırması için Ekber Babayev'e verdi:

> "Bir erkek olarak senden ayrılıyorum ama istesen de istemesen de, dostun olarak kalacağım. Yaşadığım sürece Münevver ve oğlumun sorumluluğunu taşıdığım gibi, seninkini de taşıyacağım. Döndüğümde Pesenkaya'da [Moskova'daki daire] kalacağım. İstersen, yazlığı elden çıkarma. Arabanın ve yazlığın dokuz aylık taksitleri peşin ödendi. Ondan sonra, eğer hâlâ hayattaysam, geri kalan kısmını da ödeyeceğim."

Nâzım mektuba eklediği notta, Galina'dan ayrılma planını gizli tuttuğu için Babayev'den özür diliyordu (Aziz Nesin Arşivi).

Vera da gözünü kararttı ve kocasından ayrıldı. Nâzım'la birlikte trenle Bakû'ya giderek, Kafkas Dağları'nın kuzey eteklerinde bir tatil beldesi olan Kislovodsk'ta, üç aylık keyifli bir tatil yaptılar (Tulyakova, 441). Tatildeyken, Şubat 1960'ta, Nâzım tekrar "Sabah Karanlığı" gibi aşk şiirleri yazmaya başladı:

kıyasıya bahtiyarımdır
azıcık utanırım
ama azıcık.

Yolculuğa hazır bir yelken gibidir,
aydınlık bir yelken gibi
sabahleyin odamızda karanlık.
Gülüm çıkar yataktan bir kayısı gibi çıplak.

(A 7, 40-41)

Burada da, sık sık olduğu gibi, kişisel coşku yine politikayla kaynaştırılır. Şair, "gülünün" uyanmasını beklerken radyoyu açar ve dünya çevresinde dolaşan Sputnik III'le ilgili haberleri dinler. Ama Vera'yla olan yakınlığı Münevver'in hatırasını silemez. Nâzım Kislodovsk'tan Münevver'e attığı kart ve mektuplarda, dinlenmeye çekilmiş izlenimini veriyordu. Münevver'in verdiği karşılığın tonuna bakılırsa, Nâzım'm Vera'dan söz etmediği açıktır (Münevver'den Nâzım'a, 9 Şubat 1960). Nâzım ve Vera Moskova'ya döndüklerinde kendilerini başka zorluklar bekliyordu. "İki İnatçı" adlı oyunun başarısı morallerini düzeltmiş, Fevralski'yle beraber, bir akşam, yönetmen L. V. Varpahovski'nin evinde başarılarını kutlamışlardı (Fevralski, 85). Ama yazlığa uğradıklarında, Galina'nın Nâzım'ın en sevdiği eşyaları taşıdığını ve yalnızca "Allah ikinizin de belasını versin!" şeklinde bir not bıraktığını göreceklerdi (Vera'yla görüşme, Ocak 1992).

Nâzım aradığı sıcaklığı hâlâ bulamamıştı. Mart 1960'ta Vera'yla birlikte yaşamaya başlamışlardı, ama kendisini hâlâ tedirgin hissediyordu. Vera bağımsızlığından vazgeçmeye niyetli değildi, özellikle de Nâzım Komünist Parti'ye üye olması ko-

nusunda ısrar ettiğinde. Nâzım görev gereği uzun yurtdışı yolculuklara çıktığından, sık sık ayrı kalıyorlardı. Ama birlikte olduklarında Nâzım'ın gözü her an Vera'nm üzerindeydi. Vera ne zaman telefonla uzun konuşacak olsa sinirleniyordu. Göz alıcı sevgilisiyle toplum içine çıkmaktan gurur duysa da, diğer erkeklerin hayran bakışları Vera'ya yöneldiğinde çok öfkeleniyordu. Vera bu kadar zor bir insanla gerçekten evlenmek isteyip istemediğini düşünmeye başlamıştı. Kocasının evinde ziyaret ettiği kızını düşündüğünden, boşanmak için acele etmiyordu. Nâzım evlendikleri zaman artık kıskançlık ve güvensizlik duymayacağını söyleyerek, Vera'yı sahiplenişini haklı göstermeye çalışıyordu. Dahası, evlilik cüzdanı sayesinde ölümünden sonra Vera'nm yaşamı garanti altına alınmış olacaktı. Sonunda, 18 Kasım 1960'ta, tek tanık olarak Vera'nın Tosya dediği Türkolog arkadaşı Antonina Sverçevskaya'nın bulunduğu sade bir törenle evlendiler (Tulyakova, 396-403).

Penelope: Ufuktaki Kadın

Nâzım'ın Münevver'e olan bağlılığı henüz sona ermediği gibi, onu ve oğlunu geride bırakmaktan duyduğu suçluluk duygusu da silinmemişti. Bir yandan da, Şubat 1956'da kaybettiği ve siyasi şartların İstanbul'a dönmesine olanak vermemesi nedeniyle cenazesine katılamadığı annesi Celile'nin yasını tutuyordu. Ayrılık ve yitirme duyguları, şairin düşsel kent manzaraları ve varış noktası meçhul yolculuklar gibi geçicilik duygusunu yansıtan imgelerle dolu en güçlü şiirlerinden bazılarına yansımıştır. "İki Sevda" başlıklı şiirinin son dizelerinde "götür beni oraya" diye seslenen şair, şaşırtıcı bir karşılık alır: "Nereye?" (A 7, 17). Yaşamının son on yılında Nâzım o kadar sık yolculuk yapmıştır ki, izini sürmek pek kolay değildir. Hapishane yaşamının zorunlu hareketsizliğinden sonra, bir ömre sığacak yolculukları birkaç seneye sığdırmak ister gibiydi. Bu etkinlikler sağlığı açısından sakıncalı olsa da, şiirsel açıdan üretkenliğini artırıyor, gördüğü yerlerden ve tanıştığı insanlardan esinlenen yeni şiirler yazmasını sağlıyordu. Bu şiirlerden birçoğu yazıldıkları

ortamın koşullarına tanıklık eder ve belli bir tarih ve yer ismiyle (Paris, Varşova, Leipzig, Berlin, Bakû, Leningrad, Stockholm, Havana) sona erer. Mart 1960, Akdeniz ibaresini taşıyan "Kadınım" şiiri uzun ve zor bir yolculuk sırasında yazılmıştı. Nâzım Moskova'dan trenle yola çıkmış, Polonya üzerinden İtalya'ya geçtikten sonra, Beyrut'ta bir konferansa katılmak üzere İskenderiye üzerinden gemiyle yoluna devam etmişti (A 25, 134). Anlaşıldığı kadarıyla, Polonya sınırındaki Rus kasabası Brest'e kadar Vera'yla birlikte gitmişlerdi. Şiirin dokunaklı açılış dizeleri de bundan söz etmektedir:

> Kadınım Brest'e kadar benimle geldi,
> indi trenden peronda kaldı,
> ufaldı, ufaldı, ufaldı

Bu şiirin çıkış noktası şairin Vera'dan geçici bir süre için ayrılması olsa da, şiir daha karmaşık olan bağlılık, suçluluk ve hasret duygularını dile getirerek gelişir. Fiziksel olarak Vera'dan ayrılmanın ardından gelen bir dizi hayalde, diğer kadınlara (Münevver'e, hatta belki de Piraye'ye) ait sesler ve anılar şairin peşini bırakmazlar:

> "Yanıma gel!" dedi, yanına varamadım,
> hiç durmayacakmış gibi gidiyordu tiren,
> boğuluyorum kederden.
>
> Sonra, kumla toprakta kar parçaları çürüyordu,
> sonra, birden anladım ki, kadınım beni görüyordu,
> "Beni unuttun mu, beni unuttun mu?" diye soruyordu,
> [...]
>
> Sonra birden anladım ki, yıllardır, ama uzun yıllardır bu tiren
> de yaşıyorum.
> — ama, bunu nasıl, neden anladığıma hâlâ şaşıyorum —
> ve hep aynı büyük, aynı umutlu türküyü söyleyerek
> sevdiğim şehirle sevdiğim kadınlardan boyuna uzaklaşıyorum
> ve hasretlerini etimin içinde işleyen bir yara gibi taşıyorum
> ve bir yerlere yaklaşıyorum, bir yerlere yaklaşıyorum.
>
> (A 7, 45)

Bu şiirde Nâzım'ın sevdiği kadınlar, şairin çarpan yüreği geceye doğru yol aldıkça geride kalıp giderek küçülen tek bir karakterde bütünleşir. Geçici ayrılık, bir ölüm kalım meselesi haline gelir. Bir olasılıkla anneyle olan temel bağın kopuşunu ima eden kaçınılmaz bir kayıp, "umut türküsünü" bastırır.

Münevver'e yazılmış en dokunaklı şiirlerinden biri olan "Hasret"te (1959), tek bir kadın karakteri ilkörneksel bir boyut kazanır:

Yüz yıl oldu yüzünü görmeyeli,
belini sarmayalı
[...]
Yüz yıldır bekliyor beni
bir şehirde bir kadın.

Aynı daldaydık, aynı daldaydık.
Aynı daldan düşüp ayrıldık.
Aramızda yüz yıllık zaman,
yol yüz yıllık.

Yüz yıldır alacakaranlıkta
koşuyorum ardından.

(A 7, 12)

Birbirleriyle kuzen olan Münevver ve Nâzım gerçekten de "aynı daldan" geliyorlardı. Her ne kadar şair hayalinde kayıp aşkının ardından koşsa da, aynen Piraye'ye yaptığı gibi Münevver'den de duygusal olarak uzaklaştırmaya başlamıştı kendisini. Bu yıllarda Nâzım Fransızcaya çevrilmek üzere sık sık Münevver'e şiirler gönderiyordu. Bunların arasında "İki Sevda" başlıklı şiir de bulunduğundan, Münevver şairin iki aşk arasında kalmış olduğunu çok iyi biliyordu (Münevver'le görüşme, Temmuz 1996).

Münevver'le buluşma kararı, Nâzım'ın Nisan 1961'de Paris'e yaptığı yolculukta alınacaktı. Aslında balayları olan bu yolculukta Vera da Nâzım'la birlikteydi. Çekilen fotoğraflarda Nâzım karısının yanında gururla poz vermektedir. Paris'te birlikte 40 gün geçirdikten sonra, Nâzım tek başına Küba'ya gitti. Fi-

del Castro'nun iki yıllık gerilla savaşından sonra Ocak 1959'da Amerikan destekli Batista yönetimine karşı kazandığı zafer, Latin Amerika'da komünizm için yeni fırsatlar yaratıyordu. ABD Küba ekonomisini boğmak için ticari ambargo koyduğunda, Sovyetler Birliği kapsamlı bir ekonomik ve siyasi destek programıyla Küba'nın imdadına yetişecekti. Sovyetler'in desteklediği Dünya Barış Komitesi'nin temsilcisi olarak bu süreçte rol alan Nâzım için, 1961 yılının Mayıs ayında Küba'ya yaptığı ziyaret en heyecan verici görevi olacaktı. Nâzım'ın ziyaretinin asıl amacı Castro'ya bir Barış Ödülü sunmaktı. Ama çok geçmeden devrimci heyecana kendisini kaptırarak, "Ülkemden ayrılmakla hata ettim. Dağlara çıkmak ve çetecilik yapmak gerekirdi" diye düşünecekti (Tulyakova, 133). "Saman Sarısı" adlı şiirinde övdüğü, Küba'da yaşayan değişik ırklar arasındaki uyumdan da çok etkilenmişti: "Küba meydanında altı milyon kişi akı karası sarısı melezi ışıklı bir / çekirdek dikiyor çekirdeklerin çekirdeğini güle oynaya" (A 7, 77). "Havana Röportajı" başlıklı şiirinde de, Lenin'in ruhunu yeniden canlandırdığını düşündüğü Küba Devrimi'nin başarılarından övgüyle söz ediyordu (A 7, 80-91).

Nâzım Havana'ya uçmak üzere Paris'ten ayrılmadan kısa bir süre önce, İtalyan barış hareketi üyesi Joyce Salvatori Lussu'yla görüştü. Bu görüşmenin Nâzım'ın Münevver'le olan ilişkisi açısından önemli sonuçları olacaktı. Nâzım İtalyan sosyalist Emilio Lussu'nun karısı ve yazar olan Joyce'la ilk kez Haziran 1958'de Stockholm'de yapılan barış konferansında tanışmıştı. Konferans sırasında Nâzım'm şiirlerinin çevirileri sergileniyordu ve Joyce orada bulunan bir delegenin Nâzım için, "Şu anda dünyanın yaşayan en büyük şairi" dediğini duymuştu. Kısa sürede arkadaş oldular. Lussu'yla Fransızca konuşan Nâzım, ona şiirlerini İtalyancaya çevirmesini önerdi. Lussu 30 yıl sonra yayımlanacak anılarında, ilk görüşmelerini şöyle anlatacaktı:

> "Otelin salonuna gittik ve bana kısa bir şiirini okudu. Yıpranmış, küçük bir kâğıda çocukça bir yazıyla yazılmıştı. Onun Osmanlı İmparatorluğu döneminde Arapça okuma yazma öğrendikten sonra, yetişkinliğinde, Atatürk devrimleriyle birlikte Latin harflerine geçtiğini bilmiyordum.

31. Stockholm Barış Konferansı'nda Joyce Lussu'yla.

> Çok iyi şiir okuyordu. Etkili ve dolgun bir sesi vardı. Türkçe, seslilerden ve yarım seslilerden yana zengin, güzel bir dildi. Sonra açıklamaya koyuldu. Bana neyi anlatmak istediğini çok iyi biliyordu. Sözcükler üzerinde çok titizleniyordu. Fransızca karşılığını bulamadığı zamanlar başka sözcüklerle, deyimlerle, başka dillerden deyişlerle, benzetmelerle ya da güzel ve devinmesini iyi bilen ellerini kullanarak açıklamaya çalışıyordu. Hiçbir zaman anlamadığım ya da yaklaşık anladığım duygusuna kapılmadım. 'Yalnızca anlaşılabilir, somut sözcükler gündelik, bir köylünün bile anlayabileceği bir dil kullan' diyordu." (Lussu, 17)

Lussu Nâzım'ın eserlerine sezgisel bir yakınlık duyuyor, her ikisinin de devrimci düşünceye bağlılıkları Lussu'nun Türkçe bilmemesini telafi ediyordu. Lussu, "Nâzım Hikmet'le çok iyi anlaştık" diyecekti. Stockholm'de birlikte çekilen fotoğrafları aralarındaki yakınlığı yansıtmaktadır (Resim 31). Nâzım daha sonra İstanbul'da bıraktığı karısından ve oğlundan söz ettiğinde, ai-

lenin çektiği acı Lussu'ya çok dokunmuştu (Lussu, 18-19). Nâzım Piraye'den ya da Vera'dan söz etmediği için, Lussu, Nâzım'ın aşk şiirlerinin Münevver'e olan duygularını dile getirdiğini sanıyordu. Nâzım Türk yetkililerle pazarlık konusunda ondan da yardım istedi ve Lussu ilk fırsatta Münevver'i ziyaret etmeye söz verdi.

Haziran 1960'ta İstanbul'da gerçekleşen ilk buluşmalarında Joyce Lussu ve Münevver birbirlerinden o kadar hoşlandılar ki, Lussu, "Münevver'de yakın bir akrabamı buldum" diyecekti (Lussu, 20). Münevver Nâzım'a yazdığı 25 Haziran tarihli mektupta, Kemal Tahir'in evinde beraberce yedikleri bir yemekten ne kadar keyif aldıklarını anlatıyordu. Münevver iki çocuğuyla birlikte Kadıköy'de bir apartman dairesinde yaşıyor, hâlâ dışarıda bekleyen bir polis ekibi gelen giden herkesi sorguya çekiyordu. Münevver çeviri yaparak ve özel ders vererek yaşamını sürdürmeye çalıştığından, Nâzım'ın Lussu aracılığıyla gönderdiği para çok işine yaramıştı. Sağlık durumu iyi değildi ve duygusal açıdan zor günler geçiriyordu. Ama yine de başı dik, güçlü ve çocuklarına iyi bir eğitim sağlamaya kararlı haliyle Lussu'yu çok etkilemişti. Münevver'in, fotoğrafları evin duvarlarını süsleyen Nâzım'a hâlâ bağlı olduğu belliydi. Münevver'in içinde bulunduğu acıklı durum Lussu'ya asırlar öncesine ait bir öyküyü hatırlatıyordu: "Münevver tıpkı Penelope gibi beklerken Odysseus (Hikmet) on yedi yıllık hapis yaşamından sonra limandan limana dolaşıyor; arkadaşlar, hayranlar, deneyimler, yenilikler ve hatta şurada burada bir Nausicea ya da bir Calipso bile buluyordu" (Lussu, 22). Lussu bu dünyada bir Penelope'nin bir Ulisse'den her zaman için daha az ilgi göreceğini, toplumsal önyargılar ve ekonomik sömürüyle baş etmek zorunda kalacağını bildiğinden, Münevver'e yardımcı olmayı çok istiyordu. Münevver için Türkiye'de yaşam gerçekten de zordu. 1952 yılında Bakan Samet Ağaoğlu kendisine, "Ben sağ oldukça Nâzım Hikmet'i göremeyeceksiniz" dediğinde, ülke dışına çıkma umutları paramparça olmuştu (Münevver'in Nâzım'a mektubu, 29 Haziran 1960).

Joyce Lussu'nun müdahalesiyle durum değişti. Nâzım'la bir sonraki buluşmasında, Lussu'nun konuşmak istediği tek konu

İtalyanca çevirilerin durumu değildi. Lussu, "Aileni Türkiye'den kaçırmaya çalışacağım ve çok sevgili eşini, hiç görmediğin oğlunu sana getireceğim" diyordu (Lussu, 23). Bir tarafında Münevver, diğer tarafında Mehmet Nâzım'la geleceğini, "yeniden bir aile" olacaklarını hayal ediyordu (Lussu, 23). Nâzım Türk güvenlik sistemini alt etmenin çok zor olduğu konusunda kendisini uyardıysa da, o kararını vermişti. İstanbul'a dönen Lussu düşüncesini açtığında Münevver o kadar heyecanlandı ki, hemen planın ayrıntılarını gözden geçirmeye başladılar. Kaçmalarını sağlayacak tekneyi nereden bulacaklardı? İtalya'ya döndüğünde Lussu İtalyan Komünist Partisi'ne başvurduysa da, parti böyle tehlikeli bir işe bulaşmak istemiyordu. Neyse ki, İtalya'daki antifaşist direnişe katılmış olan kocası Emilio, kendisini yürekten destekliyordu. Başka bir arkadaşı da, Kuzey İtalyalı bir işadamı olan Carlo Giullini'yle irtibat kurmasını sağlamıştı. Giullini'nin akrabalarından biri bir toplama kampında can vermişti. Joyce Nâzım'dan çevirdiği şiirlerin bazılarını okuyarak Giullini'yi ikna etmeye çalıştı. Daha sonra da ateşli bir konuma yaptı: "Siz, tüm gücünüzü işinize adadınız ve para kazandınız. Neden biraz da kendinizi parayla ilişkisiz, ama soylu, şiirsel ve yürekli bir işe adamıyorsunuz? Gelecekte çocuklarınıza onurla anlatabileceğiniz bir şeyler yapmıyorsunuz? Bu insanlara sizin yalnızca bir işadamı olmadığınızı, aynı zamanda bilinçli, insancıl, kültürlü ve yaratıcı birisi olduğunuzu da gösterir" (Lussu, 24-25). Giullini razı olmuştu. Nisan 1961'de, Paris'i ziyaretleri sırasında Joyce, Nâzım ve Vera'ya planlarından söz etme fırsatını buldu. Nâzım Joyce'un planını temkinli bir memnuniyetle karşıladıysa da, doğrudan işe karışmak istemiyordu (Vera'yla görüşme, Ocak 1992).

Temmuz ayında Joyce ve Giullini, Pire'den, Giullini'nin Triton isimli yatma bindiler. Tekneye Armando adlı deneyimli bir denizci kaptanlık ediyordu. Kendilerine Ege'deki arkeolojik yöreleri gezmeyi amaçlayan Milanolu zengin bir aile süsü vermek için, yanlarına bol miktarda dolar almışlardı. İlk olarak Türk sahillerinin birkaç mil açığında bulunan Sakız Adası'nın açıklarına demirlediler. Adadaki en iyi otele yerleşerek şampanya ve havyar ısmarladılar. Ertesi sabah, kötü hava yüzünden Türk ka-

rasularına ulaşmaları sekiz saatlerini aldı. İzmir'e yaklaşırken farkında olmadan askerî bölgeye girdikleri için, bir sahil güvenlik teknesi yanlarına yanaştı. Ama karaya çıkmalarına izin verilerek, gözetim altında tutulmak üzere bir otele götürüldüler. İzmir'deki yoğun güvenlik önlemleri arasından Münevver'i ve ailesini kaçırmak imkânsız olduğundan, Giullini'nin tekneyle Ayvalık'a kadar gitmesine karar verdiler. Bu arada Joyce da Münevver'i ve çocukları almak için İstanbul'a uçacaktı. Üç gün sonra Ayvalık'ta, meydandaki bir kahvede buluşacaklardı. Joyce İstanbul'a geldiğinde Münevver'in Boğaz'da oturan kuzenlerinin yanında olduğunu öğrendi. Bu nedenle grubun toparlanıp yola çıkması biraz zaman aldıysa da, sonunda polisi atlatmayı, hatta en değerli eşyalarını da yanlarına almayı başardılar.

İlk olarak, Bandırma'ya kadar feribotla ve dikkat çekmemek için üçüncü mevkide gece yolculuğu yapmaları gerekti. Daha sonra, köylülerle birlikte, tıklım tıklım dolu Balıkesir trenine bindiler. Balıkesir'e vardıklarında ortalıkta taksi olmadığını gördüler, ama Joyce'un kendisini Amerikalı bir gazeteci olarak tanıtması sayesinde eski bir Buick taksi kiralamayı başardılar. Şoför kendilerini engebeli bir yoldan Ayvalık'a ulaştırdığında, kasaba meydanında toplanmış kalabalık dikkatlerini çekti. Giullini gezmeleri için yöre halkını teknesine davet ediyordu. Bu bahaneyle Münevver ve çocukları tekneye çıkarabileceklerdi. Karanlık basınca, kıyıdan yalnızca 12 mil uzakta bulunan Yunan adası Midilli'ye doğru yelken açtılar. Midilli'ye az kala kayalara çarptıklarından çeşitli güçlüklerle karşılaştılar ve yardım istemek için işaret fişekleri atmak zorunda kaldılar. Kıyıdaki Yunanlı balıkçılar teknedekilerin havai fişeklerle bir kutlama yaptıklarını sanıyorlardı. Ama, "Dolarımız var" bağırışları kıyıdakileri harekete geçirmeye yetti. Sağ salim, yanlarına yanaşan tekneye doluştular. Ama bu sırada, Münevver'in belgeleri de dahil olmak üzere, değerli eşyalarından bazıları tekneden düşerek Ege'nin dibini boylamıştı.

Sabahın üçü olmasına rağmen Münevver'in aklı başındaydı. Tekne kazasından faydalanan Münevver, Yunanlı yetkilileri Polonya vatandaşı olduğu, ama pasaportunun denize düştüğü konusunda ikna etmeyi başardı. Atina'ya ulaşır ulaşmaz ge-

rekli belgeleri edinebileceğini belirtti. Aynı sabah saat 11:00'de Atina uçağına yetiştiler. Uçakta Giullini kendilerine şampanyalı bir yemek ısmarladı. Daha sonra Giullini Milano'ya uçtu; onlar da Varşova'ya gitmek için gerekli hazırlıkları yapmak üzere Polonya Elçiliği'ne başvurdular. Nâzım'ın göndermesi gereken resmî davet yazısını alabilmek için telgraf çekmeleri gerekti. Gerekli belgeleri beklerken Atina'da endişe dolu bir hafta geçirdiler. Joyce'un anlattığına göre, paraları bitince Joyce'un altın saatini ve Münevver'in altın zincirini satmak zorunda kaldılar (Lussu, 35). Sonunda Joyce İtalya'ya dönerken, Münevver ve çocuklar Varşova'ya uçtular.

3 Ağustos'ta, Varşova'daki Münevver'den her şeyin yolunda olduğunu bildiren bir telgraf alan Joyce çok sevindi. Küba'dan daha yeni dönmüş olan Nâzım, buluşma günü yaklaşırken karmaşık duygular içindeydi. Artık ikili yaşamının düğümünü çözmek zorundaydı. Münevver Nâzım'ın Moskova'da başka bir sevgilisi olduğundan emin olsa da, evlenmiş olduklarını ancak Varşova'ya vardıktan sonra öğrenmişti. Romantik komünist Nâzım son derece acımasız olabiliyordu ve buluşmaları da tabii ki Joyce'un hayal ettiği gibi mutlu bir buluşma olmayacaktı. Münevver ve çocuklar havaalanına vardıklarında, Nâzım kendilerini karşılamaya gelmemişti. Onlarla ertesi gün, orkestranın duygusal parçalar çaldığı otel restoranında buluştu. Artık yaşamının merkezinde Vera'nın bulunduğunu açıklamak durumundaydı, ama Nâzım'ın özel konulara girmemek için elinden gelen gayreti gösterdiği anlaşılıyor. Münevver yıllar sonra, "Yalnızca şiir hakkında konuştuk" diyecekti (Münevver'le görüşme, Temmuz 1996). Nâzım kısa süre içinde günlük işlerine döndü. Münevver ve çocuklar için bir daire kiralamak ve döşemek zorundaydı. Bunun için de, Bizim Radyo'daki bağlantılarını kullanarak gerekli parayı bir araya getirmek amacıyla Leipzig'e gitmesi gerekti (Vera'yla görüşme, Temmuz 1996). Ayrıca Münevver'in yabancı dil konusundaki niteliklerini vurgulayarak, onun için radyoda bir iş olanağı araştırdı (Erdinç, 103). Ama Münevver Varşova'da kalmayı tercih etti ve daha sonra Doğu Dilleri Fakültesi'nde öğretim görevlisi oldu. Geliri ailenin ihtiyaçlarını zor karşılıyordu. Yine de, Nâzım'ın Eylül 1959'da hazırladığı va-

siyetnamesinde Münevver'in ve oğlunun birinci derece vârisler olarak belirlendiğini bilmek Münevver'i bir ölçüde teselli etmiş olmalıydı. Münevver'in Nâzım'ın şiirlerini Fransızcaya çevirmeyi sürdürmesi, aralarındaki hâlâ güçlü bir bağ olduğunu gösteriyordu. Ama Münevver duygusal açıdan, derin bir yitirme duygusuyla baş etmek durumundaydı. Nâzım'ın ilk Penelope'si Piraye gibi, Münevver de on yıl sabırla bekledikten sonra, genç bir kadın uğruna terk edilmişti.

Mehmet Nâzım, Varşova'daki ilk buluşmadan aklında kalanları kısaca anlatır. Mehmet Nâzım'ın anlattıklarından, Nâzım'ın o gün son derece duyarsız davrandığı anlaşılıyordu. Küba Devrimi üzerine daha yeni yazdığı şiirlerini, bir olasılıkla da, son derece iyimser bir şiir olan "Havana Röportajı"ndan bölümleri okumuştu (A 8, 80-91). Ama Türkiye'den kaçışın sarsıntısını henüz üzerinden atamamış olan dinleyicilerinin gönlünü şiir okuyarak alması zordu. Mehmet, babasının ölüm korkusundan söz ettiğini, hatta havadan sudan konuşurken hâlâ diri ve çekici olduğunu kanıtlamak için çevre masalardaki kadınlarla bakıştığını da söylüyordu. Mehmet'in, Nâzım'ın sadece "on beş günlüğüne" babası olduğu şeklindeki sözleri, durumu dokunaklı bir biçimde özetlemektedir (Mehmet, 12). Burada, insanın aklına, şairin daha dört yıl önce Bulgaristan'a yaptığı bir ziyaret sırasında "Memet"e yazdığı şiir geliyor! Hasretten deliye dönmüş şair, bu şiirde Karadeniz'e bakarak seslenir: "oğlum, sana sesleniyorum, / işitiyor musun? / Memet! Memet!" (A 6, 109). Nâzım, Varna'dan Türkçe yayın yapan radyoda, oğlundan ayrı kalmaktan duyduğu üzüntüyü dile getirmişti (Petrov, 22). Ama uygulamaya gelince, şiirlerindeki hayaller ile babalık sorumluluklarını uzlaştırmayı becerememişti.

Münevver'in bu olağanüstü dönemde hissettikleri, bir kısmı şimdi Aziz Nesin Arşivi'nde bulunan mektuplarına yansımıştır. Menderes Hükümeti'nin devrilmesiyle birlikte yurtdışına çıkışların kolaylaştığını duyan Münevver, İstanbul'dan Nâzım'a gönderdiği 29 Haziran 1960 tarihli mektubunda umut doluydu. Bu aşamada, Münevver'in pasaport almayı ve Napoli'de Nâzım'la buluşmayı ümit ettiği anlaşılmaktadır. Nâzım'dan tek istediği, ilişkileri olduğunu kanıtlayacak bir davet mektubu gönderme-

siydi. Ama iki hafta sonra, 12 ve 13 Temmuz tarihli mektuplarında, Münevver'in ifade şekli değişmişti: Artık şaire "Canım" diye değil, "Nâzım" diye hitap ediyordu. Anlaşılan Nâzım, Münevver'in Kemal Tahir'le olan arkadaşlığını kınamıştı. Herhalde bu şekilde kendi vicdan azabını gidermeye çalışıyordu. Münevver, Nâzım'a verdiği cevapta, en yalnız günlerinde Kemal Tahir'in kendisine dostluk gösterdiğini ve çeviri işleri bulmasına yardımcı olduğunu söylüyordu. Hadi başkası söylese neyse de, Nâzım nasıl suçlayabilirdi onu Kemal Tahir'le arkadaşlık ettiği için, hem de yalnızca Kemal Tahir bir erkek olduğu için? Bazı metinlerde Münevver'in Nâzım'ı aldattığı ima edilerek, şairin ona soğuk davranmasını haklı göstermek için bu olaydan söz edilse de (Bezirci, 72), Münevver kimseyle ilişkisi olmadığını ısrarla belirtiyordu. Tam tersine aldatılan birisi varsa o da kendisiydi: Birkaç yıl önce Nâzım'ın doktor bir kadınla birlikte yaşadığını söyleyen, imzasız bir mektup almıştı (Münevver'den Nâzım'a mektup, 12 Temmuz 1960). Anlaşılan Nâzım Münevver'e Galina'dan hiç söz etmemişti.

Satır araları okunduğunda, 1960 yazında Nâzım'ın Münevver'le ilişkisini bitirmek için bir bahane aradığı açıkça görülür. Nâzım'ın taktiklerinin işe yaradığı anlaşılıyordu, zira Münevver'in 9 Ekim tarihli mektubu öfke doluydu. Münevver mektupları yazan kişinin Nâzım olduğuna inanamıyordu: Mektupları ona başka biri dikte ettiriyor olmalıydı! Münevver para gönderdiği için Nâzım'a teşekkür etmesine rağmen, hâlâ, Mehmet'in babası olduğuna dair yasal bir açıklama göndermediğinden şikâyet ediyordu. Anlaşıldığı kadarıyla Nâzım, "yalnızca birkaç günlüğüne" oğlunu görmek istediğini belirtmiş, ama bunun çocuk için zararlı olacağını düşünen Münevver şairin isteğini kabul etmemişti. Nâzım'ın yalnızca kendi geleceğiyle ilgili planlar kuruyor gibi görünmesine gücenen Münevver, bu planların kendisini ilgilendirmediğini söylüyordu. Nâzım eskiden de, özlem duyduğu "uzaktaki kadın" için benzer duygusal şiirler yazmıştı. Artık söz konusu bu kadına ilgi duymadığından, onun yerine oğlu için dil döküyordu. Münevver'e göre Nâzım'ın yaptığı "duygu sömürüsü"ydü. Münevver Nâzım'dan otobiyografik romanında kendisinden söz etmemesini istedi.

Artık Nâzım'la bir alışverişi olsun istemiyordu. Nâzım'dan, ona gönderdiği 754 mektubu Joyce Lussu'ya vermesini istemesi, artık bu işin geri dönüşü olmadığının açık işaretiydi. Nâzım'ın 1960 sonbaharında yazdığı şiirlerin, kendisi hakkında kuşkularla dolu olmasına şaşmamak gerek. Nâzım, "Üstümüze yazdıklarımın hepsi yalan" dizesiyle başlayan isimsiz bir şiirinde, aşkta yansıtma unsurunun üzerine eğilir (A 7, 61). Münevver için en iyi olan, artık sevgisinin başka tarafa yöneldiği konusunda onu uyarmaktı. Ekim 1960'a gelindiğinde, yani kaçışından dokuz ay önce, Münevver Nâzım'ın başka bir kadına bağlandığını çok iyi biliyordu ve Nâzım'la sevgi dolu bir kavuşma yaşamayacağının farkındaydı. Yine de içinde bulunduğu koşullar o kadar ağırlaşmıştı ki, Türkiye'de daha fazla kalamazdı.

Artık Joyce Lussu bile şunu anlamak zorundaydı: Münevver'i kurtarma planı, en az çözdüğü sorunlar kadar yeni sorun yaratmıştı. Münevver'in Varşova'ya ulaşmasından sonra Nâzım'ın Lussu'ya gönderdiği "teşekkür" mektubu, garip bir duygu karmaşasını dile getiriyordu:

> "Sevgili Joyce,
>
> Allah seni korusun. Şimdiden cennetlik oldun. Her ne kadar papa farklı düşünse de. Sana bir öykü anlatmak istiyorum. Yoksul bir Kürt köylüsü, varsıl bir ağaya konuk olur. Ağa konuğunun onuruna bir koç keser. Enfes tatlılar yapmalarını buyurur. Ona yatması için üst üste yedi döşek serer. Ama yedi döşeğe karşın köylüyü uyku tutmaz. 'Ben yoksul, zavallı bir Kürdüm' diye kendi kendine hayıflanır. 'Ev sahibinin bu cömertliğini nasıl öderim, koçum yok, döşeğim yok, balım yok, unum yok. Bu minnet yükü ölene dek beni boğacak. Ev sahibim bunları hak etmediğimi düşünecek. O da hayatının sonuna dek acı çekecek. En iyisi boğazını kesmek. Bu, herkesi sıkıntıdan kurtarır.'
>
> Sevgili Joyce, ben şimdi o Kürt gibiyim. Bana yaptığın tüm bu iyilikleri ödeyemem. Her ikimizi de sıkıntıdan kurtaracak tek çare senin boğazını kesmek olabilir mi?" (Lussu, 36)

Lussu'nun Münevver'den aldığı mektup daha da dokunaklıydı. Dokuz saatlik uçuştan sonra Varşova Havaalanı'nda Polon-

ya halkı tarafından nasıl sıcak bir şekilde karşılandıklarını, ama Nâzım'ın orada olmadığını anlatıyordu. Ertesi gün buluşmuşlar ve Nâzım Vera'yla evlendiğini söylemişti. "Ben oraya varınca iki karılı paşa gibi oldu" diyordu Münevver, "bense aptal durumuna düştüm" (Lussu, 36). Lussu'nun yüreği burkularak söyledikleri, tüm olayı özetliyordu: "Hikmet çekip gitmişti ve sevgili karısı ile hiç görmediği oğlunun yürekleri burkan öyküsü bir kuyunun dibinde yitip gitmişti" (Lussu, 37). Oğluyla birlikte güvenli bir mesafede yaşayan Münevver, Nâzım için "uzaktaki kadın" olarak kalacaktı. Ama Nâzım'a ağır gelen yalnızca aile sorumluluklarını yüklenmek zorunda kalma olasılığı değildi. Sevdiği şehirlere ve kadınlara "bir daha dönmeyen" şaire daha temel bir dürtü yön veriyordu. Ayrılık unsuru Nâzım'ın yaratıcılığı için vazgeçilmez gibiydi ve son dönem şiirlerinde bu unsur ölüm çağrışımlarıyla yüklü hale gelecekti.

Ölüm Düşüncesinden Soyunmak

Bozulan sağlığına rağmen, Nâzım yaşamının son yıllarında olağanüstü etkinliğini sürdürdü. Münevver'in Varşova'ya yerleşmesine yardım ettikten sonra, Eylül 1961'de gittiği Berlin'de ünlü "Otobiyografi" şiirini yazdı. Şiirde "hapislerde de yattım büyük otellerde de" ve "sevdalandım altmışıma yakın" diyen bir şairin çelişkilerle dolu yaşamı gözden geçirilir. Şiir çok değişik şeylerden söz eder, ama ne Münevver'in ne de Mehmet'in adı geçer (A 7, 99-101). Nâzım birkaç hafta sonra Moskova'ya dönecek ve Hruşçev'in yönetiminde artık olanaklı hale gelmiş olan, sanatı özgürleştirme çabalarına bıraktığı yerden devam edecekti. 18 Kasım'da Mayakovski Müzesi'nde şiirlerinden seçmeler okudu. İlk olarak "Bahri Hazer" şiirini Türkçe olarak okudu. Daha sonra çevirmeni Muza Pavlova, yakında Rusça basılacak olan *Memleketinden İnsan Manzaraları*'ndan bölümler sundu. Diğer bir çevirmen David Samoylov "Laypzig Mektupları" ve "Saman Sarısı" gibi daha yeni şiirlerinden bazılarını, Simonov da "Otobiyografi"yi okudu. Nâzım programın ikinci bölümünde Sovyet toplumunda tiyatronun değişen rolü üzerine yaptığı

konuşmada, *İvan İvanoviç* yasaklandığında duyduğu acıdan söz etti. Yeri gelmişken, sözü hassas bir konu olan sansüre, özellikle de Bulgakov'un *Usta ile Margarita*'sının yasaklanmasına getirerek, bu yazarların en az Puşkin ve Dostoyevski kadar övülmeyi hak ettiklerini söylediğinde, salonda bir alkış koptu (Tulyakova, 326-36). Nâzım, İtalyan çevirmeni Giovanni Crino'yla yaptığı bir söyleşide, bu görüşlerine daha da açıklık getiriyordu. Crino'nun Sovyetler Birliği'nde sanatçı ve yazarların konumlarıyla ilgili sorularını cevaplarken, Meyerhold ve Mayakovski'nin itibarlarının iade edilmesinin ne kadar önemli olduğunu vurguluyordu. Yevtuşenko'nun çalışmalarını övüyor, genç yazarların önünde Tsvetayeva, Pasternak ve Khlebnikov gibi örnekler bulunmasının önemine işaret ediyordu (A 26, 160-165).

Nâzım özellikle Pasternak'ı çok beğeniyordu. İki yazar Peredelkino'da komşuluk etmişlerdi. Şair Gennadi Aygi'nin anlattığına göre, bir keresinde Nâzım ve Pasternak bütün bir akşam birlikte şiirler okumuş, duygulanıp ağlamışlardı. Pasternak'ın gözünde Nâzım büyük bir "özgürlük savaşçısı"ydı (Aygi'yle görüşme, Nisan 1997). Pasternak, *Doktor Jivago*'nun yurtdışında basılmasından ve 1958 yılında Nobel Edebiyat Ödülü'nü almasından sonra, Marksizm'in dogmalarına bu kadar açık biçimde meydan okumasından şaşkına dönen Sovyet yetkilileri tarafından aforoz edilecekti. Nâzım 1958 yılında Stockholm'de kitabın bir kopyasını edinip okumak istemiş, ama eseri Moskova'ya götürmeye cesaret edememişti. Yine de Merkez Komite'nin daha açık görüşlü üyelerini Pasternak'a daha hoşgörülü davranılması konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Nâzım, "Gerçek şairler her zaman haklıdırlar, bu nedenle teşekkür etmek gerekir onlara, ceza vermek değil" diyordu (Tulyakova, 194).

Nâzım'ın uluslararası platformda ağırlığının artması, resmî sansüre uğramadan parti çizgisinden ayrılma ayrıcalığına sahip olması anlamına geliyordu. 1962 yılı iyi başlamıştı. Nâzım'ın 60. yaş günü onuruna Moskova Politeknik Enstitüsü'nde yapılan kutlamada, güler yüzlü dostu İlya Ehrenburg da hazır bulundu. Salonda boş yer kalmamış, Nâzım müthiş bir tezahüratla karşılanmıştı (Ehrenburg, 275). Vera'nın anlattığına göre, yine Ocak 1962'de Nâzım nihayet Sovyet pasaportu alabilmişti. Böylece,

yurtdışına çıkmak artık daha kolay olacaktı (Tulyakova, 140). O güne kadar Nâzım Polonya'dan aldığı belgeleri kullanmak zorundaydı. Bu gelişme Nâzım'ın, artık Sovyet politikasını belirleyen Hruşçev'le olan sıcak ilişkisine ışık tutması bakımından önemlidir. Abidin Dino'nın anlattığına göre, Nâzım pasaportunu almadan kısa bir süre önce *İzvestiya* gazetesine verdiği makalelerden birinin sansürlenmesine çok içerlemişti. Şikâyet etmek üzere gazetenin yazı işlerini aradığında, Hruşçev'in damadı olduğunu öğrendiği başyazar, kendisine, bir yabancının Sovyet yetkililerinin kendi işlerini nasıl yapacaklarını söylemeye hakkı olmadığını belirtmişti. Canı çok sıkılan Nâzım, doğrudan Hruşçev'le bağlantı kurarak, içinde bulunduğu ikilemi açıklamış ve Sovyet pasaportu istemişti. Bunun üzerine de birkaç gün içinde pasaportunu almıştı. Yevtuşenko, Nâzım'ın artık bir Sovyet yurttaşı sıfatıyla yazabileceği için mutlu olduğunu, ama şunu da eklediğini söyleyecekti: "Burada bürokrasi için tehlikeli olduğumu hissediyorum. Eğer tehlikeli isem bu demektir ki, bir yazar olarak önemliyim burası için" (GC/TV 4).

Ertesi ay Nâzım ve Vera Asya ve Afrika Yazarlar Birliği'nin bir toplantısı için Mısır'a gittiler. Toplantı, Çin ile Sovyetler Birliği arasındaki çekişme nedeniyle Pekin ve Moskova arasında gerilimin iyice tırmandığı bir döneme rastlamıştı. Çinliler, Sovyetler'in tavrını desteklediği için Nâzım'ı susturmaya çalışıyorlar ve bu amaçla, Türk pasaportu olmadığı gerekçesiyle onu Türk delegesi olarak tanımayı reddediyorlardı. Nâzım buna gayet etkileyici bir biçimde karşılık verdi: "Türkiye'yi temsil etmek hakkına sahibim" diyerek başladığı konuşmasını, "çünkü, kendi halkının dilinde yazan bir yazar ülkesinin edebiyatını temsil etmek hakkına sahiptir. [...] Ne yazık ki, yurdumda, Türkiye'de bugün benden daha iyi şair yoktur" diyerek sürdürdü (Tulyakova, 259-263). Konuşması ayakta alkışlanan Nâzım, kongreye başkan seçildi. Acıklı olan, Çin'deki devrimci hareketi her zaman desteklemiş olan bir şairin, Kültür Devrimi sırasında, eserlerinin Brecht ve Neruda gibi diğer Sovyet yanlısı yazarların eserleriyle birlikte yakıldığını öğrenmesiydi (Bezirci, 77). Kongre sırasında, Novosibirsk Opera Kumpanyası tarafından baleye uyarlanan *Ferhad ile Şirin* adlı oyunu Kahire'de sahnelendiğinde, Nâzım ve

Vera salonda şeref konukları olarak hazır bulunuyorlardı. Kongre bitmeden bir gün önce, Faruk Sarayı'nda Mısır Cumhurbaşkanı Cemal Abdül Nâsır'ın da katıldığı bir resepsiyon verildi. Daha sonra Nâzım ile Vera Nâsır'la baş başa görüştüler ve Nâsır Mısır'daki sosyalist atılımları desteklemesi için Nâzım'ı tekrar Kahire'ye davet etti. Bu ziyaret sırasında Nâzım, şiirlerinin iki cilt olarak Arapça basılacağını öğrendi (Tulyakova, 267-268).

Sağlık sorunları Nâzım'ın 1962 yılı baharında ve yaz başında başka görevlerle Prag, Berlin, Leipzig ve Bükreş'e gitmesini engellemedi. Her zaman çok uyumlu olmasa da, Vera'yla olan ilişkisi şaire manevi destek oluyordu. Dünya Silahsızlanma ve Barış Konseyi'nin on günlük bir toplantısı için Temmuz ayında döndükleri Moskova'da yaşanan bir olay, Vera'nm düş kırıklığını yansıtması bakımından önemlidir. Vera bir Sovyet haber ajansı tarafından delegelerle görüşme yapmakla görevlendirilmişti. Nâzım açılış oturumuna başkanlık etmiş ve Vera onunla da bir görüşme yapmıştı. Ne var ki Nâzım Vera'nın diğer önemli kişilere zaman ayırmasına katlanamadığından, yaklaşık 30 delegeyi evlerinde bir akşam yemeğine davet etmişti. Böylece Vera işini bir akşamda bitirebilecekti. Vera son derece güç bir durumda kalmıştı. Kısıtlı zamanda hem yemek hazırlayıp hem de görüşmeleri nasıl yapacaktı? Nâzım röportaj işini üzerine alarak bu sorunu çözdü. "Yoldaşlar" diyerek söze girdikten sonra, şöyle devam etti: "Az önce kongremizde öğrendiğimize göre, bugün dünyadaki tüm devletler silah yapımı için yılda 120 milyar dolardan fazla harcamaktalarmış. Eğer sizlerden her birine bu parayı verselerdi, onu nereye harcardınız?" Vera'nm yapması gereken tek şey delegelerin verdikleri cevapları not etmekti. Bu iş gecenin geç vakitlerine kadar sürdü. Vera bu haberin altına imzasını koymayarak kızgınlığını belli edecekti (Tulyakova, 187-191).

Nâzım Vera'yla olan evliliği boyunca coşku ve hayal kırıklığı arasında gitti geldi ve bu duygularını en güzel şiirlerine yansıttı. Eserlerinde sürekli tekrarlanan motiflerden biri olan tren yolculuğu, son dönemin en coşkulu şiirlerinden "Saman Sarısı"nın temelini oluşturur. Üç yüz dizeden oluşan ve "Vera Tulyakova'ya derin saygılarımla" şeklinde bir ithafla başlayan ağıt tarzındaki

bu şiir, Nâzım'ın 1961 yılında Varşova, Krakov, Prag, Moskova, Paris, Havana ve tekrar Moskova'yı kapsayan en uzun resmî gezisi sırasında yazılmıştır. Şiirde bütünlüğü sağlayan, trenin ritmi ve yataklı vagonda alt ranzada uyuyan genç bir kadın motifinin tekrarlanmasıdır. Blaise Cendrars'm *Prose of TransSiberian* adlı eserini anımsatan bir düşte, siyasi tutku cinsel arzuyla iç içe geçer. Nâzım'ın Paris'te Abidin Dino'yla yaptığı, modern bilim ile Ortaçağ gizemciliğinin birbirine karıştığı bir sohbeti anımsamasıyla, zaman ve mekân kavramlarının ötesine geçilir:

> On dokuz yaşım Beyazıt Meydanı'ndan geçiyor çıkıyor Kızıl Meydan'a Konkord'a iniyor Abidin'e rastlıyorum da meydanlardan konuşuyoruz
> evveli gün Gagarin en büyük meydanı dolaşıp döndü
> [...]
> bir de genç bir kadın uyuyor tavan arasındaki odamda Paris damlarının bacalarına karışmış
> yıllardır böyle derin uykulara dalmışlığı yoktu
> saman sarısı saçları bigudili mavi kirpikleriyse yüzünde bulut
> çekirdekteki meydanla çekirdekteki yapıdan konuşuyoruz
> Abidin'le meydanda fırdönen Celâlettin'den konuşuyoruz

Havana ile Varşova'yı, Paris ile Prag'ı, Beyazıt Meydanı'ndaki öğrenci ayaklanması ile Nova Huta'nm fabrika işçilerini bir araya getiren şiir, modern dünyanın bölünemezliği duygusunu mükemmel bir biçimde ifade eder. Yine de en çok tekrarlanan sözcük "ayrılık"tır. Zamanın dolduğu yoğun biçimde hissedilir. Krakov'daki Kapris Barı'nda "ayrılık masanın üstündeydi kahve bardağınla limonatamın arasında" der şair. Benzer bir ruh durumu, Moskova'ya, eve dönüş anılarına da gölge düşürür:

> garda genç bir kadın beni karşıladı
> beli karınca belinden ince
> saçları saman sarısı kirpikleri mavi
> tuttum elinden yürüdük
> [...]
> Moskova bahtiyardı bahtiyardım bahtiyardık

yitirdim seni ansızın Mayakovski Alanı'nda yitirdim ansızın
seni oysa ansızın değil çünkü önce yitirdim avucumda
elinin sıcaklığını senin sonra elinin yumuşak ağırlığını
yitirdim avucumda sonra elini
ve ayrılık parmaklarımızın birbirine ilk değişinde başlamıştı
çoktan

(A 7, 66-79)

Modern yaşamın dinamiklerinin Whitman tarzında yüceltilmesi, Nâzım'ın hayranlık duyduğu başka bir şair olan Maria Tsvetayeva'nın "Bir Sonun Şiiri"ndeki kadar dokunaklı bir yitirme duygusuyla kaynaştırılır.

Nâzım ve Vera arasında anlaşmazlıklar vardı. Nâzım Vera'nın kızını sık sık ziyaret etmesine kızarken, Vera'nm Türkçe bilmemesi de sosyal hayatlarında bazı güçlüklere neden oluyordu. Türkçe Nâzım'ın soluduğu havanın bir parçasıydı ve evliliği yüzünden, Türkçe konuştuğu arkadaşlarıyla, özellikle de bu dönemde yakın dostu olan Türkolog Rady Fish'le aralarında anlaşmazlıklar çıkıyordu. *Nâzım ve Vera'nın evliliğine oldukça olumsuz bakan* Fish, genç karısının isteklerine ayak uydurmaya çalışmasının Nâzım'ı yorduğunu vurguluyordu (*Nokta*, 20 Kasım 1988). Nâzım'ın eşini sanki kendi yarattığı bir sanat eseri gibi sunması nedeniyle, Fish'in bu ilişkide bir yapmacıklık olduğunu düşündüğü anlaşılıyor. Hatta Fish, Nâzım'ın Galina'yla kalsa daha mutlu olacağını öne sürüyordu. Artık Nâzım'm yanı başında, kalp rahatsızlığına karşı kullandığı ilaçları almasını sağlayacak bir doktorun bulunmaması bir olumsuzluktu. Doktorların öğütlerinin tersine, Nâzım'ın tekrar sigara içmeye başlamış olması, yaşamının zor olduğunun açık bir işaretiydi. Nisan 1962'de yazdığı bir şiirde, sigaranın ölüme giden kestirme bir yol olduğunu kabul ediyordu (A 7, 123).

Her gün çat kapı yemeğe kaç kişi geleceğini bilmemesi anlamına gelse de, Vera bir süre için Nâzım'ın yaşam biçimine ayak uydurmaya çalıştı (Tulyakova, 315). Vera'nın biraz yalnız kalmaya ihtiyacı olduğundan, bu dönemde yatak odalarını ayırdılar. Nâzım bunalıyor, uykusuzluk çekiyor, kâbuslar görüyordu. Bir kez daha çıkış yolu olarak şiire sarıldı ve Moskova, Mayıs 1962 tarihli kısa şiirleri yazdı:

Fasulya gibi yaşıyorum son zamanlarda
kuru fasulya gibi
kuru fasulyanın pilakisi yapılır
benden o da yapılmaz.

(A 7, 136)

Vera için "Bir açılır bir kapanır yüreğinde kapılar" diyerek, ilişkileri ile kendi kalp rahatsızlığı arasında bağ kuran bir imge yaratıyordu (A 7, 125). İlişkilerinin zorluğu, endişe dolu bir dizi kısa ve başlıksız şiirde yansıtılıyordu:

Yoruldun ağırlığını taşımaktan
[...]
ayak izlerimin ağırlığını duyacaksın içinde
uzaklaşan ayak izlerimin
ve hepsinden dayanılmazı bu ağırlık olacak.

(A 7, 137)

31 Mayıs 1962 tarihli şiirdeki ses daha da bitkindir:

bütün kapılar kapalı inik bütün perdeler
[...]
yoruldum yakalanmazı kovalamaktan
bir cıgara içeyim.

(A 7, 137)

Bu sıkıntılı dönemde Azerbaycanlı şarkıcı Adele Guseynova' yla (Adile Hüseynova) sıcak bir ilişki kurmuş olması, Nâzım'ı biraz canlandırmıştı. Nâzım ve Adele 1961 yılında Ekber Babayev tarafından tanıştırıldıktan sonra, Ekim 1962'de Bakû'da buluşana dek telefonla ilişkilerini sürdürdüler. Bakû'da *Ferhad ile Şirin*'in bale gösterisini birlikte seyrettiler. Adele, birbirlerine yakınlaştıkları sıcak günleri büyük bir coşkuyla anar: "Bu yakınlaşmanın Bakû'da olmasının nedeni, Nâzım'ın Bakû'da, deniziyle, güneşiyle kendi memleketinin hasretini gidermesiydi; evet, ben de tamamen farklıydım Bakû'da, daha özgür ve rahattım." Ertesi yıl, Mayıs ayının son günlerinde Moskova'da tekrar buluştuk-

32. Paris: Nâzım ve Vera, Avni Arbaş Abidin ve Güzin Dino'yla birlikte.

larında, Nâzım, Vera'yla ilişkisindeki zorluklardan çökmüş durumdaydı ve Adele şairin karısını bırakmak üzere olduğu izlenimi edinmişti (Guseynova'yla görüşme, Mart 2001).

Nâzım ve Vera aralarındaki gerginliği gidermek amacıyla Kasım 1962'de bir Batı Avrupa turuna çıkarak Milano, Floransa ve Roma'ya uğradıktan sonra, yeni yılı kutlamak üzere Paris'e geçtiler (Tulyakova, 171, 367 ve 407). Bu yolculuk sırasında çekilen fotoğraflarda Nâzım ve Vera rahatlamış görünmektedirler. Özellikle de Paris'te Abidin ve Güzin Dino'yla tekrar birlikte olmaktan memnundular (Resim 32). Dinoların Nâzımlara bir sürprizi vardı. Sanatsever işadamı Şakir Eczacıbaşı kısa bir süre önce Türkiye'den bir koli yiyecek göndermişti. Nâzım Türk yemeklerini özlemiş olduğundan Dinolar gerçek bir ziyafet hazırladılar. Aralarına katılanlardan biri de, Nâzım'ın serbest bırakılması için düzenlenen kampanyaya katıldığı için 1951 yılında Adana'da tutuklanmış olan genç romancı Yaşar Kemal'di (Dino, 154). Yılbaşı gecesini Amerikalı komünist arkadaşları, kalp uz-

manı Hershel ve şair karısı Dora'nın evinde kutladılar. Bir seferinde de Aragon ve karısı Elsa'nın da katıldığı bir gözleme partisi verdiler. Nâzım tiyatro ve edebiyat tartışmalarından geriye kalan zamanında bol bol alışveriş yapıyordu. Genç ve çekici karısına pahalı giysiler almakta ısrar ediyordu. Aldığı hediyeler arasında kırmızı bir elbise vardı ki, Vera bu elbiseyi giyince herkesin kendisine bakacağını düşünerek utanmıştı. Aragon, Dobzynski ve diğer sol görüşlü aydınların eşleriyle birlikte katıldıkları akşam toplantılarında, Nâzım'ın karısı şık olmak zorundaydı. Ama Paris'in ışıltısı Nâzım'ı iltica konusunda ayartmaya yetmedi ve 4 Ocak 1963'te Vera'yla birlikte Moskova'ya döndüler (Tulyakova, 34, 119, 143-145, 358-359, 376, 388 ve 410).

Nâzım yaşamının son aylarına kadar yolculuklarını sürdürdü. Şubat 1963'te Tanzanya'da (eski ismiyle Tanganika) Afrikalı ve Asyalı yazarların düzenlediği bir toplantıya katıldı. Şair "Tanganika Röportajı" adını verdiği, Vera'ya mektuplar biçimindeki uzun şiirinde günlük izlenimlerini aktarırken, yokluğunda Vera'nın nasıl yaşadığını da hayal eder. Şiirin tonu Whitman ve Mayakovski'nin methiyelerini anımsatsa da, onarılması gereken akan bir çatı ya da hâlâ bağlanmamış olan su ve elektrik gibi daha gerçekçi ayrıntılar da vardır. Şiir Angola, Mozambik, Uganda ve Güney Afrika'da anti-emperyalist mücadelenin hâlâ sürdüğü umut dolu Afrika imgeleriyle sona erer. Kıta aynı zamanda kölelik ve özgürlüğün yol ayrımındadır (A 157-171).

Bu son yolculuklar Nâzım'ı duygusal yönden yenilemişti. Mayıs 1962'de yazılan bir şiir, yaşamı olumlayan bu ruh halini yansıtır: "Ölüm düşüncesinden soyundum / giyindim haziran yapraklarını bulvarların" (A 7, 134). Nâzım'ın son şiirleri, özellikle de "Otobiyografi", Goethe'nin *Faust*'u gibi her türlü keyif ve kederi tatmış bir şairin yaşamını sergiler: "bugün Berlin'de kederden gebermekte olsam da / insanca yaşadım diyebilirim" ("Otobiyografi", A 7, 99). Özellikle "Severmişim Meğer" şiirinde, çocukluk anıları sökün eder. Bir kez daha trende olan şair, peşini bırakmayan imgeler kararan camın ardında bir görünüp bir yok olurken, büyük şiir geleneğiyle bütünleştiğinin bilincindedir:

çamurlu karanlık sokakta bata çıka Karagöze gidiyorum ramazan gecesi
önde körüklü kâat fener
belki böyle bir şey olmadı
belki bir yerlerde okudum sekiz yaşında bir oğlanın Karagöze gidişini ramazan gecesi İstanbul'da dedesinin elinden tutup
dedesi fesli ve entarisinin üstüne samur yakalı kürkünü giymiş
ve harem ağasının elinde fener
ve benim içim içime sığmıyor sevinçten

(A 7, 119-123)

Ama bellek, yılların ilerleyişine bütünüyle karşı duramaz ("Kocalmağa Alışıyorum"):

Kocalmağa alışıyorum dünyanın en zor zanaatına,
kapıları çalmağa son kere,
durup durmadan ayrılığa.
[...]
ölüm kendinden önce bana yalnızlığı yolladı.

(A 7, 156)

Bazı eleştirmenler Nâzım'ın aşırı duygusal olduğunu düşündükleri son dönem şiirlerini önemsememiş, şairin kendisini duygularına fazla kaptırdığını öne sürmüşlerdir. Nâzım Ağustos 1960'ta Vera'ya yazdığı bir şiire, "Her günüm mis gibi dünya kokan bir kavun dilimi / senin sayende" diye başlıyor, "Senin sayende, içeri sokmuyorum / en yumuşak urbalarını giyip / büyük rahatlığa çağıran türküleriyle kapımı çalan ölümü" diyerek bitiriyordu (A 7, 53). Ekber Babayev Vera'yı, kendisine duyduğu sevda nedeniyle Nâzım'ın gülünç duruma düştüğü konusunda uyarıyordu. İnsanların, "Nâzım Hikmet aşktan aklını kaçırmış" dediklerini hatırlıyordu Vera. "Önce şiirler ithaf ediyordu karısına, sonra şiirlerinde adını geçirdi onun, şimdi de soyadına geldi sıra. [...] Bir konuşsanız Nâzım'la." Vera bu tavsiyeyi ilettiğinde, Nâzım köpürecekti: "Vera anlamıyor musun yoksa, aramızda aşk olduğu için, sadece bunun için böyle övünçle, böyle dürüstçe yaşayabildiğimizi. Yoksa gerçekten de gülünç bir şey olurdu

ilişkimiz" (Tulyakova, 239-244). Toplumsal ideallerine esin kaynağı olan kişisel değerlerini hiçbir zaman saklamayan Nâzım, sonuna kadar romantik bir komünist olarak kalacaktı.

Nâzım'ın bu yıllardaki en büyük başarısı otobiyografik romanı *Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*'dir. 1958 yılında bu projeyi yoldaşlarından biriyle tartışan Nâzım, yasadışı faaliyetler konusunda gizliliği korumak gerektiği için Türkiye Komünist Partisi'nin eksiksiz bir tarihini yazmanın olanaksız olduğundan söz etmişti. Ama yarı kurgusal kişilikler yaratarak, yaşadıklarını, Moskova'daki coşku dolu ilk yıllar ile Türkiye'deki tutukluluk ve mahpusluğun ateş çemberini yan yana getiren sürükleyici bir anlatıya dönüştürmeyi başardı. Kitabın çıkış noktası, bir sokak köpeği tarafından ısırılan ve saklandığı İzmir'de her gün kuduz olma korkusuyla yaşayan bir kaçağın çektiği ıstıraptır. Solcu militanların çektikleri acılarla ilgili olan bu anlatı, zaman ve hatıra kavramlarını karmaşık bir biçimde ele alarak, gerçek ve kurguyu çarpıcı biçimde harmanlar. Nâzım'ın gençlik yıllarına ilişkin gerçekleri bulabilmek için romanı deşmeye çalışan biyografi yazarları, anlatının simgeselliği nedeniyle zorluk çekmişlerdir. Ama bugün bu kitap Nâzım'm en özgün edebî başarılarından biri olarak görülmektedir. Kitabın Münevver'in çevirdiği Fransızca baskısına *Les Romantiques* başlığını öneren kişi Louis Aragon'du ve Fransa'da 1964 yılında çıkan kitap, Türkiye'de ancak iki yıl sonra basılabilecekti.

Sürgündeki yazarlar arasında, Nâzım gibi geç yaşta ün kazananı azdır. Menderes iktidarı sırasında Türkiye'de düşünce özgürlüğü baskı altındayken, Türk şiiri, dilini hâlâ Osmanlı mirasının biçimlendirdiği sürgündeki bir şairin, sosyalist dünyanın dört bir yanında, tren vagonlarında, otel odalarında ve konferans salonlarında yazdığı şiirlerle o güne dek görülmedik bir canlılığa kavuşmuştu. Nâzım'ın 1958-1963 arasında yazdığı 150'nin üzerinde şiirde ele aldığı konular, dokunaklı lirik düşüncelerden yolculuk izlenimlerine kadar uzanıyordu. Sovyetler'in gösterdiği başarılardan duyduğu gurur, Nisan 1961'de Paris'te kozmonot Yuri Gagarin için yazdığı ve tahmin edilebileceği gibi övgü dolu olan bir şiirde dile getirilir (A 7, 64-65). Ama Nâzım en siyasi şiirlerinde bile kişisel sesini hep korur. Hapishaneden Ke-

mal Tahir'e yazdığı mektuplardan birinde, bazı yönlerden kendi şiirinin Mayakovski'nin şiirinden "çok az da olsa" daha iyi olduğunu söylüyordu (AM 3, 69-70). Zaman içinde Nâzım'ın şiirsel yeteneği geliştikçe, iki şair arasındaki fark daha belirgin hale geldi. Mayakovski'nin en kişisel şiirleri bile söylevsel bir hava taşırken, Nâzım'ın en politik şiirlerinde bile bir sıcaklık vardır. 1958 sonbaharında peş peşe iki günde yazdığı iki şiir, Nâzım'ın hayal gücünün genişliğini göstermektedir. 6 Mart'ta Varşova'da yazılmış olan "Strontium 90" başlıklı ilk şiir, nükleer denemeler sonucu atmosferde oluşan radyoaktif serpintinin, dünya için ölümcül olabilecek etkileri üzerine kasvetli bir uyarıdır (A 6, 132). Şair ertesi gün de ünlü şiiri "Masalların Masalı"nı yazar. Bu şiir bireysel bilinci ontolojik bir çerçeveye yerleştirmektedir:

Su başında durmuşuz
çınar, ben, kedi, güneş, bir de ömrümüz.
Suda suretimiz çıkıyor,
çınarın, benim, kedinin, güneşin, bir de ömrümüzün.
Suyun şavkı vuruyor bize
çınara, bana, kediye, güneşe, bir de ömrümüze.

Nâzım'ın son dönem şiirlerinin çoğu gibi, "Masallar Masalı" da serbest nazım biçiminde yazılmıştır. Ama Türkçede sözcük yapımını belirleyen ünlü uyumu, Nâzım'ın yarım uyak ve farklı ritim kalıpları yoluyla melodiyi kontrol etmesini sağlar. Sonsuzluğa doğru yarı uyur, yarı uyanık bir sürüklenişte, melodi ve anlam tek noktada kesişir:

Önce kedi gidecek
kaybolacak suda sureti.
Sonra ben gideceğim
kaybolacak suda suretim.
Sonra çınar gidecek
kaybolacak suda sureti.
Sonra su gidecek
güneş kalacak,
sonra o da gidecek.

(A 6, 133)

Nâzım en basit sözcükleri kullanarak, kökü Ömer Hayyam'ın *Rubaîler*'ine kadar uzanan, yaşamın geçiciliği üzerine düşüncelere dalma geleneğini yeniden canlandırmayı başarır. Ama bunu çağdaş bir kozmoloji çerçevesinde yapar.

Her ne kadar Vera'ya olan duyguları son ayrılık olan ölümü cesaretle karşılamasına yardımcı olursa da, Nâzım'ın son dönem şiirlerindeki derinlik, yaklaşan ölümün ayak sesleri sayesindedir. Nâzım uluslararası politikaya kendisini iyice kaptırmış haldeyken bile, sağlık durumunun hassasiyetinin farkındaydı. Şubat 1963'te Tanganika'ya doğru yola çıkmadan önce, Merkez Komite'ye bir mektup yazarak, telif haklarından elde edecekleri gelirin yetersiz olması durumunda Vera ve Mehmet Nâzım'a maddi destekte bulunulmasını istedi. Bundan Nâzım'ın ölüm düşüncesini soğukkanlılıkla karşıladığı anlamı çıkarılmamalıdır. Vera, Nâzım'ın 1963 yılı başlarında uykusuzluk çektiğini ve kâbuslar gördüğünü söylüyordu (Tulyakova, 121 ve 136). Sürekli olarak, babası gibi kuduz köpeklerin saldırısına uğradığını gördüğü kâbuslardan çığlıklarla uyanıyordu. Mayıs 1963'te Moskova'daki dairelerinin onarımı sırasında, Vera ile Nâzım Moskova'dan 100 kilometre uzaklıktaki Staraya Ruza'da bir yazlıkta kaldılar. Ormanda yaptıkları uzun yürüyüşler sırasında, ölüm hakkında daha sakin ve soğukkanlı düşünme fırsatı bulmuşlardı. Bu yürüyüşlerden birinde, tam manzaranın güzelliğini seyre dalmışken, uzaktan bir cenaze töreninin müziğini duydular. Bunun üzerine Nâzım kendi cenaze töreni hazırlıkları konusunda şunları söyledi: "Hemen Yazarlar Birliği'ne telefon et. Onlar her şeyi yapacak, yardım edeceklerdir sana" (Tulyakova, 91, 419 ve 422).

"Cenaze Merasimim" isimli şiir de aynı soğukkanlı tavırdan esinlenmişti. Nisan 1963'te Nâzım'ın, çok özel bir şey yazdığını söylemek için kendisini telefonla araması, Ekber Babayev için sürpriz olmuştu (Erdinç, 32). Babayev kaçınılmaz olarak ürkütücü gelen bu konuya ilk önce şaşırsa da, şiirin yaşam sevinci dolu tonundan büyülenmişti:

Bizim avludan mı kalkacak cenazem?
Nasıl indireceksiniz beni üçüncü kattan?
Asansöre sığmaz tabut,
merdivenlerse daracık.

Belki avluda dizboyu güneş ve güvercinler olacak,
belki kar yağacak çocuk çığlıklarıyla dolu,
belki ıslak asfaltıyla yağmur.
Ve avluda çöp bidonları duracak her zamanki gibi.
[...]

Bakacak arkamdan mutfak penceremiz.
Balkonumuz geçirecek beni çamaşırlarıyla.
Ben bu avluda bahtiyar yaşadım bilemediğiniz kadar.
Avludaşlarım, uzun ömürler dilerim hepinize..

(A 7, 177)

Şiir "hepimiz yalnız ölürüz" şeklindeki basmakalıp bir sözü etkili biçimde çürütür. Ölüm yeri mezarlık değil, çocuk sesleriyle dolu bir avludur. Şiir yoluyla duygularını çözümlemek, Nâzım için tedavi işlevi görüyor, yaşamın en acımasız yönleriyle baş etmesini sağlıyordu.

Vera, Nâzım'ın son gününü dokunaklı bir biçimde anlatır: "Bir gün önce, pazar sabahı, senden erken kalktım, sana küçük bir fincan Türk kahvesi ve başka şeyler daha getirdim. Kahveyi içtin, çevrende gazetelerle yatmayı sürdürdün. Ben çalışma odasına gidip korkunç bir hızla çalışmaya koyuldum." Nâzım bir süre sonra, gözünün önünde olması için, Vera'dan kendi yatak odasında, yanında çalışmasını ister. Konuşmaya başlarlar ve Nâzım iki saat boyunca, bölük pörçük değil bir bütünlük oluşturacak biçimde hayatını anlatır. Ölümünün acısını hâlâ üzerinden atamadığı için o güne dek pek sözünü etmediği annesinden söz açar. Anlattığına göre, annesi babasını çok sevmesine rağmen onu bırakmak zorunda kalmıştır, çünkü ayrılığa dayanmak kıskançlığa dayanmaktan daha kolaydır. Ama boşandıktan sonra da dost kalmışlardır. "Sanki bu yaşam onların elinden kaçmış, arkalarında, yakında bir yerlerde akan bir nehir[miş] ve

bir türlü dönüp kaynağını bulamıyorlar[mış]" gibi, yaşadıklarından, sevgi ama aynı zamanda hüzün dolu bir biçimde söz ederler (Tulyakova, 425-427).

2 Haziran 1963 akşamı parkta yürüyüşe çıkarlar ve bir kestane ağacının altındaki banka otururlar. Daha sonra eve dönerek, uyku ilaçlarını alıp yatarlar. Ertesi sabah Nâzım her zamanki gibi saat 07:20 gibi uyanır ve postaya bakmak için ön kapıya gider (Tulyakova, 434-435). Vera bir süre sonra Nâzım'ın geri gelmemesinden endişelenerek kapıya çıkar. Nâzım kendinden geçmiş bir halde, kapının önünde yığılmış yatmaktadır. Vera arkadaşı Tosya'ya telefon edince, Tosya hastaneye haber verir. Kremlin Hastanesi'nden bir doktorla birlikte ilkyardım ekibi ulaştığında, Nâzım çoktan ölmüştür.

Vera Nâzım'ın ceketinin cebinde pasaportunu ararken, arkasına sekiz dizelik bir şiirin yazılı olduğu kendi fotoğrafını bulur:

Gelsene dedi bana
Kalsana dedi bana
Gülsene dedi bana
Ölsene dedi bana

Geldim
Kaldım
Güldüm
Öldüm

(A 7, 185)

Nâzım'ın şiir yeteneği, derin kaygıları basit sözcüklere dönüştürerek "ölüm düşüncesinden soyun"masmı sağlayacaktır. Bu sekiz dizelik şiir, bir mezar taşına yakışır son sözlerle, yanıp tutuşan âşıkların dili ile anne ve çocuk arasındaki bebek dilini harmanlar.

Nâzım, bundan on yıl önce, geçirdiği ilk ağır kalp krizinden sonra Barvikha Sanatoryumu'nda dinlenirken yazdığı "Vasiyet" başlıklı şiirinde, Anadolu'da bir köy mezarlığında, bir çınarın altına gömülmek istediğini söylemişti (A 6, 21). Ama sonunda düzenlenen, parti ve Yazarlar Birliği temsilcilerinin

övgü dolu konuşmalar yaptığı, devlet törenine benzer bir tören oldu. Nâzım'ın cenazesi Yazarlar Birliği'nin taş avlusunda sergilendi. Çok sayıda Rus arkadaş ve Türkiye Komünist Partisi üyesi, törende Vera ve Galina'yı yalnız bırakmadı. Yıldız Sertel Bakû'dan, diğer dostlar Paris gibi uzak yerlerden gelmişlerdi. Nâzım'ın toprağa verileceği 5 Haziran'da, Münevver ve Mehmet Nâzım Polonya'dan geldiler. Cenaze Yazarlar Birliği'nden alınarak Novodeviçiy Manastırı'nın dışındaki, en ünlü Rus yazar ve politikacılarının gömüldüğü mezarlığa götürüldü. Simonov ve Yazarlar Birliği'nin diğer üyeleri Nâzım'ı öven konuşmalar yaptılar. Münevver'in Aziz Nesin'e yazdığı 20 Haziran tarihli mektupta söylediğine göre, Türkçe konuşma yapan kimse olmamıştı (Aziz Nesin Arşivi). Üç kadından hiçbiri konuşmadı, ama tabut mezara indirilirken, gözü yaşlı Vera tabutun üzerine bir mendil attı. Galina, Münevver ve Mehmet Nâzım sessiz bir biçimde duruyorlardı. On iki yaşındaki çocuk için, babasının Yazarlar Birliği'nde sergilenen naaşını görmek sarsıcıydı. Mehmet Nâzım yıllar sonra kendisiyle yapılan bir söyleşide o günü şöyle anlatacaktı: "Sonra babamı gördük işte. Uzatmışlardı... Öylecene bir masanın üzerinde yatıyordu... Bir kadın, cesedine sarılmış bağırıyordu. Sonradan evlendiği karısıymış bu... Çok korktum önce... İlk defa bir ölü görüyordum... Ve ölü babamdı..." (Mehmet, 14). Münevver Nâzım'ın kardeşi Samiye'ye yazdığı 18 Haziran 1963 tarihli mektupta, oğluyla övünüyordu:

> "Memo ile Moskova'ya gittik. Cenaze için. Çok muazzam, çok hazin bir merasimdi. Oğlan çok cesur davrandı. Erkek gibi durdu saatlerce. Yalnız en son dakikada, tabutu kapatacakları zaman 'Babanı öp' dediler. Öptü. Ama hıçkırmaya başladı. Talihsiz çocuk bu Memo. Baba nedir bilmedi, neyse! Senin için, Seyda için, Ayşe için tabutuna çiçek koydum. [...] Yanındaki mezarlarda Çehof, Turgenyef, Gogol, Mayakovski, belki de bir teselli bir bakıma." (Özbilgen, 182)

Bugün Nâzım'ın mezarının başında, üzerinde ilk dönem şiirlerinden "Yürüyen Adam"dan esinlenen kabartma bir figür bulunan, siyah granit bir blok dikilidir. Cenazede bulunan küçük bir

kız, şairin ölüm nedenini sorduğunda, yaşlı bir kadın "kalp durmasından" karşılığını vermişti (Ehrenburg *Anılar*, 263).

Cenaze töreninden sonra miras sorununa çözüm getirmek gerekiyordu. Nâzım 10 Eylül 1959'da Rusça kaleme aldığı vasiyetnamesinde, en değerli mirası olan eserlerinin telif hakkının üçte ikisini "karım Münevver ve oğlum Mehmet'e" diyerek eski ailesine, kalan üçte birini de Türkiye Komünist Partisi'ne bırakmıştı. Vasiyetnamesini Yazarlar Birliği'ne emanet etmiş ve belge onaylanmıştı. Rus kanunlarına göre karısı görünen Vera'nın adı vasiyetnamede geçmediği halde, Moskova'daki apartman dairesi ve Nâzım'ın diğer bazı özel eşyaları Vera'da kalabilecekti. Bu evin dışına çakılı bir plakada, "Uluslararası Barış Ödülü sahibi Türk şairi Nâzım Hikmet, 1952-1963 yılları arasında burada yaşamış ve çalışmıştır" denmektedir.

Nâzım'ın ölüm haberinin ardından Anna Seghers, Louis Aragon, Jean-Paul Sartre ve Philippe Soupault gibi birçok hayranının şair hakkındaki övgü dolu sözleri yayımlandı. Sartre Nâzım'ın kendisini en çok etkileyen yönünün, "hüzünlü ve alaycı uyanıklığı" olduğunu söylüyordu (Aksoy, 182). Aragon'un önerisiyle, Nâzım'ın anısına saygı olarak *Les Romantiques* (*Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim*) Paris'te yayımlandı. Pablo Neruda'nın 9 Temmuz 1963'te *El Siglio*'da yayımlanan şiiri (Neruda 1982, 48-49) şu dizelerle sona eriyordu:

> Böyle olduğun için teşekkürler
> teşekkürler türkülerinle yaktığın ateş için.

Sonsöz

Nâzım'ın ölümünden sonra, komünist hareketin şairin beklentilerini yerine getiremediği açıktır. Sovyetler Birliği'nde 1950'li yılların sonlarında başlayan yumuşama, Nâzım'ın düşlediği daha açık ve hoşgörülü bir komünist toplumun kurulmasıyla sonuçlanmadı. Brejnev döneminin durgunluğunun ardından, Gorbaçov'un reformları komünist bloku dağılmaktan kurtarmakta çok geç kaldı. Türkiye Komünist Partisi'ni de benzer bir son bekliyordu. Başlangıçta Türk solu, canlı bir siyasi tartışma ve özgürleşme ortamı müjdeleyen 1961 Anayasası'nm getirdiği reformlardan yararlandı. Her ne kadar eserlerinin anadilinde basıldığını kendisi göremediyse de, Nâzım'm eserleri ilk defa bu dönemde kitlelere ulaştı. Ama kısa süren bu özgürleşme sürecinin ardından, sosyalistler ve aydınlar üzerindeki baskılar yeniden başladı. 1971 ve 1980'deki askerî darbeler sonucunda parlamento uzun süre kapalı kaldı ve Nâzım'ın şiirleriyle yakalanmak bir kez daha ağır bir suç haline geldi.

1980'lerden itibaren İslamiyet'in siyasi bir güç olarak yükselişi, Türkiye Cumhuriyeti'nin geleceğinin üzerine kara bir bulut gibi çöktü. İlerici Türk yazarlarına yönelik saldırılar, Temmuz 1993'teki Sivas katliamıyla doruğa ulaştı. XVI. yüzyılda yaşamış gizemci ozan Pir Sultan Abdal'ı anmak için düzenlenen etkinlikler sırasında, köktendincilerin çıkardığı otel yangınında 37 kişi yanarak yaşamını yitirdi. Ölenler arasında, Nâzım'ın eserlerini yayımlayan edebiyatçı Asım Bezirci de bulunuyordu. Bu gelişmeler Nâzım'ın İslamiyet'in politikaya alet edilmesine kar-

şı yaptığı uyarıları doğruluyordu. Bu tartışma, Nâzım'ın isteği doğrultusunda mezarının Türkiye'ye taşınması önerisiyle iyice alevlendi. 27 Şubat 1997 tarihli *New York Times*'ta Stephen Kinzer imzasıyla çıkan bir yazı, laik ve dinsel ideolojiler arasındaki mücadele bağlamında bu önerinin yaşamsal önem kazandığına işaret ediyordu.

Nâzım, ölümünü izleyen 35 yıl içinde, politik cesaret ve radikal muhalefet ilkelerinin bayrağı haline geldi. Aziz Nesin'den Yaşar Kemal'e tüm bir yazar kuşağı için esin kaynağı olurken, şairin uluslararası hayranları Harold Pinter'dan Yevgeni Yevtuşenko'ya kadar uzanıyordu. Nâzım'ın eserlerini ölümsüz kılan yalnızca kişisel cesareti değil, eserlerindeki hayal gücüdür. Nâzım kesinlikle yeni bir çağı müjdeleyen bir peygamber değildi. Baskıya, mahpusluğa ve sürgüne karşı mücadele eserlerinin en çarpıcı temasını oluşturur. Nasıl ki ışık en iyi karanlıkta seçilirse, Nâzım'ın en iyi şiirlerinde de hapishane deneyimi özgürlüğe duyulan hasreti güçlendirir. Baskı ve sürgün, hatta sağlık sorunları ve ölümün ayak sesleri bile, direniş ruhunu ve özgürlük özlemini pekiştirir. Nâzım hapishanedeyken, görevinin toplum tarafından susturulanların sesi olmak olduğunu anladı ve *Memleketimden İnsan Manzaraları*'nda bütün bir kuşağın acılarını ve umutlarını dile getirmeyi başardı. İsminin etrafındaki tartışmalara rağmen, bir tür ulusal şair haline geldi. Kurtuluş Savaşı üzerine yazdığı destanın bir uyarlaması, 1996 yılında Ankara'da Devlet Tiyatroları tarafından sahneye koyuldu. 2002 yılına rastlayan Nâzım'ın doğumunun 100. yıldönümünü kutlama hazırlıkları, yalnızca Türkiye'de değil dünyanın dört bir yanında sürmekte.

Nâzım'ın şiiri çeşitli dillere yapılan çeviriler yoluyla bugün daha geniş bir coğrafyaya ulaşmıştır. ABD'de Randy Blasing ve Mutlu Konuk'un Persea Press için yaptığı çeviriler Nâzım'ın ününün artmasını sağladı. Nâzım'ın şiirlerinin Ruth Christie ve Richard McKane tarafından yapılan yeni bir çevirisi, İngiltere'de Anvil Press tarafından yayımlanacaktır. Münevver Andaç'ın çevirdiği yeni şiirler ise Fransa'da Éditions Gallimard tarafından *İl neige dans la nuit* adıyla yayımlanmıştır (1999). Almanya'da Dağyeli Verlag'ın şiirlerin hem Türkçe hem de Almancalarına yer

veren baskıları, daha önce Doğu Berlin'de yapılan çevirilerin yerini almaktadır. Fransa'da Édition Turquoise 2002 yılında üç dilde yayımlanacak bir Nâzım albümü hazırlamaktadır. Nâzım'ın yaşamını konu alan çeşitli televizyon programları arasında, Elisabeth Weyer'in 1987 yılında Hessicher Rundfunk için yaptığı program ve Koray Düzgören ile Güneri Cıvaoğlu'nun 1991 yılında hazırladığı beş bölümlük bir belgesel de bulunmaktadır. Yapımcılığını Stephanie Capparell ve Niyazi Dalyancı'nın üstlendiği, New York'taki Substantial Films şirketinin hazırladığı bir belgesel de tamamlanmak üzeredir.

Nâzım komünist dünyaya ait putlaştırılmış bir figür olmaktan çıkarak evrensel öneme sahip bir şair konumuna gelmiştir. Nâzım yaşamının sonuna doğru şöyle diyecekti: "Şiirlerim, okurlarımın tüm sorunlarına yanıt versin istiyorum. Bir delikanlı bir kızı sevdiğinde, şiirlerimi okusun. Yaşlı bir adamı ölümün kederi kapladığında, şiirlerimi okusun. [...] Bürokratın biri size kötü bir oyun oynadığında, şiirlerimi okuyun. Komünist yazar, tüm insan duygularını yanıtlamak zorundadır." 1932 yılında *The Bookman*'de Nâzım'ın eserleri hakkında çıkan ilk övgüde, şairin eserleri Byron'ınkilerle kıyaslanıyordu: "Nasıl Byron esmer güzelliği ve romantik kötümserliğiyle on dokuzuncu yüzyıl şairinin bir sembolü idiyse, Nâzım da çakmak çakmak mavi gözleri, dünyaya ve insanlara olumlu bakışıyla yirminci yüzyıl şairinin simgesidir." Bu yaşamöyküsünde kaydedilen başarılar, şairin çağının siyasi olayları ve ideolojileriyle yaratıcı bir biçimde ilgilenmesiyle yukarıdaki sözlerin nasıl doğrulandığını göstermektedir. Nâzım'ın şiirleri, oyunları, mektupları ve otobiyografik eserleri, insan ruhunun baskı altındaki dayanma gücünün çarpıcı birer kanıtıdır:

> mesele esir düşmekte değil,
> teslim olmamakta bütün mesele!

Kaynakça

Ana Kaynaklar

Nâzım Hikmet'in yayımlanmış eserlerine yapılan referanslar aşağıdaki kısaltmalarla gösterilmiş, cilt ve sayfa numaralarıyla birlikte parantez içinde verilmiştir.

Toplu Eserler

A: *Nâzım Hikmet (Bütün Yapıtları)*, yay. haz. Memet Fuat, 27 cilt, Adam, 1. baskı, 1988-1991.

B: *Bütün Eserleri*, yay. haz. Ekber Babayev, 8 cilt, Narodna Prosveta, Sofya, 1967-1968.

C: *Tüm Eserleri*, yay. haz. Asım Bezirci ve Şerif Hulusi, 8 cilt, Cem, 1975-1980.

Mektuplar

AM 1: Nâzım Hikmet, *Nâzım ile Piraye* (Mektuplar 1), yay. haz. Memet Fuat, Adam, 1988.

AM 2: Nâzım Hikmet, *Cezaevinden Memet Fuat'a* (Mektuplar 2), Adam, 1988.

AM 3: Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden* (Mektuplar 3), Adam, 1990.

Hikmet M.: Nâzım Hikmet, *Kemal Tahir'e Mapusaneden Mektuplar*, Bilgi, Ankara, 1968.

Ayrı Baskılar

Hikmet 1965: Nâzım Hikmet, *Kurtuluş Savaşı Destanı*, Yön Yayınları, 1965.

Hikmet 1986: Nâzım Hikmet, *Kuvâyi Milliye*, yay. haz. Cevdet Kudret, Bilgi, Ankara, 3. baskı, 1986.

İkincil Kaynaklar

Yararlanılan kaynaklara yapılan referanslarda, parantez içinde yazar adı

ğaziçi, 1979.
Hayward, Max ve Leopold Labedz (yay. haz.), *Literature and Revolution in Soviet Russia 1917-1962*, Oxford University Press, 1963; özellikle Walter N. Vickery'nin "Zhdanovism" (s. 99-124) ve François de Liencourt'un "The Repertoire of the Fifties" (s. 150-169) başlıklı makaleleri.
Helsinki: *Helsinki World Peace Assembly Report*, 1955.
Heper: *Political Parties and Democracy in Turkey*, yay. haz. Metin Heper ve Jacob M. Landau, İ. B. Tauris, Londra, 1991.
Heuss, Theodor, *Schattenbeschwörung. Randfiguren der Geschichte*, Rainer Wunderlich, StuttgartTübingen, 1947.
Heym, Stefan, *Nachruf*, Bertelsmann, Münih, 1988.
Hulusi, Şerif, "Kurtuluş Savaşı ve Nâzım Hikmet'in Kuvayi Milliye Destanı", *Eylem*, cilt 2, No. 17, 1965, s. 55-58.
Hüsnü, Şefik, *Yaşamı Yazıları Yoldaşları*, Sosyalist, 1994.
İhmalyan, Vartan, *Bir Yaşam Öyküsü*, Cem, 1989.
İleri, Rasih Nuri, *Atatürk ve Komünizm*, Sarmal, 1995.
Kadir, A., *1938 Harbokulu Olayı ve Nâzım Hikmet*, İstanbul Matbaası, 1967.
Karaca 1992: Emin Karaca, *Nâzım Hikmet'in Şiirinde Gizli Tarih*, Belge, 1992.
Karaca 1995a: Emin Karaca, *Nâzım'ın Aşkları*, Milliyet, 1995.
Karaca 1995b: Emin Karaca, *Yeraltı Dünyadan Başka Bir Yıldız Değildi*, Yön, 1995.
Karaca 1996: Emin Karaca, *Eski Tüfeklerin Sonbaharı*, Toplumsal Dönüşüm, 1996.
Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, cilt 7, Ankara, 1956.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, Bilgi, Ankara, 1969.
Kemal, Orhan, *Nâzım Hikmetle 3,5 Yıl*, Tekin, 1976.
Kıvılcımlı 1979: Hikmet Kıvılcımlı, *Kim Suçlamış, Breznev'e Mektup*, Yol, 1979.
Kıvılcımlı 1994: Hikmet Kıvılcımlı, *Günlük Anılar*, Diyalektik, 1994.
Kinross, Lord, *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu*, çev. Ayhan Tezel, Sander, 1973.
Korcan 1988: Kerim Korcan, *Ateşten Köprü*, Bibliotek, 1988.
Korcan 1989: Kerim Korcan, *Harbiye Kazanı*, E Yayınları, 1989.
Kurdakul, Şükran, *Nâzım'ın Bilinmeyen Mektupları*, Broy, 1986.
Landau, Jacob M., *Pantürkizm*, çev. Mesut Akın, Sarmal, 1999.
Lewis, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, çev. Metin Kıratlı, TTK, Ankara, 7. baskı, 1998.
Lontay, László, "Beszélgetés Nazim Hikmettel" (Nâzım Hikmet'le Sohbet), *Szinház és Filmmüvészet*, Mart 1955.

Loti, Pierre, *Aziyade*, çev. Nahid Sırrı, Hilmi Kitabevi, 1940.
Lussu, Joyce Salvatori, *Buluşma*, Açılım, 1992.
Mehmet: *Mehmet Nâzım'ı Anlatıyor*, Kardeş, Ankara, 1970.
Menemencioğlu, Nermin, "Nâzım Hikmet", 5 daktilo sayfalık anılar, 1979, Saime Göksu koleksiyonu.
Mouvafac, Nermine (Nermin Menemencioğlu), "A Poet of the New Turkey", *The Bookman*, New York, Ocak-Şubat 1932, s. 508-515.
Neruda 1975: *Yaşadığımı İtiraf Ediyorum*, çev. Ahmet Arpad, Altın Kitaplar, 1975.
Neruda 1977: Pablo Neruda, *Memoirs*, Penguin, Harmondsworth, 1977.
Neruda 1982: Pablo Neruda, *El Fino del Viaje*, Seix Barral, 1982.
Nesimi, Abidin, *Yılların İçinden*, Gözlem, 1977.
New Turkey: *The New Turkey: Articles Reprinted from the Turkish Number of "The Times"*, Londra, 1938.
NHBG: Nâzım Hikmet'in Rusça Basılan Eserleri Kaynakçası, Moskova, 1962 (Nâzım'ın kendi yazdığı ve Nâzım üzerine Rusça yazılmış 1067 eseri gösteren liste).
Nurettin 1986: Müzehher Vâlâ Nurettin, *Vâ-Nû'lara Mektuplar*, Cem, 1986.
Nurettin 1991: Müzehher Vâlâ Nurettin, *Bir Dönemin Tanıklığı*, Cem, 1991.
Orwell: *Orwell: The War Broadcasts*, yay. haz. W. J. West, Duckworth, Londra, 1985.
Özdamar, Emine Sevgi, *Hayat Bir Kervansaray, İki Kapısı Var, Birinden Girdim, Birinden Çıktım*, çev. Ayça Sabuncuoğlu, Varlık, 1993.
Özbilgen, Füsun, *Sana Tütün ve Tesbih Yolluyorum: Semiha Berksoy*, Broy, 1985.
Özön, Nijat, *Türk Sineması Kronolojisi*, Bilgi, Ankara, 1968.
Paulu, Burton, *Radio and Television Broadcasting in Eastern Europe*, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1974.
Petrov, Angel, "Söylenen Sözlerin Büyük Değeri", *Yeni Düşünce*, Haziran 1987, s. 219-223.
Riddell, John (yay.haz.), *To See the Dawn: Baku 1920 First Congress of the Peoples of the East*, Pathfinder, New York, 1993.
Roman, Erem Melike, *Nâzım Hikmet Romanya'da*, Broy, 1987.
Rubenstein, Joshua, *Tangled Loyalties: The Life and Times of İlya Ehrenburg*, İ. B. Tauris, Londra, 1996.
Rudnitsky, Konstantin, *Russian and Soviet Theatre Tradition and the Avantgarde*, Thames and Hudson, Londra, 1988.
Sadi, Kerim, *Nâzım Hikmet'in İlk Şiirleri*, May, 1969.
Sayılgan, Aclan, *Türk Solunun 94 Yılı*, Arık, 1968.
Sebük, Mehmet Ali, *Korkunç Adlî Hata ve Nâzım'ın Özgürlük Savaşı*, Cem, 1978.

Seghers, Anna, *Aufsätze, Ansprachen, Essays 1954-1979*, Aufbau, Berlin, 1980.
Sertel 1977: Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Gözlem, 1977.
Sertel 1978: Zekeriya Sertel, *Nâzım Hikmet'in Son Yılları*, Milliyet, 1978.
Sertel 1991: Zekeriya Sertel, *Mavi Gözlü Dev*, Belge, 1991.
Sertel S: Sabiha Sertel, *Roman Gibi*, Ant, 1969.
Sertel Y: Yıldız Sertel, *Ardımdaki Yıllar*, Milliyet, 1990.
Siao, Eva, *Çin Hayallerim, Hayatım*, AFA, 1994.
Simonov, Konstantin, *Bugün ve Yıllar Önce*, Söylem, Ankara, 1986.
Slonim, Marc, *Soviet Russian Literature*, Oxford University Press, 2. baskı, 1977.
Spuler, Christa-Ursula, *Das türkische Drama der Gegenwart: Eine literarhistorische Studie*, Brill, Leiden, 1968.
Stalin: J. V., *Eserler*, çev. İsmail Yarkın, İnter, 1989.
STMA: *Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi*, 6 cilt, İletişim, 1989.
Sülker 15: Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet'in Gerçek Yaşamı*, 5 cilt, Yalçın, 1987.
Sülker 1968: Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet'in Polemikleri*, Ant, 1968.
Sülker 1974: Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet Dosyası*, May, 1974.
Sülker 1976: Kemal Sülker, *Şair Nâzım Hikmet*, May, 1976.
Sülker 1980: Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet'in Bilinmeyen İki Şiir Defteri*, Yazko, 1980.
Sülker 1988: Kemal Sülker, *Nâzım Hikmet Orhan Kemal Dostluğu*, Amaç, 1988.
Süreyya, Şevket, *Suyu Arayan Adam*, Remzi, 1993.
Şener, Erman, *Kurtuluş Savaşı ve Sinemamız*, Dizi, 1970.
Tahir, Kemal, *Kemal Tahir'den Fatma İrfan'a Mektuplar*, Sander, 1979.
Tata, Sabri, *Türk Komünistlerinin Bulgaristan Macerası*, Boğaziçi, 1993.
Tansel, Fevziye Abdullah, *Nâzım Paşanın Anıları*, Arba, 1992.
Tevetoğlu, Fethi, *Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetleri*, Ankara, 1967.
TKP: *TKP 65 Yaşında: Türkiye Komünist Partisinin Savaş Tarihinden Sayfalar*, Ermis, Essen, 1986.
Topçuoğlu, İbrahim, *TKP Kuruluşu ve Mücadelesinin Tarihi*, Eser, 1976.
Treadgold, Donald W., *Twentieth Century Russia*, Westview Press, Boulder, CO, 1990.
Tulyakova: Vera Tulyakova Hikmet, *Nâzım'la Söyleşi*, Cem, 1989.
Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, 1. cilt, Bilgi, Ankara, 1967; 2. cilt, BDS, Ankara, 1992.
Tutanak: TBMM Zabıtları, 1951, D9, C1, 331.
Uçuk, Cahit, *Bir İmparatorluk Çökerken*, Yapı Kredi Yayınları, 1995.
Uluç, Fuat, *Nâzım Hikmet ve 1938 Harbokulu Olayının Gerçek Yüzü*, Ayyıldız, 1967.
UNESCO: *Statistics on Radio and Television 1950-1960*, UNESCO, Paris, 1963.

Vali, Ferenc A., *Rift and Revolt in Hungary: Nationalism versus Communism*, Harvard University Press, 1961.
Vâ-Nû: Vâlâ Nurettin, *Bu Dünyadan Nâzım Geçti*, Cem, 1988.
Weisband, Edward, *İkinci Dünya Savaşında İnönü'nün Dış Politikası*, çev. M. Ali Kayabal, Yeni Gün, 2000.
Yalman, Ahmet Emin, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, 14 cilt, 1945-1970.
Yalman 1956: Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, Oklahoma University Press, 1956.
Yücebaş, Hilmi, *Nâzım Hikmet Türk Basınında: Kavgalar, Hatıralar, Şiirler*, Tekin, 1967.
Zabolotsky, Nikita, *The Life of Zabolotsky*, University of Wales Press, Cardiff, 1994.
Zenkovsky, Serge A., *PanTurkism and İslam in Russia*, Harvard University Press, Cambridge MA, 1960.
Zinner, Paul E., *Revolution in Hungary*, Columbia University Press, New York, 1960.
Zürcher, Erik J., *Turkey: A Modern History*, İ. B. Tauris, Londra, 1993.

Diğer Kaynaklar

Arşivler

ANVA: Aziz Nesin Vakfı Arşivi.
Bijlage: Bugün Amsterdam'daki İİSH Arşivi'nde bulunan, Nâzım'ın Budapeşte'den yaptığı radyo programlarını gösteren, "Bijlage bij Gb 205 t/m 212" katalog numaralı, on daktilo sayfalık liste.
İİSH: Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü, Amsterdam: Komintern Arşivleri.
MTA: Macar Tiyatrosu Arşivleri (Madyar Szinhazi İntezet, Budapeşte).
NHA: Moskova'da bulunan Nâzım Hikmet Arşivi (Centrali Archive Literatiru i İskusstva).
SBA: Sovyet Barış ve Karşılıklı Hoşgörü Arşivi, Moskova.
Bant çözümleri: Bizim Radyo'nun Leipzig'den yaptığı yayınların bant çözümleri, Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü, Amsterdam.

Gazete ve Dergiler

Gazete ve dergilerde çıkan kısa haber ve makaleler metin içinde tarih ve/veya sayı olarak verilmiştir.

Televizyon

GC/TV 4= Güneri Cıvaoğlu (sunucu), "Rüzgâra Karşı Yürüyen Adam", Nâzım'ın sanat yaşamını konu alan, Koray Düzgören'ın hazırladığı televizyon dizisinin 4. bölümü, 1995.

Görüşmeler

Andaç, Münevver, Haziran 1996.
Aybar, Mehmet Ali, Ocak 1990.
Aydemir, Aydın, Ocak 1990.
Aygi, Gennadi, Nisan 1997.
Balaban, İbrahim, Ocak 1989, Ekim 1996.
Berksoy, Semiha, Ekim 1996.
Bozışık, Mehmet, Ocak 1990.
Coşkun, Kıymet ve Atilla, Ekim 1988, Ocak 1990.
Çakırhan, Nail V., Ocak 1992, Ekim 1995, Mart 1996.
Çambel, Halet, Ekim 1995 (Londra).
Dino, Abidin, 1987 (Londra).
Ekmekçi, Mustafa, Ekim 1988.
Erduran, Refik, Ekim 1988, Ocak 1990, Ekim 1996.
Fish, Rady, 1989 (Londra), Kasım 1990 (Moskova), Ekim 1991 (Moskova).
Guseynova, Adele, Mart 2001 (görüşmeyi yapan Stella Rock)
Günyol, Vedat, Ekim 1996.
İleri, Rasih Nuri, Mart 1996.
Kalyoncu, Melda, Ocak 1990, Ekim 1996.
Karaosmanoğlu, Leman, Eylül 1988.
Korcan, Kerim, Ocak 1990.
Kúnos, István, Ağustos 1989 (Budapeşte).
Mango, Andrew, Ağustos 1997 (Londra).
Melikov, Tofik, Ekim 1991 (Moskova).
Nesin, Aziz, Ocak 1992.
Memet Fuat, Kasım 1988, Şubat 1990, Mart 1996.
Nurettin, Müzehher Vâlâ, Eylül 1988, Ocak 1990, Mart ve Ekim 1996.
Sayılgan, Aclan, Eylül 1988.
Sebük, Mehmet Ali, Ocak 1990.
Sertel, Yıldız, Nisan 1995.
Sülker, Kemal, Eylül 1988.
Somlyó, György, Ağustos 1989 (Budapeşte).
Şen, Bilal (telefon görüşmesi), Ağustos 1997 (Bulgaristan).
Tulyakova-Hikmet, Vera, Ocak 1992.

Türkali, Vedat, Ağustos 1997 (Londra).
Uçuk, Cahit, Mart 1996, Ekim 1996.
Yaltırım, Samiye, Ocak 1990.

Görsel Malzeme Kaynakçası

Aşağıdaki kişi ve kurumlara, fotoğraf ve çizimleri kullanmamıza izin verdikleri için teşekkür ederiz:

Abidin ve Güzin Dino (18, 32); Akşam Matbaası, İzmir (10a); Aziz Nesin Vakfı, İstanbul (5, 20, 25, 28b, 30a, 30b); Broy Yayınları, İstanbul (9); Bulgaristan Komünist Partisi Yayınları, Sofya (19); Cahit Uçuk (12a); Macar Basın Arşivi (27); İbrahim Balaban (15b, 21a, 21b); İletişim Yayınları, İstanbul (2); İskusstvo Press, Moskova (29a, 29b, 29c); *Jane's Fighting Ships* (13); Joyce Lussu (31); Kıymet Coşkun, *Fotoğraflarla Nâzım Hikmet* (1, 17a, 24, 26, 28a); Memet Fuat (10b, 11, 14a, 14b); Münevver Andaç (22); Müzehher Vâ-Nû (4); Nâzım Hikmet Vakfı, İstanbul (8, 16); *Sebilürreşad* dergisi, İstanbul (23); Semiha Berksoy (12b); Toker Yayınları, İstanbul (7); Üniversite Kütüphanesi, Uppsala (6); *Vatan* gazetesi, İstanbul (17b); Weinfeld & Nicholson, Londra (3).

Özel adlar dizini

Bu dizin soyadına göre alfabetik olarak hazırlanmıştır. Soyadı Kanunu'ndan önceki kuşaklar ilk adlarına göre sıralanmış, daha sonra alınan soyadları parantez içinde verilmiştir. Kitap içinde geçen kaynakların yazarları bu dizine dahil edilmemiştir.

A

A. Kadir (Abdülkadir Meriçboyu) 182, 183, 185, 189, 191-193
Amerika 269, 258, 301, 332, 368, 370, 373, 374, 380, 391
Abdülhak Hamid Tarhan 126, 135
Abdülhamid II 29, 143, 298
Abdülmecid 89
Acheson, Dean 269
Açıkgöz, Hayk 371
Adalet Partisi 380
Adana 32, 133, 152, 220, 414
Adıvar, Adnan 38, 45, 89
Adıvar, Halide Edip 38-40, 45, 47, 267, 276, 277
Afganistan 15
Afrika 165, 167, 168, 174, 335, 379, 409, 415
Afyon 106, 116, 282, 283
Ağaoğlu, Samet 400
Ahmet Cevat (Emre) 67, 68, 70-72, 88, 90
Ahmet Halit 120, 132, 151, 227
Ahmed Hâşim 122, 133
Akçakoca 58
Akçal, İzzet 224, 265
Akıncı, Tahsin, 218
Akşam 126, 135, 137, 145-147, 176, 177, 268
Alemdar 32, 43, 47, 140
Alev, Emine 200, 205
Ali İbrahim 32
Ali Paşa 30
Ali Rıza 69
Ali, Sabahattin 123
Aligheri, Dante 166
Alimov, Abit 74, 107
Alkaya, Orhan 182, 192, 194
Alkılıç, Şadi 182, 186
Allah Rahatlık Versin 225
Allenby, General 196
Alliluyeva, Svetlana 8, 355, 356, 384
Alma Ata 99
Almanya 34, 42, 47, 57, 66, 79, 163, 164, 174, 182, 195197, 214, 219, 220, 263, 279, 282, 287, 288, 329, 340, 359, 362, 392, 426
Almanya Demokratik Cumhuriyeti 325, 335, 336
Almanya Federal Cumhuriyeti 30
Alnar, Ferit 158, 214
Altunizade 26, 28, 233
Amele Teali Cemiyeti 98
ABD 14, 38, 220, 235, 268, 272, 305, 316, 398, 426
Amsterdam 106, 368, 369, 372
Anadolu 42, 43, 45, 47, 49, 51, 53, 59, 66, 89, 142, 146, 147, 212, 284, 298, 299, 421
Anadolu'da Yeni Gün 45
Andaç, Mehmet Nâzım *bkz.* Mehmet Nâzım
Andaç, Münevver *bkz.* Münevver
Anday, Melih Cevdet 271

Angelotti, Cesare 213
Angola 415
Ankara 7, 23, 36, 45-47,49-55, 57, 58, 60, 61, 67, 68, 90, 96-98, 115, 116, 134, 163, 178, 182-186, 188, 189, 194, 195, 197, 203, 205, 207, 213, 214, 220, 261, 266, 290, 377, 379, 426
Anvil Press 426
Antalya 146
Apollon Tiyatrosu 44
Appollinaire 25
Aragon, Louis 8, 25, 168, 269, 329, 330, 331, 390, 415, 417, 423
Aran, Sadık 183
Arbaş, Avni 390
Ardahan 60
Arhipo Osipovka 392
Arıkan, Saffet 203
Ariadne Auf Naxos 159
Arif (Albay) 97
Armando 401
Arnavutluk 30, 386
Arturo Ui'nin Önlenebilir Yükselişi 355
Artvin 60
Astoria Hotel 375
Asya 77
Ataç, Nurullah 120
Atatürk, Mustafa Kemal 7, 29, 35, 36, 42, 43, 45, 49-54, 56, 58-60, 62, 68, 89, 90, 96, 97, 107, 115, 134, 135, 144, 146, 158, 163, 178, 188, 195, 201, 202, 243, 278, 293, 340, 369, 374, 375, 398
Atina 219, 402, 403
Atlee, Clement 330
Atsız, Nihal 162
Auden, W. H. 25, 180
Auerbach, Erich 164
Avrupa 29, 30, 49, 86, 116, 163, 167, 179, 197, 209, 235, 335, 368, 379, 414
Avusturya 100, 195, 340
Ayak Takımı Arasında 84
Ayasofya 39
Aybar, Mehmet Ali 311
Aydabir 162, 165
Aydınlık 90, 91, 92, 93, 98, 100, 106
Aygi, Gennadi 408
Ayla, Safiye 142
Ayvalık 402
Ayzenştayn, Sergey 16, 102
Azerbaycan 51, 59, 60, 69, 110, 351
Aziyade 93, 94

B
Babayev, Ekber 42, 310, 325, 386, 393, 394, 413, 416, 419
Babel, Isaac 350
Bach 392
Bakü 59, 60, 61, 66, 70, 86, 110, 394, 413
Bakü Kongresi 60
Balaban, İbrahim 221, 223, 224, 229, 253, 265, 273, 298, 303
Balıkçı Güzeli 302
Balıkesir 402
Balkanlar 29
Balzac, Honoré de 183, 192
Bandırma 402
Barbusse, Henri 165
Barvikha Sanatoryumu 384, 421
Başar, Fahamet 142
Başar, Veda 142
Baştımar, Ayşe 10, 244
Baştımar, Zeki 117, 226, 227, 378
Bataklı Damın Kızı, Aysel 154, 158
Batı Anadolu 50, 51, 52
Batista 398
Batum 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 700, 71, 105
Baudelaire, Charles 57, 193
Bayar, Celâl 1998, 272
Beatty, Warren 15, 16
Beauvoir, Simone de 268
Bedni, Demyan 139
Bedreddin (Şeyh) 163, 164, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 193, 260, 366
Bedri Rahmi (Eyüboğlu) 230
Behçet Kemal (Çağlar) 259
Beke es Zabadsag 343
Belçika 209, 382
Belli, Mihri 311
Benerci 77, 137, 183, 185
Benerci Kendini Niçin Öldürdü 137
Bengü, Vedat Örfi, 141
Beria, Lavrenti 22, 342, 345
Benjamin 25
Berk, Nurullah 243, 247
Berkeley, George 104, 119

Berkin, Mehmet Servet 89
Berksoy, Semiha 157, 158, 159, 214, 233, 271
Berktay, İlhan 271
Berlin 47, 79, 154, 159, 240, 291, 325, 330, 331, 370, 380, 396, 407, 410, 415, 427
Berlin Kongresi 30
Bernal, J. D. 329, 330, 331
Beşiktaş 202
510 Numaralı III ncü Mevki Vagon 279, 281
Beveridge, William Henry
Beyatlı, Yahya Kemal 41, 43, 95
Beyazıt 392, 411
Bayramın İlk Günü 358, 359, 360
Beyler Kahvesi 55
Beyoğlu 247
Beypazarı 58
Beyrut 396
Bezirci, Asım 425
Bikini Adaları 333
Bilen, İsmail (Laz İsmail) 111, 136, 351, 352, 369, 371, 372, 377, 380, 390
Bilhan, Nebil 231
Bin Watt'lık Ampul 343
Bir Aşk Masalı 358, 359
Bir Masal ki Herkes Okumalı 148
Bir Millet Uyanıyor 155
Bir Ölü Evi 157, 359
1+1=1 132, 133, 151
Biraz Aydınlık 160
Birgen, Muhiddin 43, 52, 53, 57, 66, 67, 86
Birinci Dünya Savaşı 7, 34, 35, 50, 67, 69, 102, 143, 146, 182, 195, 243, 257, 304, 348
Birleşmiş Milletler 23, 373, 375
Bismark, 30
Bizans 37, 169
Bizim Radyo 371-381, 403
Blasing, Randy 26, 174, 236, 426
Blok, Aleksandr 71
Blume, Isabelle 382
Boğaz 93, 147, 311, 312, 314, 324, 402
Boğazlar 34
Bohemya 306
Bolu 54, 55, 56, 57, 58
Bolşevik 50, 51, 59, 60, 68, 128, 345, 363
Boran, Behice 301
Borzenski, Constantine 30, 31
Bozburun 312
Bozkırda Bir Hapishane ve Bir Hastane 279
Bölükbaşı, Saffet Nezihi, 189
Börklüce, Mustafa 117, 170-173
Brandenburg 30
Bratislava 338
Brecht, Bertolt 25, 85, 102, 176, 340, 354, 355, 367, 409
Bredel, Willy 336
Brejnev, Leonid 13, 425
Brest 396
Brest-Litovsk Antlaşması 66
Breton 25
Brik, Lili 140
Brumberg, Valentina, 386, 387
Bu Bir Rüyadır 157, 158
Budak, Şerif 185, 189, 199, 200
Budapeşte 331, 337, 338, 340, 345, 360, 368, 369, 370, 372, 376, 379
Buhara, 68
Buharin, Nikolay Ivanoviç 153
Bulgakov, Mihail 350, 408
Bulganin, Nikolay, 345, 372
Bulgaristan 269, 310, 311, 314, 327, 328, 340, 342, 357, 359, 368, 380, 404
Burgaz 312
Burian, Orhan 292
Bursa 7, 144, 151-155, 158, 170, 171, 174, 213, 215-218, 221, 223-225, 231-235, 237, 238, 250, 253, 260, 261, 263–266, 274, 275, 277, 289, 291, 293, 298, 308, 318, 329
Buzların Çözülüşü 349
Bükreş 315, 320, 410
Bükreş Antlaşması 34
Büyükada 310
Büyük Mecmua 38
Byron, Lord 120, 427

C
Calthorpe, Amiral 36, 37
Camus, Albert 268
Capparell, Stephanie 427
Castro, Fidel 398
Cavaradossi, Mario 213
Caversham 376
Cavide Hanım (Yasavul) 41, 90, 140, 149
Cavit Bey 97

Angelotti, Cesare 213
Angola 415
Ankara 7, 23, 36, 45-47,49-55, 57, 58, 60, 61, 67, 68, 90, 96-98, 115, 116, 134, 163, 178, 182-186, 188, 189, 194, 195, 197, 203, 205, 207, 213, 214, 220, 261, 266, 290, 377, 379, 426
Anvil Press 426
Antalya 146
Apollon Tiyatrosu 44
Appollinaire 25
Aragon, Louis 8, 25, 168, 269, 329, 330, 331, 390, 415, 417, 423
Aran, Sadık 183
Arbaş, Avni 390
Ardahan 60
Arhipo Osipovka 392
Arıkan, Saffet 203
Ariadne Auf Naxos 159
Arif (Albay) 97
Armando 401
Arnavutluk 30, 386
Arturo Ui'nin Önlenebilir Yükselişi 355
Artvin 60
Astoria Hotel 375
Asya 77
Ataç, Nurullah 120
Atatürk, Mustafa Kemal 7, 29, 35, 36, 42, 43, 45, 49-54, 56, 58-60, 62, 68, 89, 90, 96, 97, 107, 115, 134, 135, 144, 146, 158, 163, 178, 188, 195, 201, 202, 243, 278, 293, 340, 369, 374, 375, 398
Atina 219, 402, 403
Atlee, Clement 330
Atsız, Nihal 162
Auden, W. H. 25, 180
Auerbach, Erich 164
Avrupa 29, 30, 49, 86, 116, 163, 167, 179, 197, 209, 235, 335, 368, 379, 414
Avusturya 100, 195, 340
Ayak Takımı Arasında 84
Ayasofya 39
Aybar, Mehmet Ali 311
Aydabir 162, 165
Aydınlık 90, 91, 92, 93, 98, 100, 106
Aygi, Gennadi 408
Ayla, Safiye 142
Ayvalık 402
Ayzenştayn, Sergey 16, 102
Azerbaycan 51, 59, 60, 69, 110, 351
Aziyade 93, 94

B
Babayev, Ekber 42, 310, 325, 386, 393, 394, 413, 416, 419
Babel, Isaac 350
Bach 392
Bakü 59, 60, 61, 66, 70, 86, 110, 394, 413
Bakü Kongresi 60
Balaban, İbrahim 221, 223, 224, 229, 253, 265, 273, 298, 303
Balıkçı Güzeli 302
Balıkesir 402
Balkanlar 29
Balzac, Honoré de 183, 192
Bandırma 402
Barbusse, Henri 165
Barvikha Sanatoryumu 384, 421
Başar, Fahamet 142
Başar, Veda 142
Baştımar, Ayşe 10, 244
Baştımar, Zeki 117, 226, 227, 378
Bataklı Damın Kızı, Aysel 154, 158
Batı Anadolu 50, 51, 52
Batista 398
Batum 58, 59, 60, 62, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 700, 71, 105
Baudelaire, Charles 57, 193
Bayar, Celâl 1998, 272
Beatty, Warren 15, 16
Beauvoir, Simone de 268
Bedni, Demyan 139
Bedreddin (Şeyh) 163, 164, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 193, 260, 366
Bedri Rahmi (Eyüboğlu) 230
Behçet Kemal (Çağlar) 259
Beke es Zabadsag 343
Belçika 209, 382
Belli, Mihri 311
Benerci 77, 137, 183, 185
Benerci Kendini Niçin Öldürdü 137
Bengü, Vedat Örfi, 141
Beria, Lavrenti 22, 342, 345
Benjamin 25
Berk, Nurullah 243, 247
Berkeley, George 104, 119

Berkin, Mehmet Servet 89
Berksoy, Semiha 157, 158, 159, 214, 233, 271
Berktay, İlhan 271
Berlin 47, 79, 154, 159, 240, 291, 325, 330, 331, 370, 380, 396, 407, 410, 415, 427
Berlin Kongresi 30
Bernal, J. D. 329, 330, 331
Beşiktaş 202
510 Numaralı III ncü Mevki Vagon 279, 281
Beveridge, William Henry
Beyatlı, Yahya Kemal 41, 43, 95
Beyazıt 392, 411
Bayramın İlk Günü 358, 359, 360
Beyler Kahvesi 55
Beyoğlu 247
Beypazarı 58
Beyrut 396
Bezirci, Asım 425
Bikini Adaları 333
Bilen, İsmail (Laz İsmail) 111, 136, 351, 352, 369, 371, 372, 377, 380, 390
Bilhan, Nebil 231
Bin Watt'lık Ampul 343
Bir Aşk Masalı 358, 359
Bir Masal ki Herkes Okumalı 148
Bir Millet Uyanıyor 155
Bir Ölü Evi 157, 359
1+1=1 132, 133, 151
Biraz Aydınlık 160
Birgen, Muhiddin 43, 52, 53, 57, 66, 67, 86
Birinci Dünya Savaşı 7, 34, 35, 50, 67, 69, 102, 143, 146, 182, 195, 243, 257, 304, 348
Birleşmiş Milletler 23, 373, 375
Bismark, 30
Bizans 37, 169
Bizim Radyo 371-381, 403
Blasing, Randy 26, 174, 236, 426
Blok, Aleksandr 71
Blume, Isabelle 382
Boğaz 93, 147, 311, 312, 314, 324, 402
Boğazlar 34
Bohemya 306
Bolu 54, 55, 56, 57, 58
Bolşevik 50, 51, 59, 60, 68, 128, 345, 363
Boran, Behice 301
Borzenski, Constantine 30, 31
Bozburun 312
Bozkırda Bir Hapishane ve Bir Hastane 279
Bölükbaşı, Saffet Nezihi, 189
Börklüce, Mustafa 117, 170-173
Brandenburg 30
Bratislava 338
Brecht, Bertolt 25, 85, 102, 176, 340, 354, 355, 367, 409
Bredel, Willy 336
Brejnev, Leonid 13, 425
Brest 396
Brest-Litovsk Antlaşması 66
Breton 25
Brik, Lili 140
Brumberg, Valentina, 386, 387
Bu Bir Rüyadır 157, 158
Budak, Şerif 185, 189, 199, 200
Budapeşte 331, 337, 338, 340, 345, 360, 368, 369, 370, 372, 376, 379
Buhara, 68
Buharin, Nikolay İvanoviç 153
Bulgakov, Mihail 350, 408
Bulganin, Nikolay, 345, 372
Bulgaristan 269, 310, 311, 314, 327, 328, 340, 342, 357, 359, 368, 380, 404
Burgaz 312
Burian, Orhan 292
Bursa 7, 144, 151-155, 158, 170, 171, 174, 213, 215-218, 221, 223-225, 231-235, 237, 238, 250, 253, 260, 261, 263–266, 274, 275, 277, 289, 291, 293, 298, 308, 318, 329
Buzların Çözülüşü 349
Bükreş 315, 320, 410
Bükreş Antlaşması 34
Büyükada 310
Büyük Mecmua 38
Byron, Lord 120, 427

C
Calthorpe, Amiral 36, 37
Camus, Albert 268
Capparell, Stephanie 427
Castro, Fidel 398
Cavaradossi, Mario 213
Caversham 376
Cavide Hanım (Yasavul) 41, 90, 140, 149
Cavit Bey 97

Cebesoy, Ali Fuat, 51, 52, 61, 89, 97, 188, 192, 193, 202, 230, 278, 293
Ceinture Rouge 390
Celal, Peride 244, 295
Celile (Uğural) 30, 31, 36, 41, 194, 199, 207, 213, 243, 243, 271, 278, 302, 310, 390, 395
Cemal Paşa 36, 37
Cendrars, Blaise 411
Cepheye 297
Cerrahpaşa Hastanesi 266, 267, 273
Cervantes, Miguel de 192
Cette Annee 296
Cevizlik 302, 308
Cezayir 371, 375, 379, 389
Chagall 16
Chaplin, Charlie 192
Chicago 138
Christie, Ruth 426
Churchill, Winston S. 35, 220, 288
Cıvaoğlu, Güneri 427
Cihangir 149, 193
Collier, Peter 25
Commune 168
Cotton, Eugene 330
Crino, Giovanni 295, 408
Crocodile Bar 335
Cumhuriyet 89, 90, 95, 96, 113, 124, 174, 204, 261, 425
Cumhuriyet Gazetesi 115, 117, 119, 121, 164, 264, 271, 315, 328, 330
Cumhuriyet Halk Partisi 89, 205, 235, 257, 264, 267, 272, 370

Ç

Çakırhan, Nail V. bkz. Nail V.
Çakmak, Fevzi 182, 195, 196, 202, 203, 219, 226, 263
Çamlıbel, Faruk Nafiz 46, 47
Çamlıca 233
Çanakkale 35, 37
Çanakkale Boğazı 36, 89, 235
Çan Kayşek 130, 330
Çankırı 50, 204, 207, 209, 210, 212-218, 220, 226, 233, 274, 275, 287
Çarlık Rusya 34, 50
Çehov, Anton 192, 422
Çek Yazarlar Birliği 306
Çelenk, Halit 316
Çelik, Necati, 182, 192
Çeloveçeskaya Panorama 296
Çerkez Ethem 61
Çiçek Palas Salonu 271
Çin 68, 77, 78, 101, 130, 151, 232, 324, 330, 335, 367, 409
Çin Seddi 330
Çorum 217

D

Daily Worker 268
d'Annunzio, Gabriele 167
Dalyancı, Niyazi 427
Damat Ferid Paşa 38
Danielova, Sonya 362
Danimarka 209
Darülbedayi 156, 157, 159
d'Esperey, Francet 37
de Gaulle, Charles 390
Debray, Régis 379, 390
Demokles'in Kılıcı 21, 364, 366
Demokrat Parti 235, 257, 260, 264, 267, 272, 301, 370, 378
Deniz, Ömer 182-186, 190, 192, 194, 195, 261
Derviş, Suat 44, 123, 140, 176
Detroit, Karl 30
Devrimci Proleter Yazarlar Birliği 99
Deymer, Şefik Hüsnü *bkz.* Şefik Hüsnü
Diderot, Denis 276, 287
Dikenli Çit 148
Dimitrov, Georgi 327
Dimitrova, Blaga 328
Dino, Abidin 132, 155, 217, 267, 283, 293, 294, 303, 318, 390, 409, 411, 414
Dino, Güzin 293, 303, 318, 389, 414
Diyalektik Materyalizme Küçük bir Methal 92
Diyarbakır 194
Dobzynski, Charles 335, 389, 415
Doğu Almanya 336, 357, 368
Doğu Alman Yazarlar Birliği 336
Doğu Anadolu 60, 68, 95, 96, 309
Doğu Avrupa 235, 380
Doğu Berlin 427
Doğu Emekçileri Kominist Üniversitesi 70, 76, 111

Doğu Halkları Kongresi 60
Doğu Milletleri Merkez Komitesi 59
Doğu Prusya 219
Doktor Jivago 408
Dolmabahçe Sarayı 134, 135
Don Vadisi 110
Dostoyevski, Fyodor 183, 408
Dreyfus, Alfred 192, 256, 262, 268
Duncan, İsadora 16
Dünya Barış Konseyi 329, 330, 331, 334, 335, 338
Dünya Silahsızlanma ve Barış Konseyi 410
Dünyayı Sarsan On Gün 15
Düzgören, Koray 427

E
Ebert, Carl 159
Eczacıbaşı, Şakir 414
Edirne 68, 169
Editions Gallimard 426
Edition Turkuosie 427
Ediz, Hasan Âli 117, 139
Ehrenburg, Ilya 8, 177, 322, 329, 342, 345, 348, 349, 350, 352, 355, 408
Eisenhower, Dwight D. 372
Ekim Devrimi 59, 102
Ekk, Nikolay 18-20, 80, 101, 103, 358, 359
El Siglio 423
Eliot 25
Eluard 13, 25
Emin, İrfan 265
Engels, Friedrich 13, 14, 73, 183, 184, 276, 344, 352, 353
Enternasyonal 64
Enver Celâleddin Paşa 31, 199
Enver Paşa 29, 37, 43, 56, 58, 59, 60, 62, 67, 68, 97, 377
Erdek 197, 200
Erden, Ali Fuad 219
Erdinç, Fahri 327, 371
Erduran, Refik 214, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315
Erenköy 31, 142, 144, 187, 199, 210
Ergun, Mustafa 190
Erivan 60
Erkilet, Hüseyin 219
Erkin(gemi) 199, 200
Ermeni Cumhuriyeti 51
Ermeni Sosyalist Cumhuriyeti 60
Ermenistan 59, 60
Ertem, Sadri 123, 129, 178
Ertuğrul (amiral), 201
Ertuğrul, Muhsin 95, 100, 101, 154-159
Ertuğrul, Vehbi 218, 228, 253
Erzincan 207
Erzurum 61, 62, 293
Eskişehir 52
Etiyopya 165
Eyüp Mezarlığı 93
Ezine, Celalettin 186

F
Fadeyev, Aleksandr 324, 325, 329, 330, 342, 345, 347, 348
Fahamet (Başar) 209, 226, 233
Falih Rıfkı (Atay) 317, 318
Fantome d'Orient 94
Fatih Sultan Mehmed 37
Fatma, Ali ve Diğerleri 343
Fatma İrfan 205
Fatma Nudiye 200, 205
Faur, Sanda 362
Faust 184, 415
Fedra 85
Ferhad ile Şirin 366, 377, 409, 413
Feuerbach, Ludwig 184
Fevralski, Aleksandr 81, 83, 358, 394
Fırtına 85
Fikri, Garbis 294
Filanov 16
Filistin 35, 196
Fish, Rady 321, 412
Floransa 166, 414
France, Anatole 183
Franco, Francisco 177
Fransa 36, 124, 132, 179, 209, 260, 262, 295, 296, 305, 310, 389, 417, 426, 427
Fransa Oteli 65, 66, 68, 69
Fuat Paşa 45
Fuzulî 186, 210

G
Gagarin, Yuri 417
Galata Köprüsü 91, 271
Galatasaray Lisesi 31, 34, 39

Galiçya 37
Galina *bkz.* Kolesnikova
Gar edu Nord 389
Gardin, Vladimir 101
Gazalî 210, 211
Gece Gelen Telgraf 136, 143, 151
Gelibolu 35, 37
Gemlik 188
Genç Dram Yazarları Üretim Birliği 103
Genç Muhafız 347
Gérard, Phillipe 389
Gerede 54, 55
Giullini, Carlo 401-403
Goethe, J. W. Von 184, 415
Gogol, Nikolay Vasilyeviç 85, 184, 357, 367, 422
Gomulka, Wladyslaw 339, 340, 384
Gorbaçov, Mihail 425
Gorki, Maksim 70, 84, 183, 190, 192
Goskino Tiyatro Kumpanyası 101
Gozzi, Carlo 85
Gökdenizer, Hüsnü (Amiral) 200, 201
Göksu, Saime 9, 10, 25, 26,27, 28
Gören, Şerif 299
Göze, Ergun 345
Gramsci 25
Grand Hotel 320
Greene 13
Gulag Takımadaları 14
Guseynova, Adele 413, 414
Gülerek 309
Gümrü Antlaşması 60
Gün Ortasında Karanlık 14, 353
Güneşe Doğru 155
Güneşi İçenlerin Türküsü 110, 113
Güneşin Kokusu 146, 147
Güney Afrika 415
Güney Anadolu 51, 146, 147
Güney Kore 301
Güney, Yılmaz 298, 299
Güran, Rasih 153, 230, 246
Gürcistan 51, 53, 66, 70, 340, 359
Gürsel, Cemal, 377
Gürsel, Nedim 344
Güzel Sanatlar Birliği 121, 122
Güzel Yusuf 84

H

Haber 187
Habeşistan 163-165, 167, 195
Hacivat 325
Hafta 160
Hakkı Şinasi Paşa 42
Halep 32,33
Haliç 37, 46, 93
Halide Edip *bkz.* Adıvar
Halil Paşa 62, 68, 69
Halit Ziya (Uşaklıgil) 126
Halman, Talât Sait 10, 174
Hamam 363
Hamburg 30, 32
Hamdullah Suphi (Tanrıöver) 122, 127-129, 136
Hamlet 348
Hareket 125, 126
Harp Okulu 181-184, 186, 188, 189, 192, 196, 203, 261
Havana 396, 398, 404, 411
Haydarpaşa 37, 200, 280, 308
Haydarpaşa Garı 279, 297
Hazar Denizi 59, 70
Hegel 276
Helsinki 331
Helvacıoğlu, Selami 259
Hemingway, Ernest 14, 332
Her Ay 80
Her Şey Mal 103, 156
Her Şeye Rağmen 348
Heraklitos 104, 113
Hermlin, Stephan 335
Hessicher Rundfunk 427
Heuss, Theodor 30
Heybeliada 36
Heym, Stefan 336
Hıfzı Tevfik 45
Hikmet Bey (Yasavul) 31, 41, 90, 140-143, 309
Hilmi Bey 55, 56
Hindistan 76, 77, 137, 269
Hiroşima 330, 332-334
Hitler, Adolf 17, 163, 164, 174, 195, 219, 288, 295, 355
Hollanda 209
Hollanda Bankası 71
Hollywood 18

Holmes, Sherlock 95
Homeros 297
Hopa 111, 113, 351
Hotel de Suede 389
Hrusçev, Nikita 335, 339, 345, 350, 351, 353, 372, 407, 409
Hür Adam 317

I
Irak 269, 373

İ
İbsen, Henrik 184
İhmalyan, Vartan 357
İhsan Rıfat (Doktor) 206
2000'e doğru 344
İki İnatçı 391, 392, 393
İkinci Dünya Barış Kongresi 305
İkinci Dünya Savaşı 207, 291, 349, 368, 370
İkdam 126, 127, 128
İl neige dans la nuit 426
İleri, Tevfik 272
İmralı Adası 194, 224
İnce, Özdemir 23
İnebolu 46, 47, 61, 127
İnek 364
İngiliz İşçi Partisi 87
İngiltere 10, 26, 36, 77, 89, 269, 310, 426
İnsan Hakları Beyannamesi 265
İnönü, İsmet 52, 89, 96, 178, 195, 196, 205, 210, 219, 220, 235, 263, 272, 278-370, 374, 377
İnönü Savaşı 52, 96
İnsanlık Ölmedi Ya 310, 366
İpekçi, İhsan 302
İran 269
İsk, Sofya 74
İskenderiye 396
İsmail Fazıl Paşa 52
İsmail Habib (Sevük) 285
İspanya 14, 26, 164, 176-180, 183, 195
İstanbul 7, 25, 30-32, 36-40, 42, 44-47, 53-55, 59, 64, 65, 86, 88-90, 93, 96, 98, 101, 105-107, 109, 113, 116, 117, 119, 123, 124, 127, 132-134, 141-143, 146-148, 150, 152, 155, 157, 158, 164, 175, 180, 182, 184, 194, 195, 197, 198, 204, 209, 210, 229, 231, 233, 234, 238, 241, 243, 247, 250, 257, 263, 264, 266, 271, 272, 274, 275, 280, 285, 289, 292-295, 297, 301, 303, 309, 310, 312, 315, 316, 319, 327, 359, 377, 382, 392, 395, 399-402, 404
İstanbul Yüksek Tahsil ve Talebe Cemiyeti 271
İstanbul Sokakları 158
İstasyon 363, 364
İstiklal Mahkemeleri 96, 97, 257
İsviçre 125, 127, 132, 269
İtalya 51, 163, 164, 166, 174, 182, 195, 243, 396, 401, 403
İtibar-ı Milli Bankası 40
İtilaf Devletleri 7, 35, 36
İttihat ve Terakki Cemiyeti 43, 56, 67, 68, 86, 97
İvan Denisoviç'in Bir Günü 350
İvonoviç, İvan 8, 24, 363, 366, 384, 386, 408
İvan İvanoviç Var mıydı Yok muydu 353, 355, 356
İzgen, Bengü 252
İznik 169, 171, 238
İzmir 36, 39, 98, 156, 282, 293, 340, 402
İzmit 198, 207
İzvetsiva, 409

J
Jakond ile Si Ya U 129, 130, 132, 151, 330
Jakubowska, Wanda 305
Japonya 332, 333
Jdanov, Andrey 357
Joliot Curie, Frédéric, 330, 331
Joseph in Agypten 362
Jön Türkler 29, 32, 34, 36-38, 47, 67, 286, 288, 377

K
Kabahat Kimde 102
Kadınlar Koğuşu 9
Kadıköy 32, 90, 98, 134, 140, 141, 142, 144, 149, 302, 308, 400
Kadro 116
Kafatası 156-158, 367
Kafkasya 68, 70, 86
Kafkas Tebeşir Dairesi, 176
Kahire 169, 410, 409
Kalküta 137

Kalyoncu, Fatma Melda 10, 42, 140, 309, 310, 312
Kamarni Tiyatrosu 84, 85
Kambur Felek ve İki Kadınla Bir Erkek 255
Kan Konuşmaz 174
Kaplıca Otel 231
Kapris Bar 411
Karabekir, Kâzım 60, 61, 62, 89, 97
Karacan, Hidayet 295
Karadeniz 37, 46, 58, 59, 62, 68, 311, 324, 392
Karagöz 325
Karaosmanoğlu, Fevzi Lütfü 272
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 122, 125, 127, 129, 161
Karavoniç 388
Kars 59, 60, 61, 127
Kastamonu 49
Kautsky, Karl 47, 57
Kaya, Şükrü 178, 179, 188, 194, 196, 201, 202
Kazakistan 351
Kemal Tahir 9, 80, 162, 197, 200, 202, 204, 205, 207, 209, 217, 220, 224, 225, 227, 228, 230, 240, 246, 252, 273, 276-279, 282, 285, 287, 297, 298, 361, 400, 405, 418
Kemal Tahir'e Mapushaneden Mektuplar 224
Kerim Sadi (Cerrahoğlu) 58, 162
Keskinoğlu, Ömer Fuat 189
Khlebnikov, Vladimir 408
Kıbrıs 269, 379
Kırım 64, 219
Kıvılcımlı, Hikmet 117, 118, 145, 202, 204, 206, 207, 209, 273
Kızılcahamam 54
Kızıllar 16
Kızıl Ordu 17, 59, 60, 64, 65, 69, 105, 249, 288, 289, 291, 379, 388
Kızıl Sendika 65, 66
Kızıl Yıldız 118
Kiev 290, 348
Kinzer, Stephen 426
Kirpiçiki 102
Kislovodsk 394
Klari (Gachot-Karlovski) 337
Koç, Süreyya 182, 183
Koestler, Arthur 14, 353
Kolesnikova, Galina Grigoryevna 383, 384, 386-389, 393, 394, 405, 412, 422
Kolmya Ceza Kampı 23
Komintern 90, 106, 107, 117, 118, 153, 327
Komünist 118
Komünist Manifesto 13
Komünist Parti 78, 90, 97-99, 103, 137, 178, 226, 256, 309, 310, 318, 331, 332, 338, 339, 394
Komünist Üniversite 78, 84, 101, 130
Konuk, Mutlu 26, 174, 236, 426
Konya 33, 133, 169
Koonen, Alisa 84, 85
Korcan, Haydar
Korcan, Kerim 197, 202
Kore 272, 294, 301, 305, 315, 318, 329, 330, 331, 343
Korsinski, Jerzy 15
Kosmodemianskaya, Zoya 341
Könimen, Salih 200
Köroğlu 55
Kösemihaloğlu, İrfan Emin 188, 189
Köstence 315, 320
Krakov 411
Krasnodon 347
Krasno-Presnenski 80
Kremlin 103, 269, 335, 340, 344, 351, 421
Kudret, Cevdet 293
Kuğu Kahve 50
Kúnos, István 338, 339
Kurella, Alfred 335, 357, 362
Kurtuluş Savaşı 97, 155, 178, 179, 195, 196, 225, 278, 285, 292, 363, 369, 426
Kurtuluş Savaşı Destanı 265, 281, 284, 285, 293
Kurtuluştan Sonrakiler 292
Kutsi Bey 218
Kuvayi Milliye 292, 293, 294, 295, 297, 375
Kuzey Kore 301
Küba 335, 379, 382, 397, 398, 403
Küçük Adam 160
Küçük İlüstrasyon 65
Küçük, Sami 182
Kükre Ey Çin 99, 101
Kürt Ayaklanması 95, 96, 97

L
La Fontaine, Jean de 227, 228, 255
Lagerlöf, Selma 154
Lamartine, Alphonse de 31
Langland, William 277
Laos 379
Larinov 16
Latin Amerika 398
Laz İsmail *bkz.* Bilen 113, 115
Leipzig 351, 366, 368, 371, 372, 375-378, 380, 381, 396, 403, 410
Lenin, V. İ. 7, 13, 47, 50, 51, 57, 73, 74, 79, 87, 88, 91, 92, 104, 119, 137, 324, 340, 344, 350, 353, 364, 398
Leningrad 295, 296, 360, 396
Leningrad Senfonisi 290, 329
Lentulov 16
Les Romentiques 417, 423
Les Turcs et Modernes 30
Liebknecht, Karl, 47
Literaturnaya Gazeta 323
Livaneli, Zülfü 334
London, Jack 192
Londra 296, 376
Lorca, Federico Garcia 26, 176
Loti, Pierre 93, 94, 95, 119
Louvre Müzesi 130
Lozan Antlaşması 89
Lubyanka 17, 22
Lukács, György 329
Lunaçarski, Anatoli 82, 100
Lussu, Emilio 398, 401
Lussu, Joyce Salvatori 25, 296, 398-403, 406, 407
Luxemburg, Rosa 47, 180
Lux Hotel 71, 72, 80
Lübnan 269, 373, 379
Lyolya 71, 80, 109

M
Macaristan 15, 33-339, 355, 368, 369, 371, 376, 379
Macdonald, James Ramsey 87
Madrid 176, 177
Makal, Mahmut 369
Malatya 9, 217, 225, 318
Malenkov, Georgi 323, 345
Maleviç 16
Malraux, André 25, 183
Malta 40, 257
Marconi, Guglielmo 167
Margaret Adası 337
Marinetti, Filippo Tommarso 25, 167
Marksizmin Kalpazanları 118
Marmara Denizi 36
Marsilya 243
Martel, Şükrü 108
Marx, Karl 13, 14, 47, 65, 73, 92, 161, 162, 183, 184, 260, 324, 331, 344, 353, 364, 375
Materyalizm ve Ampiriyokritisizm 104
Mayakovski, Vladimir 7, 13, 16, 20, 24, 71, 73, 79, 81, 82, 85, 99, 108, 110, 111, 139, 140, 161, 322, 332, 348, 353, 363, 407, 408, 412, 415, 418, 422
McKane, Richard, 426
Mdivani, Budu 51, 52, 61, 67
Mediha 155
Mehmed I 169
Mehmed V (Reşad) 29, 36
Mehmet Ali Paşa 30, 31, 141, 142
Mehmet Ali (dayısı) 36
Mehmet Emin (Yurdakul) 126
Mehmet Nâzım (Andaç) 43, 304, 313, 318, 384, 401, 404, 407, 419, 422
Melahat (Birgen) 67
Melikov, Arif 359
Memet Fuat (Bengü) 10, 11, 28, 141, 142, 158, 206, 209, 226, 229, 233, 234, 246, 248, 249, 250, 252, 296
Memleketimden İnsan Manzaraları 7, 26, 155, 205, 211, 221, 235, 258, 274, 279, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 291-298, 307, 309, 327, 340, 369, 375, 407, 426
Menderes, Adnan 272, 301, 325, 368, 370, 372-374, 376-378, 380, 404, 417
Menemencioğlu, Nermin 120, 121, 279
Menşevik 51, 66, 352
Mersin 133
Meşhur Adamlar Ansiklopedisi 212, 275, 277, 296
Metin (Hikmet Bey'in oğlu) 42, 140, 141
METLA 101, 102, 103, 108, 156
Mevlânâ Celaleddin Rumî 33, 34,
Meyerhold, Vsevolod 7, 17, 19, 20, 24, 80,

82-85, 99, 101, 102, 132, 156, 322, 349, 350, 357, 358, 366, 367, 408
Mezopotamya 35
Mısır 76, 269, 361, 379, 409, 410
Midhat Paşa 32
Midilli 402
Mikoyan, Anastas 339
Milano 402, 414
Millet Meclisi 36, 51, 52, 59, 61, 90, 96, 203, 257, 263, 268, 269, 272
Milletler Cemiyeti 115, 163
Milli Korunma Kanunu 207
Milli Kurtuluş Destanı 296
Milliyet 122, 126
Moda 140, 241
Mona Lisa 129, 132
Mondros Mütarekesi 36
Montand, Yves 268
Moravya, 362
Moskova 7, 8, 11, 17, 19, 20, 52, 59, 61, 62, 67, 69-72, 74, 76, 77, 80, 82, 84-88, 90, 99-101, 104-108, 110, 111, 113, 117, 119, 127, 130, 137, 154, 156, 157, 185, 221, 257, 258, 260, 271, 287, 289-292, 295, 296, 298, 315, 316, 320-324, 328, 339, 341, 344, 352, 353, 356, 357, 358, 360, 361, 363, 365, 376, 377, 381, 383, 388, 389, 391-394, 398, 403, 407-413, 415, 417, 419, 423
Moskova Antlaşması 51
Moskova Üniversitesi 70
Moskova- Volga Kanalı 21
Mozambik 415
Mucci, Velso 295
Mudurnu 58
Mussolini, Benito 163, 164, 165, 167, 168, 173
Mustafa Celâleddin Paşa 30
Mustafa Suphi 59, 60, 61, 62, 66, 67, 311, 390
Müfettiş 85, 367
Mühürdar 98, 313
Münevver (Andaç) 10, 148, 242-244, 246-249, 251, 254-256, 266-268, 271, 273, 295, 296, 300, 302-304, 306, 308, 310, 313, 315, 318, 382-384, 386, 389, 390, 392-398, 400, 402-407, 417, 422, 426
Münih 195

N

Nabokov, Vladimir 310
Naci Sadullah (Daniş) 142, 161, 175
Nadi, Yunus 45, 115, 164
Nagy, İmre 336, 338, 339
Nail V. (Çakırhan) 133, 153, 154, 170, 206
Namık Kemal 32, 135, 162, 390
Nankin 249
Nallıhan 58
Napoli 404
Nâsır, Cemal Abdül 410
NATO 235, 301, 373, 379
Nazım Hikmet (gazete) 271
Nazım Hikmet (kitap) 28
Nazım Hikmet Kaynakçası 323
Nazım Hikmet Üstüne Yazılar 27
Nâzım Paşa 31, 32, 33
Nehru, Jawaharlal 379
Neruda, Pablo 8, 13, 198, 305, 306, 329, 331, 344, 409, 423
Nesin, Aziz 11, 404, 422, 426
New York 120, 123, 257, 268, 427
NewYork Times 426
Niagara 19
Nietzche 161
Nişantaşı 34, 43, 149, 185, 186
Nizamettin Nazif (Tepedelenlioğlu) 155, 188
Norveç 209
Nova Huta 411,
Novodeviçiy Manastırı 422
Novy Mir 322
Nurettin Bey 39
Nurhayat 142
Nuri Bey (Mühürdaroğlu) 193
Nutuk 278, 293
Nüzhet (Berkin) 43, 52, 57, 66-68, 70, 74, 76, 77, 86-89

O

Ocakbaşı 44
Odessa 16, 101, 108, 109, 309
Odeysseus 400
Okan, Şükrü 199
Olmutz 362
Onlar ve Maceraları 296
Orak ve Çekiç 91, 9, 118
Orbay, Rauf 36, 89

Orconikidze, Grigori Konstantinoviç, 70
Orhan Kemal (Raşid Kemal Öğütçü) 216-218, 221, 223, 228, 277, 295, 298, 369
Orhan Selim 135, 145, 146, 159, 175, 176
Orhan Veli (Kanık) 271, 369
Orient Hotel 67
Orman 85
Orta Anadolu 52
Orta Asya 38, 60, 68, 335
Orwell, George 13, 14, 368, 380
Osmanlı 29, 30, 32, 34, 36, 38, 44, 49, 51, 55, 89, 95, 115, 122, 162, 169, 170, 173, 417
Osmanlı İmparatorluğu 29, 30, 35, 36, 40, 44, 169, 398
Ostrovski, Nikolay, 85
Othello 50

Ö
Ökte, Faik, 257
Ömer Hayyam 419
Özbekistan 76, 361
Özdamar, Emine Sevgi 378
Özdoğdu, Hüsamettin 116
Özgür Radyo 376

P
Pancaldi, Augusto 14
Panorama 297
Panorama Umano 295
Papen, Franz von 163, 219
Paris 7, 32, 41, 57, 59, 77, 124, 130, 141, 154, 243, 268, 295, 318, 324, 329, 349, 371, 379, 382, 389-392, 396-398, 401, 411, 414, 415, 417, 423
Paris Düşerken 349
Pasternak, Boris 15, 324, 342, 408
Pavlova, Muza 407
Pearl Harbor 219
Peaseggi Umani 296
Pekin 330, 409
Penelope 395, 400, 404
Peri, Gabriel 292
Persea Press 426
Pesenkaya 393
Peyk-i Şevket 42
Picasso, Pablo 8, 13, 268, 269, 305, 323, 329, 366
Pincerton, Nat 95
Pinter, Harold 426
Piramit, 84
Piraye 27, 141, 142, 144, 147-149, 158, 159, 174, 184, 186-188, 191, 193-195, 200, 205-207, 209, 210, 212, 213, 215, 217, 224, 226, 228-237, 239-241, 244, 246, 248-255, 265, 266, 275, 277, 284-286, 291, 294, 296, 297, 305, 358, 383, 386, 396, 397, 400, 404
Pir Sultan Abdal 425
Pirandello, Luigi 183, 256, 348, 354
Pire 401
Piscator, Erwin 102
Plehanov 314, 320
Poesia 295
Poincaré, Jules 87
Politeknik Müzesi 79
Polonya 24, 31, 63, 305, 324, 331, 340, 351, 371, 379, 384, 387, 396, 402, 403, 407, 409, 422
Potemkin Zırhlısı 16
Pound 25
Poyrazköy 314
Prag 331, 338, 340, 343, 357, 362, 410, 411
Prag Saatleri 362
Pravda 80, 347, 357
Predelkino 21, 23, 324, 325, 384, 386, 388, 393, 408
Prenses Turandot 85
Proleter Yazarlar Grubu 139
Prose of Transsiberian 411
Providence 120
Proudhon 179
Puccini, Giacomo 159, 213
Puşkin, Aleksandr 71, 342, 408

R
Racine 85
Radek, Karl 60, 80
Rákosi, Mátyás 336, 338, 339, 355
Reed, John 15
Rembrandt 20
Renan (Berk) 313
Repin 20
Resimli Ay 108, 118, 123-129, 132-135, 139, 150, 178, 371
Resimli Perşembe 118

Resmi Gazete 316
Rhode İsland 120
Rifat, Oktay 271, 311, 369
Ringstrasse 331
Rivera, Diego 331
Rize 111, 113
Robert Koleji 309, 310
Robeson, Paul, 269, 305, 310, 329, 332
Robin Hood 55
Rockefeller Plaza 268
Rodçenko 16
Roma 165, 166, 168, 169, 382, 414
Romantic Communist 26, 27, 28
Romanya 17, 18, 315, 316, 320, 340
Romeau'nun Yeğeni 276
Rosenberg, Alfred 174
Rubailer 419
Rude Pravo 362
Rus Devrimi 52, 105
Rustov 70
Rusya 17, 30, 34, 50, 51, 59, 60, 86, 119, 161, 219, 360

S
Sabiha 43
Sabis, Ali İhsan 196
Saint-Michel Bulvarı 389
Safa, Peyami 121, 125, 132, 159, 160, 161, 162, 220
Sakarya Meydan Muharebesi 278
Sakarya Savaşı 52
Sakız Adası 401
Salacak 300
Salih (Hacıoğlu) 352
Salan (General) 389
Samoylov, David 407
Samsun 36
Sand, Georges 214
Sansaryan Han 181, 319
Sare (Okçu) 193, 271
Sardou, Victorien, 213
Sartre, Jean-Paul, 8, 268, 329, 331, 423
Savaş ve Barış 226, 227, 298
Schwarzenbergplatz 331
Sebilürreşad 317
Sebük, Mehmet Ali 260-263, 265, 266, 273, 300, 301, 306, 316
Seeger, Pete, 332, 333
Seghers, Anna 42, 329, 423
835 Satır 119, 120, 129, 151
Seksen Günde Devrialem 138
Selanik 7, 29, 31, 33, 35, 39, 93, 219
Selma (Piraye'nin kızkardeşi) 142
Selvinaz Otel 233
Semerkant 68
Semra (Mustafa Suphi'nin eşi) 62
Senftenberg Belediye Tiyatrosu 357
Sertel, Sabiha, 37-39, 123, 125, 128, 135, 140, 164, 235, 241, 303, 318, 325, 371, 377
Sertel, Yıldız, 325, 371, 422
Sertel, Zekeriya 38, 123, 126, 128, 135, 136, 140, 175, 235, 241, 267, 303, 318, 328, 338, 359, 371, 377
Sesini Kaybeden Şehir 132, 136, 151
Sevdalı Bulut 387, 391
Sevr Antlaşması 51
Shakespeare, William, 26, 50
Siao, Emi 77, 78, 85, 130, 330
Sibirya 78, 351
Silivri 198, 199
Silivriada 312
Simavi, Sedat 132
Simavne 169
Simonov, Konstantin 320, 322, 323, 335, 347, 357, 407, 422
Sinema Postası 90
Sinn und Form 367
Sinop 59, 194
Sirkeci 45, 46, 121
Sivas 33, 51, 293, 425
Sivas Kongresi 49
Sivastopol 219
Slonim, Marc, 347
Sofya 9, 242, 243, 291, 327, 341, 344, 353, 371
Sofranov 19
Soğukkuyu 186
Soğuk Savaş 14, 15, 16, 292, 301, 303, 315, 321, 329, 335, 373
Soljenitsin, Aleksandr 350
Somlyó, György 337, 338, 339
Sonbaz, Saim 182
Son Posta 136, 175, 176
Soupault, Philippe, 423
Sovyet 8, 13, 14, 16-19, 23, 24, 51, 52, 58-

62, 67, 68, 76, 79, 82, 84, 92, 99, 103, 117, 118, 139, 153, 156, 219, 220, 235, 240, 258, 279, 287-291, 309, 316, 317, 321, 322, 324, 329-332, 335, 336, 339, 340, 343-345, 349-355, 357-359, 362, 363, 365-368, 373, 377, 379, 392, 398, 407-410, 417
Sovyet Rus Edebiyatı 347
Sovyetler Birliği 7, 14, 24, 51, 57, 58, 59, 60, 63-65, 67, 68, 70, 77-79, 98, 99, 107, 110, 119, 132, 152, 156, 219, 235, 264, 279, 288, 291, 294, 310, 321, 329, 342, 349-354, 359, 368, 370, 375, 378, 384, 386, 389, 390, 398, 408, 409, 425
Soyuz Multifilm Enstitüsü 386
Sökmensüer, Şükrü 178, 179, 278
Spaak, Paul-Henri 382
Spartakist 47, 49, 50, 60, 79, 382
Stalin, İosif 8, 13, 17, 19, 20, 22, 70, 76, 78, 99, 117-119, 291, 317, 323, 329, 338-345, 347-351, 353, 355, 356, 358, 363, 369
Stalingrad 220
Stanislavski, Konstantin 84, 85, 101, 156, 357, 358, 367
Statzer, Ferdi, 158
Stendhal, Henry Beyle, 192
Stepanova, Varvara, 84
Stockholm 329, 331, 334, 335, 372, 396, 398, 399, 408
Stok, İsidor , 102, 103
Strauss, Richard, 159
Straya Ruza 419
Suadiye 303
Suan 330
Su, Ruhi, 303
Substantial Films 427
Suriye 206, 269
SukhovoKobilin 84
Sultanahmet 39, 121, 195, 199, 204, 266, 278
Surov 19
Suzan (Piraye'nin kızı) 141, 226, 234, 252
Südet 195
Sülker, Kemal (Okur), 11, 151
Sümbül, Sabiha 352
Süreyya Paşa (İlmen) 143, 152
Sürü Adamı 160
Süveyş 335
Sverçevskaya, Antonina 395
Szabad Nep 338

Ş
Şalyapin 204
Şamilov, Hamdi 100, 117
Şefik Hüsnü (Deymer) 90, 91, 100, 116, 117, 173
Şehsuvaroğlu, Haluk 202
Şerafeddin, Mehemmed 170
Şevket Süreyya (Aydemir) 69, 72, 74, 86, 88, 90, 98, 106, 116, 139, 178, 179
Şeyh Bedrettin Destanı 366
Şeyh Said 96, 97
Şeytan Adası 262
Şiirli Parçalar 297
Şili 305
Şklovski, Viktor 140
Şolohov, Mihail 347
Şostakoviç, Dimitri 290, 329
Şura 71, 80, 109

T
Tahta Kurusu 353, 363
Tairov, Aleksandr 84, 85, 322, 367
Takrir-i Sukun Kanunu 96, 98, 106, 116
Talât Paşa 137
Tanganika 379, 415, 419
Tanin 43
Tarabya 313
Taranta Babu 163-168, 180
Tarelkin'in Ölümü 84
Tarı, Sevim (Belli) 327, 374
Taron, Gabrielle 243
Tartüf 366
Taşkent 59
Taşyürek Osman 57
Tayfur, Ferdi 155
Teatr 348, 391
Tek Cephe 374
Tekdilek, Seyfi 197
Tercüman-ı Ahval 141
Teşkilat-ı Esasiye 203
Tevfik Fikret 133, 259
The Bookman 120, 121, 427
Thüringen 79
Tınaz, Naci (Korgeneral) 203
Tiflis 53, 57, 58, 66-68, 70

Timms, Edward 10, 25, 26, 28
Tinin Görüngübilimi 276
Tito, Josip 379
Tokyo 138
Tolstoy, Lev 183, 226, 298
Topkapı Sarayı 122
Torlak Kemal 171
Tosca 159, 213, 214, 226
Tosya 421
Tör, Vedat Nedim 100,106, 116, 139
Trabzon 58, 59, 61, 62, 63
Trakya 34, 35, 89
Trenyova Sokağı 324
Tretyakov, Sergey 85, 99, 101
Triolet, Elsa (Aragon) 415
Troçki, Leon 15, 78, 79, 91, 99, 103
Truman, Harry, S. 329, 330
Tselkov, Oleg 21
Tsvetayeva, Maria 408, 412
Tulyakova, Vera 10, 386-397, 401, 407-410, 412-416, 419, 420, 422, 423
Turgenyev, İvan 184, 422
Tuşino 21
Tuzla 313
Türk Barışseverler Cemiyeti 301
Türk Devrimi 49
Türkische Post 196
Türkiye 9, 10, 15, 23, 26, 30, 34, 36, 47, 51, 53, 55, 58-62, 64, 66-68, 77, 82, 86-90, 93, 98-100, 106-108, 111, 113, 115, 117, 119, 120, 125, 127, 134, 140, 154, 155, 158, 159, 163-165, 169, 174, 177, 183, 197, 206, 207, 211, 214, 219, 229, 236, 244, 257, 259, 260, 262, 264, 268, 279, 289, 291, 296, 298, 300, 301, 307, 308, 310, 312, 316, 318, 323, 324, 327, 328, 335, 338, 343, 352, 368, 370, 371, 373, 374, 377, 379, 380, 382, 400, 401, 404, 406, 409, 414, 417, 425, 426
Türkiye İşçi Partisi 377, 380
Türkiye'den Bir Masal 343
Türkiye'den İnsan Manzaraları 277, 296
Türkiye Komünist Partisi 52, 59, 60, 65, 66, 80, 88, 90, 100, 105, 106, 111, 113, 116, 139, 152, 153, 179, 180, 206, 253, 324, 351, 352, 369, 371, 372, 378, 390, 417, 422, 423, 425
Türkmenistan 76, 351
Tsvetnoy Bulvarı 19
Tverskaya Bulvarı 71, 99, 108
Tzara, Tristan 268, 389

U
Uçuk, Cahit 27, 146, 147, 148, 158, 251, 252
Udelnaya 74, 99
Uganda 415
Ulbricht, Walter 336
Uluç, Fuat 182, 183
Ulus 50, 205
Uluslararası Demokrat Hukukçular Cemiyeti 268
Uluslararası Öğrenci Federasyonu 268
Uluslararası Toplumsal Tarih Enstitüsü 368
Unita 14
Urallar 59
Usta ile Margarita 408

Ü
Üçüncü Enternasyonel 59
Üçüncü Selim'in Gözdesi ve Aşkları 302
Ülhan, Münci 311
Ümid 44
Üsküdar 266
Üster, Neşati 231, 293
Üstüngel, S. (İsmail Bilen) 369

V
Vahidettin 36, 54, 55
Vakhtangov 84, 85, 322
Vâ-Nû (Vâlâ Nurettin) 39, 40, 41, 43-47, 49, 50, 53-58, 62-72, 74, 76, 86, 88, 99, 100, 109, 113, 124, 127, 136, 137, 229, 230, 241-243, 247, 252, 264, 265, 268, 300-302, 313
Vâ-Nû, Müzehher 230, 241, 242, 246, 253, 256, 258, 259, 264, 265, 294, 300, 302, 313
Varan 3 132, 151
Varidot 169
Varna 404
Varpahovski, L. V. 394
Varşova 305, 331, 335, 340, 371, 396, 403, 404, 406, 407, 411, 418
Vasilyev, Yuri 21
Vaskin 86

Vassilenko, Nikolay 84
Vatan 96, 97, 150, 257-262, 265, 267, 268, 271, 284, 315, 316
Vatan Cephesi 376
Vatikan 167
Ve Durgun Akardı Don 347
Venedik 18
Venedik Taciri 50
Vera *bkz.* Tulyakova
Verne, Jules 31
Vesnin, Aleksandr 85
Vietnam 379
Vinci, Leonardo da 129, 130
Visegrad 339
Visions and Blueprints 25
Viyana 40, 100, 106, 328, 330, 331, 338, 352, 382
Vladivostok 330
Vnukovski Havaalanı 320

W
Wagner 159
Washington 330
Waters, James 332
Weyer, Elisabeth 427
Whitman, Walt 412, 415
Williams, Raymond 25
Wilson, Woodrow 38
Woolf 25
Wrangel (General) 63, 64

Y
Yahya Kahya 61, 62
Yahya Kemal *bkz.* Beyatlı
Yalçı, Fatma Nudiye 97
Yalman, Ahmet Emin 38, 40, 96, 150, 257-260, 265, 266, 285, 315, 316, 318
Yalman, Kâzım 189, 191
Yalova 264
Yaltırım, Samiye 10, 31-33, 108, 109, 141, 266
Yarım Ay 147, 148
Yasenik Sanatoryumu 351, 362
Yaşama Bilet 18
Yaşamak Güzel Şey Be Kardeşim 66, 77, 78, 85, 417, 423
Yaşar Kemal 369, 414, 426
Yaşar Nabi (Nayır) 122
Yazarlar Birliği 18, 269, 320, 322, 324, 339, 344, 345, 347, 351, 384, 419, 421-423
Yedigün 165
Yemen 37, 143
Yeni Dünya 45, 46, 68
Yeni Ekonomik Politikası 74, 79, 99
Yeni Gün 136, 161
Yeni Mecmua 43
Yeni Ortam 155
Yeni Şiirler 353
Yergi Tiyatrosu 21
Yermolava Tiyatrosu 393
Yesari, Mahmut 148
Yesenin, Sergey 71
Yeşil Ordu 61
Yevtuşenko, Yevgeni 11, 24, 323, 342, 408, 409, 426
Yıldırım, Yakup 265
28 Ocak 62
Yol 299
Yol ve İstanbul 279
Yolaç, Malik 312
Yolcu 363
Yön 178
Yunanistan 29, 35, 51, 52, 219, 305
Yunus ve Menofis 361, 362, 366
Yurçenko, Lena 108, 109, 133
Yurddan Yazılar 285
Yusuf Ziya (Ortaç) 44, 46, 47, 128
Yücel, Hasan Âli 155, 213, 226

Z
Zabolotski, Nikolay 71
Zafer Hasan 77
Zara 308
Zavadski, Yuri 19, 20
Zetkin, Clara 80
Zinovyev, Gregori 60
Ziya Hilmi 57, 58, 59
Ziya Paşa 32
Zola, Emile, 183, 262
Zonguldak 46, 58, 212
Zoşçenko, Mihail, 136
Zoya 291
Zweig, Arnold 331

Nâzım'ın yaşamı XX. yüzyıl siyasetinin aynasıdır. O, uluslararası dayanışmayı savunan bir Türk yurtseveri ve kendisini işçi sınıfına adamış aristokrat yaradılışlı bir şairdi. Ne tehditler ne de vaatler, onu politik ideallerinden vazgeçirerek düzene katılmaya ikna edebildi ve inançlarının bedelini yıllarca hapishanede yatarak ödedi. Sürgündeyken Sovyet destekli barış hareketinin başşairi haline geldiyse, bu, yaşamını enternasyonalizme adamış olmasının bir sonucuydu. Stalinciliği hicvettiği, Sovyet yetkilileri tarafından yasaklanan *İvan İvanoviç* adlı eseri, Stalin'in kızı Svetlana Alliluyeva tarafından "romantik komünizm"le özdeşleştirilmesine yol açtı.

Kapak fotoğrafı: Ara Güler

ISBN